

ఓమ్

నందికేశ్వరప్రణీతమైన

అభినయ దర్పణం

అనువాదం

(ప్రతిపదార్థ - తాత్పర్య - టీకాసహితం)
డా. పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావు
(తెలుగు నాటకాశ్రయం)





అక్షయ - సంక్రాంతి

14 జనవరి 1987

ప్రథమ ముద్రణము

2000 కాపీలు

వెల : రు. 50/-

ప్రతులకు :

పి. వి. ఆర్. కె. రవిప్రసాద్

ప్లాట్ నెం. 6, బ్లాక్ నెం. 1

సత్యనగర్, హైదరాబాద్-500 044.

స్వధర్మ స్వారాజ్య సంఘం

సమాదరమున

ప్రకాశితము

SWADHARMA SWAARAJYA SANGHA Telegrams: 'ORTHODOX'
(Orthodox National League) Telephone ; 614477
'Beehive Buildings'
No. 29, Prakasam Road,
Broadway : Madras-600 108

Sri Kowtha Suryanarayana Rao started his life as school teacher having been the son of a wealthy father on a paltry sum of Rs. 7/- per mensem and by dint of his hard and disciplined life and work rose to be one of the leading industrialists of South India. He pioneered many industries and was responsible for the establishment of Indian Commerce & Industries Co. Pvt. Ltd., at Madras, Kowtha Steel Products, Beehive Foundry etc. Kowtha Steel Products have to their credit a lot of Import Substitution developments.

Swadharma Swaarajya Sangha was established by Sri Kowtha Suryanarayana Row in 1930 with a view to institutionalise all his religious, educational, and charitable works. He has donated more than 80% of his self-earned wealth to the Sangha for the above purpose, as a token of gratitude to Lord Sri Krishna whom he took as his guiding spirit, as his benefactor both in his material and spiritual life. Sri Kowtha was known for his ready wit, strict discipline, charitable disposition without attracting any publicity. A few of his close friends used to call him 'Industrial Vedantin'. The Swadharma Swaarajya Sangha has created schools, instituted scholarships, founded social institutions, runs journals, and printing institutes. Multi-farious are the conduits through which Sri Kowtha Suryanarayana Row's munificence flows into the pastures of culture that is India.

Some of the great and profound Advaita texts like Khandana-Khanda-Khadya have been introduced by him for Vakyartha in the traditional style in the yearly Vidvat Sadas he had organised. Many Pandits of the Stature of Mahamahopadhyaya Ananthakrishna Sastri, Sri Venkatesa Sastri of the Mysore Samasthan, Sri Dravida Rajeswara Sastri have all appreciated his interest and anxiety to maintain and continue the pristine glory of Bharatiya Culture whose ultimate aim is to obtain nitya-niratisayaananda.

Sri Kowtha Suryanarayana Row's great work is being continued by his worthy grandson, Sri B.V.S.S. Mani.

స్వధర్మ స్వరాజ్య సంఘం
(Orthodox National League)



వ్యవస్థాపకులు : శ్రీ కౌతా సూర్యనారాయణరావు
Founder : Sri Kowtha Suryanarayana Rao

విజ్ఞప్తి

పితరా జగతఃపితరా వందే :

నందికేశ్వర ప్రణీతమైన అభినయదర్పణాన్ని తెలుగులోనికి అనువదించజేసి, ప్రకటించవలసినదిగా చాలా కాలం క్రిందట డా॥ నటరాజ రామకృష్ణగారు, నాటి ఆంధ్రప్రదేశ్ సంగీత నాటక అకాడమికి సూచించారు. అందుకు అంగీకరించి, ఈ అనువాదం బాధ్యతను నాకు అప్పగించారు ఆ సంగీత నాటక అకాడమి అధ్యక్షులు ఆచార్య కూర్మా వేణుగోపాలస్వామిగారు. 1981 ఫిబ్రవరిలో సంగీత నాటక అకాడమి స్థానంలో నృత్య-నాటక-సంగీతాలకు వేర్వేరుగా మూడు అకాడమీలు అవతరించాయి. క్రొత్తగా ఏర్పడిన నృత్య అకాడమికి డా॥ నటరాజ రామకృష్ణగారి అభ్యర్థనలై నారు; నేను కార్యదర్శిగా నియుక్తుణ్ణి అయ్యాను. 1981 జూలై 21 వ తేదీనుంచి క్రొత్తగా సాంస్కృతిక శాఖకు ప్రత్యేక డైరెక్టరేట్ ఏర్పడటంతో, నేను డైరెక్టర్ గా పదవీ బాధ్యతలు స్వీకరించాను. ఇట్లా ఆయా కారణాలవల్ల నా అనువాద కార్యక్రమం కృత్యాద్యవస్థలోనే ఉండిపోయింది.

1983 ఫిబ్రవరి 28 వ తేదీన నేను పదవీ విరమణ చేశాను. కావలసినంత విశ్రాంతి లభించింది. అప్పుడు అభినయ దర్పణ అనువాదం వైపు నా దృష్టి మరలింది. కేవలం అనువాదంకంటే, ప్రతి శ్లోకానికి ప్రతి-పద-అర్థం కూడా వ్రాయటం అవసరమని భావించాను. అంతేకాదు. తాత్పర్యం వ్రాసి, 'టీక' అనే శీర్షిక క్రింద విశేషాంశాలను చేర్చాలని కూడా నిర్ణయించుకొన్నాను. ఇట్లా అనువాదం సాగుతూ ఉండగా, డా॥ తిప్పాభట్ల రామకృష్ణ

మూర్తిగారు కొంత ప్రతిని చదివి, చక్కని నలహాలు ఇచ్చారు. అనువాదం పూర్తి అయిన తరువాత, ఆచార్య పుల్లెల శ్రీరామ చంద్రుడుగారు, ఆసాంతం చదివి, మార్పులు చేర్పులు సూచించారు. ఇంతలో నృత్య అకాడమి కూడా అంతరించింది.

స్వీయ గ్రంథ ప్రచురణోద్యమంలో చాలా నష్టపోయిన నేను ఈ అనువాదాన్ని స్వయంగా ప్రచురించే సాహసం చేయలేక పోయాను. ఇంతలో ప్రియ మిత్రులయిన శ్రీ గరిమేశ్వర రామమూర్తిగారి ద్వారా ఈ విషయం తెలుసుకొన్న ఆశ్చర్యములు, నా నాట్యశాస్త్ర ప్రియంభావుకులు, అంతర్జాతీయ ఖ్యాతి గడించిన సుప్రసిద్ధ కూచిపూడి నాట్యాచార్యులు అయిన డా॥ వెంపటి చిన్ననత్యంగారు నన్ను మద్రాసు పిలిపించి, శ్రీ బి.వి.యస్.యస్. మణిగారికి పరిచయం చేశారు. డా॥ చిన్ననత్యంగారు వారితో ఏమి చెప్పారో కానీ, తొలి పరిచయంలోనే ఆశ్చర్యతచూపి, స్వధర్మ స్వారాజ్యసంఘంపఞాన ముద్రణాఖారం వహించటానికి శ్రీ మణిగారు అంగీకరించటమేకాక, ఇంకా ముద్రణ ప్రారంభం కాకముందే ఆదరంతో ఆ భూరి విరాళం అందించారు.

సికింద్రాబాదులోని 'చారి & కో.' ముద్రణాలయం అధిపతి శ్రీ యమ్. మరళీకృష్ణగారు దీని ముద్రణాధ్యత స్వీకరించారు. నా నాట్యశాస్త్రంలోని అసంయుత-సంయుత హస్తాలకు రేఖా చిత్రాలు వ్రాసినవారు శ్రీ మడిపడగ బలరామాచార్యులుగారు; అందులో కొన్ని, ఈ గ్రంథంలో ముద్రితములై నాయి. ముఖచిత్ర రచనకూడా వారిదే. అభినయదర్పణంలో విశేషంగా ఉన్న హస్తాలకు శ్రీ ఎ.వి.బి.యస్. ఆనంద్ గారు రేఖాచిత్రాలు వ్రాసినారు.

నేటికి ఈ నా తెలుగు అభినయదర్పణం వెలుగు చూస్తున్నది. ఇందుకు తోడ్పడిన సహృదయులందరూ కృతజ్ఞత నిండిన హృదయంతో నమస్కరిస్తున్నాను.

మాది పశ్చిమగోదావరిజిల్లా, కొవ్వూరు తాలూకా, బందపురం గ్రామం. కొవ్వూరు తాలూకాలోనే గోదావరి తీరాన ఉన్న కుమారదేవం గ్రామంలోని మంచిరాజు వేంకట్రాజు అనే నియోగి బ్రాహ్మణుడు. కూచిపూడి నాట్య సంప్రదాయంలో, భామాకలా పానికి ఆనాడు ప్రసిద్ధి పొందారు. వారి శిష్యులయిన వల్లంపల్లి రామయ్యగారు, మా పితృపాదుల ప్రోత్సాహంతో, మా ఊరిలోని పిచ్చుకకుంట్లకు భామాకలాపం, గొల్లకలాపం నేర్పారు. బయ్యా పెదగంగాధరుడు, బండి చట్టిలింగం, దేశిలక్ష్మీనారాయణ మున్నగు వారు భామాకలాపంలో సిద్ధహస్తులయినారు. నా చిన్నతనంలో, అప్పటికి నుమారు 16 సంవత్సరాలవయస్సులోఉన్న లక్ష్మీనారాయణ భామాకలాప ప్రదర్శనము అద్భుతావహంగా ఉండేది. తరువాతి కాలంలో ఈ పిచ్చుకకుంట్లు భాగవతులు ఉపాపరిణయం, కృష్ణలీలలు మొదలగు నృత్యనాటకాలు కూడా సకాశ్చ్రీయంగా ప్రదర్శించే వారు. ఆ నాటి మధురస్మృతులు ఈ నాటికీ నా మనస్సులో వవ్యంగానే ఉన్నాయి. చిన్నతనంలోనే నా నృత్య-నాటక వ్యాసంగానికి స్ఫూర్తినిచ్చినవి వారి ప్రదర్శనములే. వారికి నా కృతజ్ఞతలు.

మా పితృపాదులు జన్మించి ఇప్పటికి నూటపది సంవత్సరాలు దాటినవి; స్వర్గస్థులై ఏభయి సంవత్సరాలయింది. మా మాతృ మూర్తి జననం ఎప్పుడో తెలియలేదు; 1945 వ సంవత్సరం శ్రీరామనవమి రోజున స్వర్గస్థులైనారు. ఇరువురూ శ్రీరామచంద్ర సంకీర్తనంలో, భాగవతపారాయణ శ్రవణములలో తమ జన్మలు చరితార్థం చేసుకొని, అనాయాస మరణం పొందారు. మా పితృ పాదుల ఛాయాచిత్రం గ్రూపు ఫోటోలో ఉన్నది మాత్రమే లభించింది; మా ఆమ్మగారి ఛాయాచిత్రం ఎంత ప్రయత్నించినా లభ్యం కాలేదు. జన్మ ఇచ్చి, 'అప్పారావు బహద్దర్' అంటూ గారం చేసి, చిన్నతనంలోనే సాహిత్యంలో, నృత్య-నాటక కళలలో అభినివేశం కలిగించిన పూజ్య పితరుల పవిత్ర స్మృతి చిహ్నంగా ఈ నా కృషిని అంకితం చేసుకొంటున్నాను.

కృతి కర్త

పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావు, ఎమ్.ఏ., పి.హెచ్.డి.

- జననం : రుధిరోద్గారి ఆషాఢ శుద్ధ అష్టమి శనివారం (21-7-1928)
- జన్మస్థలం : పశ్చిమగోదావరిజిల్లా, కొవ్వూరుతాలూకా, బందపురంగ్రామం.
- తల్లిదండ్రులు: శ్రీమతి లక్ష్మీనరసమ్మ, శ్రీ రామమూర్తి.
- భార్య : శ్రీమతి వేంకటరమణమ్మ.
- విద్యాభ్యాసం : కొవ్వూరు ఉన్నత పాఠశాల, విజయవాడ శ్రీ రాజా రంగయప్పారావు కళాశాల, ఆంధ్ర విశ్వవిద్యాలయం (తెలుగు సాహిత్యంలో ఎమ్.ఏ. - 1946)
- పరిశోధన : ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయం (తెలుగునాటకవికాసంపై పి.హెచ్.డి. పట్టం - 1961)
- ఉద్యోగాలు : భీమవరం, రాజమండ్రి, కడప, శ్రీకాకుళం, మద్రాసు ప్రెసిడెన్సీ కళాశాలల తెలుగు శాఖలు; మైదరాబాదు డిగ్రీ కళాశాల ప్రెసిసిపాలు; పాఠ్యపుస్తకాల జాతీయీకరణ ప్రత్యేకాధికారి; సాంస్కృతిక వ్యవహారాల ప్రత్యేకాధికారి; తెలుగుఅకాడమి, అంతర్జాతీయతెలుగుసంస్థల వ్యవస్థాపక డైరెక్టర్; సాంస్కృతిక వ్యవహారాలశాఖ డైరెక్టర్గా పదవీ విరమణ.
- విదేశపర్యటనలు: మలేషియా, సింగపూర్, లండన్, ప్రాగ్ (జకోస్లోవేకియా), వియన్నా, ఆమెరికా.
- విశిష్టతలు : ఉత్తమ గ్రంథకర్తగా జాతీయ బహుమానం (నాట్యశాస్త్రం - 1961); ప్రథమప్రపంచ తెలుగు మహాసభల ప్రధాన కార్యదర్శి - (1975); ఉత్తమకళాశాల అధ్యాపకసన్మానం (1980); ప్రస్తుతం యు.జి.సి. పథకంలో - "సంస్కృతనాటకాలు, చతుర్విధ అభినయాలు" - అనే అంశాలపై గ్రంథరచన.
- రచనలు : లాజ్ మహల్ (నాటిక - 1942)
విశ్వభారతి (నవల - 1946)
వేణువు (పద్యాత్మక గద్యం - 1952)

కృతికర్త



డా. పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావు

Dr. P. S. R. Appa Rao

నాట్యశాస్త్రము (భరతముని నాట్యశాస్త్రమునకు సమగ్రాను
వాదం - గుప్త భావప్రకాశికా వ్యాఖ్యా సహితం - 1959 -
1961 లో జాతీయ బహుమతి పొందిన గ్రంథం).

తెలుగు నాటక వికాసము (పి.హెచ్.డి. సిద్ధాంత వ్యాసం -
1967)

A Monograph on Bharata's Natya Sastra (1967)

ధర్మవరం రామకృష్ణమూచార్య (జీవితం-రచనలు-1986)

నృత్యకళ : తెలుగుదేశం (తెలుగు నృత్యరత్నావళి
70 పుటలు పీఠిక - 1974)

దూర్జటి కవితావైభవం (1976)

భారతీయనాటకరంగం (శ్రీ ఆద్యరంగాచారి ఆంగ్లగ్రంథాను
వాదం - 1980)

ఆభినయదర్పణం (1987)

అముద్రితములు :

నాట్యశాస్త్ర పరిచయం; ప్రథమాంధ్ర నాటకకర్తలు;
ఆంధ్ర - ఆలంకారికులు; సాహిత్య సంప్రదాయాలు.

సంపాదకత్వం :

శ్రీ కాళహస్తిశ్వర మాహాత్మ్యం
(విపులపీఠికా సహితం)

Historical Tables (History of A. P. as
main entry)

Select Prayers

విషాద సారంగధర (విపులపీఠికా సహితం)

Antonyms & Synonyms

(English-Telugu)

మానవల్లి కవి రచనలు (తెలుగులో, ఆంగ్లంలో)

శి వ తా ం డ వ ం

పటంలో నటరాజు జ్వాలామాలా ప్రభామండలమందున్నాడు. ఆ వృత్తాకారము సర్వనాదాత్మకమైనప్రణవము (ఓమ్)నకు చిహ్నము. వేణీబంధము (జటాజూటము) నందు గంగయును, అర్ధచంద్రుడును కలరు. గంగ సంపత్సమృద్ధికిని, చంద్రరేఖ అనుగ్రహమునకును చిహ్నములు; అంతియేకాక చంద్రుడు కాలమునకు అధిపతికూడను. సూర్య-చంద్ర అగ్న్యైత్తకములైన శివుని మూడు నేత్రములును మూడు కాలములకును చిహ్నములు; అంతియేకాక మూడవ నేత్రము జ్ఞానమునకు చిహ్నము (ఈ జ్ఞాననేత్రస్థానమందే మనము తిలకాదులను ధరింతుము). శివుని కుడిచెవియందు మకరకండలమును (పురుషాభరణమును), ఎడమ చెవియందు తాటంకమును ఉండుట అతడు అర్ధనారీశ్వరు డగుటకు చిహ్నము. సర్పము కుండలినీ శక్తికి చిహ్నము; అసలు శివుడు భుజగభూషణుడు కదా! యజ్ఞోపవీతము పవిత్రతకును, సర్వకర్మాధిపత్యమునకు చిహ్నము. నాలుగు హస్తములలో పై కుడిచేయి డమరుక సమన్వితము, డమరుకము సృష్టికి చిహ్నము; క్రింది కుడిచేయి అభయ హస్తము, ఇది స్థితికి చిహ్నము; పై ఎడమచేయి అగ్ని సమన్వితము, ఇది సంహార చిహ్నము; క్రింది ఎడమచేయి దోలాహస్తము, ఇది అనుగ్రహాత్మకమైనది. రెండు పాదములలో కుడిపాదము స్థితపదము; దాని క్రింద ఉన్న మరుగుజ్జు (రాక్షసుడు) రుగ్ధరామరణములు, అజ్ఞానము మొదలగువానికి చిహ్నము. శివుడు వానినెల్ల జయించి అణగద్రొక్కెను; ఆ జయచిహ్నమే స్థితపదము. ఎడమపాదము కుంచిత పాదము; ఇది అనుగ్రహమునకును, మోక్షమునకును చిహ్నము. శివుడు ధరించిన గజచర్మమును, జంఘలిమీది గజ్జలును వీరతాచిహ్నములు. ఇట్లు ఈ తాండవము పరమేశ్వరుని సృష్టి-స్థితి-సంహార - తిరోభావ - అనుగ్రహములనెడి పంచక్రియా శక్తికి చిహ్నమైయున్నది.

శివతాండవం



ఆంగికం భువనం యస్య వాచికం సర్వవాఙ్మయమ్ ।

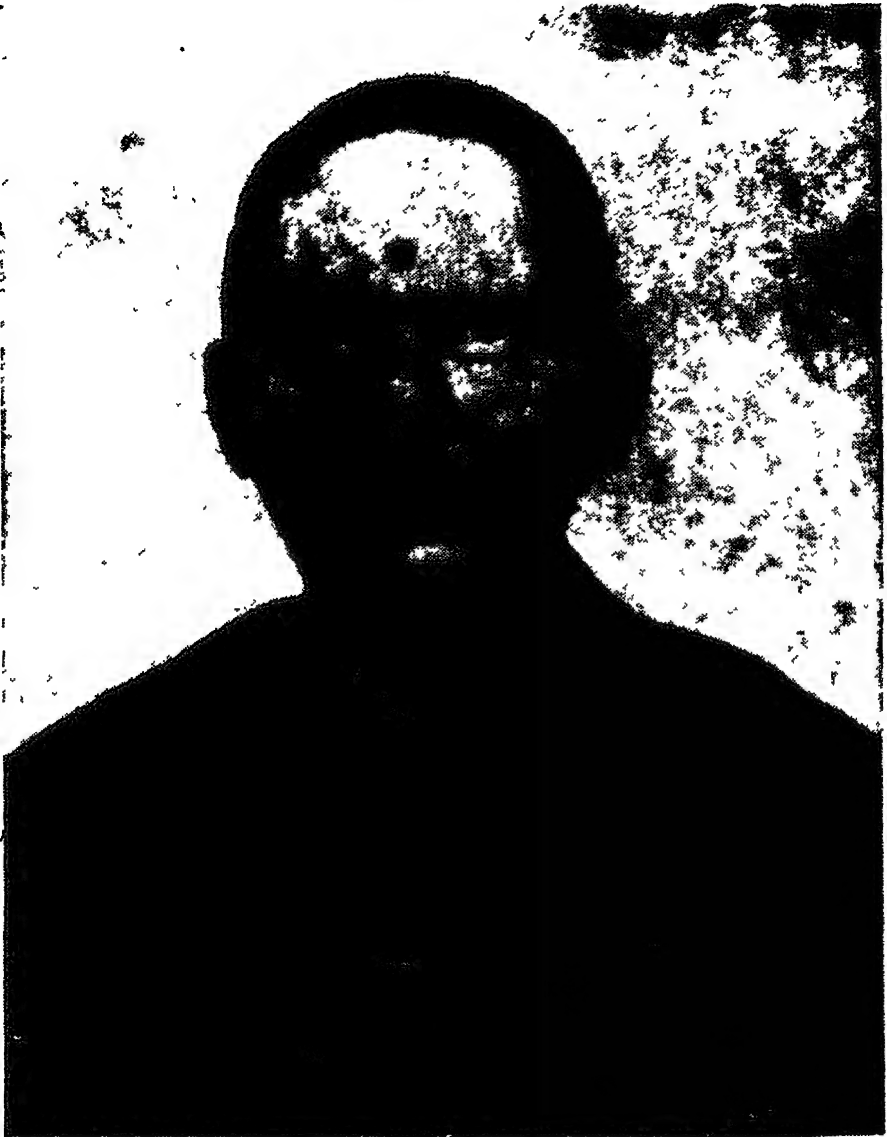
అహార్యం చంద్రతా రాదితం వందే సాత్త్వికం శివమ్ ॥

అంకితం

నిత్య భాగవతపారాయణ పరాయణులు
రామభక్తులు, నృత్య-నాటకాభిమానులు
పూజ్య పితరులు
శ్రీమతి లక్ష్మీనరసమ్మ-శ్రీరామమూర్తి
దంపతుల దివ్యస్మృతికి

— శ్రీరామ అప్పారావు

అంకితం



కీ. శే. పోణంగి రామమూర్తిగారు

క్రి. శ. 1876 - 1987

శివతాండవస్తోత్రాలు

సంధ్యారంభ విజృంభితం శ్రుతిశిరఃస్థానాంతరాధిష్ఠితం
 నప్రేమత్రమరాభిరామమసకృత్సద్వాసనాశోభితం ।
 భోగీంద్రాభరణం సమస్తనుమనః పూజ్యం గుణావిష్కృతం
 సేవే శ్రీ గిరిమల్లికార్జున మహాలింగం శివాలింగితం ॥

- శివానందచారి - ౧౦ వ శ్లోకం.

వాలినభక్తి మొక్కెద నవారితతాండవకేళికిన్ దయా
 శాలికి కూలికిన్ శిఖరిజాముఖవద్మమయాఖమాలికిన్
 బాలశశాంక మౌళిఁగపాలికి మన్మథ గర్వవర్వతో
 న్మూలికి నారదాదిమునిముఖ్య మనస్సరసీరుహశికిన్.

భాగవతం - ప్ర. స్కం. 2 వ ప.

తలపైనిఁ జదలేటియలలు దాండవమాడ
 నలల తోపుడులఁ గ్రొన్నెల పూవు గదలాడఁ
 మొనసిపాలముపైన ముంగురులు చెఱలాడఁ
 గనుబొమ్మలో మదుర గమనములు నడయాడఁ
 గనుపావలో గౌరి ఎలనవ్వు బింబింపఁ
 గనుచూపులను తరుణ కౌతుకము చుంబింపఁ
 గడఁగి మూడవకంటఁ గటికనిప్పులురాలఁ
 గడుఁజేర్చి పెదవిపైఁ గటికనవ్వులు వ్రేల
 ధిమిధిమిధ్వని సరిద్దిగర్భములు తూఁగ
 నమిత సంరంభ హాహాకారమురేగ

అడెనమ్మా ! శివుఁడు

పాడెనమ్మా ! భవుఁడు

సరస్వతీపుత్ర పుట్టవర్తి నారాయణాచార్యులుగారి
 'శివతాండవం' నుంచి

జటాటవీగలజ్జల ప్రవాహపావిశస్తలే
 గలేఽవలంబ్య లంబితాం భుజంగ తుంగమాలికామ్ ।
 డమడ్డమడ్డమడ్డమ న్నినాదవడ్డమర్వయం
 చకార తాండవం తనోతు నః శివః శివమ్ ॥

జటాకటాహ సంభ్రమభ్రమన్నిలించ నిర్వరీ
 విలోల వీచివల్లరీ విరాజమానమూర్ధని ।
 ధగద్దగ ద్దగజ్జ్వలల్లలాటవట్ట పావకే
 కిశోరచంద్రశేఖరే రతిః ప్రతిక్షణం మమ ॥ 2

కరాలపాలపక్షికా ధగద్దగద్దగజ్జ్వలత్
 ధనంజయామాతీకృత ప్రచండసాయకే ।
 ధరాధరేంద్ర నందినీ కుచాగ్రచిత్రపత్రక
 ప్రకల్పనై కశిల్పిని త్రిలోచనే రతిఃమమ ॥ 3

జటాతుజంగ పింగళస్ఫురత్పణామణి ప్రభా
 కదంబ కుంకుమద్రవ ప్రలిప్త దిగ్వదూముఖే ।
 మదాంధసిందుర స్ఫురత్త్వగు తరీయమేదురే
 మనోవినోద మద్భుతం బిభర్తు భూతభర్రరి ॥ 4

ప్రపుల్లసీలపంకజ ప్రపంచకాలిమచ్చటా
 విడంబికంత కంధరారుచి ప్రబంధకంధరమ్ ।
 స్మరచ్ఛిదం పురచ్ఛిదం భవచ్ఛిదం మఖచ్ఛిదం
 గజచ్ఛిదాంధకచ్ఛిదం తమంతకచ్ఛిదం భజే ॥ 5

అఖర్వ సర్వమంగళా కళాకదంబమంజరీ
 రసప్రవాహ మాదురీ విజృంభణామధువ్రతమ్ ।
 స్మరాంతకం పురాంతకం భవాంతకం మఖాంతకం
 గణాంతకాంధకాంతకం తమంతకాంతకమ్ భజే ॥ 6

జయత్వదభ్ర విభ్రమ భ్రమత్ భుజంగమశ్వసత్
 వినిర్గమత్ క్రమస్ఫురత్ కరాళపాల హవ్యవాద్ ।
 ధిమిద్ధిమిద్ధిమిత్ ధ్వనన్ మృదంగ తుంగమంగళ
 ధ్వని క్రమప్రవర్తిత ప్రచండతాండవం శివః ॥ 7.

1. నృత్యోత్పత్తి

నాట్యోత్పత్తిని గూర్చి నాట్యశాస్త్రంలోని ప్రథమాధ్యాయంలో ఇట్లా కథ ఉంది : ప్రతి మన్వంతరంలోనూ కృతయుగం సమాప్తమై త్రేతాయుగం ప్రారంభమయ్యే సందికాలలో ప్రజలు అరిషడ్వర్గానికి లోనై, గ్రామ్యధర్మ ప్రవృత్తిని అవలంబించి (=స్వధర్మాలను విడిచి) సుఖ-దుఃఖ సమ్మిశ్రితములైన జీవితాలను గడుపుతూ ఉంటారు. అటువంటి ఒకానొక సమయంలో ఇంద్రుడు మొదలయిన లోకపాలురు ధర్మ ప్రతిష్ఠాపనాపరులై ప్రజలను స్వధర్మనిరతులను చేయటంకొరకు బ్రహ్మను సందర్శించి, “క్రీడనీయకమిచ్ఛామో దృశ్యం శ్రవ్యంచ యద్భవేత్” (=చూడదగిన వినదగిన వినోదాన్ని కోరుతున్నాము) అని ప్రార్థించారు. అంతేకాదు, “శూద్ర జాతులకు నేటి వేదాలపై అధికారం లేదు. కాబట్టి, సార్వవర్ణికమైన ఇంకొక వేదాన్ని సృష్టించండి” అని కూడా కోరినారు.

అంతట బ్రహ్మ సమాధిగతుడై, “ధర్మ ప్రతిపాదకం, చతుర్విధ పురుషార్థ సాధకం, యశస్కరం, ఉపదేశ్యసహితం, సమ్యక్ జ్ఞానప్రదం, ముందు తరాలవారికి సత్కర్మ మార్గ ప్రదర్శకం, సర్వ శాస్త్రార్థ సంపన్నం, సర్వశిల్ప ప్రవర్తకం, ఇతిహాస సహితం అయిన ‘నాట్యము’ అనే పంచమవేదాన్ని నిర్మిస్తాను” అని సంకల్పించి, ఋగ్వేదంనుంచి పాఠ్యం, సామవేదంనుంచి గీతం, యజుర్వేదంనుంచి అభినయం, అథర్వవేదంనుంచి రసం గ్రహించి వేదోపవేదాల సారంగా లలితాత్మకమైన నాట్యవేదం (=నాట్యశాస్త్రం) అనే

పంచమ వేదాన్ని సృష్టించినాడు. ఇంద్రుని సూచనను అంగీకరించి, బ్రహ్మ ఈ నాట్యవేదాన్ని భరతమునికి బోధించినాడు. పిమ్మట, భరతముని యోగ్యులైన తన పుత్ర (= శిష్య) శతానికి నాట్యం సాకల్యంగా నేర్పి, ప్రయోగ విధానాన్ని కూడా బోధించినాడు.

తరువాత భరతముని ప్రార్థననుమన్నించి, బ్రహ్మ లలితాత్మక మైనకై శిశివృత్తి ప్రయోగార్థం మంజుకేశి మున్నగు ఇరవైనలుగురు అప్సరసలను సృష్టించి భరతమునికి అప్పగించినాడు. అంతేకాదు. శిష్యసహితుడగు స్వాతిమునిని ఆతోద్య (= వాద్య) నిర్వహణంలో, నారద-గంధర్వులను గానక్రియలో నియోగించినాడు. ఇట్లా తొలి నాట్యబృందం సిద్ధమైంది. ఈ బృందంవారు బ్రహ్మ నిర్మితమైన 'అమృతమంథనం' అనే నాట్యాన్ని ఇంద్రధ్వజోత్సవ సమయంలో, 'త్రిపురదాహం' అనే నాట్యాన్ని శివునియెదుట ప్రదర్శించారు. ఈ నాట్యాన్ని తిలకించిన శివుడు, పూర్వరంగవిధులలో నృత్తాన్ని చేరిస్తే గీతములలోని అర్థాలు చక్కగా అభినయింపబడగలవని తలపోసినాడు. అంతట మహేశ్వరుని ఆదేశాన్ని అనుసరించి, తండువు భరతమునికి నృత్తం నేర్పినాడు. తండువు నేర్పినది కావటం చేత, నృత్తం 'తాండవం' అనబడింది. గీతాలతో నృత్తం చేరటం వల్ల, నృత్తం గీతార్థప్రకటనకు దోహదకారి అయింది.

నాట్యోత్పత్తిని కించిత్ భేదంతో భావప్రకాశనంలో శారదా తనయుడు ఇట్లా వివరించినాడు : మహేశ్వరుడు కల్పాంతమందు లోకాలనన్నింటిని దగ్ధంచేసి, పిమ్మట స్వేచ్ఛగా ఆనంద తాండవం చేసినాడు. తరువాత మనస్సంకల్పంతో విష్ణువును, బ్రహ్మను సృష్టించినాడు. మాయామయి అయిన వైష్ణవీశక్తి సర్వమంగళ అయిన అంబికారూపంతాల్చి, శివుని వామపార్శ్వం చేరింది. అంతట దేవదేవుని నియోగం ప్రకారం, బ్రహ్మ లోకాలను అన్నింటిని సృష్టించి, శివుని పురావృత్తాన్ని చూడగోరినాడు. ఈశుని దివ్యచరి

తమును ఏవిధంగా చూడగల్గుదునా అని చింతిస్తున్న బ్రహ్మయొద్దనుండి కేశవురదేతెంచి, సప్రయోగంగా నాట్యవేదం బోధించి, ఇట్లా చెప్పినాడు — “నాట్యవేదంలో చెప్పబడిన రూపకాలలో ఒకదానిని నీవు లక్షణాన్వితంగా నిర్మించి, చక్కగా భరతులకు (= నటులకు) నేర్పుము. ఆ రూపకం భావాభినయ కోవిదులైన భరతులచేత ప్రయుక్తమైనప్పుడు ప్రాక్తన కర్మలన్నీ నీకు ప్రత్యక్షం కాగలవు”. చింతితార్థం చేకూరినందుకు బ్రహ్మ ఆనందించి, దేవతలతో కూడిన వాడై, ‘త్రిపురదాహం’ అనే రూపకం రచించి, దానిని భరతులకు నేర్పి, “చక్కగా ప్రయోగించండి” అని కోరినాడు. వారు దానిని చక్కగా ప్రయోగించినారు. ఆ ప్రయోగాన్ని చూస్తున్న బ్రహ్మ యొక్క నాలుగు ముఖాలనుంచి నాలుగు సృష్టులతోపాటు, శృంగా రాది ప్రధాన రసాలు నాలుగు జనించినవి

వై ని పేర్కొన్న రెండు కథలలోనూ నాట్యశాస్త్రమందలి కథ సమంజసంగా గోచరిస్తున్నది. బ్రహ్మ నాట్యాన్ని సృష్టించి, భరతమునికి బోధించినాడు. భరతముని శిష్యసహితంగా ఆ నాట్యాన్ని ప్రయోగించినాడు. నృత్యం లేదా తాండవం ప్రవర్తింపజేసినవాడు శివుడు. బ్రహ్మ నిర్మితమైన నాట్యాన్ని శివుడు క్రొత్తగా చూచినాడు. ఇంతకుముందు, సంధ్యాకాలములందు నృత్యం చేస్తున్నప్పుడు శివుడు కూడా నాట్యాన్ని గూర్చి ఆలోచించినాడట; కాని నాట్య సృష్టికి ఆయన పూనుకోలేదు. భరత ప్రయుక్తమైన నాట్యాన్ని చూడగానే, నృత్య-నాట్యాలను సమ్మిశ్రితంచేస్తే బాగుంటుందని శివునికి తోచినది. అనగా తన నృత్యానికి నాట్యంలోని అభినయాలను జోడించవలెనని శివుడు అభిప్రాయపడినాడన్నమాట! ముందుగా, ఆ పనిని పూర్వరంగ విధులందు చేయుమని శివుడు బ్రహ్మాను ఆదేశించినాడు. శివుని ఆదేశాన్ని అనుసరించి, భరతముని తండుపు ద్వారా నృత్యాన్ని కూడా నేర్పి, పూర్వరంగవిధులందు కూర్చినాడు. నాట్య

శాస్త్రంలో పూర్వరంగ విధానం విపులంగా ఒక అధ్యాయంలో వర్ణితమైనది. అంతకుముందు 'శుద్ధము'గా ఉన్న పూర్వరంగవిధి, సృతం చేరటంతో 'చిత్ర పూర్వరంగ'మైనది. భరతముని సృతాన్ని, అభినయాన్ని జోడించటంవల్ల, ఒక క్రొత్త కళ సృష్టి అయింది; అదే 'నృత్యం'. ఇది క్రొత్త కళ అని బ్రహ్మకానీ, భరతమునికానీ గుర్తించినట్లు లేదు. నాట్యశాస్త్రంలో సృతం అనే పదం తప్ప నృత్యం అనే పదం లేదు. నాటికి నృత్యం ప్రత్యేక కళగా, నిర్దిష్టమైన రూపం తాల్చకపోవటమే ఇందుకు కారణం అయి ఉంటుంది. కానీ, నిజానికి, భరతమునియే నృత్య సృష్టికర్త అయినాడు¹.

సృతాన్నేకాక సృత్యాన్ని కూడా శివుడే సృష్టించినాడన్న కోహలుని అభిప్రాయాన్ని అభినవగుప్తుడు పేర్కొన్నాడు :

సంధ్యాయం సృత్యతః శంఖో రృక్త్యాగ్రే నారదః పురా ।

గీతవాం త్రిపురోన్మాథం తద్విత్తస్సత గీతకే ॥

చకరాభినయం ప్రీత స్తతస్తండుం చ సోఽబ్రవీత్ ।

నాదోక్తాభినయేనేదం వత్స యోజయ తాండవమ్ ॥

— అభినవభారతి . 1 వ సం. పుట 180

-హిమాలయంమీద ఒకనాటి సంధ్యాకాలంలో శివుడు సృతం చేస్తుండగా ఆయన ఎడట నారదుడు భక్తితో త్రిపురోన్మాథగీతం గానంచేసినాడు. ఆ గీతం వింటున్న శివుడు ప్రీతమనస్కుడై ఆ గీతంయొక్క అర్థాన్ని అభినయించినాడు. అంతట శివుడు తండు పును పిలిచి, "ఈ తాండవాన్ని నాట్యంలో చెప్పబడిన అభినయా - లతో కూర్చుము" అని ఆదేశించినాడు.

1. "Natyā Nrītya and Nrītta - Their meaning and relation" by Dr. K.M. Varma (Orient Longmans, Calcutta, 1957).

నాట్యశాస్త్రమందలి కథను సరిగా అర్థంచేసుకొనకపోవటం వల్ల అట్లా చెప్పినాడనటంకంటే, నృత్యానికి కూడా దివ్య యోని త్యాన్ని కల్పించదలచి కోహలుడు అట్లా చెప్పినాడని తలంచవలసి ఉంటుంది. అందుచేత నృత్యసృష్టికర్త భరతముని అనటానికి ఇది అభ్యంతరం కాజాలదు.

ఆర్యాచీన కాలంలో, ఈ కళ క్రమంగా పూర్వరంగ విధులందేకాక, విడిగా కూడా ప్రయుక్తమవుతూ 'నృత్యం' అనేపేర ప్రసిద్ధిపొందింది. ఆమరకోశంలోని "తాండవం - నటనం - నాట్యం - లాస్యం - నృత్యం చ వర్తనే" అనేదానినిబట్టి క్రి.శ. 5వ శతాబ్దికి పూర్వమే 'నృత్యం' అనే పదం ప్రచారంలో ఉన్నదని చెప్పవచ్చును. కాగా, ఏదేనా గీతాన్ని అర్థప్రదర్శకంగా అభినయించటం నృత్యం అవుతుందన్నమాట. నృత్య కళనుగూర్చి, ఆంగికాభినయాన్ని గూర్చి సృతరత్నావళికి వ్రాసిన పీఠికలో విపులంగా వివరించాను. — పుటలు ౧-౧౭.

నాట్యశాస్త్రంలో నృత్యం, తాండవం అనేవి పర్యాయ పదాలుగా ప్రయుక్తములై నాయి. ఈ నృత్యం లేదా తాండవం నటరాజు అయిన శివునిచేత ప్రయుక్తమైవది. ఇంక పార్వతిచేత ప్రయుక్తమయిన సుకుమార నృత్యాన్ని గూర్చిన ప్రసక్తి నాట్య శాస్త్రంలోని 4వ అధ్యాయంలో రెండుసార్లు ఉంది:¹

1. అసలు ఈ భాగమంతా ప్రక్షిప్తమని డా. వర్మగారి అభిప్రాయం. కాని ఈ భాగాన్ని అభినవగుప్తుడు వ్యాఖ్యానించటంచేత, ఇది అంతకు ముందే నాట్యశాస్త్రంలో చేరి ఉంటుందని వారభిప్రాయపడినారు. అంతేకాదు, ఈ భాగంలో వర్ణింపబడిన — పటీ ప్రవేశ సమయంలో వాద్యాల మ్రోగటం, గాన సమయంలో అర్థ ప్రదర్శకంగా ఆమె అభినయించటం, గానాంతమందు ఆమె నృత్యం చేయటంవంటివి నేటికీ మన నృత్యాలలో నిలిచి ఉన్నాయనీ, ఇది ఆనాటి సంప్రదాయమే అనీ వారు పేర్కొన్నారు.

ప్రదర్శించటం జరిగి ఉంటుంది. ఈ పని కోహలుడు చేసినట్లుగా శాస్త్రగ్రంథాలవల్ల తెలియవస్తున్నది. ఆవాడు వీటిని 'నృత్యప్రకారాలు' అన్నారు; తరువాత వీటిని 'ఉపరూపకాలు' అన్నారు; నేడు మనం వీటిని 'నృత్యరూపకాలు' అంటున్నాము.

3. నృత్యావతరణం

నాట్యం భూమి మీద ఎట్లా అవతరించిందో నాట్యశాస్త్రం చివరి అధ్యాయం వివరిస్తున్నది. ఇంక నృత్యం ఎట్లా అవతరించిందో అభినయదర్పణం వివరించింది. చిరు బేదాలతో, పలువురు శాస్త్రకర్తలు ఈ కథనే తమ గ్రంథాలలో అనుసరించారు. ఈ కథ ఇట్లా ఉంది: నటరాజు అయిన శివుడు తండువు ద్వారా భరతువకు ఉద్దత నృత్యం నేర్పినాడు. అంతకుముందే ప్రీతితో పార్వతికి లాస్యం నేర్పినాడు. తండువువలన నేర్చిన తాండవాన్ని మునులు మర్చులకు నేర్పినారు. ఇంక పార్వతి, జాడాత్మజ అయిన ఉషకు లాస్యం నేర్పింది. ఆమెనుంచి ద్వారవతిలోని గోపికలు నేర్చుకొన్నారు. వారినుంచి సౌరాష్ట్రయోషితలు నేర్చుకొన్నారు. వారినుంచి ఆయా దేశీయయోషితలు నేర్చుకొన్నారు. ఇట్లా నృత్యం పరంపరా ప్రాప్తమై లోకంలో అవతరించింది. అభినయదర్పణ కథాసారాన్ని తెలుగులో కావ్యంగా రచించిన మాతృభూతయ్యకవి ప్రకారం మునిసంఘం పార్వతి ద్వారా నృత్యం నేర్చి, దానిని సౌరాష్ట్రయోషితలకు నేర్పినది; వారినుంచి క్రమంగా తక్కిన రాష్ట్రాలకు ప్రసరించింది.

“సంగీతోపనిషత్-సారోద్ధార గ్రంథాలను రచించిన వాచనాచార్య 'సుధాకలకుడు' (క్రి.శ. 1824-50) ఇటువంటి కథనే కొంత భిన్నంగా చెప్పినాడు: బ్రహ్మ వశిష్ఠునకు, ఆయన తనపుత్రకానికి నృత్య విద్య చెప్పారు. ఇంద్రుని కోర్కె ప్రకారం లాస్య-తాండవ

మిశ్రితమైన నృత్యం రంభా-మేనకాదులకు చెప్పబడింది. తరువాత లాప్యం ఉప నేర్చుకొన్నది. దేవలోకంలో విశ్వాసుడు, వానిద్వారా చిత్రరథుడు. వానిద్వారా పార్థుడు, వానిద్వారా ఉత్తరనేర్చు కొన్నారు. భర్తృమరణంతో ఉత్తర నృత్యం మర్చిపోయింది. తరువాత పాలకరాజు శివుని అర్పించి, మరల నృత్యవిద్యను వరంగా పొందాడు. పిమ్మట నృత్యం మానవలోకంలో ప్రసిద్ధిపొందింది. సుధాకలకుని ప్రకారం నరకకృతం నృత్యం; నారీకృతం నృత్యం; ఇంక నర-నారీ కృతం నాట్య నాటకాలు. సుధాకలకుని నృత్య నిర్వచనం కూడా గమనింపదగినది; “యస్మాత్ పంచేంద్రియ ప్రీతి ర్భవేచ్ఛ దుఃఖ విస్మృతిః సదాసౌఖ్యకరం తత్తు నృత్యం” (5వ అధ్యాయం. 2వ శ్లో). దేని వలన పంచేంద్రియాలకు తృప్తికలుగుతుందో, దుఃఖం విస్మరింపబడుతుందో, సౌఖ్యం చేకూరుతుందో, అది నృత్యం అవుతుంది అని దీని సారాంశం. నాట్యంవలెనే, నృత్యం కూడా రసోత్పాదక సమర్థమనటానికి, ఈ నిర్వచనం బలమిస్తున్నది.

4. నృత్యం - రసం

‘రస-భావ వ్యంజనాదియుక్తం నృత్యమి తీర్ణతే’ అని నంది కేశ్వరుడు స్పష్టంచేసినప్పటికీ, అర్వాచీనులైన దశరూపకకర్త ధనంజయుడు, తద్వాక్యభ్యాత ధనికుడు, సంగీతరత్నాకరకర్త శార్ంగదేవుడు. నృత్యరత్నావళి కర్త జాయసేనాపతి నృత్య నిర్వచనంలో ‘రస’ పదాన్ని త్యజించినారు. కాగా, వీరి దృష్టిలో నృత్యము రసవ్యంజకం కాదన్నమాట. కాని, తరువాత, నాట్యచర్పణకర్తలయిన రామచంద్ర-గుణచంద్రులు (కీ.శ. 12వ శతాబ్ది) నృత్యాన్ని ‘రస భావ వ్యంజనాదియుక్తము’గానే చెప్పినారు. సుధాకలకుని నిర్వచనం ఈ విషయంలో మరింత స్పష్టంగా ఉన్నది—రసపదం వాడకపోయినప్పటికీ. కావున, నాట్యంవలెనే నృత్యం కూడా రసవ్యంజకము కానటం వత్ససమ్మతమైన విషయం. రసానుభూతినల్ల కలిగే ఆనందం

బ్రహ్మసాధనం కంటే కూడా అధికమని చెప్పి, అట్లేకాక పోతే నారదాది మహర్షుల చిత్తాలను ఈ సృత్యం ఎట్లా ఆకర్షించగలిగింది? అని ప్రశ్నించినాడు సందికేశ్వరుడు.

మాళవిక 'చలిత' మనే నాట్యం ప్రదర్శించినట్లు కాళిదాసు (కీ.శ. 4వ శతాబ్ది) మాళవికాగ్నిమిత్రంలో వర్ణించినాడు. ఇది రూపకం కాదు; యథాసమభినయింపబడినదని చెప్పటంచేత ఇది కేవలం అంగవిశేషాత్మకమైన సృత్యం కూడా కాదు. ఇంక ఇది అభినయపూర్వకమైన సృత్యమన్నమాట; అంటే 'సృత్యం' అని అర్థం. కాగా కాళిదాసు కాలానికి రసాత్మకమైన సృత్యం ప్రచారంలో ఉంది (కాళిదాసు నాట్యపదాన్ని నాట్యం, సృత్యం అనే రెండు అర్థాలలోనూ వాడినాడు).

అయితే ఈ రసానుభూతి ఎవరిలో కలుగుతుంది? ఈ ప్రశ్న మీద ప్రాచీనాలంకారికులు బహుళంగా చర్చలు జరిపి, చివరకు సహృదయులయిన ప్రేక్షకులకు ఈ ఆనందానుభూతి కలుగుతుందని నిర్ణయించినారు. ప్రేక్షకులు తృప్తిపడినప్పుడేకదా ప్రయోగం సిద్ధిని పొందిందని చెప్పటం. అయితే నటునకుకానీ, నర్తకి కానీ రసానుభూతి ఉండదా? అని ప్రశ్నించవచ్చును. నటుడు, నర్తకి కూడా సహృదయులే కాబట్టి వ్యక్తులుగా వారికి కూడా రసానుభూతి తప్పక ఉంటుంది. కానీ, రంగస్థలం మీద మాత్రం ఆ రసానుభూతి ఉండరాదు. నటుడు, నర్తకి అనుభూతి లేదా ఆస్వాదన ఉపాయములు మాత్రమే; కావుననే వారు పాత్రము, పాత్ర అనబడినారు. పాత్రము మద్యాది, మధురాది రసాలను ఆస్వాదించటానికి ఆస్వాదయితకు తోడ్పడుతుందేకాని, దానికి తదనుభూతి ఉండదు; పాత్రము కేవలం సాధనము మాత్రమే. అట్లే నటుడు, నర్తకి సహృదయుల రసాస్వాదనమునకు సాధనములు మాత్రమే.

నృత్తంలోనూ, నృత్యంలోనూ అంగికాభినయం ప్రధానమే కాని, అంగికాభినయం, నృత్తంలో తాళలయాశ్రయం కాగా నృత్యంలో భావప్రదర్శకం కూడా అవుతున్నది. ఈ భావప్రదర్శనలో నాలుగు విధాలయిన అభినయాలు నృత్య-నాట్యాలలో సమానమే కాని, నృత్యం అంగికాభినయ ప్రధానం కాగా, నాట్యం సాత్త్వికాభినయ ప్రధానం, కథాత్మకం అవుతున్నది. నృత్యంలో ప్రతిపదం యొక్క అర్థం అభినయింపబడుతుంది. అందుచేతనే నృత్యం ప్రతిపద-అర్థ-అభినయమనీ, నాట్యం వాక్యాభినయమనీ శాస్త్రకర్తలు పేర్కొన్నారు. అయితే, రెండూ రసవ్యంజకాలే. నృత్యంలో అంగికాభినయం ప్రధానమైనా, వాచిక-సాత్త్విక అభినయాలు కూడా సముచితంగా ప్రయుక్తములై సహృదయ ప్రేక్షకులకు పంచేంద్రియ తృప్తి చేకూరటంలో సహకరిస్తాయి.

5. చతుర్విధాభినయాలు

‘అభినయం’ అనే పదంలోని ‘అభి’ అనే ఉపసర్గకు ‘అభి ముఖంగా’ అనీ, నీ (=నయ) ధావునకు పొందించటం, తీసుకొని వెళ్ళటం అనీ అర్థాలు. కావున అభినయమంటే ప్రయోగాన్ని అభి ముఖంగా పొందించటం లేదా ప్రయోగం యొక్క అర్థాలను సామాజిక హృదయాలకు తీసుకొని వెళ్ళటం అని అర్థం. ప్రయోగ సమయంలో నటుడు లేదా నర్తకి అభినయముల సాహాయ్యంతో నాట్యం లేదా నృత్యంలోని అర్థాలను సామాజిక హృదయాలకు సువ్యక్తం చేయటం జరుగుతుంది. నటుడు లేదా నర్తకి సర్వమానవ వ్యాపారాన్ని రంగస్థలం మీద ప్రదర్శింపవలసి ఉంది. మానవ వ్యాపారమంతా మనో-వాక్-కాయ భేదాలచేత మూడు విధాలని విజ్ఞులకు తెలిసిందే (వీటినే త్రికరణము అంటారు). ఈ మూడు వ్యాపారాలు నృత్య-నాట్యాలలో సాత్త్విక-వాచిక-అంగిక అభి

నయాలపు తున్నాయి. ఇవే త్రివిధాభినయాలు. నాలుగవది అయిన 'ఆహార్యాభినయం' (= వేషం) ఈ మూడింటిలో అంతర్గతమై ఉంటుందని అభినవగుప్తుడు పేర్కొన్నాడు. నిజానికి, నృత్యంలో ఆహార్యానికి అంతగా ప్రాధాన్యం లేదు.

నటుడు కానీ, నర్తకి కానీ, లోకంలో తనకు వచ్చిన కష్ట సుఖాలకు అనుగుణంగా ప్రవర్తించటం అభినయం కాజాలదు. కాని రంగస్థలం మీద ఉన్నప్పుడు, తాను ఏ పాత్రను ధరించాడో లేదా తాను ఏ పాత్రమును నిరూపిస్తున్నదో, దానికి అనుగుణంగా సంచరించటం, మాటాడటం, భావ వ్యక్తీకరణ చేయటం — ఇదే అభినయ మవుతుంది. అంటే తనకు సహజం కాని, వేరే వ్యక్తికి చెందిన, ఆంగిక-వాచిక-మానసిక వ్యాపారాలను తనమీద ఆరోపించుకొని, ఆ వ్యక్తివలెనే ప్రవర్తించటం అభినయమవుతున్నదన్న మాట.

ఇంతకుముందు పేర్కొన్నట్లుగా, ఈ అభినయం నాలుగు విధాలు — ఆంగిక, వాచిక, ఆహార్య, సాత్త్వికాలు. అభినయ దర్పణం ప్రథమశ్లోకంలో, నటరాజ పరంగా ఈ నాలుగు అభివయాలు సూచింపబడినవి. ఆ తరువాత, “క...లే నా ౭౭ లంబ యేత్.....”, “యతో హస్తాతతోదృష్టిః.....” అనే శ్లోకాలలో నర్తకి నృత్యం చేయవలసిన పద్ధతి సూచితమైంది.

చిత్రకళలో, విగ్రహశిల్పంలో — ముఖ్యంగా దేవతామూర్తుల చిత్రణంలో — నృత్య భంగిమలు ఎన్నో గోచరిస్తాయి. నృత్యశాస్త్రాలలో చేయబడిన శారీరకవిశ్లేషణ చిత్రకారులకు, విగ్రహశిల్పులకు ఎంతో ఉపయోగకరమైనది. అందుచేతనే చిత్రకళలో, విగ్రహశిల్పంలో నిష్ణాతులు కాగోరు వారు నృత్య విధానాన్ని సాకల్యంగా పరిశీలించవలసి ఉంటుందని ఆయా శాస్త్రకర్తలు పేర్కొన్నారు.

6. హస్తాభినయం

అంగికాభినయాన్ని వర్ణించేటప్పుడు, శాస్త్రకర్తలు మానవ శరీరాన్ని అంతటినీ మూడు భాగాలుగా విభజించినారు — 1. (ముఖ్య) అంగాలు, 2. ఉపాంగాలు, 3. ప్రత్యంగాలు. ఉపాంగ-ప్రత్యంగ సంఖ్యల విషయంలో ఆయా శాస్త్రకర్తలు విభేదించినా, అందరూ అంగాలు ఆరు అని మాత్రం అంగీకరించినారు — 1. శిరము, 2. హస్తాలు, 3. కటి, 4. ఉరము, 5. పాద్యములు, 6. పాదములు. అంగాలు ఆరింటిలోనూ హస్తాలు ప్రధాన పాత్ర వహిస్తున్నాయి. ముల్లోకాలలోని సకల భావాలను-అవి మూర్తములయినా, అమూర్తములయినా-హస్తాలు వ్యక్తం చేయగలవు. భాష లేని ఆదిమ కాలంలో, మరుష్మలు, తమ భావాలను హస్తాల ద్వారానే వ్యక్తం చేస్తూ ఉండి ఉండాలి. భాష పెంపొందిన తరువాత హస్తాభినయం కళగా రూపొంది ఉంటుంద; అంతేకాదు, తాంత్రికపరంగా కూడా పెంపొందింది.

అంగం అంటే శరీరంలోని ఒక భాగం లేదా అవయవం అంగాలతో కూడినది కాబట్టి శరీరాన్ని 'అంగి' అనికూడా అంటారు. మూడు విధాలయిన అంగాల పరస్పర సంబంధాన్ని శ్రీ అడివి కాపిరాజుగారు, సరళంగా, క్రింది విధంగా వివరించారు: "అంగాభినయంలో దేహం అంతా వస్తువు అవుతుంది. అందులో ముఖ్యాంగాలు, ప్రత్యంగాలు, ఉపాంగాలు అని ఉన్నాయి.....చేతికి మోచేయి ప్రత్యంగము; వ్రేళ్ళు ఉపాంగాలు. కంటికి కనుబొమ ప్రత్యంగము; కనురెప్పలు గుడ్లు ఉపాంగాలు. అల్లా అన్నింటికీ, వీని కదలికతో భావం చెప్పడం అంగాభినయం" ('నారాయణరావు' నవల — పుట 389).

'హస్తం' అంటే మనికట్టు నుంచి వ్రేళ్ళ చివరవరకు ఉన్న

భాగం. ఈ హస్తం కదలింపబడు, తక్కినచేయి కూడా కదలుతూ ఉంటుంది.

అంధులకు బ్రెయిలీ లిపివలెనే, మూగ-చెటి వారికి సంజ్ఞా భాష (Sign language) వెలసింది పాశ్చాత్య దేశాలలో. ఇందులో కూడా హస్తాలకే ప్రాధాన్యం. ఆంగ్ల భాష యొక్క అక్షరమాలలో 27 అక్షరాలున్నాయి : ఈ 27 అక్షరాలకు 27 హస్తాలు ఉన్నాయి. ఇక్కడి నుంచి, నిత్యకృత్యాలలో అవసరమయ్యే సకల భావాలకు హస్తాలు రూపొందించబడినవి.¹ ఈ హస్తాలకు, మన హస్తాలకు - ఆకారంలో, వినియోగంలో — కొన్ని పోలికలున్నాయి. ఈ రెండు సంప్రదాయాలను ప్రత్యేకంగా పరిశీలించవలసిన అవసరం ఉంది.

ఈ హస్తాలు, మంత్ర శాస్త్రసరంగా ప్రయుక్తములయినప్పడు 'ముద్రలు' లేదా 'హస్తముద్రలు' అన్న పేర ప్రసిద్ధిపొందాయి. మనస్సులో మంత్రాన్ని ఆలోచించి, నోటితో పలుకుతూ, హస్తాలతో ముద్రలు పట్టటం — ఇట్లా త్రికరణ శుద్ధిగా మంత్రజపం జరుగుతుంది. ఇదంతా శాంత్రికపరమైన విషయం.

కథాకళి నృత్య సంప్రదాయంలో హస్తాలను 'ముద్రలు' అనే అంటారు.

7 భరతము

భరతముని ప్రణీతమైన నాట్యశాస్త్రంలోనే 'భరతుడు' అనే పదం 'నటుడు' అనే అర్థంలో ప్రయుక్తమయింది. అర్వాచీన శాస్త్రకర్తలు కొందరు 'భ-ర-త' పదానికి 'భావ-రాగ-తాళము'లు అనే

1. చదువదగిన ఒక మంచి గ్రంథం : 'The Joy of Signing' by Lottie L. Rekehof, Gospel Publishing House, Springfield, Missouri — 65802, U. S. A.

అర్థం చెప్పినారు. అంటే ఈ మూడింటి సమ్మేళనం 'భరణము' అవుతుందన్న మాట. ఈ పదం క్రమంగా భావ-రాగ - తాళసమ్మేళనమైన నృత్యానికి పర్యాయపదమైంది; నృత్యశాస్త్ర గ్రంథాలు 'భరణములు' గా పేరుపొందాయి — కోశహ భరణం, అర్జున భరణం మొదలగునవి.

ఆంధ్రదేశంలో 'భరణము' అనేపదం ప్రత్యేకార్థం సంతరించుకొన్నది. నృత్యం ప్రతి-పద-అర్థ-అభినయం కాగా, భరణం ప్రతి పదానికి విపులమైన అభినయం చేయటం అవుతున్నది. శాస్త్ర-సంప్రదాయములు తెలిసిన నర్తకి, ఒక్కొక్క పదానికి విశేషార్థాలను ప్రదర్శిస్తూ, ఒకే గీతాన్ని గంటల తరబడి అభినయిస్తుంది — ఇది ఆంధ్రదేశపు ప్రత్యేకత. ఈ సంప్రదాయం క్రమంగా ఊణిస్తున్నది. 'భరణం పట్టటం' అన్న ప్రయోగానికి క్రమంగా దురర్థం కూడా వచ్చేసింది.

8. నర్తకి - పూర్వరంగం

“వయోరూపవతులై న వేయిమంది స్త్రీలలోనూ గుణయుక్తురాలై న నర్తకి ఒక్కతె అయినా అరుదుగా లభిస్తుంది” అని భరణముని పేర్కొన్నాడు. నర్తకికి ఉండవలసిన గుణాలు లేదా లక్షణాలు ఏమిటో నందికేశ్వరుడు విశదంగా వర్ణించినాడు. ఈ లక్షణాలు అన్నీ ఉన్న నర్తకి మాత్రమే ఉత్తమ నర్తకి అవుతుంది.

అభినయదర్పణంలోని వర్ణనలను బట్టి, అందులో వర్ణితమైన నర్తకి, 'రాజనర్తకి' అని స్పష్టమవుతున్నది. అభినయదర్పణంలో వర్ణితమైన సభ కూడా సప్తాంగ లక్షణోపేతమైన రాజసభయే. రాజనర్తకి నృత్యాన్ని శ్రీనాథుడు పల్నాటిమీచరిత్రలో విపులంగా వర్ణించియున్నాడు (పుటలు 18-19).

నందికేశ్వరుడు పాత్రమునకు (=నర్తకి) బహిః ప్రాణాలు ఎనిమిది, అంతఃప్రాణాలు పది పేర్కొన్నాడు. ఇవి సమకూడని నాడు, ఆమె 'నర్తకి' పదానికి అర్హురాలు కాజాలదు. అన్నీ సమకూడిన ఉత్తమ నర్తకి, దేవతా ప్రార్థనాదులతోకూడిన పూర్వరంగ విధులు నిర్వర్తించి, నృత్యం ప్రారంభించాలి — ఆమె నోటితో గీతాన్ని పాడుతూ, హస్తాలతో అర్థం ప్రదర్శిస్తూ, కనులతో భావం ప్రకటిస్తూ, పాదాలతో తాళం పాటించాలి. అర్థ ప్రదర్శనలో — హస్తం ఎటు కదలుతుందో అటే దృష్టి ప్రసరించాలి (=హస్తం ఏ భావం ప్రదర్శిస్తుందో, దృష్టి కూడా అదే భావాన్ని ప్రకటించాలి). దృష్టి ఎటు ఉన్నదో, మనస్సు కూడా అటే ఉండాలి. మనస్సు ఎక్కడ ఉంటుందో, అక్కడ భావప్రకటన జరుగుతుంది. భావం చక్కగా ప్రకటితమై నప్పుడే, సహృదయ ప్రేక్షకులకు రసానుభూతి కలుగుతుంది. నర్తకి, నృత్యంచేస్తూ స్వయంగా పాడటమనేది కూడా ఆంధ్రదేశపు ప్రత్యేకతయే.

పూర్వరంగ విధులను గూర్చి నాట్యశాస్త్రంలో ఒక ప్రత్యేక అధ్యాయం ఉంది (5 వ అధ్యాయం). పూర్వరంగ విధులలో తొమ్మిది అంతర్యవనిక అంగాలు ; పది బహిర్యవనిక అంగాలు ఉన్నాయి. ఇవి అర్వాచీన కాలంలో — బహుళః భాసుని కాలంలో — బాగా సంక్షిప్తమైనాయి. అయినప్పటికీ, నాంధ్రి లేదా దేవతా ప్రార్థన అనేది నేటికీ నిలిచిఉంది. ఇందులో సాధారణంగా దేవ-గురు-వాద్య-సభ్యవందనం ఉంటుంది. ప్రార్థన చేయకుండా నర్తకి నృత్యం ప్రారంభిస్తే అది నీచనృత్యం అవుతుందనీ, నీచనృత్యం చూసినవారు పుత్రహీనులై, పశుజన్మ ఎత్తుతారనీ నందికేశుని నిర్ణయం. అంతే కాదు, చిత్రానికి పెటంవలెనే, నృత్యానికి భూమి (=రంగస్థలం) ఆధారం. అందుచేత రంగాధి దేవతా ప్రార్థనను కూడా నందికేశుడు ప్రత్యేకించి చెప్పినాడు ; ఈ ప్రార్థనను ఇతర శాస్త్రకర్త లెవ్వరూ చెప్పినట్లు కానరాదు.

9. శాస్త్రకర్తలు

శారదాతనయుడు (క్రి.శ. 12వ శతాబ్ది) తాను అనేక మతాలను (=శాస్త్రాలను) అధ్యయనం చేసి, 'శావప్రకాశనము'ను రచించినట్లుగా చెప్పినాడు. ఆమతకర్తలు పదిమంది — సదాశివుడు, శివుడు, గౌరి, వాసుకి, వాద్దేవి, (భరత)ముని, నారదుడు, అగస్త్యుడు, వ్యాసుడు, ఆంజనేయుడు. తాను క్రింద పేర్కొన్న మతకర్తల గ్రంథాలను, వ్యాఖ్యానాలను మఢించి, 'సంగీతరత్నాకరము'ను రచించినట్లుగా శార్లదేవుడు పేర్కొన్నాడు — సదాశివుడు, పార్వతి, బ్రహ్మ, భరతుడు, కశ్యపుడు, మతంగుడు, యష్టికుడు, దుర్గాశక్తి, శార్దూలుడు, కోహలుడు, విశాఖుడు, దత్తిలుడు, కంబలుడు, ఆశ్వతరుడు. వాయువు, విశ్వావసువు, రంభ, అర్జునుడు, నారదుడు, తుంబురుడు, ఆంజనేయుడు, మాతృగుప్తుడు, రావణుడు, నందికేశ్వరుడు, స్వాతిర్గణుడు, బిందురాజు, శైత్రరాజు, రాహులుడు, రుద్రటుడు, నాన్యదేవుడు, భోజరాజు, సోమేశ్వరుడు, జగదేశమల్లుడు, లోల్లటుడు, ఉద్భటుడు, శంకుకుడు, అభినవగుప్తుడు, కీర్తిధరుడు

భరతము పదహారు విధాలనీ, తనకు పది విధాలే తెలుసుననీ చెప్పి, ఆ పదింటి కర్తలను పేర్కొన్నాడు చిల్లకూరి దివాకరకవి తన భరతసారసంగ్రహంలో — కోహళుడు, నందికేశ్వరుడు, ఆంజనేయుడు, నారదుడు, అర్జునుడు, శుక్రుడు, యాజ్ఞవల్క్య, బృహస్పతి, భరతుడు, శార్లదేవుడు. నీడామంగళం తిరువేంకటాచార్యుల వారు అభినయదర్పణంలో అధికంగా చేర్చిన సప్తనముద్ర హస్తాల వివరణలో బృహస్పతి ప్రభృతుల మతాలు పేర్కొనబడినవి. ఆయా కర్తల పేర్లతో తంజావూరు సరస్వతీమహల్ గ్రంథాలయంలో కొన్ని భరతముల వ్రాతప్రతులున్నట్లు తెలుస్తున్నది. వాటిని బాగా పరిశీలించవలసి ఉన్నది.

నృత్యశాస్త్ర కర్తలు పేర్కొనటంలో క్రింది స్లోకాలు ప్రసిద్ధంగా ఉన్నాయి:

శంఖు ర్గారీ తథా బ్రహ్మ మాధవో నందికేశ్వరః ।

దత్తిలో కోహళశ్చైవ యాజ్ఞవల్క్యశ్చ నారదః ॥

హనుమా న్విష్ణురాజశ్చ షణ్ముఖోఽథ బృహస్పతిః ।

అర్జునో రావణశ్చైవ కన్యాబాణసుతా తథా ॥

ఏతే భరతకర్తారో భువనేషు ప్రకీర్తితాః ।

శివుడు, గౌరి, బ్రహ్మ, విష్ణువు, నందికేశ్వరుడు, దత్తిలుడు, కోహళుడు, యాజ్ఞవల్క్యుడు, నారదుడు, అంజనేయుడు, విఘ్నేశ్వరుడు, షణ్ముఖుడు, బృహస్పతి, అర్జునుడు, రావణుడు, ఉషాకన్య — ఈ పదహారుగురు భరతశాస్త్రకర్తలుగా లోకంలో కొనియాడ బడుతున్నారు. దివాకరకవి చెప్పిన పదహారు భరతాలు ఇవే కావచ్చు.

ఆయా శాస్త్రకర్తలు పేర్కొన్న దానినిబట్టి నందికేశ్వరుడు భరత (= నృత్య) శాస్త్రకర్తగా, ప్రామాణికుడుగా అంగీకరింపబడినాడన్న విషయం స్పష్టమవుతున్నది.

10. నందికేశ్వరుడు

నంది లేదా నందకేశుడు లేదా నందికేశ్వరుడు - ఈ పేరు నృత్యశాస్త్ర విషయంలోనే కాక తాల-రస-యోగ-తంత్ర-కామ శాస్త్ర-పూర్వమీమాంస-లింగాయతశైవాది శాఖలలో కూడా కనిపిస్తున్నది. తాలలక్షణ దీపిక, తాలాది లక్షణ, తాలాఖనయ లక్షణం అనే గ్రంథాలు నందికేశ్వరప్రణీతంగా చెప్పబడినవి. రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంసలో నందికేశ్వరుడు రసాధికారకర్తగా పేర్కొనబడినాడు. నందికేశ్వరుడు 'యోగతారావళి' అనే

గ్రంథాన్ని రచించినట్లు తెలుస్తున్నది. 'నందికేశ్వర తిలకం' అనే గ్రంథం కూడా నందికేశ్వర ప్రణీతం. 'పంచసాయకం' లో నందికేశ్వరుడు కామసూత్రకర్తగా పేర్కొనబడినాడు. కామసూత్రంలో వాత్సర్యముడు ఒక 'నాండి'ని పేర్కొన్నాడు. ఈ నాండి సుప్రసిద్ధుడైన నందికేశ్వరుడే అని విమర్శకుల అభిప్రాయం. పూర్వమీమాంసా గ్రంథమైన 'ప్రభాకరవిజయం' నందికేశ్వరప్రణీతం. లింగాయతకైవాన్ని విశదీకరించే 'లింగధారణ చంద్రిక' కూడా నందికేశ్వరప్రణీతమే.

ఒకే ఒక వ్యక్తి, ఇన్ని శాస్త్రాలలో ప్రవీణుడై, ఇన్ని గ్రంథాలు రచించి ఉంటాడా? అన్నది సంశయాస్పదమైనవిషయం. కాని, సంగీతశాస్త్రంలో — అంటే అభినయ-గాన-వాద్యాలలో అతడు ప్రవీణుడై వాటిల్లో రచనలుచేసి ఉంటాడనటానికి ఆజ్ఞాపణ ఉండరాదు. అభినయదర్పణాన్ని బాగా అనుసరించిన సంగీతరత్నాకర కారుడు సంగీతవిషయంలో నందికేశ్వరుని ఒక ప్రామాణికునిగా గ్రహించిన విషయం గుర్తించి ఉన్నాము.

అయితే నందికేశ్వరుడు ఈశ్వరుని వాహనమైన నందికేశ్వరుడా? లేదా ఒక గణాధిపతియా? లేదా మానవుడా? 'లింగపురాణం' ప్రకారం నందికేశ్వరుడు తొలుత మానవుడే. ఆతని తల్లి అయిన శిలాద చేసిన తపోఘటంగా, శివుని కరుణవల్ల, ఆతడు చిరంజీవి, అయినాడు; గణాలకు అధిపతి అయినాడు!

నాట్యశాస్త్రాన్ని, అభినవశాస్త్రవాఖ్యాపహితంగా పంస్కరించి ప్రకటించిన మానవల్లి రామకృష్ణకవిగారి అభిప్రాయంలో 'నందికేశ్వరసంహిత' కర్త అయిన 'భట్టతండువు', నందికేశ్వరుడు ఒక్కరే. నందికేశ్వరసంహిత గాంధర్వానికి సంబంధించిన బృహత్తర గ్రంథమనీ, అందులో చర్చింపబడని విషయంకానీ, ప్రకరణం కానీ లేదనీ వారు పేర్కొన్నారు. క్రీ. శ. 4 వ శతాబ్దానికి చెందిన మతంగుడు తన బృహద్దేశిలో నందికేశ్వరుని పేర్కొన్నాడు.

“నందికేశ్వరేశోక్తం —

ద్వాదశస్వరసంపన్నా జ్ఞాతవ్యా మూర్చనా బుధైః ।

జాతి బాషాది సిద్ధ్యర్థం తారమంద్రాది సిద్ధయే ॥

క్రి.శ. 1620 ప్రాంతాల రఘునాథనాయకుడు తన సంగీతసుధలో ఇట్లా పేర్కొన్నాడు:

సమీక్ష్య నందికేశ్వరసంహితాం తామలోచ్య శాస్త్రం భరతప్రణీతం ।

ఉమాపతి రాధునికస్య తంత్రం విలోక్యనందిశమతానుసారి ॥

— ప్రాచీనులైన భరతుడు రచించిన శాస్త్రాన్ని, నందికేశ్వరుడు రచించిన సంహితను, ఆధునికుడైన ఉమాపతి రచించిన గ్రంథాన్ని సమీక్షించి, నందిశమతానుసారంగా తాను రచిస్తున్నట్లు రఘునాథ నాయకుడు చెప్పినాడు. అంటే క్రి.శ. 17 వ శతాబ్ది వరకు నందికేశ్వరసంహిత అభ్యమన్నమాట ! కాని, ఇప్పుడది అలభ్యం. అభించిన అభినయదర్పణం, నందికేశ్వరసంహితలోని ఒకభాగం అని కవిగారు పేర్కొన్నారు¹.

రఘునాథ నాయకుడు చెప్పిన దానినిబట్టి, భరతమతం వేరు, నందిశమతం వేరు అని స్పష్టమవుతున్నది. ఈ రెండు మతాలు ప్రాచీనకాలం నుంచీ ఉన్నవన్న మాట ! అందుచేతనే, అభినయ దర్పణం కొన్నిచోట్ల నాట్యశాస్త్రంతో భేదించటం మనం గమనించ గలము.

భరతమునికి నృత్యం నేర్పవలసినదిగా శివుడు తండువును ఆదేశించినట్లున్నూ, తండువు నేర్పినది కావున నృత్యం తాండవం అని

1. “Literature on Music” — Vol III Part-1 (July, 1928) of Quarterly Journal of Andhra Historical Research Society, Rajahmundry.

పిలువబడినట్లున్నూ నాట్యశాస్త్రం స్పష్టంచేస్తున్నది. క్రీ.శ. 1253-54 సంవత్సరంలో రచించబడిన నృత్యరత్నావళిలో జాయసేనాపతి తండువును, భట్టతండువును కూడా పేర్కొన్నాడు. 'తండువు' అని మాత్రమే పేర్కొన్నప్పటికీ తాండవప్రవర్తకుని, 'భట్టతండువు' అని పేర్కొన్నప్పటికీ కరణముల వ్యాఖ్యాతను జాయసేనాపతి ఉద్దేశించినట్లు డా. వి. రాఘవన్ నిరూపించినారు.¹ భట్ట వాచకం పాండిత్య నిదర్శకం. నన్నయభట్టు, నారాయణభట్టు వేడిసంహార నాటకకర్త భట్టనారాయణుడు విజ్ఞులకు సుపరిచితులే. కావున తండువు వేరు, భట్టతండువు వేరు అనీ, భట్టతండువు చారిత్రకపురుషుడు కాదగునని స్పష్టమవుతున్నది. మానవల్లి రామకృష్ణకవిగారు పేర్కొన్నది — ఈ భట్టతండువు, నందికేశ్వరుడు ఒక్కరే అని. భట్టతండువు పేర్కొన్నాడంటూ జాయసేనాపతి ఉదాహరణ లిచ్చినాడే కాని, అవి ఏ గ్రంథంలోనివో చెప్పలేదు. కాని, అవి అన్నీ న దీశ్వరసంహితలోనివే అనటం అసంభావ్యం కాజాలదు. కాగా, భట్టతండువు చారిత్రకపురుషుడనీ, ఆయన రచించిన నందిశ్వరసంహిత క్రీ.శ. 17వ శతాబ్ది వరకు ప్రచారంలో ఉన్నదనీ నిర్ణయించవచ్చును.

కాలం : నందిశ్వరసంహితను మతంగుడు పేర్కొన్నాడు కదా! ఆమతంగుని, తమిళకావ్యం అయిన 'శిలప్పదికారం' పేర్కొన్నది. శిలప్పదికారం క్రీ.శ. 5వ శతాబ్దికి చెందినదని విమర్శకుల నిర్ణయం. అప్పటికి ప్రసిద్ధుడైన మతంగుడు సుమారు ఒక శతాబ్దికి పూర్వుడు అంటే క్రీ.శ. 4వ శతాబ్దికి చెందినవాడు కావాలి. అట్లాగే మతంగునిచేత పేర్కొనబడిన నందికేశ్వరుడు క్రీ.శ. 3వ శతాబ్దికి చెందినవాడు కావాలి.

‘రామో రామః రామశ్చ’ అంటూ పరశురామ, శ్రీరామ, ఒరరాములను దశావతారాలలో గణించటం పరిపాటి. కాని, అభినయ దర్పణంలో బుద్ధావతారానికి హస్తాభినయం చెప్పబడలేదు; దానికి బదులుగా కృష్ణావతారానికి హస్తాభినయం చెప్పబడింది. అంటే అభినయ దర్పణ రచనాకాలం నాటికి బుద్ధుడు దశావతారాలలో పరిగణింపబడలేదన్నమాట! మత్స్యపురాణం, భాగవతం బుద్ధుని అవతారమూర్తిగా పేర్కొన్న తొలి గ్రంథాలు. మత్స్య పురాణం క్రీ.శ. 6వ శతాబ్దికి చెందినది. కావున బుద్ధుని అవతారమూర్తిగా పేర్కొనని అభినయదర్పణం అంతకు చాలా ముందరిది కావాలి. కాగా, అభినయదర్పణం క్రీ.శ. 3 లేదా 4 వ శతాబ్దికి చెందినదని తలంచటంలో ఎటువంటి విప్రతిపత్తి ఉండరాదు.

దేశం : దక్షిణ హిందూదేశంలో నందికేశ్వరుని దైవంగా పూజించటం ఉన్నది. ఇంతకుముందు పేర్కొన్న లింగపురాణంకూడా దక్షిణదేశానికి చెందినదే. అందుచేత నందికేశ్వరుడు దాక్షిణాత్యుడు అంటే ఉండాలి. ఇంక, అభించిన అభినయదర్పణంయొక్క తాళపత్ర ప్రతులన్నీ తెలుగు లిపిలోనే ఉండటంచేత, నందికేశ్వరుడు ఆంధ్రుడని ఊహించటానికి అవకాశం ఉన్నది.

11. అభినయదర్పణం

భరతార్ణవం అనే బృహత్ గ్రంథానికి సంక్షిప్త రూపమని చెప్పబడిన అభినయదర్పణంలో అధ్యాయాది విభజన లేదు. అంతా ఏకాధ్యాయమే. డా॥ మనోమోహన్ ఘోష్ క్రింది అభినయ దర్పణపు తాళపత్రప్రతులను పరిశీలించి, పాఠ నిర్ణయం చేసినారు.

1. మద్రాసు గవర్నమెంటు ఓరియంటల్ మానుస్క్రిప్ట్స్ లైబ్రరీ ప్రతి (నెం. 304 - 1894 లో సేకరించబడినది) — సమగ్రమైన ప్రతి.

2. విశ్వభారతి విశ్వవిద్యాలయం ప్రతి, శాంతి నికేతన్ నెం. 3035) — చాలామకు సమగ్రము.
3. అడయార్ తైబ్రరీ ప్రతి, మద్రాసు (నెం. XXII C. 25) (తెలుగు టీకా సహితం) — అసమగ్రము.
4. అడయార్ తైబ్రరీ ప్రతి, మద్రాసు (నెం. XXII C. 38) అసమగ్రము).
5. అడయార్ తైబ్రరీ ప్రతి, మద్రాసు నెం. VIII. J. 9) — అసమగ్రము.

పైని పేర్కొన్న అయిదు వ్రాతప్రతులు తెలుగు లిపిలోనే ఉండటం గమనింపదగిన విశేషం. డా. ఘోష్ ప్రధానంగా విశ్వ భారతిలోని వ్రాతప్రతిని ఆధారంగా చేసుకొని, తన గ్రంథం తయారు చేశారు ; మద్రాసు ప్రతిలో ఉన్న నవగ్రహ హస్తాలను ఇందులో చేర్చుకొన్నారు. డా. ఘోష్ సంస్కరించి ప్రచురించిన ఈ గ్రంథంలో మొత్తం 324 శ్లోకాలు ఉన్నాయి. ఇందులో సుమారు 90 శ్లోకాలు ఆదిలోఉన్న పూర్వరంగం, శిరోభేదాలు, దృష్టి భేదాలు, గ్రీవాభేదాలు - ఈ అంశాలను సంబంధించినవి; సుమారు 70 శ్లోకాలు, చివర ఉన్న పాద-మండల-స్థానక-ఉత్పవన-భ్రమరి-చారి-గతిభేదాలకు సంబంధించినవి. ఇంక తక్కిన శ్లోకాలు అన్ని హస్తభేదాలకు సంబంధించినవి.

నీడామంగలం తిరువేంకటాచార్యుల వారు ప్రకటించిన గ్రంథంలో 718 శ్లోకాలున్నాయి. వారు ఇతర గ్రంథాల నుంచి సేకరించి ఇందులో చేర్చిన 408 శ్లోకాలను మినహాయిస్తే, అసలు గ్రంథం 310 శ్లోకాలు మాత్రమే కాగా, రెండు గ్రంథాలు ఇంచు మించుగా వైశాల్యంలో సమానమే. అయితే కొన్ని తేడాలు లేక పోలేదు. పాదాదిభేదాలను వివరిస్తున్న సుమారు 70 శ్లోకాలు నీడా

వారి గ్రంథంలో లేవు. అట్లాగే రాజ-నదీ సముద్ర-లోక-వృక్ష-మృగ-ఋషి-జలజంతు హస్తాలకు సంబంధించిన సుమారు 90 శ్లోకాలు డా. హోప్ పాఠంలో లేవు.

ఈ రెండింటినీ సమన్వయంచేసి, నేను సిద్ధం చేసిన ఈ గ్రంథంలో 814 శ్లోకాలున్నాయి.

అంగ-ఉపాంగ-ప్రత్యంగభేదాలను వివరించేటప్పుడు ముందుగా నిర్వచనం చెప్పి, తరువాత వినియోగం చెప్పటం శాస్త్ర పరిపాటి. అఖినయదర్పణం కూడా ఈ పద్ధతినే అనుసరించింది. నీడా వారు చేర్చిన గ్రంథాంతర భేదాల్లో నిర్వచనం తరువాత, హస్తాలకు జనన-జాతి-వర్ణ-అధిదైవతాలు కూడా చెప్పబడినవి.

12. అఖినయ దర్పణం - నాట్యశాస్త్రం

“...సమాప్తశ్చాయం గ్రంథః నందిభరత పుస్తకమ్” అని నాట్యశాస్త్రం చివర, బొంబాయి నిర్ణయసాగర ప్రెస్ ముద్రణలో ఉన్నది. “నందిభరత విరచితమైన ఈ గ్రంథం సమాప్తం” అని దీని అర్థం. అంటే నంది, భరతుడు కలిసి వ్రాసిన గ్రంథమని అర్థమా? లేదా నంది రచించిన భరతశాస్త్ర పుస్తకమని అర్థమా? నాట్యశాస్త్రం భరతముని ప్రణీతంగా సుప్రసిద్ధం కావటంచేత, నంది భరత పుస్తకమని ఏదో ఒక తాళపత్ర ప్రతిలో మాత్రమే ఉండడంచేత ఈ పంక్తిని లేఖక ప్రమాదంగా పరిగణించారు విమర్శకులు. అయితే, నంది లేదా నందికేశ్వరుడు నృత్యశాస్త్ర కర్తగా అర్వాచీనుల చేత పరిగణింపబడటం గుర్తించి ఉన్నాము. మరి, నంది-భరతులలో ఎవ్వరు పూర్వులు? అన్న ప్రశ్న ఉదయింపగలదు.

భరతముని ప్రణీతమైన నాట్యశాస్త్రం నాట్య-నృత్త-నృత్య-గీత-వాద్య-సాహిత్యాలకు మూలగ్రంథం అన్న సత్యం విజ్ఞులకు తెలిసినదే. నాట్యశాస్త్రంలోని 4 వ అధ్యాయంలో, 8 నుంచి 11వరకు

ఉన్న మరో నాలుగు అధ్యాయాలలో ఆంగికాభినయం వర్ణితమైనది. నాట్యశాస్త్రంలోని ఆంగికభేదాలకు, అభినయదర్పణంలోని ఆంగిక భేదాలకు- సంఖ్యలో, పేర్లలో, నిర్వచనాలలో, వినియోగాలలో- తేడాలున్నవి. ఉదాహరణకు :

1. శిరోభేదాలు : భరతముని 13 భేదాలు చెప్పగా, నందికేశ్వరుడు 9 భేదాలే చెప్పినాడు. ఇందులో 5 పేర్లు మాత్రమే సమానం.
2. దృష్టి భేదాలు : నాట్యశాస్త్రం మూడు విభాగాలుగా మొత్తం 36 దృష్టి భేదాలు చెప్పగా, అటువంటి విభజన లేకుండా నందికేశ్వరుడు కేవలం ఎనిమిది భేదాలే చెప్పినాడు. వీటికి ఏమీ పోలికలు లేవు; రెండున్నూ భిన్నసంప్రదాయాలకు చెందినవి.
3. గ్రీవా భేదాలు : నాట్యశాస్త్రంలో తొమ్మిది భేదాలు కలవు. కాని అభినయదర్పణంలో 4 భేదాలే. వీటిల్లో పోలికలు లేవు.
4. హస్త భేదాలు : నాట్యశాస్త్రంలో 24 అసంయుతహస్తాలు, 13 సంయుతహస్తాలు, 30 స్వత్రహస్తాలు ఉండగా, అభినయదర్పణంలో 28 అసంయుతహస్తాలు, 23 సంయుతహస్తాలు, 13 స్వత్రహస్తాలు చెప్పబడినవి. వీటిల్లో చాలా తేడాలు ఉన్నాయి.
5. చారిభేదాలు : నాట్యశాస్త్రంలో 16 భౌమీచారులు, 16 ఆకాశీచారులు ఉండగా, అభినయ దర్పణంలో 6 విభజన లేకుండా 8 చారులు మాత్రమే ఉన్నాయి. పోలికలు లేవు.
6. మండల భేదాలు : నాట్యశాస్త్రంలో 10 భౌమీమండలాలు,

శతాబ్దికి చెందినవాడు. అంతేకాదు. శాస్త్రకర్తలలో ఒకడుగా సందికేశ్వరుడు సంగీతరత్నాకరంలో పేర్కొనబడినాడు. అందుచేత సంగీతరత్నాకరమే అభినయదర్పణమునకు ఋణపడి ఉన్నదని చెప్పక తప్పదు.

14. అభినయ దర్పణం-అనువాదాలు, ప్రచురణలు

పోలూరి గోవిందకవి :

ప్రాచీన కాలంనుంచీ నృత్య-గానాలకు ఆంధ్రదేశం కాణాచి అన్న సత్యం సహృదయులకు తెలిసిందే. అయినా, నృత్య-సంగీతాలకు శాస్త్ర గ్రంథాలు ఇంచుమించు క్రీ.శ. 16వ శతాబ్ది వరకు తెలుగులో వెలయలేదనే చెప్పాలి. క్రీ.శ. 16-17 శతాబ్ది ప్రాంతాలలో పోలూరి గోవిందకవి తాళదశప్రాణదీపిక, రాగతాళ చింతామణి అనే రెండు గ్రంథాలను కావ్యరూపంగా రచించినాడు.¹ “మహేశ్వరప్రణీతంబైన ఆదిభరతంబు సందికేశ్వరాది భరతంబుల కంటె ఉత్తమోత్తమంబై నిలసిల్లు. అట్టి ఆదిభరతప్రకారంబున తాళదశ ప్రాణలక్షణ నిర్ణయం బొనరించెదను” అని తాళదశప్రాణదీపికను రచించినాడు. ఇందులో — కాలం, మార్గం, క్రియ, అంగం, గ్రహం, జాతి, కళ, లయ, యతి, ప్రస్తారం అనే తాళంయొక్క దశ ప్రాణాలు వివరించబడినవి.

“సంగీత శాస్త్రంపు సర్వంకష ప్రజ్ఞగలిగియుఁ దొల్లిటి కవి వరేణ్యు లీ ఖాతి నాంధ్రోక్తి శోభిత కావ్యంబు పచరింపక” పోవటం

1. చూ. “పోలూరి గోవిందకవి” అనే నా వ్యాసం (అర్చన-ఆచార్య విసాన అప్పారావు శతాబ్ది స్మారక సంచిక-1984). మద్రాసు గవర్నమెంటు ఓరియంటల్ మాసుస్క్రిప్ట్స్ లైబ్రరీవారు 1950 లో తాళదశప్రాణదీపికను, 1952 లో రాగతాళచింతామణిని ప్రచురించారు.

తన భాగ్యంగా ఎంచి, “సాహసమునేసి భరతశాస్త్రంబు తెనుగుఁ గబ్బముగఁ జేయఁబూనితి నిబ్బరముగ” అంటూ గోవిందకవి రాగ తాళచింతామణిని రచించినాడు. భాగవతరచనలో బమ్మెరపోతన్న గారికి లభ్యమైన ‘శుభాధిక్యంబు’వలెనే, భరతశాస్త్ర రచనలో గోవిందకవికి ‘భాగ్యగరిమ’ లభించినదన్నమాట.

ఐదాశ్వాసాల రాగతాళచింతామణిలో మొదటి ఆశ్వాసం భరతముని నాట్యశాస్త్రంలోని మొదటి అధ్యాయానికి ‘తెనుగు సేత’. ఇంక తక్కిన నాలుగు అధ్యాయాలు రాగ-తాళాలకు సంబంధించినవి.

గోవిందకవి రెండు గ్రంథాలు అభినయ దర్పణానికి సంబంధించక పోయినప్పటికీ, సంగీత శాస్త్రాన్ని తెలుగులో రచించిన ప్రథముడుగా అతడు శ్లాఘనీయుడు.

లింగముగుంట మాతృభూతయ్యకవి:

క్రి.శ. 17వ శతాబ్దికి చెందిన మాతృభూతయ్య ‘అభినయ దర్పణం’ అన్న పేరుతో భరతశాస్త్రాన్ని పద్యకావ్యంగా శ్రీ రంగధామునకు అంకితంగా రచించినాడు. ఇందులో మూడు ఆశ్వాసాలున్నాయి: 1. అవతారిక, సభారచన, శిరోభేదాలు; 2. అంయుత హస్తాలు; 3. సంయుతహస్తాలు, ప్రకీర్ణహస్తాలు. ఇది చాలా వరకు అభినయదర్పణాన్ని అనుసరించి ఉన్నది. అందులోవలెనే ఇందులో కూడా బుద్ధావతారిహస్తానికి బదులు, కృష్ణావతారి హస్తం చెప్పబడింది. అయితే, నందికేశుని ప్రశంసకానీ, మూలగ్రంథ ప్రసక్తి కానీ ఎక్కడా లేదు. క్రింది వాక్యం తప్ప:

“ధరను విలసిల్లు నభిరయదర్పణంబు

గరిమి నిదె వద్యకావ్యంబుగా నొనర్తు”. (1 - 18 వ.)

మూలంలో లేని ఋతు-నవరస-నవరత్న-నవలోహ-సప్తస్వర-సప్తవార హస్తాలు ఇందులో అధికంగా ఉన్నాయి.

చిల్ల కూరి దివాకర కవి :

క్రి.శ. 17వ శతాబ్దికి తరువాతివాడు అయిన దివాకర కవి 'భరతసార సంగ్రహం' అనే శాస్త్ర గ్రంథాన్ని రామాంకితంగా, పద్యకావ్యంగా రచించినాడు¹. భరతముని నాట్యశాస్త్రం మొదలు సంగీతరత్నాకరం వరకుగల పది విధాలయిన శాస్త్రగ్రంథాలను పరిశీలించిరచించిన గ్రంథమట. ఇందులో, విశిష్టమైన విభజన లేకపోయి నప్పటికి, నాలుగు అధ్యాయాలున్నవని చెప్పవచ్చు — 1. అభినయం, ఆయా విశేషాలు; 2. అసంయుత, నృత్య, ప్రకీర్ణహస్తాలు; 3. మృదంగం, తాళం, సభారచన; 4. పూర్వరంగ విధానం, గాగ లక్షణం, దండెలక్షణం, రాగదాంపత్యం మొదలయినవి. అసంయుత హస్తాలలో హస్తభేదాల పేరుతో సర్పచతుర, సర్పశీర్ష, పూర్వభ్రమరవంటి క్రొత్త హస్తాలు అధికంగా ఉన్నాయి. అట్లాగే సంయుత హస్తాలలో వల్ల భాయిత, రతామోద హస్తాలు అధికం. సభాపతి, సభ్యులు, సభ, గాయకుడు, నాదకుడు, పాత్ర (=నర్తకి) - ఈ ఆయా 'సంగీత షడంగములు' అన్నాడు దివాకరకవి. అసంయుత, సంయుతహస్తాల వివరణ ముగిసిన పిమ్మట 'సర్వాంగాభినయం' క్రొత్తగా చెప్పబడింది. మాతృభూతయ్య చెప్పినట్లుగానే ఋతు-నవరసాదులకు దివాకర కవి కూడా హస్తాభినయం చెప్పినాడు.²

సంస్కృతంలో చంద్రశేఖరకవి రచించిన 'భరతసారమ్' అనే శాస్త్రగ్రంథం ఉంది. దీనిని దివాకరకవి కొంతవరకు అనుసరించినాడు. ఆద్యంతాలు లభించని సంస్కృత భరతసారమ్ ను తెనాలి

1. మాతృభూతయ్య రచించిన అభినయదర్పణం 1957లోనూ, దివాకరకవి రచించిన భరతసారసంగ్రహం 1958లోనూ మద్రాసు గవర్నమెంటు ఓరియంటల్ మానుస్క్రిప్ట్స్ లైబ్రరీ వారిచేత ప్రకటితమైనవి.
2. సంస్కృత అభినయదర్పణంలో లేని ఈ క్రొత్త హస్తాలను అనుబంధంలో వివరించాను.

‘హనులై న లంకా సూర్యానారాయణ శాస్త్రిగారు పూరించి, తెలుగు లిపిలో, వచనానువాదంతో, సచిత్రంగా 1955లో ప్రకటించారు. భరతసారమ్ సంస్కృత మూలంలోనూ, దివాకరకవి గ్రంథంలోనూ జౌద్ధావతారహస్తం చెప్పబడింది.

బహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులు :

‘శబ్దరత్నాకరం’ అనే తెలుగు-తెలుగు నిఘంటు కర్తగా, ప్రౌఢవ్యాకరణకర్తగా ఆచార్యులవారు సుప్రసిద్ధులు. క్రీ.శ. 1885లో తొలిసారిగా ముద్రితమైన ఈ నిఘంటువులో, ఆయా హస్తాలపేర్ల క్రింద సరళమైన వచనంలో నిర్వచనాలు ఇవ్వబడినవి. ఉదా : పతాక.....అభినయహస్త విశేషము (బొటనవ్రేలిని వంచి చూపుడువ్రేలి మొదటఁగూర్చి వ్రేళ్ళన్ని చక్కగాఁజూచి పట్టినది).

తిరువేంకటాచార్యులు :

వీరు తంజావూరు మండలంలోని నీడామంగల నివాసి. ఇంటి పేరు మాడభూషి. వీరు గ్రంథాంతరాల నుంచి 408 శ్లోకాలను సేకరించి, వాటిని మూలంలో ఆయా స్థానాలలో చేర్చి, అభినయ దర్పణాన్ని తెలుగులో ప్రప్రథంగా క్రీ.శ. 1887లో ప్రకటించారు. ఇందులో 718 శ్లోకాలు ఉన్నాయి. ఆ శ్లోకాలకు పరళమైన వచనానువాదము ఉన్నది. దీని చివరి ముద్రణము 1934లో జరిగినది (తరువాత ఇది మరల ముద్రితమైనట్లు కానరాదు). ఇందులో 28 అసంయుత హస్తాలకు రేఖా చిత్రాలు ఉన్నాయి.

ఆనంద కుమారస్వామి, దుగ్గిరాల గోపాలకృష్ణయ్య :

సుప్రసిద్ధ ఆంగ్ల నాటక విమర్శకుడుఅయిన Gordon Craig 1915లో ఆనందకుమారస్వామికి ఉత్తరం వ్రాస్తూ భారతీయ నాట్య సంప్రదాయాన్ని వివరించే గ్రంథాలను అనువదించి ఇవ్వవలసినదిగా కోరినాడట. అప్పటికి నాట్యశాస్త్రం అనువదించబడటమనే మాట

అటుంచి, అనలు సుసంపన్నంగా ముద్రితమే కాలేదు. అందుచేత, చిన్నదైన అభినయదర్పణమును అనువదించి ఆయనకు పంపించటానికి పూనుకొన్నారు ఆనందకుమారస్వామి. ఇందులకు ఆనందించిన మిత్రులు దుగ్గిరాల గోపాలకృష్ణయ్యగారు నీడామంగలం తిరువేంకటాచార్యులు గారు ప్రకటించిన తెలుగు లిపిలోని అభినయదర్పణమును ఆనంద కుమారస్వామికి ఇచ్చి అనువాదంలో సహకరించినారు. అంటే 718 శ్లోకాలను, సరళమైన ఆంగ్లభాషలోనికి అనువదించి "The Mirror of Gesture" అనే పేర 1917లో ప్రకటించటమే కాక చక్కని పీఠిక కూడా చేర్చారు ఆనంద కుమారస్వామి. దీని పునస్సంశోధిత ముద్రణము 1986లో వెలువడింది. నీడామంగలంవారి తెలుగు పీఠిక కూడా, ఆంగ్లంలోకి అనూదితమై, ఇందులో ప్రకటితమైంది.

భారతీయ-పాశ్చాత్య అభినయ రీతులను గూర్చి ఆనంద కుమారస్వామి చేసిన విమర్శ తప్పక గమనించవలసియున్నది : "Indian acting is a poetic art, an interpretation of life while European acting, apart from any question of the words, is prose, or imitation (Introduction-Page 5)

ధిల్లీలోని మున్సిరామ్ మనోహర్ లాల్ పబ్లిషర్స్ వారు "The Mirror of Gesture" మూడవ ముద్రణమును 1977 లో వెలువరించినారు.

డా॥ మనోమోహన్ ఘోష్ :

1917లో వెలువడిన 'The Mirror of Gesture' ఉత్సుకతను రేకెత్తించగా, అభినయదర్పణపు వ్రాత ప్రతులను పరిశీలించి పాఠనిర్ణయం చేసి, మూలాన్ని ఆంగ్లానువాద సహితంగా 1984లో

డా. ఘోష్ ప్రకటించారు (The Mirror of Gesture లో మూలం లేదు). ముద్రిత ప్రతులు అచిరకాలంలోనే చెల్లిపోయినవి. ఇంతలో The Mirror of Gesture రెండవ ముద్రణ 1936లో వెలువడింది. డా. ఘోష్ నాట్యశాస్త్రానికి చేసిన అంగ్లానువాదం 1957లో వెలువడింది. అయినప్పటికీ అభినయదర్పణం కోసం డా. ఘోష్ కు ఉత్తరాలు వస్తూనే ఉన్నవట. అందుచేత 1934 నాటి ప్రచురణను పునః సంశోధించి, రెండవ ముద్రణమును 1957లో వెలువరించినాడు. దీనికి విపులమైన పీఠిక కూడా వ్రాసినారు డా. ఘోష్. ఇందులో 328 స్లోకాలే ఉన్నాయి. సంయుత-అసంయుత హస్తాలకు రేఖా చిత్రాలు ముద్రితమైనవి.

వాచస్పతి గైరోలా :

డా॥ మనోమోహన్ ఘోష్ అంగ్లానువాద సహితంగా ప్రకటించిన అభినయదర్పణం ఆధారంగా, గైరోలా హిందీ అనువాదం వెలువరించారు (సంవర్తికా ప్రకాశన్-అలహాబాదు, 1967). ఇందులో కూడా 328 స్లోకాలే ఉన్నాయి. ఈ స్లోకాలకు గైరోలా హిందీ వచనంలో తాత్పర్యం వ్రాశాడు. 'భారతీయ నాట్యపరం పరా' అన్న శీర్షికతో 187పుటల పీఠికకూడా వ్రాశారు; ఈ పీఠికలో నాట్య-నృత్య-నృత్యాలకు సంబంధించిన అనేక అంశాలు విపులంగా చర్చింపబడినవి.

మానవల్లి రామకృష్ణకవి :

కొమఱ్ఱాజు వేంకట లక్ష్మణరావు గారి సంపాదకత్వంలో వెలువడిన "ఆంధ్ర విజ్ఞాన సర్వసము" రెండవ సంపుటంలో 'అభినయం' అన్న శీర్షికక్రింద నాట్యశాస్త్ర సంపాదకులయిన కవిగారు పెద్ద వ్యాసం వ్రాశారు (ఆంధ్ర పత్రిక ప్రచురణము - 1934). ఇందులో అభినయదర్పణ స్లోకాలు, సచిత్రంగా, ముద్రితమైనవి.

నా అనువాదం :

ఇవి నా దృష్టికి వచ్చిన రచనలు. తెలుగు (కావ్య) గ్రంథాలలో మూలంలేదు. నీడా వారు మూలం ఇచ్చి, తెలుగులో తాత్పర్యం మాత్రం వ్రాశారు. ఆనంద కుమారస్వామి మూలరహితంగా ఆంగ్లంలో కేవలం వచనానువాదం ఇచ్చారు. డా. హోప్, వాచస్పతి గైరోలా - ఇరువురూ కూడా మూల శ్లోకాలు ఇచ్చినా, తాత్పర్యం మాత్రమే వ్రాశారు. కవిగారు శ్లోకాలను ఉద్ధరించినా, తెలుగువ తాత్పర్యం వ్రాయలేదు. కాగా, మూల శ్లోకాలకు ప్రతిపద- అర్థాలు ఎవ్వరూ వ్రాయలేదు. నేటి నృత్యాచార్యులు - బహుశః చాలామంది - సంస్కృత భాషలో పరిశ్రమ చేసిన వారు కాదనటం సత్యదూరం కాదు; అందుచేత మూలశ్లోకాలు, సుబోధకం కావటానికి, ప్రతిపదార్థం వ్రాయవలసిన అవశ్యకత ఎంతేనా ఉంది. ఈ దృష్టితోనే నేను నా అనువాదం సాగించాను. అంతే కాదు, నా తెలుగు నాట్యశాస్త్రం ఇంతకుముందే ప్రకటితమైనది. అది ప్రచారం కూడా పొందింది. నాట్యశాస్త్రంలోని అంగికాభి నయం అధ్యయనం చేసిన వారికి, అభినయదర్పణలో కనిపించే తేడాలు విభ్రమం కలిగించవచ్చు. అందుచేత, సాధ్యమైనంత వరకు నాట్యశాస్త్రంతో పోలికలు, తేడాలు కూడా వివరించే ప్రయత్నం చేశాను. విద్యార్థుల సౌలభ్యం కోసం, హస్తాలకు రేఖా చిత్రాలు కూడా చేర్చాను. ఈ నా అనువాదం సహృదయులకు ఉపయోగపడ గలదని విశ్వసిస్తున్నారు.

- ఇంతవరకు చేసిన పరిశీలనమునుబట్టి నాట్యశాస్త్రం, అభినయ దర్పణం, నీడావారు వేరే గ్రంథాల నుంచి అభినయదర్పణంలో చేర్చినవి - ఈ మూడూ మూడు సంప్రదాయాలకు చెందినవని స్పష్టమవుతున్నది. లభ్యమవుతున్న ఇంకో పదివన్నెండు గ్రంథాలలో కూడా భేద-సాదృశ్యాలు కన్పట్టుతున్నాయి. కాగా, అంగ-

ఉపాంగ-ప్రత్యంగాల భేద-విభేదాలను సమన్వయంచేసి, నిర్దిష్టమైన స్వరూపం అంగికాభినయ విషయంలో విశదీకరించవలసిన అవసరం ఎంతేనా ఉంది. అంతేకాదు. తక్కిన మూడు అభినయాలను గూర్చి విపులంగా వివరించవలసిన అవసరం కూడా అధికంగా ఉంది. ఈ కృషి చేపట్టాలని నా చిరకాలవాంఛ. ఈ విషయంలో యూనివర్సిటీ గ్రాంటు కమీషన్ వారు, ముఖ్యంగా ఉపాధ్యక్షులు ఆచార్య కొత్త సచ్చితానందమూర్తిగారు, నాకు అసకాశం కల్పించినారు. వారికి నా కృతజ్ఞతలు. వటరాజు అనుగ్రహంతో, సహృదయుల ఆసరంతో నేను నా కృషిలో కృతకృత్యుడను కాగలవని విశ్వసిస్తున్నాను.

15. పాతభేదాలు : శ్లోక సంఖ్య

తాళ పత్రప్రతులను పరిశీలించి, పాత నిర్ణయంచేసి డా. హోమ్ ప్రకటించిన గ్రంథంలో 328 శ్లోకాలున్నాయనీ, నీడావారు ప్రకటించిన గ్రంథంలో 718 శ్లోకాలు ఉన్నాయనీ, ఈ రెండిటిని సమన్వయంచేసిన నా అనువాదంలో 814 శ్లోకాలున్నాయనీ ఇంతకు ముందు పేర్కొన్నాను. ఈ మూడింటిలోని విషయాలను, శ్లోక సంఖ్యను పట్టిక రూపంలో ఇస్తున్నాను.

విషయాలు	శ్లోక సంఖ్య		
	నా అనువాదంలో	హోమ్ గ్రంథంలో	నీడా గ్రంథంలో
ఇష్టదేవతా ప్రార్థన	1	1	1
సందికేశ్వర దేవేంద్ర సంవాదం	2-9	—	2-8
సృత్యావతరణం	10-14	2-7	—
కాత్ర ప్రశంస-	15-18	7-11	—

నాట్య-నృత్య-నృత్యాలు	19-22	12	10-12
నృత్య వ్రయోగ సమయాలు	23-25	12-14	13-15
సఖాలక్షణం	26-28	19	18-20
సఖావతి లక్షణం	29	17	21
మంత్రుల ,,	30-31	18	22-23
బృంద రచన	32-34	20-23	23-25
పాత్ర లక్షణం	34-38	23-25	26-29
అపాత్ర ,,	38-39	26-27	30-31
పాత్ర-అంతః-పాణాలు	40-41	27-28	37-38
పాత్ర-విషాః ,,	41-42	—	36-37
కింకిణీ లక్షణం	43-44	29-30	31-33
నట ,,	45-46	—	34-35
పూర్వరంగం	47-54	31-34	38-40
నృత్య విధానం	55-57	35-37	40-43
అభినయ ప్రాధాన్యం	58-60	38	43-45
అభినయ భేదాలు	61-63	38-40	46-48
సాత్త్విక భావాలు	63-64	41	—
అంగ-ఉపాంగవ్రత్యంగాలు	64-72	42-49	49-56
శిరో భేదాలు	72-73	49-65	57-73
గ్రంథాంతర శిరోభేదాలు	89-123	—	73-107
దృష్టి భేదాలు	124-137	66-79	108-121
గ్రంథాంతరదృష్టిభేదాలు	137-188	—	121-172
గ్రంథాంతర శ్రూభేదాలు	188-195	—	172-179

గ్రీవా బేదాలు	198-203	79-87	180-187
ద్వాదశ మాస ప్రాణాలు	204-219	—	188-202
అనంయుత మాస్తాలు	219-449	87-172	202-424
సంయుత ,,	450-501	172-203	425-474
గ్రంథాంతరసంయుత,,	501-594	—	475-570
దేవతల ,,	595-603	204-211	585-592
దిక్పాల ,,	604-607	211-215	592-596
దశావతార ,,	608-617	216-225	606-616
చతుర్వర్ణ ,,	618-622	226-231	617-621
తత్త్వాతీయ ,,	622-625	—	621-623
బాంధవ ,,	625-640	231-244	570-584
నవగ్రహ ,,	641-649	250-257	597-615
గ్రంథాంతరప్రసిద్ధరాజు మాస్తాలు	650-664	—	624-639
సప్త సముద్ర ,	664-671	—	639-646
ప్రసిద్ధ నదీ ,,	671-678	—	646-653
చతుర్దశలోక ,,	679-682	—	654-657
సృత మాస్తాల గతులు	683-686	241-247	—
సృత మాస్తాలు	686-688	248-249	—
పాద బేదాలు	688-689	259-260	—
మండల ,,	690-703	260-273	—
స్థానక ,,	703-711	274-282	—
ఉత్సవన ,,	712-718	282-299	—
త్రయమరీ ,,	719-727	289-298	—
చారి ,,	728-733	298-403	—
గతి ,,	733-754	409-428	—
వృక్ష మాస్తాలు	754-769	—	658-672
సింహాది మృగ ,,	769-791	—	673-694
పక్షి ,,	791-808	—	695-712
జలజంతు ,,	809-814	—	712-718

17. నా అనువాదవిధానం

1. శ్లోకాలు అన్నీ చిన్న టైపులో ముద్రితమైనవి. ప్రతి శ్లోకానికి 'అర్థం' అనే శీర్షిక క్రింద ప్రతి-పద-అర్థం; 'తాత్పర్యం' అనే శీర్షిక క్రింద వచనంగా ఆ శ్లోక సారాంశం వ్రాశాను. 'టీక' అనే శీర్షిక క్రింద విశేషాంశాలను, ముఖ్యంగా నాట్య శాస్త్రంతో గల పోలికలను, తేడాలను వివరించాను.
2. సంస్కృత శ్లోకాలలో చ, అపి, తు, తథా వంటివి సాధారణంగా పాద పూరణాలుగా ఉంటాయి. అందుచేత, ప్రతిపదార్థం వాసేటప్పుడు, వాటిని సంస్కృతభాగంలో కుండలీకరణాలలో ఉంచి, అనువాదంలో చూపటం మాని వేశాను.
3. వినియోగాలను చెప్పినప్పుడు, ప్రతి వినియోగం సంస్కృతంలో సప్తమీ విభక్తిలో ఉంటుంది. ఉదా : నృత్తారంభే జపాదౌ చ గర్వే ప్రణయకోపయోః"-దీనిని "నృత్తప్రారంభమందు, జపాదులందు, గర్వమందు, ప్రణయమందు, కోపమందు" అంటూ అనువదించాలి. కాని "నృత్తారంభం, జపాదులు, గర్వం..." అంటూ ప్రథమా విభక్తిలో చెప్పి, చివరన -వీటిని ప్రదర్శించటంలో లేదా వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో" అంటూ పేర్కొన్నాను.
4. యోజ్యం, ఉక్తం, కార్యం ... మొదలయిన క్రియలకు అర్థాలు వేరువేరు అయినా, సారాంశం ఒక్కటే కాబట్టి, అనువాదంలో ఆయా భేదాలను పాటించలేదు.
5. సుబోధకం కావటంకోసం, సాధ్యమైనంతవరకు వ్యావహారికంలోనే రచన సాగించాను.
6. పాత భేదాలు వివరించేటప్పుడు, డా॥ మనోమోహన్ ఘోష్ గ్రంథంలోని పాతాన్ని 'ఘోష్ పాతం' లేదా 'ఘోష్' అనీ, నీడామంగలంవారి గ్రంథంలోని పాతాన్ని 'నీడా పాతం' లేదా 'నీడా' అనీ, ఆనందకుమారస్వామి అనువాదాన్ని ఉటంకించినప్పుడు 'కుమారస్వామి' లేదా 'స్వామి' అనీ పేర్కొన్నాను.

7. మాతృభూతయ్యకవి, దివాకరరవి కొన్ని క్రొత్తహస్తాలు చెప్పినారు; వాటిని ఒకటవ అనుబంధంలో చూడవచ్చు.
8. అష్టసాఖినయమునకు ఆన వైన ఒక శ్లోకం 'సౌందర్య లహరి'లో ఉన్నది. దానిని రెండవ అనుబంధంలో ఇచ్చి, ప్రతిపదార్థ, తాత్పర్య, టీకలను చాశాను.
9. దశావతారనృత్యం చేసేటప్పుడు సాధారణంగా గీత గోవిందంలోని అష్టపదాని గానం చేయటం జరుగుతున్నది. ఈ అష్టపదాని జయదేవుడు పాడుతూ ఉంటే, పద్మావతి ఏ విధంగా అభినయం చేసేదో మనకు తెలియదు. కాని, 17 అష్టపదులకు అభినయం నిర్దేశిస్తూ ఉన్న రెండు తాళపత్ర ప్రతులు శంకాపూగు సరస్వతీమహల్ లైబ్రరీలో లభించాయి. వాటిని సంస్కరించి, 3 గ్రంథాలయంవారు దానిని 1950లో గ్రంథరూపంగా ప్రకటించారు. అందులో నుంచి దశావతార శ్లోకానికి, తరువాత అష్టపదికి నిర్దిష్టములైన అభినయాలను శివ అనుబంధములో చేర్చాను.
10. కావలసిన హస్తాలను మలుపుగా గుర్తించుటకై అకారాదిక్రమంలో పదానుక్రమణికను 4వ అనుబంధంగా కూర్చాను. మొత్తం 74 హస్తాలకు రేఖా చిత్రాలు ముద్రించాను. నాట్యశాస్త్రంలోను, అభినయ దర్పణంలోనూ సమానంగా ఉన్న హస్తాలకు నాట్యశాస్త్రంలోని రేఖాచిత్రాలనే గ్రహించాను. భిన్నంగా ఉన్నప్పుడు క్రొత్తవి వ్రాయించటమేకాక, భేదం తెలియటంకోసం నాట్య శాస్త్రంలోని హస్తాలను కూడా ఇచ్చాను చిత్రంక్రింద 'అ, ద' అని ఉన్నవి అన్నీ అభినయ దర్పణంలో భిన్నంగా ఉన్న హస్తాలే.
11. చిన్నపైపులో, న లక, ప, వ లకు భేదం తక్కువ. ఇదిగది పదాని, పెద్ద పైపులో ఉన్న పదాలతో సరిచూసుకోవలెనని కోరుతున్నాను.

పోణిగి శ్రీరామ అప్పారావు

విషయ సూచిక

పీఠిక

1. నృత్యోత్పత్తి-xxv, 2. లాస్యం, లాస్యాంగాలు-xxi, 3. నృత్యావతరణం-xxii, 4. నృత్యం - రసం-xxiii, 5. చతుర్విధాభినయాలు-xxv-6. హస్తాభినయం-xxvii, 7. భరతము-xxviii, 8. సర్తక-పూర్వరంగం, xxix, 9. శాస్త్రకర్తలు-xxx, 10. సుదికేశ్చరుడు-xxxii, 11. అభినయదర్పణం-xxxvi, 12. అభినయదర్పణం: నాట్యశాస్త్రం-xxxviii, 13. అభినయదర్పణం: భరతారవం, సంగీతరత్నాకరం-xxxx, 14. అభినయదర్పణం ఆనువాదాలు, ప్రచురణలు-xxxxii, 15. పాఠభేదాలు: శ్లోకసంఖ్య-xxxxix 16. నా అనువాద విధానం-xxxxxi.

అనువాదం

విషయం	పుటలు	విషయం	పుటలు
(1) అవతారిక	1-11	బృందరచన	28
శిష్టదేవతా ప్రార్థన	1	పాత్ర లక్షణం	30
సందికేశ్వర - దేవేంద్రసంవాదం	3	అపాత్ర లక్షణం	33(a)
(2) నృత్యకళ	12-53	పాత్ర-అంతఃప్రాణాలు	33
నృత్యావతరణం	12	పాత్ర-బహిఃప్రాణాలు	34
శాస్త్రప్రశంస	13	కింకిణీ లక్షణం	35
నాట్య-నృత్య-నృత్యాలు	18	నట (== నర్తక) లక్షణం	36
నృత్యప్రయోగ సమయాలు	20	పూర్వరంగం	37
సభాంక్షణం	22	నృత్యవిధానం : అభినయం	41
సభాపతి లక్షణం	24	అభినయ ప్రాధాన్యం	44
మంత్రుల లక్షణం	26	అభినయ భేదాలు	45

సాత్విక భావాలు	47	9. అంచిత శిరస్సు	78
అంగ-ఉపాంగ-వ్రత్యంగాలు	48	10. నిహించిత ,,	74
వర్జిత	52	11. పరావృత్త ,,	76
(3) శిరోభేదాలు (9)	54-86	12. ఉత్తివ్ర ,,	77
శిరస్సుల పేర్లు	54	13. అదోముఖ ,,	78
శిరోభేదాలు : వర్జిత	55	14. లోలిత ,,	79
1. సమశిరస్సు	56	15. తిర్యక్ష్ణ తోన్నత శిరస్సు	79
2. ఉద్యాపిత శిరస్సు	58	16. స్కంధానత ,	80
3. అదోముఖ ,,	59	17. ఆర్థిక ,,	80
4. ఆలోలిత ,,	59	18. సమ శిరస్సు	81
5. దుత ,,	60	19. పార్శ్వభిముఖ శిరస్సు	82
6. కంపిత ,,	61	20. సౌమ్య శిరస్సు	82
7. పరావృత్త ,,	62	21. ఆలోలిత ,,	82
8. ఉత్తివ్ర ,,	63	22. తిరక్చిన ,,	83
9. పరివాహిత ,,	64	23. ప్రకంపిత ,,	84
గ్రంథాంతర శిరోభేదాలు (24)	65	24. సౌందర్య ,,	85
1. దుత శిరస్సు	67	(4. దృష్టి భేదాలు (8)	87-127
2. విదుత ,,	68	దృష్టుల పేర్లు	87
3. ఆదూత ,,	68	దృష్టి భేదాలు : వర్జిత	88
4. అవదూత ,,	69	1 సమ దృష్టి	90
5. కంపిత ,,	70	2. ఆలోకిత ,,	91
6. ఆకంపిత ,,	71	3. సాచీ ,,	92
7. ఉద్యాపిత ,,	71	4. ప్రలోకిత ,,	93
8. పరివాహిత ,,	72	5. నిమిలిత ,,	94

24. హంసవక్ష హస్తం	225	11. శకట హస్తం	266
25. సుదూశ ,,	228	12. శంఖ ,,	267
26. ముకుళ ,,	232	13. చక్ర ,,	268
27. తామ్రచూడ ,,	234	14. సంపుట ,,	268
28. త్రిశూల ,,	237	15. పాశ ,,	269
అధిక హస్తాలు		16. కీలక ,,	270
29. ఊర్ధ్వనాభ హస్తం	238	17. మత్స్య ,,	270
30. బాణ ,,	240	18. కూర్మ ,,	271
31. అర్ధసూచీ (చిక) హస్తం	241	19. వరాహ ,,	272
32. వ్యాఘ్ర హస్తం	242	20. గరుడ ,,	273
33. కటక ,,	243	21. నాగబంధ ,,	274
34. వల్లి ,,	244	22. ఖట్వా ,,	275
(7) సంయుత హస్తాలు	246-278	23. భేరుడ ,,	276
సంయుత హస్తాల పేర్లు	246	24. అవహిత్త ,,	276
1. అంజలి హస్తం	248	(8) గ్రంథాంతర సంయుత	
2. కపాత ,,	250	హస్తాలు	279-324
3. కర్కట ,,	252	1. గణదంత హస్తం	279
4. స్వస్తిక ,,	254	గ్రంథాంతర సంయుత	
5. డోలా ,,	256	హస్తాలు (వట్టిక)	281
6. పుష్పపుట ,,	258	2. చతురశ్ర హస్తం	282
7. ఉత్సాగ ,,	260	3. తలముఖ ,,	283
8. శివలింగ ,,	262	4. స్వస్తికాముఖ ,,	284
9. కటకా వర్ధన హస్తం	263	5. అపిద్ధవక్ర ,,	285
10. కర్తరీ స్వస్తిక ,,	265	6. రేచిత ,,	286

7. నికంబ హస్తం	277	31. సెతంబ హస్తం	307
8 లతా ,,	288	32. కేశబంధ ,,	308
9. వక్షవంచిత ,,	289	33. లతా ,,	309
10 వక్షవద్యోత ,,	289	34. ద్విరద ,,	310
11. గరుడవక్ష ,,	290	35. ఉద్భృత ,,	311
12 నిషేధ ,,	291	36. సంయమ ,,	312
13. మకర ,,	292	37. ముద్రా ,,	313
14. వర్ణమాన ,,	293	38. అశాముఖ ,,	314
15. ఉద్భృత ,,	294	39. అర్ధ ముకుళ ,,	315
16. విప్రకిర్ణ ,,	295	40. రేచిత ,,	315
17. అరాకటకాముఖ హస్తం	296	41. కుశల ,,	316
18. సూర్యాస్య ,,	297	42. వక్షవంచిత ,,	317
19. అర్ధ రేచిత ,,	298	43. తిలక ,,	318
20. కేశబంధ ,,	298	44. ఉత్థానవంచిత ,,	319
21. ముష్టి స్వస్తిక ,,	299	45. పర్ణమాన ,,	319
22. సశినీ వద్మకోశ ,,	300	46. జ్ఞాన ,,	320
23. ఉద్యేష్టితాలవద్మ ,,	301	47. రేఖా ,,	321
24. ఉల్పాణ హస్తం	302	48. వైష్ణవ ,,	322
25. లాలిత ,,	302	49. బ్రహ్మోక్తశుకతుండహస్తం	322
26 విప్రకిర్ణ ,,	303	50. ఖండచతుర హస్తం	323
27 గజదంత ,,	304	51. అర్ధచతుర ,,	323
28 తాలముఖ ,,	305	52. లీనముద్రా ,,	324
29. సూరీవిద్మ ,,	306	(9) దేవ-దిక్పాల-దశావతార	
30. వల్లవ ,,	307	హస్తాలు 325-338	

దేవహస్తాలు		6. పరశురామావతార హస్తం	335
1. బ్రహ్మ హస్తం	325	7. రామచంద్రావతార ,,	336
2. శంఖు ,,	326	8. బలిరామావతార ,,	336
3. విష్ణు ,,	326	9. కృష్ణావతార ,,	337
4. సరస్వతీ ,,	326	10. కల్యాణావతార ,,	337
5. పార్వతీ ,,	327	(10) వర్ణ-జాతీయ-బాంధవ	
6. లక్ష్మీ ,,	328	హస్తాలు	339-352
7. విష్ణుశ్వర ,,	328	1. బ్రాహ్మణ హస్తం	339
8. వజ్రాక్షి ,,	328	2. క్షత్రియ ,,	339
9. మన్మథ ,,	329	3. వైశ్య ,,	340
దిక్పాల హస్తాలు		4. శూద్ర ,,	341
1. ఇంద్ర హస్తం	329	5. రాక్షస ,,	341
2. అగ్ని ,,	330	తత్త్వాతీయ హస్తాలు	341
3. యమ ,,	330	బాంధవ హస్తాలు	343
4. నైర్ఋతి ,,	331	1. దంపతి హస్తం	344
5. వరుణ ,,	331	2. మాతృ ,,	344
6. వాయు ,,	331	3. పితృ ,,	345
7. కుబేర ,,	331	4. శ్వశ్రు ,,	346
దశావతార హస్తాలు		5. శ్వశుర ,,	347
1. మత్స్యావతార హస్తం	332	6. తర్క బ్రాతృ హస్తం	347
2. కూర్మావతార ,,	333	7. ననాందృ ,,	348
3. ఏరాహవతార ,,	334	8,9. జ్యేష్ఠ-కనిష్ఠబ్రాతృహస్తాలు	349
4. నృసింహావతార ,,	334	10. పుత్ర హస్తం	350
5. వామనావతార ,,	335	11. స్నుషా ,,	350

12. తర్క హస్తం	350	గంగాదినదీ హస్తాలు	369
13. సవత్తి ,,	351	చతుర్దశ లోక హస్తాలు	371
11. గ్రహ-రాజ-సముద్ర-		శుద్ధ్యలోక హస్తాలు	371
నదీ-లోక హస్తాలు	353-372	ఉదోలోక ,,	372
సవగ్రహస్తాలు	353	(12. సృతహస్త - పాద -	
1. నూర్య హస్తం	353	మందల - స్థానక	
2. చంద్ర ,,	354	భేదాలు	373-384
3. అంగారక ,,	354	సృత హస్తాలగతులు	378
4. ఋధ ,,	354	సృత హస్తాలు	375
5. బృహస్పతి ,,	355	మందల భేదాలు	376
6. శుక్ర ,,	355	1. స్థానక మందలం	377
7. శని ,,	356	2. ఆయత ,,	378
8. రాహు ,,	356	3. అలీధ ,,	379
9. కేతు ,,	357	4. ప్రత్యాలీధ ,,	379
ప్రసిద్ధ రాజ హస్తాలు	357	5. ప్రేమణ ,,	380
సప్తసముద్ర హస్తాలు	364	6. ప్రేరిత ,,	380
1. లవణ సముద్ర హస్తం	365	7. స్వస్తిక ,,	381
2. ఇశు సముద్ర ,,	365	8. మోటిత ,,	382
3. నురా సముద్ర ,,	366	9. సమనూదీ ,,	382
4. నర్మి సముద్ర ,,	366	10. పార్శ్వనూదీ ,,	383
5. దధి సముద్ర ,,	366	స్థానక భేదాలు	383
6. షీర సముద్ర ,,	367	1. సమపాద స్థానకం	384
7. జల సముద్ర ,,	367	2. ఏకపాద ,,	384
ప్రసిద్ధనదీ హస్తాలు	368	3. నాగబంధ ,,	385

4. బాద్ర స్థానకం	386	4. వేగినీ చారి	399
5. గరుడ ,,	386	5. కుట్టన ,,	400
6. బ్రహ్మ ,,	387	6. లులిత ,,	400
(13) ఉత్సవన - భ్రమరీ		7. లోలిత ,,	400
<u> భేదాలు </u>	389-396	8. విషమ సంపర చారి	401
ఉత్సవన భేదాలు	389	గతి భేదాలు	401
1. అంగోత్సవనం	389	1. హంసీ గతి	402
2. ఉత్సవన కర్తరి	390	2. మయూరీ ,,	403
3. ఆశోత్సవనం	390	3. మృగీ ,,	403
4. మోటితోత్సవనం	391	4. గజలీలా ,,	404
5. కృపాంగోత్సవనం	391	5. తురంగిణి ,,	404
భ్రమరీ భేదాలు	392	6. సింహీ ,,	405
1. ఉత్సవ భ్రమరీ	393	7. కుజంగీ ,,	405
2. చక్ర ,,	393	8. మండూకీ ,,	405
3. గరుడ ,,	394	9. వీరా ,,	406
4. ఏకపాద ,,	394	10. మానవీ ,,	406
5. కుంచిత ,,	394	మండలాదుల పరస్పర	
6. ఆకాశ ,,	395	సంబంధం	407
7. అంగ ,,	395	(15) వృక్ష - మృగ	
(14) చారి-గతిభేదాలు	397-408	<u> హస్తాలు </u>	409-428
చారి భేదాలు	397	వృక్ష హస్తాలు	409
1. చలన చారి	398	1. ఆశ్వత్థ హస్తం	409
2. చంద్రమణి ,,	398	2. కదళి ,,	409
3. నరణ ,,	399	3. నారంగ ,,	410

4. లిక్తుచ హస్తం	410	29. జాబూ హస్తం	416
5. వనన ,,	410	30. పాలాళ ,,	417
6. విల్య ,,	410	31. రసాల ,,	417
7. పున్నాగ ,,	410	పుగ హస్తాలు	417
8. మందార ,,	411	1. సింహ హస్తం	417
9. వకుళ ,	411	2 వ్యాఘ్ర ,,	418
10 వట ,,	411	3. సూకర ,	418
11. అర్జున ,,	411	4. కపి ,,	419
12. పాటలీ ,,	411	5. భల్లూక ,,	419
13. హింకార ,,	411	* 6. మార్దార ,,	420
14. పూగ ,,	411	7. చమరీ ,,	421
15. చంపక ,,	412	8. గోదా ,,	421
16. విదిర ,,	412	9. శల్యమృగ ,,	422
17. శమి ,,	412	10. కురంగ ,,	422
18. అశోక ,,	413	11. కృష్ణసార ,,	422
19. సింధువార ,,	413	12 గోకర్ణ ,,	423
20. ఆమలక ,,	414	13. మూషిక ,	423
21. కురవక ,,	414	14. గిరికా ,,	424
22. కపిత్థ ,,	415	15. శశ ,,	424
23. కేరకీ ,,	415	16. వృశ్చిక ,,	425
24. శింశవ ,,	415	17. శుక ,,	425
25. నితంబ ,,	416	18. ఉష్ణ ,,	425
26. సాల ,,	416	19. అజ ,,	426
27. పారిజాత ,,	416	20. గార్దభ ,,	426
28. తింత్రిణి ,,	416		

21. పృషత హస్తం	427	13. ఐక హస్తం	434
22. దేను ,,	427	14. క్రౌంచ ,,	434
(16) వక్షి - జల జంతు		15. ఐద్యౌత ,,	435
<u>హస్తాలు</u>	429-40	16. క్రమర ,,	435
వక్షి హస్తాలు	429	17. మయూర ,,	435
1. పారావత హస్తం	429	18. హంస ,,	436
2. కపౌత ,,	429	19. చక్రవాక ,,	436
3. శకాదన ,,	429	20. కోయష్టిక ,,	436
4. ఉలూక ,,	430	21. వ్యాధి ,,	437
5. గండ భేరుండ హస్తం	430	జల జంతు హస్తాలు	437
6. చాతక హస్తం	431	1. భేక హస్తం	437
7. కుక్కుట ,,	431	2. కుశీర ,,	438
8. కోకిల ,,	431	3. రక్తపాయి ,,	438
9. వాయన ,,	432	4. నక్ర ,,	439
10. కురర ,,	432	5. దుందుభ ,,	439
11. శుక ,,	433	నీడా వారి విజ్ఞప్తి	440
12. సారన ,,	433		

అనుబంధాలు 443-480

అనుబంధం - 1	ప్రకీర్ణ హస్తాభినయం	444
అనుబంధం - 2	అష్టరసాభినయం	451
అనుబంధం - 3	దశావతార - అభినయం	
	1. శ్లోకం	454
	2. ఆవృతది	456
అనుబంధం - 4	ఉపయుక్త గ్రంథ సూచి	467
అనుబంధం - 5	ముఖ్య పదానుక్రమణిక	469

ఓమ్
అఖినయ దర్పణం

కంతే నాఁలంబయే ద్గీతం హస్తే నార్థం ప్రదర్శయేత్ ।
చక్షుర్భ్యాం దర్శయే ద్భావం పాదాభ్యాం తాల మాచరేత్ ॥
యతో హస్త స్తతో దృష్టిః యతో దృష్టి స్తతో మనః ।
యతో మన స్తతో భావో యతో భావ స్తతో రసః ॥

- అభినయ దర్పణం - శ్లో. 56 - 57.

ఇష్టదేవతా ప్రార్థన

ఆంగికం భువనం యన్య వాచికం సర్వవాఙ్మయమ్ :

అహార్యం చంద్రతారాది తం వందే సాత్త్వికం శివమ్ ॥

అర్థం : యన్య = ఏ శివునకు, భువనం = ఈ ప్రపంచమంతా, ఆంగికం = ఆంగిక (అభినయ) మో, సర్వ వాఙ్మయమ్ = వాఙ్మయం అంతా, వాచికం = వాచిక (అభినయ) మో, చంద్రతార - ఆది = చంద్రుడు వక్షత్రాలు మొదలైనవి, అహార్యం = అహార్య (అభినయ) మో, తం = అటువంటి, సాత్త్వికం = సాత్త్విక (అభినయ) స్వరూపుడైన, శివం = శివుని, వందే = నమస్కరిస్తున్నాను.

తాత్పర్యం : నటరాజు అయిన శివునకు చరాచరమైన ఈ ప్రపంచమంతా ఆంగికాభినయం. వాఙ్మయమంతా వాచికాభినయం. చంద్రుడు, నక్షత్రాలు మొదలైనవి అహార్యాభినయం - అటువంటి సాత్త్వికాభినయ స్వరూపుడయిన శివుని నమస్కరిస్తున్నాను (శివునకు నా నమస్కారము).

టీక : 'వందే' అనే క్రియకు 'నుమః' అనే పాశాంతరం ఉంది; 'స్తుతిస్తున్నాము' అని దీని అర్థం.

మనం ఏ కార్యం ప్రారంభించాలనుకొన్నా, ముందుగా విఘ్నేశ్వర ప్రార్థన చేస్తాము. అట్లాగే నృత్య - నాట్యాలను ప్రారంభించే ముందు నటరాజు అయిన శివుని ప్రార్థించటం సంప్రదాయం. శార్ఙ్గదేవుని 'సంగీతరత్నాకరం' లోని సప్తమాధ్యాయానికి 'సర్వ సాధ్యాయం' అని పేరు. ఆ అధ్యాయ ప్రారంభంలోకూడా ఈ శ్లోకమే ఉంది. సంగీతరత్నాకరం అభినయదర్పణం కంటే అర్వాచీనంకాబట్టి శార్ఙ్గదేవుడు అందులో నుంచే ఈ శ్లోకాన్ని గ్రహించి ఉంటాడు. సంగీతరత్నాకరానికి రెండు సంస్కృత వ్యాఖ్యలు ముద్రితమైనాయి - 1. చతురకల్లినాథుని 'కళానిధి' వ్యాఖ్య. 2. సింహభూపాలుని 'సంగీత సుధాకర' వ్యాఖ్య. ఈ ఇరువురూ తెలుగువారే!

శివుని నటరాజ స్వరూపం ఈ శ్లోకంలో వర్ణితమైంది. అంగము (శరీరంలోని అవయవము)లకు సంబంధించింది 'అంగికం'. అంగికమైన వ్యాపారం లేదా చేష్ట 'అంగికాఖిలయం'. పరిదృశ్యమానమైన అంటే కంటికి కనిపించే లోకమంతా భువనం. శివుడు, పృథివి మొదలగు వాటితోడి అష్టమూర్తి అంటే జగత్ స్వరూపుడు. కావున ఈ భువనంలోని క్రియకలాపమంతా ఆయనకు అంగికమే; అంటే అంగ వ్యాపారమే. 'నిఃశ్వసితమస్యవేదాః' అని శ్రుతి. వేద - శాస్త్రాది సమస్త శబ్దజాలం ఆయనకు వాచికం అంటే వాగ్వాపారం. సకల జగత్కర్త కావటంవల్ల చంద్రతారాది జ్యోతిష మండలమంతా ఆయనకు హార - కేయూరాది భూషణావళి అవుతున్నది; అసలు, శివుడు చంద్రమౌళి కదా! సత్త్వగుణ ప్రధానమైనది 'సాత్త్వికం' అనబడుతుంది. సత్త్వమంటే 'సత్త్వ' లేదా 'సర్వశక్తిమత్త్వము' అని అర్థం. శివుడు సత్త్వగుణ స్వరూపుడేకాక సర్వశక్తిమంతుడు కూడా.

'శివ' శబ్దంచేత కూటస్థుడైన పరమశివుడు సూచితమైనాడనీ, అందుచేత సాత్త్వికమన్నదానికి విరోధం లేదనీ కల్గినాడు పేర్కొన్నాడు. పురాణాదులలో శివుడు తమోగుణ ప్రధానుడుగా వర్ణితుడు. మరి ఆయనను సత్త్వగుణ స్వరూపుడనటం ఎట్లా సార్థకమవుతుందని ఆశంకించుకొని, హరిహరులకు అభేదం కాబట్టి, శివుని సాత్త్విక స్వరూపునిగా వర్ణించటంలో దోషంలేదని సింహభూపాలుడు సమాధానం చెప్పినాడు. అంతేకాదు, శివ శబ్దానికి ఇంకో అర్థంకూడా చెప్పినాడు. 'శివ' శబ్దానికి 'శుభం' అనికూడా అర్థం. 'శివుని నమస్కరిస్తున్నాను' అనటానికి బదులుగా 'శుభకరమైన నృత్యాన్ని నమస్కరిస్తున్నాను' అనికూడా అర్థం చెప్పవచ్చు.

ఈ శ్లోకంలో నృత్యానికి సంబంధించిన అంశాలన్నీ సూచితములైనాయి. అంగవిన్యాసంతో చేసేది 'అంగికాఖిలయం.' వాగ్రూపమైనది వాచికాఖిలయం. భూషణాదులతో అలంకరించుకొనటం ఆహార్యాఖిలయం. కంపాది సాత్త్విక భావప్రకటన సాత్త్విక

అభినయం. ఇటువంటి నృత్యము శుభకరమైనది; శుభంకరమైన నృత్యమును నమస్కరిస్తున్నాను.

నంది కేశ్వర - దేవేంద్ర సంవాదం

కల్యాణాచల వాసాయ కరుణారససింధవే ।

నమోఽస్తు నందికేశాయ నాట్యశాస్త్రార్థదాయినే ॥

2

అర్థం : కల్యాణ - అచల - వాసాయ = మంగళప్రదమైవ (కైలాస) పర్వతం నివాసంగా కలవాడు, కరుణారససింధవే = దయాసముద్రుడు, నాట్యశాస్త్ర - అర్థదాయినే = నాట్యశాస్త్ర యొక్క అర్థాలను ప్రసాదించేవాడు (అయిన), నందికేశాయ = నంది కేశునకు, నమః అస్తు = (నా) వమస్సు అగుమగాక (= నందికేశుని నేను నమస్కరిస్తున్నాను).

తాత్పర్యం : కైలాసవాసుడు, దయాసముద్రుడు, నాట్య శాస్త్రయొక్క అర్థాలను తెలియజెప్పగలవాడు - అయిన నంది కేశుని వమస్కరిస్తున్నాను.

టీక : ఇవి. నందికేశుని చూడటానికి కైలాసం వచ్చిన దేవేంద్రుని మాటలు. నంది లేదా నందికేశుడు లేదా నందికేశ్వరుడు నటరాజు అయిన శివునియొక్క వాహనం. ఈ అభినయదర్పణమే కాక, దీనికి మూలుగా తలంచబడే భరతార్ణవం కూడా నందికేశ ప్రణీతంగానే సుప్రసిద్ధం. అసలు, అభినయదర్పణం, భరతార్ణవ వానికి సంక్షిప్తరూపమని తరువాత చెప్పబడింది. 'నాట్యశాస్త్రార్థ దాయినే' అని సంబోధించటంలోనే ఇంద్రుడు తన రాకకు కారణం చెప్పినట్లయింది.

స్వాగతం తే సురాధీశః కుశలం త్రిదివౌకసామ్ ।

కిమర్థ మాగతం బ్రూహి తవతా మమ నన్నిదౌ ॥

3

అర్థం : సుర - అధీశ! = దేవతలకు ప్రభుడవు అయినవాడా! (= ఓ ఇంద్రుడా!), తే = నీకు, స్వాగతం = స్వాగతం (చెబుతున్నాను), త్రిదివౌకసామ్ = స్వర్గ వాసుల(ందర)కు, కుశలం? =

జేమమా?, మమ - సన్నిధౌ = నా సన్నిధిలో (=నా దగ్గరకు);
భవతా = నీ చేత (=నీ యొక్క), అగతం = వచ్చుట (=చాక),
కిమ్-అర్థం? = ఏమి అర్థం? (=ఎందుకొరకు?), బ్రూహి = చెప్పుము.

తాత్పర్యం : ఓ ఇంద్రుడా! నీకు స్వాగతం. స్వర్గ వాసులంద
రకు జేమమే కదా! నీవు నావద్దకు వచ్చుటకు కారణమేమిటి?
చెప్పుము- అని నందికేళుడు అడిగినాడు.

త్వదీయ కృపయా పూర్వం నాట్యశాలా మలంకృతామ్ ।

త్వదీయనర్తకః సోఽయం త్వత్కృపా మభివాంఛతి ॥

4

అర్థం : పూర్వం = ఇంతకుముందు, త్వదీయ కృపయా =
నీ దయవల్ల, అలంకృతామ్ = అలంకరించబడిన (= సర్వసామాగ్రీ
సమేతమైన), నాట్యశాలామ్ = నాట్యశాలను (కలిగిఉన్న), త్వదీయ
నర్తకః = నీ యొక్క నర్తకుడు (అయిన), సః ఆయం = ఆ ఇతడు
(= నేను), త్వత్ = నీయొక్క, కృపామ్ = దయను, అభివాంఛతి =
(ఇంకను) కోరుతున్నాడు (=కోరుతున్నాను).

తాత్పర్యం : నీ దయవల్ల సర్వసామాగ్రీ సముపేతమైన నాట్య
శాల నాకు ఇంతకు ముందే ఉంది. ఆ నాట్యశాలకు అధిపతిని అయిన
నేను నీ దయను ఇంకా కోరుతున్నాను- అని ఇంద్రుడు సమాధాన
మిచ్చినాడు.

టీక : “నేను కోరుతున్నాను” అనటం కంటే “(నీ ఎదు
రుగా ఉన్న) వీడు కోరుతున్నాడు” అనటం సంప్రదాయం.
ఇంద్రువకు సర్వలక్షణ సంపన్నమైన నాట్యశాల ఉంది. సృత్యంలో
శిక్షణ పొంది, నర్తకుడు కూడా అయినాడు. కాని, ఆయనకు
శాస్త్రం తెలియదు. అది తెలుసుకోవాలన్న కోర్కెతో వచ్చిన
వాడు కావటంచేతనే “నీ దయను ఇంకా కోరుతున్నాను” అనటం.

మయా విధేయం కిం తస్య వద వానవ తత్త్వతః।

అర్థం : వానవ! = ఓ ఇంద్రుడా! తస్య = అతనికి (=నీకు),
మయా = నా చేత, విధేయం = చేయదగినది, కిం = ఏమిటో,

తత్త్వతః = యథార్థంగా, వద = చెప్పము — అని ప్రసన్నుడై వ నంది కేశుడు ఇంద్రుని అడిగినాడు.

తాత్పర్యం : “ఓ ఇంద్రుడా! నేను చేయదగినది ఏమిటో విశదంగా చెప్పము” అని నందికేశుడు అడిగినాడు.

దైతేయ నాట్యశాలాయాం నర్తకో నటశేఖరః ॥ 5

తం విజేతు మయం నాట్యవినోదైః క్రమవేదిభిః ।

భవద్విరచితం గ్రంథం భరతార్ణవ మిచ్ఛతి ॥ 6

అర్థం : దైతేయ నాట్యశాలాయామ్ = దైత్యుల (=రాక్షసుల) నాట్యశాలలో. నటశేఖరః = నటశేఖరుడు (అనే), నర్తకః = నర్తకుడు (ఉన్నాడు), అయం = ఈతడు (= నేను), క్రమవేదిభిః = పక్రమపద్ధతి తెలిసిన (=శాస్త్రీయంగా నిర్వహించబడే), నాట్య వినోదైః = నాట్యాలు అనే వినోదాలచేత, తం = ఆ నటశేఖరుని, విజేతుం = జయించటానికి, భవత్ విరచితం = మీ చేత బాగుగా రచింపబడిన, భరతార్ణవం = భరతార్ణవం (అనే పేరుగల), గ్రంథం = (శాస్త్ర) గ్రంథాన్ని, ఇచ్ఛతి = అవేక్షిస్తున్నాడు (=అవేక్షిస్తున్నాను).

తాత్పర్యం : దైత్యుల నాట్యశాలలో ‘నటశేఖరుడు’ అనే నర్తకుడు ఉన్నాడు. శాస్త్రీయంగా నిర్వహించబడే నాట్యవినోదాలతో ఆ నటశేఖరుని జయించాలన్న ఆశతో మీరు విరచించిన ‘భరతార్ణవం’ అనే శాస్త్రగ్రంథాన్ని కోరుతున్నాను - అని ఇంద్రుడు విన్నవించినాడు.

టీక : ‘నటశేఖరుడు’ అనేది ఆ వ్యక్తి పేరు కావచ్చు. లేదా నటులలో శ్రేష్ఠుడు అని కూడా అర్థం కావచ్చు. నర్తకులమధ్య, నటులమధ్య స్పర్థలు నాడూ నేడూ కూడా సుప్రసిద్ధాలే. నటశేఖరుడు ప్రదర్శించే నాట్యవినోదాలు శాస్త్రబద్ధాలై ఉన్నాయి. వానిని జయించవలెనంటే ఇంద్రుడు ప్రదర్శించే నాట్య వినోదాలు కూడా శాస్త్రబద్ధం కావాలి. అందుచేతనే శాస్త్రాన్ని అభ్యసించటం

కోసం భరతార్జునాన్ని అర్థించినాడు ఇంద్రుడు. ఒకవేళ నటశేఖరుని నాట్యవిద్యను కాస్త్రబద్ధం కాకపోయినా, ప్రజారంజకంగా ఉండి ఉంటాయి. అప్పుడుకూడా, వానిని జయించాలంటే ఇంద్రుని నాట్యవిద్యను కాస్త్రబద్ధం కావటం అవశ్యకం. కారణం ఏదైనా, కాస్త్రం తెలుసుకొని ప్రదర్శించటం ప్రధానమన్న అంశం ఈ సంవాదంలో స్పష్టమవుతున్నది.

చతుస్సహస్రసంఖ్యాకైః గ్రంథైశ్చ పరిపూరితమ్ ।

భరతార్జునకాస్త్రం తు సుమతేః శృణు సాదరమ్ ॥

7

అర్థం : సుమతే! = ఓ బుద్ధిమంతుడా! (= ఓ ఇంద్రుడా!). చతుఃసహస్ర సంఖ్యాకైః = నాలుగువేల సంఖ్యకల, గ్రంథైః (చ) = గ్రంథ (= శ్లోక) ములతో, పరిపూరితమ్ = నిండిన, భరతార్జున కాస్త్రం (తు) = 'భరతార్జునం' అనే కాస్త్రగ్రంథాన్ని, సాదరం శ్రుణు = శ్రద్ధగా విను.

తాత్పర్యం : ఇంద్రుని అభ్యర్థనను మన్నించిన నందికేశుడు ఇట్లా చెప్పినాడు: ఓ ఇంద్రుడా! నాలుగువేల శ్లోకాలుగల 'భరతార్జునం' అనే కాస్త్రాన్ని (బోధిస్తాను) శ్రద్ధగా విను.

టీక : 'భరతార్జునం' అనే పేరు గల గ్రంథాన్ని తంజావూరు సరస్వతీమహల్ గ్రంథాలయం వారు 1957లో ప్రచురించారు. ఇందులో 15 అధ్యాయాలున్నాయి; 1200 శ్లోకాలు ఉన్నాయి; తక్కిన శ్లోకాలు - సుమారు మూడువేలు - ఇంతవరకు లభ్యంకాలేదు. ప్రారంభం, అంతం లేని ఈ ప్రచురణ సమగ్రం కాదన్న సత్యం స్పష్టమే. ఇందులోని 15 అధ్యాయాలలో క్రింది విషయాలు వివరించబడినాయి: 1. హస్తాలు, 2. దృష్టులు, 3. శిరస్సు, 4. పాదాలు, 5. స్థానకాలు, 6. స్థానకాల వినియోగం, సంకరహస్తాలు, 7. 108 తాలాలు, 8. చారులు, 9. అంగహారాలు (నాట్యకాస్త్రంలో వివరించబడిన వాటికంటే ఇవి భిన్నం), 10. ముద్రలు, 11. శృంగనాట్య భేదాలు. 12. శృంగనాట్య

సందికేశ్వర - దేవేంద్ర సంవాదం

౭

అవిశ్వాసం, 13. వస్త్రలాస్యాలు, 14. లాస్యవివరణ, 15. పుష్పాంజలి.

సందికేశ! దయామూర్తే! విస్తరం సంవిహాయ మే!

సంక్షిప్త నాట్యశాస్త్రార్థం క్రమపూర్వ ముదాహరణ

8

అర్థం : సందికేశ! = ఓ సందికేశుడా!, దయామూర్తే! = ఓ దయామూర్తీ! విస్తరం సంవిహాయం = విస్తరించి చెప్పటం మావివేసి, సంక్షిప్తం = సంక్షిప్త పరచి, నాట్యశాస్త్ర - అర్థం = నాట్యశాస్త్రం యొక్క అర్థాన్ని, క్రమపూర్వం = యథాక్రమంగా. మే = నాకు, ఉదాహరణ = చెప్పము.

తాత్పర్యం : దయామూర్తివైన ఓ సందికేశా! విపులంగా చెప్పవద్దు. సంక్షిప్త పరచి, నాట్య శాస్త్రరూపాలను యథాక్రమంగా చెప్పగోరుతున్నాను - అని ఇంద్రుడు ప్రార్థించినాడు.

టీక : దేవరాజు అయిన ఇంద్రుడంతటి వాడువచ్చి అడుగుతున్నాడు కాబట్టి సమగ్రంగా బోధించటానికి సందికేశుడు సిద్ధపడినాడు. కాని, నటకేళురువి జయించాలన్న తొందరలో ఉన్న ఇంద్రుడు అలవ్యం భరించలేడు. అందుచేత నాట్యశాస్త్రాన్ని సంక్షిప్తంగా బోధించాలని కోరినాడు. అంతేకాదు. సమగ్రం కాక పోయినా సక్రమంగా ఉండాలని కోరినాడు.

సంప్రదాయం ప్రకారం ఇంతకుముందే ఇంద్రుడు నృత్యం నేర్చుకొన్నాడు. ఇప్పుడు శాస్త్రం కూడా నేర్చుకోవాలన్న కోరికతో వచ్చినాడు. సంప్రదాయం, శాస్త్రం - ఇవి విడదీయరాని జంట కాబట్టి ఉత్తమనర్తకులు కాగోరేవారికి రెండూ అవశ్యకాలే.

వదామి సుమతే! దేవ! సంక్షిప్త భరతార్ణవమ్!

దర్పణాఖ్య మిదం సూక్ష్మ మవధారయ సాదరమ్ ||

9

అర్థం : సుమతే! = ఓ బుద్ధిమంతుడా!, దేవ = ఓ ఇంద్రుడా! భరతార్ణవమ్ = 'భరతార్ణవం' (అనే ఈ శాస్త్రాన్ని), సంక్షిప్తం = సంక్షిప్త పరచి, వదామి = చెబుతున్నాను, దర్పణ-అఖ్యం = (అభి

నయ) దర్పణం అనే పేరుగల, సూక్ష్మం ఇదం = సూక్ష్మమైన దీనిని (= ఈ సంక్షిప్త గ్రంథాన్ని), సాదరమ్ అవధారయ = శ్రద్ధగావిను.

తాత్పర్యం : బుద్ధిమంతుడవైన ఓ ఇంద్రుడా! భరతార్ణవాన్ని సంక్షిప్త పరచి చెబుతున్నాను. 'అభినయ దర్పణం' అనే పేరుగల ఈ సంక్షిప్త గ్రంథాన్ని శ్రద్ధతో విను — అని సందికేశుడు చెప్పినాడు.

టీక : సంక్షిప్త పరచిన గ్రంథంలో ఎన్ని శ్లోకాలు ఉన్నాయో చెప్పలేదు. ఈ గ్రంథం పేరు ఇచ్చట 'దర్పణం' అని మాత్రమే ఉంది. కాని 'అభినయదర్పణం' అనే పేరు చిరకాలంగా ప్రసిద్ధిలో ఉంది. 'భరతార్ణవ సంగ్రహం' అనే గ్రంథంలో క్రింది కథ ఉన్నదని భరతార్ణవ సంపాదకులు పేర్కొన్నారు :

రాక్షసుల గురువు శుక్రాచార్యులు. ఆయనవద్ద శిక్షణ పొందిన రాక్షసులు, దేవతలతో - నర్తన విషయంలో పోటీ పడినారు; వ్యవధిలేదు. అందుచేత విస్తారంగా ఉన్న భరతార్ణవాన్ని అభ్యసించే అవకాశం లేదనీ, సంక్షిప్త పరచి చెప్పవలసిందనీ ఇంద్రుడు కోరినాడు; సందికేశుడు అంగీకరించినాడు. సంక్షిప్త పరచిన గ్రంథాన్ని అభ్యసించవలసినదిగా ఇంద్రుడు 'సుమతి' అనే నర్తకుని ఆదేశించినాడు. 'సుమతి' కి బోధింపబడింది కాబట్టి ఈ గ్రంథానికి 'సుమతి బోధకం' అనే పేరు వచ్చింది.

అభినయ దర్పణంలోని 7, 9 శ్లోకాలలో సుమతే! (= ఓ సుమతీ!) అనే సంబోధన ఉంది. 'సుమతి' అన్నది పేరు కావచ్చు లేదా 'బుద్ధిమంతుడు' లేదా 'మంచి బుద్ధి కలవాడు' అని అర్థం కావచ్చు. కాని, ఇచ్చటి సందర్భాన్నివట్టి ఈ సంబోధన ఇంద్రునకే అన్వయిస్తుంది. ఒక వేళ ఇది 'సుమతి' అనే నర్తకునికే అన్వయిస్తుంది అని భావిస్తే, ఇంద్రుడు సుమతిని నియమించినట్లు తెలిపే శ్లోకం నష్టమైపోయి ఉండాలి. లప్పుడు ఈ సుమతి, నటశేఖరునకు ప్రత్యర్థి అవుతాడు. ఇచ్చట 'సుమతి' అన్న సంబోధన సార్థకంగా ఉన్నదని చెప్పక తప్పదు. సుమతి కాబట్టే స్వల్ప వ్యవధిలోనే శాస్త్రాన్ని నేర్చుకొనటానికి సిద్ధపడినాడు.

భరతార్జునసంగ్రహం, అభిషయ దర్పణం, సుమతి బోధకం - ఈ మూడు పేర్లు ఒకే గ్రంథం పేర్లు కావచ్చు.

నందికేశ - దేవేంద్ర పంపావరూపంగా ఉన్న ఈ భాగాన్ని (2 నుంచి 9 వరకు ఉన్న శ్లోకాలను) డా. ఘోష్ ప్రక్షిప్తంగా తలచి, అనువదించలేదు; కారణం - ఆయన పరిశీలించిన ప్రాత ప్రతులలో ఈ భాగం లేదట. ఇతర గ్రంథాలలోని అనేకాంశాలను నీడా మంగళం తిరువేంకటాచార్యులు గారు తెలుగు ముద్రణలో చేర్చారు; వాటిలో ఇది ఒకటి అవుతుందన్నమాట! ఇందువల్ల గ్రంథం బాగా పెరిగింది. డా. ఆనంద కుమారస్వామి అంగ్లామ వాదానికి ఈ తెలుగు ముద్రణమే మూలం.

నృత్యావతరణం

నాట్యవేదం దదౌ పూర్వం భరతాయ చతుర్ముఖః ।

తతః శ్చ భరతః సార్థం గంధర్వావసరసాంగజైః ॥

10

నాట్యం నృత్యం తథా నృత్య మగ్రే శంభోః ప్రయుక్తవాన్ ।

అర్థం : పూర్వం = పూర్వ కాలంలో, చతుర్ముఖః నాట్య వేదం భరతాయ దదౌ = నాలుగు ముఖాలుకల బ్రహ్మ, నాట్య వేదాన్ని (= నాట్యశాస్త్రమనే పంచమవేదాన్ని) భరతునకు ఇచ్చినాడు. తతః (చ) = తరువాత, భరతః = భరతుడు, గంధర్వ - అవసరసాంగజైః సార్థం = గంధర్వులతోను అవసరసలతోను కలిసి, శంభోః అగ్రే = (నటరాజైన) శివుని ఎదుట, నాట్యం - నృత్యం (తథా) - నృత్యం ప్రయుక్తవాన్ = నాట్యాన్ని, నృత్యాన్ని, నృత్యాన్ని ప్రయోగించిన వాడైనాడు (= ప్రదర్శించినాడు).

తాత్పర్యం : పూర్వం బ్రహ్మ నాట్యవేదాన్ని సృజించి, భరతమునికి ఇచ్చినాడు. ఆ భరతముని గంధర్వులతోను, అవసరసలతోనూ కలిసి, శివుని ఎదుట నాట్య - నృత్య-నృత్యాలను ప్రయోగించినాడు.

ప్రయోగ ముద్ధతం నృత్యా న్యప్రయుక్తం తతో హరః ॥

11

తందునా న్యగణాగ్రణ్యా భరతాయ న్యదీదిశత్ ।

రాన్య మస్యాగ్రతః ప్రీత్యా పార్వత్యా నమదీదిశత్ ॥

12

అర్థం : తతః = (భరతముని ప్రదర్శించిన నాట్యదులను చూసిన) తరువాత, హరః = శివుడు, న్యప్రయుక్తం = తనచేత

ప్రయుక్తమైన, ఉద్ధతం ప్రయోగం సృత్యా = ఉద్ధతమైన ప్రయోగాన్ని (= తాండవాన్ని) జ్ఞప్తికి తెచ్చుకొని, స్వగణ-అగ్రణ్యా = స్వీయగణాలకు నాయకుడైన, తండునా = తండువుచేత, భరతాయ న్యదీశిత్ = భరతునకు నేర్పించినాడు. అన్యఅగ్రతః = అంతకు ముందే, ప్రీత్యా = (భరతమునిమీది) ప్రీతితో, పార్వత్యా = పార్వతీదేవిచేత, లాస్యం = లాస్యాన్ని (= సుకుమార ప్రయోగాన్ని), వమదీశిత్ = నేర్పించినాడు.

తాత్పర్యం : భరతముని ఇచ్చిన ప్రదర్శనలను తిలకించిన శివుడు తాను చేసిన ఉద్ధత సృత్యాన్ని (= తాండవాన్ని) జ్ఞప్తికి తెచ్చుకొన్నాడు. అప్పుడు, గణనాయకుడైన తండువును పిల్చి, భరతమునికి ఉద్ధత సృత్యం నేర్పవలసినదిగా ఆదేశించినాడు. అసలు అంతకుముందే, ఆదరంతో పార్వతీదేవిచేత లాస్యం (= సుకుమార సృత్యం) కూడా నేర్పించినాడు.

టీక: ముందరి 10,11 శ్లోకాలు 12వ శ్లోకంతో అన్వయిస్తాయి. భరతముని తన ప్రయోగాలతో శివుని మెప్పించి, పార్వతీ ద్వారా లాస్యాన్ని, తండువు ద్వారా ఉద్ధతప్రయోగాన్ని నేర్చుకొన్నాడు. తండువు నేర్పింది కాబట్టి అయిన పేరుమీదుగా ఉద్ధతప్రయోగం 'తాండవం' అయింది. పార్వతీదేవి లాస్యప్రయోక్త అనటం సుప్రసిద్ధం. తాండవం ఉద్ధతప్రయోగంకాగా, లాస్యం సుకుమార ప్రయోగం అవుతున్నది. (ఈ రెండు భేదాలు సృత్య-సృత్య-నాట్యాలు మూడింటికి అన్వయిస్తాయి).

భరతముని శివుని ఎదుట, తన మార్గము పుత్రులు లేదా శిష్యులు, అప్పరసలు కలిసిన బృందంచేత నాట్యప్రదర్శనం చేయించి నట్లు నాట్యశాస్త్ర కథనం. అప్పుడు శివుడు, తాను చేసిన సృత్యాన్ని పూర్వరంగ ప్రక్రియలతో జతపర్చవలెనని భరతమునికి సూచించినాడు. సృత్యం చేరటంవల్ల పూర్వరంగంలోని గీతాలు అర్థవంతంగా

ప్రదర్శింపబడినాయి; ఆ విధంగా నృత్యమనే కొత్త కళ ఆవిర్భవించింది. అందుచేత భరతముని శివుని ఎదుట నృత-నృత్య-నాట్యాలను ప్రదర్శించినాడనటం సమంజసం కాజాలదు. కాక, నృత-నృత్యాలను భరతమునిముందే ప్రదర్శించి ఉంటే, తరువాత వాటిని నేర్వాలనే అవసరం లేదు. (వివరణకు పీఠిక చూడవలెను)

బుద్ధ్యాఽథ తాండవం తండోః మర్త్యేభ్యో మునయోఽపదన్ ।

పార్వతీత్వనుశాస్త్రీన్మ లాస్యం బాణాత్మజా ముషామ్॥

13

అర్థం : అథ = అప్పుడు, తండోః తాండవం బుద్ధ్యా = తండువు యొక్క (= తండువు భరతమునికి నేర్పిన) తాండవం తెలుసుకొన్న, మునయః మర్త్యేభ్యః అపదన్ = మునులు (దానిని) మానవులకు తెలియజెప్పినారు. పార్వతీ(తు) = పార్వతీదేవి కూడా, బాణ-ఆత్మజామ్ ఉషామ్ = బాణాసురుని కుమార్తె అయిన ఉషను (= ఉషకు), లాస్యం అనుశాస్త్రీన్మ = లాస్యం నేర్పినది.

తాత్పర్యం : తండువు భరతమునికి నేర్పిన తాండవాన్ని గూర్చి మునులు మానవులకు తెలియజెప్పినారు. ఇంక పార్వతీదేవి బాణాత్మజ అయిన ఉషకు లాస్యం నేర్పింది.

టీక : 10 వ శ్లోకంలో గంధర్వులు పేర్కొనబడినారు; ఈ శ్లోకంలో 'మునులు' పేర్కొనబడినారు. ఈ మునులు భరతపుత్రులు కావాలి. నాట్యశాస్త్ర కథనం ప్రకారం భరతపుత్రులే నాట్యాన్ని మానవ లోకంలో అవతరింపజేసినారు.

తయా ద్వారవతీగోప్యః తాఖిః సౌరాష్ట్రీయోషితః ।

తాఖిస్తు తతద్దేశీయాః తదశిష్యంత యోషితః ॥

14

ఏవం పరంపరాప్రాప్త మేతల్లోకే ప్రతిష్ఠితమ్ ।

అర్థం : తయా = ఆమె (= ఆ ఉష) ద్వారా, ద్వారవతీగోప్యః = ద్వారకాపురి వాసలైన గోపికలు, తాఖిః = వారి (= ఆ గోపికల) ద్వారా, సౌరాష్ట్రీ యోషితః = సౌరాష్ట్ర దేశయువతులు, తాఖిః(తు) = వారి (= ఆ సౌరాష్ట్ర యువతుల)

ద్వారా, తత్ తత్ దేశీయాః = ఆయా దేశీయలైన, యోషితః = యువతుల, తత్ అశిష్యంత = దానిని (= ఆ లాస్యాన్ని) నేర్చుకొన్నారు. ఏవం పరంపరాప్రాప్తం = ఇట్లా పరంపరగా ప్రాప్తించిన, ఏతత్తోకే : ప్రతిష్ఠితమ్ = ఇది (= ఈ కళ) భూలోకంలో స్థిరపడింది.

తాత్పర్యం : తాను నేర్చిన లాస్యాన్ని - బాదాత్మజ అయిన ఉష ద్వారకలోని గోపికలకు నేర్పింది; వారు పౌరాష్ట్ర యువతులకు నేర్పారు; వారినుంచి ఆయా దేశాలలోని యువతులు నేర్చుకొన్నారు. ఈ విధంగా పరంపరాప్రాప్తమై, లాస్యం భూలోకంలో స్థిరపడింది.

టీక : 10 నుంచి 14 వరకు ఉన్న శ్లోకాలు సిదామంగళం వారి తెలుగు ముద్రణలో లేవు. అందుచేత ఈ శ్లోకాలను ఆనంద కుమారస్వామి అనువదించలేదు. మాతృభూతయ్య ఆంధ్రానువాదంలో ఈ కథ ఉంది; కాని నాట్యశాస్త్రాన్ని మునులకు పార్వతీ దేవి బోధించినట్లుగా ఉంది! (అభినయ దర్పణం - 1 ఆ. 21-28 ప) సంగీత రత్నాక్షరంలో కూడా ఈ కథ ఉంది - అభినయ దర్పణంలోని శ్లోకాలే, అందులో యథాతథంగా ఉన్నాయి.

శాస్త్ర ప్రశంస

ఋగ్యజుస్సామవేదేభ్యో వేదాచ్ఛాతరవణః క్రమాత్ || 15

పాత్యం చాభినయం గీతం రసాన్ సంగృహ్య వద్యజః ।

వ్యరీరచచ్ఛాస్త్రమిదం ధర్మ కామార్థమోక్షదమ్ || 16

అర్థం : ఋక్ -యజుః-సామవేదేభ్యః = ఋగ్వేద-యజుర్వేద-సామవేదాలనుంచి, అథర్వణవేదాత్(చ) = అథర్వణవేదం నుంచి; క్రమాత్ = వరుసగా, పాత్యం(చ) - అభినయం - గీతం - రసాన్ సంగృహ్య = పాత్యాన్ని, అభినయాన్ని, గీతాన్ని, రసాలను బాగుగా గ్రహించి; వద్యజః = బ్రహ్మ; ధర్మ-కామ-అర్థ-మోక్షదమ్ = ధర్మం,

కామం, అర్థం, మోక్షం (అనే చతుర్విధ పురుషార్థాలను) ప్రసాదించే; ఇదం శాస్త్రం వ్యరీరచత్ = (నాట్యవేదం అనబడే) ఈ శాస్త్రాన్ని రచించినాడు.

తాత్పర్యం : ఋగ్వేదం నుంచి పాఠ్యం, యజుర్వేదం నుంచి (చతుర్విధ) అఖిలయాలు, సామవేదం నుంచి గానం, అధర్వణవేదం నుంచి రసాలు గ్రహించి, ధర్మ-కామ-అర్థ మోక్షాలను ప్రసాదించే శక్తి గల ఈ నాట్యశాస్త్రాన్ని బ్రహ్మ రచించినాడు.

టీక : నాలుగు వేదాలనుంచి గ్రహించిన అంశాలతో రచింపబడింది కావుననే ఈ నాట్యశాస్త్రం 'నాట్యవేదం' అయింది; అంతే కాదు 'పంచమవేదం' అన్న ఖ్యాతి కూడా పొందింది. ఇది వేదం కావుననే ధర్మ-కామ-అర్థ-మోక్షాలనే చతుర్విధ పురుషార్థాలను ప్రసాదించగల శక్తి సంపన్న అయింది. దీనికి సంబంధించిన కథ నాట్యశాస్త్రం ప్రథమాధ్యాయంలో ఉంది (చూ. పీఠిక).

కీర్తి ప్రాగల్భ్య సౌఖ్యగ్య వైదగ్ధ్యానాం ప్రవర్ధనమ్ ।

ఔదార్య శైర్య ధైర్యాణాం విలాసస్య చ కారణమ్ ॥

17

దుఃఖార్తి శోక నిర్వేద భేద విచ్ఛేద సాధనమ్ ।

అపి బ్రహ్మ వరానందా దిద మఖ్యధికమ్ మతమ్ ॥

18

జహార నారదాదీనాం చిత్తాని కథ మన్యథా ।

అర్థం : కీర్తి, ప్రాగల్భ్య, సౌఖ్యగ్య, వైదగ్ధ్యానాం ప్రవర్ధనమ్ = యశస్సు, ప్రావీణ్యం, సౌఖ్యాగ్యం, విదగ్ధత- వీటియొక్క పెంపుదల కలిపి (=వీటిని పెంపొందించేది); ఔదార్య, శైర్య, ధైర్యాణాం,

విలాసస్య(చ) కారణమ్ = ఉదారత్వం, స్థిరత్వం, ధైర్యం, విలాసం - వీటియొక్క (=వీటికి) హేతువు; దుఃఖ, ఆర్తి, శోక, నిర్వేద, భేద విచ్ఛేద సాధనమ్ = దుఃఖం, ఆర్తి, శోకం, నిర్వేదం, భేదం- వీటిని పోగొట్టే సాధనం (అయి); ఇదం = ఇది (=ఈ శాస్త్రంవల్ల కలిగే ఆనందం). బ్రహ్మవర ఆనందాత్ అపి = బ్రహ్మనందంకంటెకూడా; అఖి-అధికం మతమ్ =

బాగా ఎక్కువ (అని) సిద్ధాంతం. అన్యథా = అట్లా కాకపోతే; నారదాదీనాం, చిత్తాని, కథం, జహార = నారదమహర్షి వంటివారి, మనస్సులను, ఎట్లా, ఆకర్షించింది?

తాత్పర్యం : ఈ శాస్త్రం—కీర్తి, ప్రాగల్భ్యం, సౌభాగ్యం, విదగ్ధత- వీటిని పెంపొందిస్తుంది; జౌదార్యం, స్థిరత్వం, ధైర్యం, విలాసం- వీటిని కలిగిస్తుంది. దుఃఖం, ఆర్తి, శోకం, నిర్వేదం, భేదం- వీటిని పోగొడుతుంది. అంతేకాదు. ఇందువల్ల కలిగే ఆనందం బ్రహ్మానందంకంటే కూడా అధికమైంది. అట్లా కాకపోతే నారదమహర్షి వంటి జితేంద్రియులను కూడా ఈ శాస్త్రం ఎట్లా ఆకర్షించగలిగింది ?

టీక : ఈ శాస్త్రంవల్ల ప్రయోజనం ఏమిటి ? అన్న ప్రశ్న రావచ్చు. అందుకు ఇది సమాధానం. నాట్యశాస్త్రంవల్ల అంటే నాట్యశాస్త్ర విషయమైన నృత్యంవల్ల అనేక లాభాలు చేకూరుతాయి. దీనివల్ల ప్రధానంగా ఆనందం కలుగుతుంది. ఈ ఆనందం మహర్షులు, మహాయోగులు పొందే బ్రహ్మానందం (= భగవంతుని దర్శించినప్పుడు కలిగే ఆనందం) కంటే కూడా అధికమైనదని చెబుతారు. ఇది నిజం కాకపోతే నారదమహర్షి వంటివారు కూడా ఈ కళచేత ఎందుకు ఆకర్షితులయినారు? అంటే నృత్యకళవల్ల కలిగే ఆనందం బ్రహ్మానందంకంటే కూడా ఎక్కువ కావటం చేతనే నారదాది మహర్షులు దీనిని ఆదరించినారు. ఇట్లా చెప్పటంవల్ల ఈ శాస్త్రం యొక్క ప్రాముఖ్యం విశదీకరించినట్లయింది. నాట్య ప్రయోజనాన్ని గూర్చి బ్రహ్మ చేసిన వివరణ కూడా ఈ సందర్భంలో పరిశీలించదగినది (చూ. తె.నా.శా. పుటలు 15-19).

ఒక మంచి కావ్యం చదివినప్పుడు లేదా విన్నప్పుడు మన మనస్సులలో ఒక విధమైన ఆనందం కలుగుతుంది. రంగస్థలం మీద మంచి నాటక ప్రదర్శనం చూసినప్పుడు ఈ ఆనందం మరింత ఎక్కువగా, శీఘ్రంగా కలుగుతుంది. అట్లాగే మంచి నృత్యం చూసి

వప్పుడు కూడా మన మనస్సులలో ఈ ఆనందం కలుగుతుంది. వేరే ఆలోచనలు లేకుండా, మనస్సు దీనిపై నిలిపి చూసినప్పుడే ఈ ఆనందం కలుగుతుంది. ఈ ఆనందాన్నే 'రసానుభూతి' అంటారు శాస్త్ర పరిభాషలో.

నాట్య - నృత్య - నృత్యాలు

ఏత చ్చతుర్విధోపేతం నటనం త్రివిధం స్మృతమ్ ॥

19

నాట్యం నృత్యం నృత్య మితి మునిభిః భరతాదిభిః ।

అర్థం : చతుః - విధ - ఉపేతం = నాలుగు విధాలు అయిన (= నాలుగు అభినయాలతో కూడిన), ఏతత్ నటనం = ఈ నటన (అనే కళ); నాట్యం, నృత్యం, నృత్యం = నాట్యం, నృత్యం, నృత్యం (అనే భేదాలతో); త్రివిధమ్ ఇతి = మూడు విధాలు అని; భరతాదిభిః మునిభిః స్మృతమ్ = భరతుడు మొదలగు మునులచేత చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : నాలుగు అభినయాలతో కూడిన 'నటన' - నాట్య - నృత్య - నృత్య భేదాలచేత మూడు విధాలని భరతుడు మొదలయిన మునులు చెప్పినారు.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలో నాట్యం ప్రధానంగానూ, నృత్యం అనుషంగికంగానూ భరతముని వివరించినాడు. నాట్యశాస్త్ర రచన తరువాతనే నృత్యం ప్రత్యేక కళగా రూపొందిందని విమర్శకుల అభిప్రాయం. అట్లా ప్రత్యేకంగా రూపొందిన నృత్యకళ కోసం వెలసిందే ఈ అభినయ దర్శణం. అయితే నాట్యశాస్త్రంలో చెప్పబడిన నాలుగు అభినయాలు నృత్యానికి కూడా బాగా అన్వయిస్తాయి.

నాట్యం తన్నాటకం చైవ పూజ్యం పూర్వకదాయతమ్ ॥

20

దావాభినయహీనం తు నృత్య మిత్యభిదీయతే ।

రసభావవ్యంజనాదియుక్తం నృత్య మితీర్యతే ॥

21

అర్థం : తత్ నాట్యం = ఆ నాట్యం; నాటకం(చ)వన = నాటకమే (= నాట్యం, నాటకం పరమానాథకాలు); పూర్వ కథాయుతం = (ఆ నాట్యం)ప్రాచీనమైన కథలతో కూడినది; పూజ్యం = ఉదాత్తమైనది.

నృత్యం = నృత్తం; భావ-అభినయ-హీనం(తు) = భావాల యొక్క అభినయం లేనిది; ఇతి - అభిధీయతే = అని చెప్పబడుతున్నది.

నృత్యం = (ఇంక) నృత్యం; రస-భావ-వ్యంజన-అదియుక్తం = రసాలను, భావాలను వ్యంజనం చేయటం (= అభివ్యక్తం చేయటం = ప్రదర్శించటం) మొదలయిన వాటితో కూడినది; ఇతి-ఈర్యతే = అని చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : నాట్యమనగా నాటకమే. ఇది ప్రాచీన కథలతో కూడినదై ఉదాత్తంగా ఉంటుంది. నృత్యంలో భావాల యొక్క అభినయం ఉండదు. ఇంక రస-భావాలను వ్యంజనం చేస్తుంది నృత్యం.

టీక : స్థూలంగా చెప్పవలెనంటే- నృత్తం కేవలం అంగ విశేషం లేదా అంగికాభినయం; గీతార్థాలను అభినయించటం నృత్యం; రూపక లేదా నాటక ప్రదర్శనం నాట్యం. నాట్యం రస వ్యంజకమనీ, నృత్యం భావవ్యంజకమనీ, నృత్తం రస-భావహీనమనీ ప్రాచీనుల అభిప్రాయం. నందికేశుని వంటివారు ఇద్దరు ముగ్గురు మాత్రమే నృత్యం రసవ్యంజకమని చెప్పివారు. నృత్తం కూడా రసవ్యంజకమే అని ఆధునికుల అభిప్రాయం. నాట్య-నృత్త-నృత్యాలను గూర్చిన వివరణకు పీఠిక చూడవలెను. (చూ. తె. నా. శా. పుటలు-129-39; తెలుగు నృత్త రత్నావళి పీఠిక పుటలు 1-7).

ఏకత్రయం ద్విదాభిన్నం లాస్యతాండవ సంజ్ఞకమ్ ।

సుకుమారం తు తల్లాన్య ముద్దతం తాండవం విదుః ॥

అర్థం : ఏతత్-త్రయం = ఆ (నాట్య-నృత్త-నృత్యాలు) మూడూ; లాస్య-తాండవ సంజ్ఞకమ్ = లాస్యం, తాండవం అనే పేర్లతో; ద్విధాభిన్నం = రెండు విధాలు. తత్ లాస్యం సుకుమారం(తు) = ఆ లాస్యం సుకుమారమైనది; తాండవం ఉద్దతం విదుః = (ఇంక) తాండవం ఉద్దతమైనది (అని) తెలుసుకొందురు (= చెప్పుదురు).

తాత్పర్యం : నాట్య-నృత్త-నృత్యాలు మూడూ లాస్య-తాండవ భేదాల చేత రెండేసి విధాలు — లాస్య నాట్యం, లాస్య నృత్తం, లాస్య నృత్యం. తాండవ నాట్యం, తాండవ నృత్తం, తాండవ నృత్యం. లాస్యమంటే సుకుమార ప్రయోగం; తాండవమంటే ఉద్దత ప్రయోగం.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలో 'తాండవం' అనేది నృత్తానికి పర్యాయపదం మాత్రమే. అసలు, నా.శా.లో 'నృత్యం' అనే పదం లేదని పరిశీలకుల అభిప్రాయం. పార్వతీదేవి సుకుమార ప్రయోగం చేసిందని అందులో ఉండటంచేత శివుడు చేసిన తాండవం ఉద్దతమని చెప్పటానికి అవకాశం ఉంది. (చూ. ఈ గ్రంథ పీఠిక).

నృత్య ప్రయోగ సమయాలు

ద్రష్టవ్యే నాట్య - నృతే చ పర్వకాలే విశేషతః ।

నృత్యం తత్ర నరేంద్రాణామభిషేకే మహాత్మవే ॥ 23

యాత్రాయాం దేవయాత్రాయాం వివాహే ప్రియనంగమే ।

నగరాణా మగరాణాం ప్రవేశే పుత్రికన్మని ॥ 24

శుభార్థిభిః ప్రయోక్తవ్యం మాంగల్యం సర్వకర్మసు ।

ఏతన్నృత్యం మహారాజ సభాయాం కల్పయే త్సదా ॥ 25

అర్థం : నాట్య - నృత్యేచ = నాట్య - నృత్యాలు రెండూ, విశేషతః = ముఖ్యంగా, పర్వకాలే = ఉత్సవ సమయాలలో, ద్రష్టవ్యే = చూడదగినవి. తత్ర = అందు, నృత్యం = నృత్యం,

సర్వకర్మను = సర్వకార్యములలోను, మాంగల్యం = శుభప్రదమైనది.
(అందుచేత ఆ నృత్యం) - నరేంద్రాణామ్ అభిషేకే = రాజుల
యొక్క పట్టాభిషేక సమయంలో, మహోత్సవే = గొప్ప ఉత్సవ
సమయంలో, యాత్రాయాం = ఊరేగింపు సమయంలో, వివాహే
= వివాహ సమయంలో, ప్రియసంగమే = మిత్ర సమాగమ సమ
యంలో, వగరాణాం-అగారాణాం ప్రవేశే = పురప్రవేశ-గృహప్రవేశ
సమయాలలో, పుత్త్రజన్మని = పుత్త్రజనన సమయంలో, శుభార్థిభిః =
శుభాలను కోరే వారిచేత, ప్రయోక్తవ్యం = ప్రయోగింపదగినది
(= ఆయా సమయాలలో నృత్య ప్రదర్శన ఏర్పాటు
చేయవలెను).

ఏతత్-నృత్యం = ఇటువంటి నృత్యాన్ని, సదా = ఎల్లప్పుడు,
మహారాజ సభాయాం = మహారాజు యొక్క సభలో, కల్పయేత్ =
కల్పించవలెను (= ఏర్పాటు చేయవలెను).

తాత్పర్యం : నాట్య-నృత్యాలు రెండూ ఉత్సవ (= పండుగ
పబ్బాల, దేవోత్సవాల) సమయాలలో తప్పక చూడదగినవి. ఇంక
నృత్యం సర్వకార్యములందును శుభప్రదమైనది. రాజుల పట్టాభి
షేకం, గొప్ప ఉత్సవం, ఊరేగింపు, వివాహం, మిత్రుల కలయుక,
పురప్రవేశం, గృహప్రవేశం, పుత్త్రజననం — ఈ సమయాలలో శుభా
లను కోరేవారు, నృత్య ప్రదర్శన ఏర్పాటు చేయవలెను.
ఈ నృత్యం మహారాజ సభలలో కూడా ఏర్పాటు చేయవలెను.

టీక : నృత్య ప్రదర్శన సమయాలను వందికేశ్వరుడు
పేర్కొన్నట్లే, నాట్య నృత్త సమయాలను భరతముని పేర్కొ
న్నాడు. (చూ. తె. నా. శా. పుటలు 121-22. మహారాజ
సభయందు, నృత్య ప్రదర్శన సమయంలో ఆసన విధానం సంగీత
రత్నాకరమందు పల్లితమైనది (చూ. తె. నా. శా. పుటలు 59-60).

రాజాస్థానములందలి నృత్య వర్ణనలు తెలుగు కావ్యాలలో అసంఖ్యాకంగా ఉన్నాయి-చూ. తె. నృత్య రత్నావళి పీఠిక-పుటలు 80-88.

సభా లక్షణం

సభా కల్పితరు ర్పాతి వేద శాఖోపశోభితః ।

శాస్త్ర పుష్ప సమాకీర్ణో విద్యద్యుమరశోభితః ॥

26

అర్థం : సభాకల్పితరుః = సభ (=ప్రేక్షక సమూహం) అనే కల్ప వృక్షం, వేదశాఖ-ఉపశోభితః = వేదాలనే శాఖ (=కొమ్మ) లతో అలంకరింపబడినదై, శాస్త్ర పుష్పసమాకీర్ణః = శాస్త్రాలనే పుష్పాలతో నిండినదై, విద్యత్-భ్రమర శోభితః = విద్వాంసులనే భ్రమరము (=తుమ్మెద) లచేత అలంకరింపబడినదై, భాతి = ప్రకాశిస్తున్నది.

తాత్పర్యం : 'సభ' అనే కల్ప వృక్షం-వేదాలనే శాఖలతో శోభిస్తున్నది. శాస్త్రాలనే పుష్పాలతో నిండినది. విద్వాంసులనే భ్రమరాలతో ప్రకాశిస్తున్నది.

టీక : ఇచ్చట సభ కల్పవృక్షంతో పోల్చబడింది. ఆ వృక్షం వేదాలే శాఖలుగా, శాస్త్రాలే పుష్పాలుగా, విద్వాంసులే తుమ్మెదలుగా ప్రకాశిస్తున్నది.

సత్యాచారసభా గుణోజ్జ్వలసభా సద్గర్మకీర్తిసభా

వేదాలంకృతరాజపూజితసభా వేదాంత వేద్యాసభా ।

పీఠావాణీ విశేషలక్షితసభా విఖ్యాతపీఠాసభా

రాజద్రాజకుమారశోభితసభా రాజత్రుకాన్తిసభా ॥

27

అర్థం : సత్యాచారసభా = పతన్యం తప్పని వారు కలసభ, గుణ-ఉజ్జ్వల సభా = సద్గుణాలతో ప్రకాశించే సభ, సద్గర్మకీర్తి సభా = మంచి ధర్మాలకు పట్టుగొమ్మ అన్న కీర్తి కలసభ, వేద - అలంకృత రాజపూజిత సభా = వేదాలచేత అలంకృతులైన (=వేదాలు చదివిన) రాజులచేత పూజింపబడే సభ (లేదా వేదాలచేత

అలంకృతమైన సభ. రాజులచేత పూజింపబడే సభ), వేదా తవేద్యా సభా = వేదాంతంతెలియబడే సభ (= వేదాంత చర్చలు జరిగేసభ). వీదా - వాణివిశేష లక్షిత సభా = వీదాగానంచేత, వాచికగానంచేత (= జంత్ర-గాత్రాల చేత) విశిష్టంగాగుర్తింపబడే సభ. విఖ్యాత వీరాచారా = సుప్రసిద్ధులైన వీరులుగల సభ, రాజు రాజకుమార శోభిత సభా = ప్రకాశిస్తున్న రాజకుమారులతో శోభించే సభ, రాజు ప్రకాంతిః సభా = తేజస్సుతో వెలుగుతున్న సభ.

తాత్పర్యం : సదాచారపరులుకలది, సద్గుణాలతో ప్రకాశించేది, ధర్మమునకు పట్టుగొమ్మ అనే కీర్తికలది, వేద మోషకలది, రాజుల చేత గౌరవింపబడేది, వేదాంత చర్చలు కలది, తేజోవంతులైన రాజకుమారులు కలది - ఇన్ని గుణాలు కలదై తేజస్సుతో ఒప్పునది 'సభ' అనబడుతుంది.

టీక : కల్పతరువుతో పోల్చబడిన ఆ సభ పైవచ్చెప్పిన విధంగా వివిధములైన గుణాలతో ప్రకాశిస్తున్నది.

విద్వాంసః కవయో భట్టాః గాయకాః పరిహాసకాః ।

ఇతిహాస పురాణజ్ఞాః సభా సప్తాంగలక్షణమ్ ॥

28

అర్థం : విద్వాంసః = విద్వాంసులు (= పండితులు), కవయః = కవులు, భట్టాః = శాస్త్ర గ్రంథ రచయితలు లేదా పెద్దలు, గాయకాః = గాయకులు, పరిహాసకాః = పరిహాసకులు (= విదూషకులు), ఇతిహాస - పురాణజ్ఞాః = ఇతిహాసాలు (= భారతాదులు) (అష్టాదశ) పురాణాలు తెలిసిన వారు; (ఇట్లా) సభాసప్తాంగ లక్షణమ్ = సభ ఏడు అంగాలు కలది (= ఈ ఏడు అంగాలు కలది 'సభ' అనబడుతుంది.)

తాత్పర్యం : పండితులు, కవులు, శాస్త్రకారులు, గాయకులు, పరిహాసకులు, ఇతిహాసజ్ఞులు, పురాణవేత్తలు - ఈ ఏడుగురు సభకు ఏడు అంగాలు. కావుననే సభ సప్తాంగ లక్షణోపేతమైనది.

టీక : 'భట్టాః' అనేదానిని 'బట్టు' (=పొగడ్డలు చేసే వారు) అని మాతృ భూతయ్య అనువదించినాడు. కాని 'భట్టు' శబ్దమునకు శాస్త్రజ్ఞుడు లేదా శాస్త్రకారుడు అన్న అర్థమే వమం జనమైనది.

ఇచ్చట వర్ణితమైన సభ నాట్య-వృత్త-నృత్య ప్రదర్శనాలకు ఉచితమైన సభ. కేవలం కవి-పండితులతో నిండిన సభను నన్నయ భట్టారకుడు క్రింది విధంగా వర్ణించినాడు :

“వరమ వివేక సౌరభవిభాసిత నద్గుణ పుంజవారిజో

త్కర రుచిరంబులై, నకల గమ్యనుతీర్థములై, మహామనో

హర నుచరిత్ర పాపన వయః పరిపూర్ణములైన సత్సభాం

తర నరసీవనంబుల ముదంబొనరం గొనియాడి వేడుకన్”

— భారతం. ఆది. పర్వం-1 వ ఆ. 23 వ.

నందికేళుడు సభను, కల్పితరువుతో పోల్చిగా, నన్నయ భట్టారకుడు సరసీవనం (=పద్మాకరం) తో పోల్చినాడు.

సభాపతి లక్షణం

శ్రీమాన్ ధీమాన్ వివేకి వితరణనిపుణో గాన విద్యా ప్రవీణః

నర్వజ్ఞః కీర్తిశాలీ నరనగుణయుతో హావభావేష్వభిజ్ఞః ।

మాతస్వర్యాద్యైర్విహీనః ప్రకృతిపితసదాచారశీలో దయాలుః

ధీరోదాతః కలావా నభినయచతురోఽసౌ నభానాయకః స్యాత్॥ 29

అర్థం : శ్రీమాన్ = శ్రీమంతుడు, ధీమాన్ = ధీ (=బుద్ధి) మంతుడు, వివేకి = యుక్తాయుక్త వివేకంకలవాడు, వితరణనిపుణః = దానశీలుడు, గానవిద్యాప్రవీణః = గాన విద్యాప్రావీణ్యం కలవాడు, నర్వజ్ఞః = నర్వజ్ఞుడు (= అన్నీ తెలిసినవాడు), కీర్తిశాలి = యశో వంతుడు, నరన గుణయుతః = సరసమైన గుణాలు కలవాడు, హావ

భావేషు-అభిజ్ఞః = హావ-భావాలు తెలిసినవాడు, మాత్స్వర్య-ఆద్యైః విహీనః = మాత్స్వర్యం మన్నగు (దుర్గుణాలు) లేనివాడు (మాత్స్వర్య-ద్యేషహీనః = మాత్స్వర్యం, ద్యేషంలేనివాడు-హోప్), ప్రకృతి-హిత-సదాచార్య-శీలః = ప్రకృతులకు (= పరివారమునకు) హితం కలిగించే మంచినడత కలవాడు, దయాలుః = దయకలవాడు, ధీరోదాత్తః = ధీరోదాత్తుడు (ధీరః దాంతః = ధీరుడు, దాంతుడు-హోప్), కలావాన్ = కలావంతుడు (= కళాకారుడు), అభివయ చతురః = (నాలుగు విధాలయిన) అభివయములందు నిపుణుడు (కలావాన్-నృపవయ చతురః = కలావంతుడు, రాజనీతి చతురుడు-నీడా)-అపౌ = ఇట్టివాడు, సభానాయకః స్యాత్ = సభానాయకుడు కాదగును.

శాత్పర్యం: శ్రీమంతుడు, ధీమంతుడు, వివేకి, దావశీలుడు, గాన విద్యాప్రవీణుడు, సర్వజ్ఞుడు, కీర్తిశాలి, పరసుడు, హావభావాదులు తెలిసినవాడు, మాత్స్వర్యాదులు లేనివాడు, పరివారమును ప్రీతితోచూచేవాడు, దయకలవాడు, ధీరోదాత్తుడు, కళాకారుడు, అభివయ నిపుణుడు - అయినవాడు సభా నాయకుడుగా ఉండవలెను.

టీక : సభాపతి లక్షణాలను మాత్స్వర్యభూతయ్య క్రింది విధంగా అనువదించినాడు :

శ్రీమంతుడై చాలఁ జెన్నొంది ధీరుడై

వితరణశీలుడై వెలయువాడు,

గానవిద్య తెలిసి ఘనకీర్తిశాలియై

నరన నద్గుణములఁ బరఁగువాడు,

ఇరువొంద నత్కవిహృదయంబు లరయుచు

దాతయై మిక్కిలి తనరువాడు,

భావజ్ఞాడనగను బరమదయాకుడై
 మఱియు నర్వజ్ఞాడై మెఱయువాడు,
 ఎరిమి శృంగరలీలల మెఱగువాడు,
 ఎనని సౌందర్యవంతుడై దనరువాడు
 ఇల సభాపతి యనగను వెలయువాడు.

(రాక్షస విరామ : కస్తురిరంగధామ!)

— అభినయ దర్పణము - 1 వ ఆశ్వా. 29 వ.

నృత్తరత్నావళిలో సభాపతిలక్షణం ఆరు శ్లోకాలలో వర్ణితమైనది (7 వ అధ్యాయ-229-34 శ్లో.). సంగీతరత్నాకరంలో కూడా ఆరు శ్లోకాలలోనే ఈ పర్వవకలదు (7 వ అధ్యాయ. 1334-39 శ్లో.) కాని, రెండింటి చెప్పిన పద్ధతులు, విశేషణాలు భిన్నంగా ఉన్నాయి.

ఆనాడు సభాపతి సర్వకళా కుశలుడుగా లేదా ముఖ్యంగా నృత్య విద్యా విశారదుడుగా ఉండేవాడు. తరువాత ధనవంతులు సభానాయకులైనారు. నేడు ఈ సంప్రదాయం మృగ్యమైనదని చెప్పవచ్చు. ఇప్పుడు నృత్య ప్రదర్శనకు హోదానుబట్టి ఆహ్వానింపబడిన 'పెద్దను ప్రధాన అతిథి' (Chief Guest) అంటున్నారు.

మంత్రుల లక్షణం

మేధా సుస్థిర భాషిణో గుణపరాః శ్రీమద్యశోరింపటాః

భావజ్ఞా గుణదోషభేదనిపుణాః శృంగరలీలారతాః ।

మధ్యస్థా నయకోవిదాః సహృదయాః నత్పండితా భాంతి తే

భాషాభేదవివక్షణాః సుకవయో యన్యవ్రభోః మంత్రిణః ॥ 30

అర్థం : యన్య వ్రభోః = ఏ ప్రభువు యొక్క, మంత్రిణః = మంత్రులు- మేధా-స్థిరభాషిణః = వివేకంతో నిశ్చితంగా మాటాడే వారు (నిత్యంచ, స్థిరభాషిణః = ఎల్లప్పుడు, నిశ్చితంగా మాటాడే వారు. నీడా), గుణపరాః = గుణములను గ్రహించేవారు, శ్రీమత్-

యశః లంపటాః = శ్రీమంతులు కీర్తికాములు, భావజ్ఞాః = ఇతరుల భావాలను గ్రహింపగలవారు, గుణ-దోష భేదవిస్తానాః = గుణ-దోషాల (మధ్యగల) భేదాలను తెలుసుకొనగలవారు, శృంగార లీలారతాః = శృంగార లీలావస్తువులు, మధ్యస్థాః = పక్షపాతంలేనివారు, వయకోవిదాః = నీతికోవిదులు, సహృదయాః = రసాస్వాద నిపుణులు, సత్-పండితాః = మంచి పండితులు, భాషాభేద విచక్షణాః = (మాండలికాది) భాషాభేదాలను గుర్తించగలవారు (భాషాభేద విచక్షణాః = శత్రురాజులమధ్య భేదాలను కల్పించగల నిపుణులు-నీడా), సుకవయః = మంచి కవులు - అయినవారుగా, తే = ఆ మంత్రులు, భాంతి = (సభలో) ప్రకాశితురో, (ఆ ప్రభువు సభాపతిగా ఉండదగును అని పూర్వ స్లోకంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం : ఏప్రభువు యొక్క మంత్రులు మేధావంతులు, స్థిరచిత్తులు లేదా మాట నిలుకడగలవారు, గుణగ్రహణ సమర్థులు. శ్రీమంతులు, కీర్తికాములు, భావజ్ఞులు, గుణ-దోష భేదాలు తెలిసినవారు, శృంగార లీలారతులు, పక్షపాతరహితులు, నీతికోవిదులు, సహృదయులు, మంచి పండితులు, భాషాభేదాలు తెలిసినవారు, మంచికవులు-గా సభలో ప్రకాశిస్తారో, ఆ ప్రభువే సభాపతిగా ఉండటానికి అర్హుడు.

టీక : మనుధర్మ శాస్త్రంలో మంత్రుల లక్షణ మిట్లా ఉన్నది —

“మౌలాన్ శాస్త్రవిద హృరాన్ లబ్ధిలక్షాన్ కులోద్భవాన్ ।

నచివాన్ న ప్ర దాప్తౌ వా ప్రకుర్వీత వరీషితాన్ ॥”

7 వ అధ్యాయం. 54 శ్లో.

— వంశ పారంపర్యంగా వచ్చిన వారిని, శాస్త్రజ్ఞులను, కూరులను, ఆయుధ విద్యాయందు నేర్పరులను, మంచి వంశములందు

పుట్టిన వారిని-పడుగురినో ఎనమండుగురినో పరీక్షించి, సచివులు (= మంత్రులు)గా నియమించుకోవలెను.

ఏవం విధః సభానాథః ప్రాజ్ఞుభో నివసే న్ముదా ।

వరేరన్ పార్శ్వయోః తస్య కవి-మంత్రి-సుహృజ్ఞనాః ॥ 31

అర్థం : ఏవం విధః = ఈ (=వర్ణించిన) విధంగా ఉండే, సభానాథః = సభానాయకుడు (అయిన ప్రభువు), ముదా = సంతోషంతో (=నృత్యం చూడాలన్న కుతూహలంతో), ప్రాక్ ముఖః నివసేత్ = తూర్పుముఖంగా కూర్చుండవలెను. తస్యపార్శ్వతః = ఆ రాజు యొక్క (ఇరు) పార్శ్వములందు, కవి - మంత్రి - సుహృజ్ఞనాః = కవులు, మంత్రులు, మిత్రులు (అయినవారు), వరేరన్ = ఉండ (= కూర్చుండ) వలెను.

తాత్పర్యం : సభలో, సభానాయకుడైన రాజు తూర్పు ముఖంగా సంతోషంతో కూర్చుండవలెను. ఆ రాజునకు రెండు ప్రక్కల కవులు, మంత్రులు, మిత్రులు కూర్చుండవలెను.

టీక : 'సభాపతి - సభ్య విన్యాసం' అంటూ నృత్య రత్నావళిలో (8 వ అధ్యాయ - 1-32 శ్లో), 'సభా సంనివేశం' అంటూ సంగీతరత్నాకరంలో (7 వ అధ్యాయ. 1940-50 శ్లో) నృత్యసభను గూర్చిన విపులమయిన వర్ణనలు ఉన్నాయి. సంగీత రత్నాకరమందలి వర్ణన ప్రకారం రాజప్రాసాదంలోని నృత్యశాలలోని ఆసనవిధి తెలుగు నాట్యశాస్త్రంలో పటరూపంగా ప్రదర్శించబడింది- చూ. పుటలు - 59-60.

బృందరచన

తదగ్రే నటనం కుర్యాత్ తత్స్థలం రంగ ఉచ్యతే ।

రంగమధ్యే స్థితే పాత్రే తత్సమీపే నటోత్తమః ॥

దక్షిణే తాలధారీ చ పార్శ్వద్వంద్వే మృదంగికౌ ।

తయోర్మధ్యే గీతకారి శ్రుతికారః తదంతికే ॥

33

ఏవం తిష్ఠేత్ క్రమేజైవ నాట్యాదౌ రంగమండలి ।

అర్థం : తత్ - అత్రే = అతని (= ఆ పూజా వాయకుని) ఎదుట, వటనం కుర్యాత్ = నటనం (= నృత్యం) చేయవలెను, తత్ స్థలం = (నృత్యం జరిగే) ఆ స్థలం, రంగః ఉచ్యతే = 'రంగము' (= రంగస్థలం) (అని) చెప్పబడుచున్నది. పాత్రే రంగమధ్యే స్థితే = పాత్రము (= నర్తకి) రంగమధ్యమందు నిలిచి ఉండగా, తత్ సమీపే = ఆమెకు దగ్గరగా, నట - ఉత్తమః = ఉత్తమనటుడు (= నృత్యాచార్యుడు లేదా గురువు) (ఉండవలెను), దక్షిణే తాలధారీ(చ) = (ఆనర్తకికి) కుడివైపున తాళం వేసేవాడు. పార్శ్వద్వంద్వే = ఇరుప్రక్కల, మృదంగికౌ = ఇద్దరు మార్దంగికులు (= మద్దెలలు వాయించేవారు), తయోః మధ్యే = వారి నడుమ, గీతకారి = గాయకుడు, తత్ - అంతికే = ఆ గీతకారుని సమీపంలో, శ్రుతికారః = శ్రుతివేసేవాడు (ఉంటారు). ఏవం = ఈ విధంగా, రంగమండలి = నృత్యబృందం, క్రమేజై - ఏవం = క్రమ పద్ధతిలో, నాట్య-ఆదౌ = నాట్య (= నృత్య) ప్రారంభమందు, తిష్ఠేత్ = ఉండవలెను.

తాత్పర్యం : ఇంతకుముందు వర్ణించబడిన సభా నాయకుని ఎదుట నృత్యం జరగవలెను. నృత్యం జరిగే స్థలాన్ని 'రంగము' అంటారు. పాత్రము (= నర్తకి) రంగమునకు మధ్య ఉంటుంది. ఆమెకు దగ్గరగా గురువు, కుడిప్రక్క తాలధారి, ఇరుప్రక్కల మార్దంగికులు, వారి నడుమ గాయకుడు, ఆ సమీపంలో శ్రుతికారుడు ఉంటారు. ఈ విధంగా రంగమండలి (= నృత్య బృందం) నృత్యారంభమందు సిద్ధం కావలెను.

టీక : వందికేకుడు చెప్పిన 'రంగమండలి'ని జాయ సేనాపతి ప్రభృతులు 'బృందము' అన్నారు. ఈ బృంద విన్యాసాన్ని జాయవ

నాలుగు శ్లోకాలలో వర్ణించినాడు (8 వ అధ్యాయ. 48-51 శ్లో.)
 “విలాసశీలుడై వరాజు విద్యావంతులై నవారి యెదుటగానీ, తన
 వైభవాన్ని వెలయించటం కొరకుగానీ బృందమంతా ఆడువారే
 అగునట్లు చేయవచ్చును” అని కూడా జాయన పేర్కొన్నాడు. కేవల
 స్త్రీ బృందం ‘ఆభ్యంతరం’, స్త్రీ - పురుషులు కలిసిన బృందం
 ‘భావ్యాం’ అనబడుతుందని శారదాతనయుడు చెప్పినాడు (భావ
 ప్రకాశనము-10 వ అధ్యాయ. 151-54 శ్లో.) “గాత్ర - వాదక
 సంఘాతం ‘బృంద’ మనబడుతుంది; 4 గురు ముఖ్య గాయకులు,
 8 గురు సమగాయకులు, 8 గురు గాయనులు (= స్త్రీలు), 4 గురు
 తాలధారిణులు, 4 గురు మార్దంగికులు, 4 గురు వేణుగాయకులు
 కలిగిన బృందం ‘ఉత్తమ బృందం’; ఇందులో సగమున్నది ‘మధ్యమ
 బృందం’; ఇందులో వగము ‘లఘుబృందం’ అనబడుతుంది” (భరత
 కోశం-పుట 422). ‘సముదాయం (= జట్టు) లేదా ‘సంప్రదాయం’
 అనే పేరుతో జాయన బృందమును వర్ణించినాడు (7 వ అధ్యాయ.
 198-210 శ్లో.). జాయన చెప్పిన ప్రకారం ‘64 గురుకల
 బృందము ఉత్తమము’.

ఈ నృత్య బృందమును ‘మేళం’ అనటం కద్దు. మేళాలు
 నివసించే ఊరు కాబట్టే తంజావూరు జిల్లాలోని అచ్యుతాపురం
 ‘మేలట్టూరు’ (= మేళాల ఊరు)గా ప్రసిద్ధి పొందింది. నేటికీన్నీ,
 తెలుగు భాషలో ఉన్న భాగవతమేళ వాటకాలను అక్కడ ప్రద
 ర్శిస్తూ ఉన్నారు.

తస్మి రూపవతీ శ్యామా పీనోన్నతవయోధరా ॥ 84

ప్రగల్భా సరసా కాంతా కుశలా గ్రహమోక్షయోః ।

చారీ తాళలయాభిజ్ఞా మండలస్థానవండితా ॥ 85

హస్తాంగస్థాన నిపుణా కరణేషు విలాసిని ।

విశాలలోచనా గీతవాద్యతాలానువర్తిని ॥ 86

వరార్థః భూషానంవన్నా వ్రసన్నముఖవంకజా ।

నాఽతిస్థూలా నాఽతికృశా నాఽత్యుచ్ఛా నాఽతివామనా ॥ 37

ఏవంవిధ గుణోపేతా నర్తకీ నముదీరితా ।

అర్థం : తస్మి = సన్నగా ఉన్నది, రూపవతి = అందంగా ఉన్నది (= చూడచక్కసది), శ్యామా = నడిమి యౌవనంలో ఉన్నది (= ప్రసవం కానిది), పీన-ఉన్నత పయోధరా = బలిసిన నీక్కిన పాలిండ్లు కలది, ప్రగల్భా = ప్రాథ, సరసా = సరసురాలు (= చమత్కారి), కాంతా = మనోహారిణి, గ్రహ-మోక్షయోః కుశలా = (నృత్య-అంశాలను) ప్రారంభించటంలో పరిసమాప్తి చెందించటంలో నేర్పరి, చారీ-తాళ-లయ-అభిజ్ఞా = చారుల తాళ-లయల ప్రయోగం తెలిసినది, మండల-స్థానపండితా = మండలములయ్యైక్క స్థాన (= ప్రయోగ) విశేషాలలో పండితురాలు (లేదా మండలములందు పండితురాలు), హస్త-అంగస్థాన నిపుణా = హస్తవిన్యాస - అంగ విన్యాసములందు నిపుణురాలు, కరణేషు విలాసిని = కరణములను సవిలాసంగా నిర్వహింపగలది, విశాలలోచనా = పెద్ద కనులు కలది, గీత-వాద్య-తాళ-అనువర్తినీ = గీతమును, వాద్యమును, తాళమును అనుసరింప (= అనుసరించి నృత్యం చేయ) గలది, పర - అర్థభూషానంవన్నా = శ్రేష్ఠమైన నగల సంపద గలది, వ్రసన్నముఖవంకజా = వ్రసన్నమైన ముఖపద్మం కలది, న-అతిస్థూలా = ఎక్కువ లావుగా లేనిది, న-అతికృశా = ఎక్కువ సన్నగా లేనిది, న-అతి-ఉచ్ఛా = ఎక్కువ పొడవుగా లేనిది, న-అతివామనా = ఎక్కువ పొట్టిగా లేనిది-ఏవంవిధ గుణ ఉపేతా - ఈ విధమైన గుణాలతో కూడిన (స్త్రీ), నర్తకీ నముదీరితా = నర్తకీ అని చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : సన్ననిది, రూపవతి, నడిమి యౌవనంలో ఉన్నది, గుండ్రని పాలిండ్లు కలది, ప్రాథ, చమత్కారి, మనోహారిణి, నృత్యమునందలి పట్టు-విడుపులు తెలిసినది, చారుల తాళ లయల

ప్రయోగం తెలిసినది, మండలముల ప్రయోగంలో పండితురాలు, హస్త-అంగవిన్యాసాలలో నిపుణురాలు, కరణములను సునాయాసంగా నిర్వహింపగలది, అందమైన పెద్ద కమలు కలది, గీత-వాద్య-తాళాలను అనుసరించి నృత్యం చేయగలది, శ్రేష్ఠమైన నగలతో కూడినది, పద్మంవలె ప్రసన్నమైన ముఖం కలది; ఎక్కువ లావుగాకానీ, ఎక్కువ పన్నగా కానీ, ఎక్కువ ఎత్తుగా కానీ, ఎక్కువ పొట్టిగా కానీ లేనిది- ఇటువంటి గుణాలు కలిగిన స్త్రీ 'నర్తకి' అని చెప్పబడినది.

టీక : ఈ శ్లోకాలు చదువుతున్నప్పుడు "తన్వీశ్యామా..." అనే కవికులగురువు శ్లోకం జ్ఞప్తికి రావటం సహజం (మేఘ సందేశం-II - 21 శ్లో.) చిల్ల కూరి దివాకరకవి పాత్రము (= నర్తకి) యొక్క లక్షణం క్రింది విధంగా వర్ణించినాడు (భరతసార సంగ్రహం-పుటలు 60-61).

అలివేణి విద్యుల్లతాంగి వింజాదరి

జలజాషి కలకంఠి చంద్రవదన

ముకురకపోల చంపకనాస మంజరీ

కుచ మత్తగజయాన కుందరదన

హరిమధ్య నతనాభి యంభోజపాణి ప

ల్లవచరణయునై విలాసగతుల

నెన్నికయుఁ బిన్నవయసును నన్నిగుఱము

లెనసి నగుమోము దగుప్రౌఢతనము చెలగ

నటన-గానాభినయముల పటిమ లమర

నదియె సత్పాత్ర యండ్రు (సీతాభిరామ :)

నాట్యశాస్త్రమున 'నర్తకి' లక్షణం (పుట. 707); నృత్య రత్నావళిలో నర్తకిలక్షణం (7వ అధ్యాయ. 158-164 శ్లో). ప్రధాన నర్తకి నై పథ్యం (8వ అధ్యాయ. 33-47 శ్లో.) వర్ణించబడినవి.

పాత్రలక్షణం వివరించే ఈ సందర్భంలో కరణములు, చారులు, మండలములు ప్రస్తావించబడినవి. ఈ మూడున్నూ, అంగహారములున్నూ నృత్య-నృత్యములకు పునాదివంటివి. వీటిని గూర్చి సంక్షిప్తంగా వివరిస్తాను. మానవ శరీరంలోని అవయవాలన్నీ మువ్వధములుగా విభజింపబడినవి - అంగములు, ఉపాంగములు, ప్రత్యంగములు. ఇవి అన్నీ శాస్త్రగ్రంథాలలో వేర్వేరుగా వర్ణించబడతాయి. ఈ అవయవాలలో కటి, ఊరుపు, జంఘ, పాదం - ఈ నాలుగూ సంయోజితములై ఏకార్థంలో ప్రవర్తించి నప్పుడు అది 'చారి' అనబడుతుంది. ఈ నాలుగింటిలో ప్రధానం పాదం కాబట్టి పాదప్రచారమే చారి అనికూడా అంటారు. నాట్య శాస్త్రంలో భౌమీచారులు పదునారు, ఆకాశికీచారులు పదునారు వర్ణింపబడినవి. ఏకపాదప్రచారం చారికాగా, పెక్కుచారుల సంయోజనం 'మండలం' అనబడుతుంది. భౌమీ - ఆకాశికీచారుల ప్రాధాన్యమునుబట్టి మండలాలు కూడా రెండు విధాలు. నాట్య శాస్త్రంలో పది భౌమీమండలాలు, పది ఆకాశికీమండలాలు వర్ణితములయినవి.

హస్తములు మువ్వధములు - అసంయుత హస్తాలు, సంయుత హస్తాలు, నృత్యహస్తాలు. అసంయుత-సంయుత హస్తాలు నృత్యంలోనూ, నృత్యహస్తాలు నృత్యంలోనూ ప్రాధాన్యం వహిస్తాయి. ఈ హస్తాల కదలికలను హస్తప్రచారం అంటారు. హస్త ప్రచారం, పాదప్రచారం ఏకకాలంలో సమన్వయపూర్వకంగా, సవిలాసంగా ప్రవర్తించటం 'కరణం' అనబడుతుంది; అంటే హస్త-పాద సమాయోగం కరణమన్నమాట. కరణ ప్రయోగంలో హస్తంతోపాటు ఊర్ధ్వకాయంలోని అవయవాలు, పాదంతోపాటు

అధఃకాయంలోని అవయవాలు సాధారణంగా కదలుతాయి. అందు చేతనే కరణం 'నృత్తమాతృక' అనబడింది. చేతన ప్రధానమైన మానవ జీవితంలో హస్త-పాదాల కదలికలు అనంతంగా ఉంటాయి. కాని, సువ్యవస్థితములై, విలాసవిన్యాసములతో కూడిన 108 కరణములను మాత్రమే భరతముని వివరించినాడు.

హస్త - పాద సమాయోగంతో ఏర్పడిన కరణములను - ఆరు లేదా అంతకుమించి - పరస్పరం సంయోజనంచేస్తే, ఆ కరణముల సమూహాన్ని 'అంగహారం' అంటారు. ఇవికూడా అనంతములయినప్పటికీ, స్పష్టగోచరములయిన 32 అంగహారములనే భరతముని వివరించినాడు. ఈ కరణములను సంయోజనం చేయటంలో ప్రధానంగా ఉపయుక్తములగునవి 'రేచకాలు'. అంటే నృత్త-నృత్యాలలో ఒక భంగిమకును, ఇంకొక భంగిమకును మధ్య ఏర్పడే అవకాశములను (కాంక్ష) పూరించి, నైరంతర్యం సాధించటంలో ఈ రేచకాలు ఉపయోగిస్తాయి (408వ పేజీని కూడా చూడవలెను).

నిషిద్ధ పాత్రములు

పుష్పాక్షి కేశహీనా చ స్థూలఃపీ లంబితస్తనీ || 38

అతిస్థూలాఽవ్యతికృశా అత్యుచ్ఛా వ్యతివామనా ।

కుఙ్గా చ స్వరహీనా చ దశతా నాట్యవర్జితాః ॥ 39

అర్థం : పుష్ప-అక్షి = పూలువేసిన కన్నులుకలది, కేశహీనాచ = తలవెంట్రుకలు (= జుట్టు) లేనిది, స్థూల-ఓష్ఠీ = లావు పాటి పెదవులు కలది, లంబితస్తనీ = వ్రేలాడే స్తనములుకలది, అతిస్థూలా = బాగా లావుగా ఉన్నది, (అపి) అతికృశా = బాగా చిక్కినది, అతి-ఉచ్ఛా = బాగా పొడుపుగా ఉన్నది, (అపి-) అతివామనా = బాగా పొట్టిది, కుఙ్గా(చ) = గూను కలిగినది, స్వరహీనా(చ) = హీనస్వరము (= కీచుకంతము కలది, ఏతాఃదశ = ఈ పదిమంది, నాట్యవర్జితాః = నాట్యమందు వర్జితలు (= వర్జింపదగినవారు).

తాత్పర్యం : కంటిలో పూవు ఉన్నది, జుట్టు లేనిది, లావుగా ఉన్న పెదవులు కలిది, జారిప న్ననాలు కలిది, బాగా లావుగా ఉన్నది, బాగా సన్నగా ఉన్నది, బాగా పొట్టిగా ఉన్నది, గూను కలిగినది, కీచు కంతం కలిది — ఈ వదిమంది నృత్యమునకు పనికిరారు.

టీక : 'దక్షై తా నాట్యవర్జితాః' బదులు 'వేశ్యా నాట్యవర్జితా' అని నీడా పాఠం — "ఈ గుణాలుకలి వేశ్య నాట్యానికి పనికిరాదు" అని దీని అర్థం. నాట్య-నృత్యాలు వేశ్యలకు మాత్రమే పరిమితమైన కాలానికే ఇది వర్తిస్తుంది.

"అస్థాన హాసినీ, రూక్ష-ఆవిర్దగతి చేష్టాయుత, దీర్ఘరోష, దీన, ఉద్వృత్త, ఉదృఢ, స్వరదోషయుత, గంధ-మాల్యశోభారహిత అయిన స్త్రీ నాయికా భూమికకు అర్హురాలు కాదు" అనీ, "వయోరూపవతులైన వేయిమంది స్త్రీలలోనూ గుణయుక్తురాలైన నర్తకి ఒక్కతే అయినను అరుదుగా లభించును" అనీ, భరతముని స్పష్టం చేసినాడు (చూ. తె. నా. శా. పుట 855).

పాత్ర - అంతఃప్రాణాలు

జవః స్థిరత్వం రేఖా చ భ్రమరీ దృష్టి రశ్రమః ।

మేధా శ్రద్ధా వచో గీతి స్వతః ప్రాణా దశ స్మృతాః ॥

40

ఏవం విదేన పాత్రేణ నృత్యం కార్యం విదానతః ।

అర్థం : జవః = వడి (= వేగము), స్థిరత్వం = నిలుకడ, రేఖా(చ) = సమత్వం (= అవయవ సౌష్ఠవం), భ్రమరీ = భ్రమరీ విన్యాసం, దృష్టిః = చక్కనిచూపు, అశ్రమః = అలసట లేకపోవటం, మేధా = ధారణా (= జ్ఞాపక) శక్తి, శ్రద్ధా = శ్రద్ధ, వచః = మాట (నేర్పు), గీతిః (తు) = పాట, దశ = ఈపది (గుణాలు), అంతఃప్రాణాః స్మృతాః = (పాత్రము లేదా వర్తకి యొక్క) అంతరంగ

ప్రాణాలని చెప్పబడినవి. ఏవంవిధేన = ఈ విధంగా, విధానతః = (శాస్త్ర) విధిని అనుసరించి, పాత్రతేజః = పాత్ర (= నర్తకి) చేత, నృతం కార్యం = నృత్యం చేయదగినది.

తాత్పర్యం : వేగం, నిలుకడ, పమత్వం, భ్రమరీ విన్యాసం, చక్కని చూపు, అలసట లేకపోవటం, ధారణాశక్తి, శ్రద్ధ, మాట నేర్పు, పాట — ఈ పది గుణాలు పాత్ర యొక్క అంతఃప్రాణాలు. ఇంతవరకు చెప్పినట్లుగా శాస్త్రవిధిని అనుసరించి, పాత్రచేత వృత్త్యం చేయించవలెను.

టీక : “...మేధా శ్రద్ధా వచో గీతం పాత్ర ప్రాణాదశ స్మృతాః” అని హోష్ పాఠం ; “...పాత్రము యొక్క పది ప్రాణాలు అని చెప్పబడినవి” అని దీని అర్థం. తరువాత పాత్ర యొక్క ‘బహిఃప్రాణాలు’ చెప్పబడుతున్నవి ; కాని ఈ భాగాన్ని హోష్ గ్రహించలేదు. అందుచేతనే ‘అంతఃప్రాణాలు’ అన్న పాఠాన్ని కూడా ఆయన విడిచి వేసినాడు.

ఈ పది లక్షణాలు స్త్రీ-పురుషు లిరువురకు సమానములే. భ్రమరులు నాట్యశాస్త్రమందు వర్ణింపబడలేదు. దేశి సంప్రదాయానికి చెందిన 18 భ్రమరీ భేదాలను జాయన వర్ణించినాడు (నృత రత్నావళి - 5 వ అధ్యాయ - 82-106 శ్లో. పుటలు 281-87).

పాత్ర - బహిఃప్రాణాలు

మృదంగ శ్చ సుతాశా చ వేణుః గీతిః తతః శ్రుతిః ॥ 41

ఏకవీణా కింకిణీ చ గాయకశ్చ సువిశ్రుతః ।

ఇత్యేవ మన్వయజ్ఞైశ్చ పాత్రప్రాణా బహిః స్మృతాః ॥ 42

అర్థం : మృదంగః (చ) = మృదంగం (= మద్దెల), సుతాశా (చ) = మంచి నాదం గల తాళాల జంట, వేణుః = వంశి (= పిల్లన గ్రోవి), గీతిః = పాట, తతః = మరియు, శ్రుతిః = శ్రుతి, ఏకవీణా = ఏకవీణ, కింకిణీ (చ) = చిరుగజ్జలు, సువిశ్రుతః గాయకః (చ) =

పేరు పొందిన గాయకుడు - ఏవం = ఈ విధంగా (ఈ ఎనిమిది),
పాత్ర బహిః ప్రాణాః ఇతి = పాత్రము యొక్క బాహ్య ప్రాణాలు
అని, అన్వయశ్చైః (చ) = సంప్రదాయజ్ఞుల (= పండితుల) చేత,
స్మృతాః = చెప్పబడినవి.

తాత్పర్యం : మృదంగం, తాళాలు, వేణువు, గీతి, క్రుతి.
ఏకవీణ, చిరుగజ్జలు. పేరుపొందిన గాయకుడు — ఈ ఎనిమిది పాత్రము
యొక్క బహిఃప్రాణాలని పండితులు చెప్పినారు.

టీక : అంతఃప్రాణాలవలెనే, బహిఃప్రాణాలు కూడా వృత్త్యం
చేసే - స్త్రీ - పురుషులకు (= నర్తకి - నర్తకులకు) సమానంగా
వర్తిస్తాయి.

‘ఏకవీణ’ అనగా ఏమో తెలియలేదు. ‘ఏకవీర’ అనగా ఒక
రకపు ‘మూరశీ వాద్యం’ అని సంగీతశబ్దార్థచంద్రిక వివరిస్తున్నది.
(పుట. 70) ‘ఏకవీర’ అనే వలీవాద్యం కుంభకర్ణుని సంగీతరాజులో
కూడా వర్ణితమైనది. (చూ. భరత కోశము-పుట. 93). ఒకే తీగ
గల తంబురను ‘ఏకతార’ అంటారు. కావున ‘ఏకవీర’ అనుటకు
బదులుగా ‘ఏకవీణ’ అని పొరపాటు పడిందేమో ? లేదా ‘ఒకవీణ’
అని చెప్పటం సంభావ్యం కావచ్చు.

కింకిణీ లక్షణం

కింకిణ్యః కాంస్యవిరచితాః ఏకైకాంగులి కాంతరమ్ ।

సున్వరాశ్చ సురూపాశ్చ నూన్మా నక్షత్ర దేవతాః ॥ 43

బద్ధీయా ప్నీలనూత్రేణ గ్రంథిభిశ్చ దృఢం వునః ।

శతద్వయం శతం వాఽపి పాదయోః నాట్యకారిణీ ॥ 44

అర్థం : కింకిణ్యః = (పాత్రముధరించే) చిరు గజ్జలు - కాంస్య
విరచితాః = కంచుతో చేయబడినవి, ఏక-ఏక-అంగులి కాంతరమ్ =
ఒక్కొక్క అంగులి దూరం (= ఒక గజ్జకు ఇంకొక గజ్జకు మధ్య

దూరం ఒక అంగులి) ఉన్నది, సుస్వరాః (చ) = మంచి స్వరం కలవి, సురూపాః (చ) = అందమైనవి, సూక్ష్మాః = చిన్నవి, నక్షత్రదేవతాః = వక్షత్రాలు అధిదేవతలుగాకలవి (కావలెను). (ఇటువంటి గణ్ఠాలను) పువః = మరల, నాట్యకారిణీ = నర్తకి, పాదయోః = (తన) పాదములందు, శతద్వయం = రెండు వందలు, శతంవా అపి = లేదా ఒక వంద, నీల సూత్రేణ = నీలపు రంగు దారంతో, గ్రంధిభిః (చ) = గ్రంథులతో (= ముడులు వేసి), దృఢం బద్ధీయాత్ = గట్టిగా కట్టవలెను.

తాత్పర్యం : పాత్రము ధరించే గణ్ఠాలు — కంచువి, ఒక్కొక్క అంగులి దూరం ఉండునట్లుగా కట్టబడినవి, మంచి స్వరం కలవి, అందమైనవి, చిన్నవి, నక్షత్రదేవతాకములు — కావలెను. ఇటువంటి గణ్ఠాలను రెండు వందలు, లేదా ఒక వంద చొప్పున నీలపు రంగు సూత్రంతో వర్తకి తన పాదములందు గట్టిగా కట్టుకోవలెను.

టీక : 'పక్షై కాంగులికాంతరమ్' — దీనికి బదులు 'తామ్రేణ రజతేనవా' అని నీడా పాఠం. (కంచుతోనే కాక) 'రాగితో కాని, వెండితో కాని' గణ్ఠాలను చేయవచ్చునని దీని అర్థం. 44 వ శ్లోకం తరువాత 'శతం వా దక్షిణే పాదే, ద్విశతం వామపాదకే' అని నీడాలో అధికపాఠం ఉన్నది. కుడి పాదమందు వంద, ఎడమ పాదమందు రెండు వందలు గణ్ఠాలు కట్టవలెనని దీని అర్థం. ఇందుకు సంప్రదాయజ్ఞులే ప్రమాణం.

నట (= నర్తక) లక్షణం

దూపవాన్ మదురబాషీ కృతీ వాగ్మీ పటు స్తథా ।

కులాంగనానుతక్రైవ శాస్త్రజ్ఞో మదురస్వరః ॥

45

గీతవాద్యాది నృత్యజ్ఞో నిద్యకః ప్రతిభానవాన్ ।

ఏతాద్భుత గుణై ర్యుక్తో నట ఇత్యుచ్ఛతే బురైః ॥

46

అర్థం : రూపవాన్, మధురభాషి, కృతీ, వాగ్మీ. (తథా) వటుః = రూపవంతుడు (= అందగాడు), వినసాంపుగా మాటాడు వాడు, పండితుడు, మాటకారి, పమర్థుడు ; కుల-అంగవా సుతః (చ) (దీన), శాస్త్రజ్ఞః, మధుర స్వరః = కులస్త్రి సుతుడు, (భరత) శాస్త్ర వేత్త, కమ్మని కంఠం కలవాడు; గీతవాద్య-అది నృత్యజ్ఞః, సిద్ధకః, ప్రతిభానవాన్ = గీతం వాద్యం మొదలయివ నృత్య విషయాలు తెలిసినవాడు, అత్యుత్కృష్టం కలవాడు, ప్రతిభావంతుడు (= కల్పనాశక్తి కలవాడు); ఏతాదృశ గుణైః యుక్తః, నటః ఇతి, బుధైః ఉచ్యతే = ఇటువంటి (= వైని చెప్పిన) గుణాలు కలవాడు, నటుడు (= నర్తకుడు) అని, పండితుల చేత చెప్పబడుతున్నాడు.

తాత్పర్యం : రూపవంతుడు, మధురంగా మాటాడు వాడు, పండితుడు, మాటకారి, కులస్త్రి సుతుడు, శాస్త్రవేత్త, కమ్మని కంఠం కలవాడు, గీతవాద్యాదులు తెలిసినవాడు, అత్యుత్కృష్టం కలవాడు, ప్రతిభావంతుడు — అయిన వానినే పండితులు “నటుడు (= నర్తకుడు)” అంటారు.

టీక : వై రెండు శ్లోకాలు ఘోష్ పాఠంలోలేవు. జాయన వర్తక లక్షణాన్ని 7 శ్లోకాలలో వర్ణించినాడు (నృత్యరత్నావళి 7 వ అధ్యాయం. 165-71). భరతముని నటుని (= నాయకభూమికాధారి) గుణాలను పేర్కొన్నాడు (తె. నా. కా. పుట-854). నర్తక వలెనే నర్తకుడు కూడా విశిష్టగుణసంపన్నుడు కావలెను.

పూర్వరంగం

అక్కర్వా ప్రార్థనం పాత్ర మానరేడ్యది నాట్యకమ్ ।

తన్నాట్యం సీచ మిత్తామః నాట్యకావ్రవివక్షణాః ॥

47

సీచపాత్రకృతం నాట్యం యది వశ్యంతి మానవాః ।

ప త్రాపీనా భవిష్యంతి జాయంతే వశయోనిషు ॥

48

తస్మాత్పూర్వం సమాలోచ్య పూర్వకైః యదాదాహృతమ్ ।

దేవతా ప్రార్థనాదీని కృత్వా నాట్య మపక్రమేత్ ॥

49

అర్థం : పాత్రమ్, ప్రార్థనం, అకృత్వా, నాట్యకమ్, ఆచరేత్ యది = పాత్రము (= నర్తకి), (ఇష్టదేవతా) ప్రార్థన, చేయకుండు, నాట్యకం (= నృత్యం) చేస్తే; తత్ నాట్యం, నీచమ్ ఇతి, నాట్యశాస్త్ర విచక్షణాః, అహుః = ఆ నాట్యం (= నృత్యం), నీచం అని, నాట్యశాస్త్రవేత్తలు, చెబుతారు; నీచపాత్రకృతం, నాట్యం, మానవాః, పశ్యంతి యది = నీచపాత్రచేత చేయబడిన, నాట్యం, మానవులు, చూసినట్లయితే; పుత్రీ హీనాః భవంతి, పశుయోనిషు జాయంతే = (వారు) పుత్రీవిహీనులు అవుతారు, పశువులుగా జన్మిస్తారు; తస్మాత్, పూర్వకైః, యత్ ఉదాహృతం = అందుచేత, పూర్వాలచేత ఏమి చెప్పబడినదో; సర్వం, సమాలోచ్య, ఆ అన్ని విషయాలను, బాగుగా సమీక్షించుకొని; దేవతాప్రార్థన - అదీని, కృత్వా = (ఇష్ట) దేవతా ప్రార్థనాదులను, చేసి; నాట్యం, ఉపక్రమేత్ = నాట్యం, ప్రారంభించవలెను.

తాత్పర్యం : నర్తకి, ప్రార్థన చేయకుండా నాట్యం (= నృత్యం) చేస్తే, అది 'నీచ నాట్యం' అవుతుంది. నీచ పాత్రము చేసిన నీచనాట్యం చూసిన మానవులు అపుత్రకులు అవుతారు. పశువులుగా జన్మిస్తారు. కావున పూర్వులు చెప్పిన సర్వ విషయాలను చక్కగా అవగాహన చేసుకొని, దేవతా ప్రార్థనాదులను సక్రమంగా నిర్వహించి, నాట్యం ప్రారంభించవలెను.

టీక : మై మూడు క్లీకాలు కూడా ఫోన్ పాఠంలో లేవు. ఇందులో పూర్వరంగ ప్రాముఖ్యం విశదీకరించబడింది. పూర్వరంగ విధులను గూర్చి నాట్యశాస్త్రంలో ఒక ప్రత్యేక అధ్యాయం ఉంది (5 వ అధ్యాయం). క్రమంగా విపులమైన ఆ కార్యక్రమం, సంగీత మైనది. కాని, ఇష్టదేవతా ప్రార్థన మాత్రం తప్పనిసరిగా చేయటం ఆచారమైంది.

వీచ పాత్రము లేదా 'వాట్యవర్జిత' ఇంతకుముందు 38.39 శ్లోకాలలో వర్ణితమైంది.

విష్ణుశం మురజాధిపం చ గగనం స్తుత్వా మహిం ప్రార్థయేత్ ।

తత్తద్వాద్యకదంబకన్య విధిచా పూజావిధాన మావయేత్ ॥ 30

అలప్యాతిమనోహరాన్ బహువిధీన్ సంపాద్య భూయః సతా ।

గుర్వాజ్ఞా మవంబ్య పాత్ర ముచితం శృంగారమేవారభేత్ ॥ 31

అర్థం : మురజ-అధిపం విష్ణుశం, గగనం (చ), స్తుత్వా= మృదంగ అధిపతి (అయిన) వినాయకుని, ఆకాశాన్ని, స్తుతించి (=ప్రార్థించి); మహిం ప్రార్థయేత్ = భూమిని ప్రార్థించవలెను ; (తరువాత) విధినా, తత్ తత్ వాద్యకదంబకన్య, పూజా విధానమ్, అవయేత్ = విధిపూర్వకంగా, అయా వాద్య సమూహం యొక్క, పూజావిధిని, ఆచరించవలెను ; అతిమనోహరాన్, అలవ్య = మనోజ్ఞములైన (స్వకాలను), అలపించి ; తథా = విమ్మట ; బహు విధీన్, భూయఃసంపాద్య = అనేక విధాలైన విధులను, అధికంగా సంపాదించి (=నిర్వహించి); గురు-అజ్ఞమ్, అవంబ్య = గురువు (=నాట్యాచార్యుని), అనుమతిని, అనుసరించి ; పాత్రం, ఉచితం శృంగారమ్ ఏవ, ఆరభేత్ = సర్వక, యథోచితమైన శృంగార (అభినయ) మునే, ఆరంభించవలెను.

శాత్పర్యం : మృదంగాధిపతి అయిన వినాయకుని, ఆకాశాన్ని, భూమిని వరుసగా ప్రార్థించి, అయా వాద్యాలను యథా విధిగా పూజించి, విమ్మట మనోజ్ఞంగా అలాపనచేసి, తక్కిన విధులన్నింటినీ నిర్వహించి, నాట్యాచార్యుని అనుమతి పొంది, సమయానుగుణ్యమైన శృంగారాభినయంతో నాట్యం (=నృత్యం) ప్రారంభించవలెను.

టీక : పై 50, 51 శ్లోకాలు 'నీడా' పాఠంలో లేవు.

"గుర్వాజ్ఞా మవంబ్య పాత్ర ముచితం శృంగారమే వారభేత్" అన్నదానికి "యథోచితంగా ఆహార్యం సమకూర్చు కొనుటకు ఆచార్యుని అనుమతి పొందవలెను" అన్న అర్థం వస్తున్నది ఘోష్ అంగ్గామవాదలో.

వినాయకుడు 'మృగజ - అధిపతి' గా ఇచ్చట వర్ణితుడై నాడు. ధవంజయుడు తన దశరూపక ప్రారంభంలో వినాయక స్తుతిచేస్తూ "వినాయకుని కంతం నీలకంఠుని తాండవనమయంలో మృదంగం అవుతున్న"దని చెప్పినాడు-

"నమస్తస్మైగజేశాయ యత్కంఠఃపుష్కరాయతే ।

మదాబోగ మనధ్యానో నీలకంఠస్యతాండవే ॥"

భరతకులభాగ్యకలికే భావరసానందవనిజతాకారే ।

జగదేకమోహనకలే జయజయ రంగాధి దేవతే దేవి ॥

52

అర్థం : భరతకుల, భాగ్యకలికే = భరతకుల (= నటవంశం) యొక్క, భాగ్యవిధాత్రి!; భావ-రస-ఆనంద పరిణత-ఆకారే = భావాలవల్ల, రసాలవల్ల ఆనందంగా పరిణమించే స్వరూపంకలదానా!; జగత్-ఏకమోహనకలే = జగత్తునంతటి సమ్మోహపర్చగల ఏకైక కళామూర్తి!; రంగ-అధిదేవతే, దేవి, జయజయ = రంగస్థల అధిదేవతా! ఓ దేవీ! జయించుము, జయించుము (= నీకు జయమగునుగాక!)

తాత్పర్యం : ఓ రంగస్థల అధిదేవతా! ఓ దేవీ! భరతకుల భాగ్యవిధాత్రి! భావరసాలవల్ల కలిగే ఆనందం మూర్తిభవించిన దానా! జగత్తునంతటి సమ్మోహపర్చగల ఏకైక కళామూర్తి! నీకు జయమగును గాక!

టీక : ఈ శ్లోకం నీడా పాఠంలో లేదు. అంతేకాదు చంద్ర శేఖరుని భరతసారంలోతప్ప అధిదేవతాస్తుతి ఇంక ఏ గ్రంథంలోనూ కన్పట్టలేదు.

50 వ శ్లోకంలో వినాయకుని, ఆకాశాన్ని, భూమిని ప్రార్థించ వలెనని చెప్పబడింది. ఇది ఇప్పటికీ జరుగుతున్న సంప్రదాయమే. ఇంక ఈ శ్లోకంలో రంగస్థల-అధిదేవతా స్తుతి చేయబడింది. గురువు గారి ప్రయత్నం, వర్తక శ్రమ, వాద్య గాయకుల సహకారం ముప్పేటగా జతపడి, వర్తక వ్యక్తంచేసే భావరసాలు ప్రేక్షకుల మనస్సులలో ఆనందం కలిగించటానికి పేతువై వది రంగస్థలమే అని సమ్మోదయులకు తెలుసు. అందుచేతనే దానికి ఇంత ప్రశంస!

విఘ్నాఖానా నాశనం కర్తుం భూతానాం రక్షణాయ చ ।

దేవానాం తుష్టయే దాసి ప్రేక్షకాణాం విభూతయే ॥

53

శ్రేయసే నాయకస్యాత్ర పాత్ర సంరక్షణాయ చ ।

అచార్య శిష్యా సిద్ధ్యర్థం పుష్పాంజలి మతారభేత్ ॥

54

అర్థం : అథ = ఇచ్చట (= ఈ వందర్పంలో) ; విఘ్నాఖానానాశనం కర్తుం, భూతానాం రక్షణాయ (చ) = విఘ్నాలను నాశనం చేయటానికి, జీవరాశి రక్షణ కొరకు ; దేవానాం తుష్టయే (చ) (అపి), ప్రేక్షకాణాం విభూతయే = దేవతల యొక్క తుష్టి (= ఆనందం) కొరకు, ప్రేక్షకుల యొక్క లక్ష్యర్య వృద్ధికొరకు ; నాయకస్య శ్రేయసే, పాత్ర సంరక్షణాయ (చ) = (పాత్ర) నాయకుని శ్రేయస్సు కొరకు, సర్తకి తేమం కొరకు ; ఆచార్య శిష్యాసిద్ధి - అర్థం = ఆచార్యుడు ఇచ్చిన శిక్షణ ఫలించటం కొరకు ; అథ, పుష్పాంజలిమ్, ఆరభేత్ = అప్పుడు (సర్తకి), పుష్పాంజలిని, ఆరంభించవలెను.

తాత్పర్యం : విఘ్నాల నాశనం, సమస్త జీవరాశి రక్షణ, దేవతల ఆనందం, ప్రేక్షకుల సంపద, సభానాయకుని శ్రేయస్సు, సర్తకి తేమం, ఆచార్యుని శిక్షణ ఫలవంతం కావటం - వీటిని దృష్టిలో పెట్టుకొని, సర్తకి 'పుష్పాంజలి' నిర్వహించవలెను.

టీక : 53, 54 శ్లోకాలు కూడా నీడా పాఠంలో లేవు. 'పుష్పాంజలి' ని సమర్పించటంవల్ల లభించే సత్ఫలితాలు ఇచ్చట వివరించబడినాయి. నృత్య ప్రారంభంలో అంజలి (= దోసిలి) నిండుగా పుష్పాలు ధరించి, రంగ స్థలాన్ని, ప్రేక్షకులను ఆరాధించే సంప్రదాయం ఈ నాడూ ఉంది. ఈ 'పుష్పాంజలి' సమర్పణము అలింపు (= అలింపు) పేర నేటి నృత్యాలలో కూడా ఉంది.

నృత్యవిధానం : అభినయం

ఏవం కృత్వా పూర్వరంగం నృత్యం కార్యం తతఃపరమ్ ।

నృత్యం గీతాభినయం భావతాలయతం భవేత్ ॥

55

అర్థం : పూర్వరంగం, ఏవం, కృత్వా = పూర్వరంగ విధిని, ఇట్లా (= ఇంతకుముందు వివరించిన విధంగా) చేసి ; తతః పరమ్,

నృత్యం, కార్యం = అట పిమ్మట, నృత్యం, చేయదగినది ; గీత-అఖినయనం, వృత్యం, భావతాలయంతం భవేత్ = గీతాల అఖినయ రూపమైన, నృత్యం, భావతాల సహితం అవుతుంది.

తాత్పర్యం : పూర్వరంగాన్ని యథావిధిగా నిర్వహించి, నృత్యం ప్రారంభించవలెను. గీతాల అఖినయరూపమైన నృత్యం భావ-తాళములను అనుసరించి ఉంటుంది.

టీక : భావ-తాలయంతంగా గీతాలను అఖినయించటమే నృత్యం అవుతుంది. ఈ శ్లోకం - నీడా పాఠంలో లేదు.

కంఠేన ౨౨ లంబయే దీతం హస్తేనార్థం ప్రదర్శయేత్ ।

చతుర్భ్యం దర్శయే ద్భావం పాదాభ్యాం తాల మాచరేత్ ॥ 56

యతో హస్త న్నతో దృష్టిః యతో దృష్టి న్నతో మనః ।

యతో మన న్నతో భావో యతో భావ న్నతో రసః ॥ 57

అర్థం: నర్తకి-గీతం = పాటను; కంఠేన-ఆలంబయేత్ = కంఠంతో ఆలాపించవలెను ; అర్థం = (ఆ పాటలోని) అర్థాన్ని; హస్తేన ప్రదర్శయేత్ = హస్తాలతో ప్రదర్శించవలెను ; భావం = (ఆ పాటలోని) భావాన్ని, చతుర్భ్యం దర్శయేత్ = కన్నులతో ప్రదర్శించవలెను ; తాలం = (తదనుకూలంగా) తాళాన్ని ; పాదాభ్యాం, ఆచరేత్ = పాదాలతో వేయవలెను.

(ఆ నర్తకి యొక్క -) హస్తః యతః = చేయి ఎక్కడనో (= ఎటు ప్రయుక్త మవుతుందో), తతః దృష్టిః = అక్కడనే దృష్టి (ప్రయుక్తం కావలెను) ; దృష్టిః యతః = దృష్టి ఎక్కడనో (= ఎటు ఉన్నదో), తతః మనః = అక్కడనే మనస్సు (లగ్నం కావలెను) ; మనః యతః = మనస్సు ఎక్కడనో, తతః భావః = అక్కడనే భావం (వ్యక్తం కావలెను) ; భావః యతః = భావం ఎక్కడనో, తతః రసః = అక్కడనే రసం (నిష్పన్న మవుతుంది).

తాత్పర్యం : నర్తకి గీతాన్ని కంఠంతో ఆలాపిస్తూ, అర్థాన్ని హస్తాలతో ప్రదర్శిస్తూ, భావాలను కన్నులతో ప్రదర్శిస్తూ, తాళాన్ని పాదాలతో పాటించవలెను.

అనర్థకీ యొక్క హస్తం ఏ స్థానంలో ఉన్నదో, దృష్టి తదమగుణంగా ఉండవలెను. దృష్టి ఎక్కడ ఉన్నదో అమె మనస్సు అక్కడ లగ్నం కావలెను. మనస్సు ఎక్కడ లగ్నమైతే తదమ గుణంగా భావం వ్యక్తం కావలెను. భావం ఎక్కడ మువ్వక్తమవుతుందో అక్కడ రసం తప్పక నిష్పన్నమవుతుంది.

టీక : 'కంఠేన' కు బదులు 'అస్మేన' అని ము'వ్ పాఠం. రెండూ ఒకే అర్థంలో ప్రయుక్తమైనవని చెప్పవచ్చు. అయినా 'కంఠేన' అన్న పాఠమే ఉత్తమం. పాడుతూ నృత్యం చేయటం తెలుగుదేశపు ప్రత్యేకత. 55 వ శ్లోకభావం కొన్ని తెలుగు కావ్యాలలో చోటు చేసుకొన్నది. కోటివిగోపరాజు క్రింది విధంగా దీనిని అనుసరించినాడు :

కం॥ "తనువున గీతాలంబన

మును, జేతుల నర్థవ్యపితమును, నేత్రయుగం

బున భావము, బదములఁ దా

కనిర్దయమ్మును మెఱయఁగ రాన్యము నెఱ పెన్ ॥"

-ఊర్వశీ నృత్య వర్ణన - సింహాసన ద్వాత్రింశిక-1. 1-188

55, 56 శ్లోకాలను మాతృ భూతయ్య కవి క్రింది విధంగా అనుసరించినాడు :

సీ॥ చెలువొంద గీతంబు చెన్నుమీఱఁగఁ బాడి

యర్థంబుఁ గరముల నమరఁ బట్టి

వరఁగఁ గన్నులయందు భావంబుఁ దగనుంచి

వదములఁ దాళంబుఁ బరఁగఁ దీర్చి

హస్తంబు పొడచూపునవట దృష్టియు నుంచి

మది దృష్టి గల చోట మనసు నిల్చి

మనసు నిల్చిన యెడ వెనయ భావము నుంచి

భావంబుతో రసంబలరఁ జేసి

గీ॥ యెలమి నివి యెల్ల నొక్కటై మెలఁగుచుండ
 నట్టిదేచూడ నిలలోన నభినయంబు
 నెనసి భరతజ్ఞు లిది మెత్తు రింపు మీఱ
 రాక్షసవిరామ : కస్తురి రంగదామ :

- తెలుగు అభినయ దర్పణము - I-19 ప.

56 వ శ్లోకాన్ని విన్నకోట పెద్దన క్రింది విధంగా అన న రించినాడు :

“కనుఁగొన మెప్పు కంఠమున గానముం, బాణుల మంజులార్థక
 ల్పనమును, దృగ్విశేషంబున భావములుం, జరణక్రమంబులన్
 దనరు లయప్రహర్షముగు తాళము గ్రాలఁగఁ బాత్ర యోర్తు, రం
 జనముగ నాడె నింపు వెడజల్లుచు విశ్వస్థపాలు నన్నిధిన్॥

— కావ్యాలంకార చూడామణి - 2 - 57

‘పలనాటి వీర చరిత్ర’లో శ్రీనాథుడు రాజాస్థాననృత్యాన్ని విపులంగా వర్ణించినాడు (పుటలు - 18 - 19). రాజాస్థాన నృత్యాలను గూర్చిన వివరణమునకు నృత్య రత్నావళి యందున్న నా పీఠికను చూడవలెను (పుటలు. 40-48).

అభినయ ప్రాధాన్యం

తత్ర త్వభినయ స్యైవ ప్రాధాన్య మితి కథ్యతే ।

అభిహార్యక జీర్ణాదాత్ రాఖ్యానార్థస్య నిర్ణయః ॥

58

యస్మా త్పదార్థా స్సయతి తస్మా దభినయః స్మృతః ।

అర్థం: తత్ర(తు) = అక్కడ (= ఆ నృత్యమందు); అభినయస్య-
 ఏవ = అభినయమునకే ; ప్రాధాన్యం, ఇతి, కథ్యతే = ప్రాధాన్యం,
 అని, చెప్పబడుతున్నది ;

అభిపూర్వకచీజ్ ధాతుః = 'అభి' అవే (ఉపసర్గ) పూర్వముందు గల 'చీజ్' అవే ధాతువునకు ; అభ్యావ - అర్థస్య విర్ణయం = 'చెప్పటం' అని అర్థ విర్ణయం; యస్మాత్, పద-అర్థాన్ - వయతి = ఎందుచేత, పదాలయొక్క అర్థాలను నడిపిస్తుందో (= తెలియ జేస్తుందో); తస్మాత్ = అందువల్ల (ఇది); అభినయః స్మృతః = 'అభినయం' అని చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : వృత్తమునందు అభినయమునకే ప్రాధాన్యం. సంస్కృత భాషలో అభిపూర్వక చీజ్ ధాతువునకు 'చెప్పటం' అని అర్థం. పదాల యొక్క అర్థాలను తెలియజేసేది (= చెప్పేది) కాన, ఇది 'అభినయం' అనబడినది.

టీక : అభినయమును నిర్వచిస్తున్న శ్లోకం (58 వ శ్లో. చివరి పాదం, 59 వ శ్లో. మొదటి పాదం) 'మోక్ష' పాఠంలోలేవు. ఇది క్రింది వాట్యశాస్త్ర శ్లోకాన్ని అనుసరించి ఉంది.

"అభిపూర్వస్త చీజ్ ధాతు రభిముఖ్యార్థ విర్ణయే ।

యస్మాత్ ప్రయోగం నయతి తస్మా దభినయః స్మృతః ॥

— (నా.కా. 8 వ అధ్యాయం, 7 శ్లో.)

— "అభి' పూర్వకమగు చీజ్ (=నీ) ధాతువు 'అభిముఖ్యము' అనెడి అర్థ మునందు ప్రయుక్తము'. ప్రయోగమును పొందించును అనగా రూపకార్థములను సామాజిక హృదయములకు అందజేయును కాన ఇది 'అభినయము' అనబడినది" (తె. నా. కా. పుటలు. 287-88). కాగా రష భావాదులను వ్యక్తం చేసే చేష్టా విశేషం అభినయమని సారాంశం.

ఇతర గ్రంథాలలో అభినయ శబ్ద వ్యుత్పత్తి:

అభివ్యంజ నిర్వాహనుభావాదీన్ నాటకాశ్రయాన్ ॥

ఉత్పాదయన్ సహృదయే రసజ్ఞానం నిరంతరమ్ ।

అనుక ర్పస్థితో యో ౭ ర్థో ౭ భినయ స్సో ౭ భిదీయతే ॥ 60

అర్థం : నాటక - ఆశ్రయాన్ = నాటకమును ఆశ్రయించిన; విభావ-అనుభావ- అదీన్ = విభావం, అనుభావం మొదలగు వాటిని ; అభివ్యంజన్ = అభివ్యక్తం (= తెలియ) చేస్తూ ; సహృదయే = సహృదయు (= రసజ్ఞు) లందు ; నిరంతరం, రసజ్ఞానం ఉత్పాదయన్ = నిరంతరంగా, రసజ్ఞానమును, ఉత్పాదించుతూ; అనుక ర్పస్థితః = అనుక ర్త (= నటుని) యందు ఉండే ; యః అర్థః = ఏర్థం (కలిదో); సః, అభినయః, అభిధీయతే = అది (= ఆ అర్థం) ; 'అభినయం' (అని) చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : నాటకాశ్రయములైన విభావ-అనుభావాదులను వ్యక్తం చేస్తూ, సహృదయులందు రసాన్ని ఉత్పత్తి చేస్తూ, నటుని యందు ఉండే అర్థం (= వ్యాపారం) 'అభినయం' అవబడుతుంది.

టీక : 'గ్రంథాంతరే' (= ఇతర గ్రంథములందు) అంటూ నీడా మంగళం తిరువేంకటా చార్యులవారు వందల కొలిది శ్లోకములను అభినయ దర్పణమునందు చేర్చినారు (ఈ అంశాన్ని గ్రంథాంత మందు వారే చెప్పినారు). శ్రీ హోమ్ ప్రకారం అభినయ దర్పణ మందలి శ్లోకాలు 328 మాత్రమే. కాని నీడా మంగళం వేంకటా చార్యుల వారి పంపాదకత్వము నందు 718 శ్లోకములైనవి. ఇంక ఈ రెండింటిని పమన్వయించిన ప్రస్తుత గ్రంథంలో మొత్తం ఎనిమిది వందల శ్లోకాలు పైగా ఉన్నాయి.

అభినయ భేదాలు

ఆంగికో వాచికః తద్యదాహర్యః సాత్త్వికో ౭ వరః ।

చతుర్థాభినయః తత్ర కాంగికో ౭ ంగై ర్నిదర్శితః ॥ 61

వాచావిరచితః కావ్య నాటకాదిషు వాచికః ।

ఆహార్యో హారకేయూరవేషాదిభి రలంకృతః ॥ 62

సాత్త్వికః సాత్త్వికైర్భావైః భావజ్ఞేన విభావితః ।

అర్థం : చతుర్థా అభినయః = అభినయం నాలుగు విధాలు ; అంగికః-వాచికః-(తవ్వత్) ఆహార్యః-(అవరః) సాత్త్వికః = అంగికం - వాచికం - (అట్లాగే) ఆహార్యం-(మరొకటి) సాత్త్వికం ; తత్ర (చ, = అందులో) —

అంగైః, నిదర్శితః = అంగ (= అవయవ) ములచేత, చూపబడినది ; అంగికః = అంగిక (అభినయ)ం ; కావ్య-నాటక-ఆదిము = కావ్యాలు, నాటకాలు మొదలగు వాటిలో ; వాచా విరచితః = వాక్కులచేత విరచితమైనది (= ప్రవృత్తమైనది) ; వాచికః = వాచిక (అభినయ)ం ; హార-కేయూ - వేషాదిభిః = హారాలు, కేయూరాలు, వేష (ధారణ)ం మొదలగు వాటిచేత ; అలంకృతః = (శరీరం) అలంకరింపబడటం ; ఆహార్యం = ఆహార్య (అభినయ)ం ; సాత్త్వికైః, భావైః = సత్త్వ సంబంధములైన, భావాలతో ; భావజ్ఞేన = భావాలు తెలిసిన వానిచేత ; విభావితః = వ్యక్తం చేయబడినది ; సాత్త్వికః = సాత్త్విక (అభినయ)ం.

తాత్పర్యం ; అభినయం నాలుగు విధాలు — అంగికం, వాచికం, ఆహార్యం, సాత్త్వికం. అవయవ విన్యాసం అంగికాభినయం. వాగ్విన్యాసం వాచికాభినయం. వేష-భావలు ఆహార్యాభినయం. సాత్త్వికభావ వ్యక్తీకరణ సాత్త్వికాభినయం.

ఈ నాలుగు అభినయాలు నృత్య-నాట్యాలు రెండింటిలోనూ అవశ్యకమే. నాట్యశాస్త్రమందు సగళునకు వైగా ఈ నాలుగు అభినయాల వివరణ ఉన్నది. వీటి స్వరూప స్వభావాలను స్థూలంగా 'తెలుగు నాటక వికాసము' నందు వివరించాను (పుటలు. 21-26). నాటకంలో అంగికాభినయం తక్కువగా ఉంటుంది. ఇంక నృత్యంలో దీనికి అధిక ప్రాధాన్యం ఉంది. అందుచేతనే ఈ అభినయదర్పణంలో 'అంగికాభినయం' మాత్రమే వివరించబడింది.

సాత్త్విక భావాలు

నృత్యః స్వేదాంబు రోమాంచః స్వరశంగోఽత వేవదుః ॥
వైవర్ణ్య మశ్రు ప్రలయ ఇత్యష్టై సాత్త్వికాః స్మృతాః ।

అర్థం : స్తంభః, స్వేదాంబు, రోమాంచః = స్తంభం, చెమట నీరు, గగుర్పాటు; స్వరభంగః, (అథ) వేపధుః = గార్గద్యం, కంపం ; వై వర్ణ్యం, అశ్రు, ప్రలయః = వెల్లెన కావటం (=పాలి పోవటం), కన్నీరు, మూర్ఛ ; (ఇట్లా —) సాత్త్వికాః, ఆష్టే, ఇతి స్మృతాః = సాత్త్విక భావాలు, ఎనిమిది, అని పేర్కొనబడినవి.

తాత్పర్యం : స్తంభం, స్వేదం, రోమాంచం, స్వరభంగం, వేపధువు, వై వర్ణ్యం, అశ్రువు, ప్రలయం - ఈ ఎనిమిది సాత్త్విక భావాలు.

టీక : 'స్తత్త్వం' అనగా ఇతరుల సుఖ-దుఃఖాలను తనవిగా భావించగల మనస్సు కలిగి ఉండటం. ఇది అభినయానికి ప్రాణం.

అభినయదర్పణం ప్రధానంగా ఆంగికాభినయమునకు ఉద్దిష్టమైనది. అందుచేత తక్కిన మూడు అభినయాలు నామమాత్రంగానే పేర్కొనబడినాయి. సాత్త్వికాభినయ విషయంలో మాత్రం సాత్త్విక భావాల ఎనిమిది పేర్లు మాత్రమే ఇచ్చట చెప్పబడినవి ; కాని లక్షణ-వినియోగాలు ఇచ్చటలేవు. వివరాలకు తె.నా.శా. చూడవలెను (పుటలు. 255-57 ; 355-360).

అంగ-ఉపాంగ-ప్రత్యంగాలు

తంత్రాంగికోఽంగ ప్రత్యం గోపాంగైః త్రేదా ప్రకాశితః ॥ 64

అంగాన్యత్ర శిరో హస్తౌ వక్షః పార్శ్వౌ కటితటౌ ।

పాదౌ వితి షడుక్తాని గ్రీవా మష్యవరే జగుః ॥ 65

అర్థం : తత్ర = అందు (=చతుర్విధాభినయాల)లో ; అంగికః = అంగికం (=ఆంగికాభినయం) ; అంగ, ప్రత్యంగ, ఉపాంగైః = అంగాలు, ప్రత్యంగాలు, ఉపాంగాలు (అని) ; త్రేదా ప్రకాశితః = మూడు విధాలుగా ఒప్పింది ; అత్ర = ఇందులో ; అంగాని = అంగాలు ; శిరః - హస్తౌ - వక్షః - పార్శ్వౌ - కటితటౌ - పాదౌ = శిరస్సు, రెండు హస్తాలు, వక్షం (=తొమ్ము = ఉరం =

హృదయం), రెండు పార్శ్వాలు (= రెండు ప్రక్కలు), కటితటాలు (= నడుమునకు రెండు ప్రక్కలు), పాదాలు; — ఇతి, పట్, ఉక్తాని = అని, ఆరు, చెప్పబడినవి. అపరే = ఇతరులు. గ్రీవామ్, అతి, జగః = గ్రీవం (= మెడ), కూడా, (అంగమే) అని చెప్పారు.

కాత్పర్యం : అంగాలు, ప్రత్యంగాలు, ఉపాంగాలు-అనే భేదాలచేత అంగికం (= కారీరకమైన అభినయం) మూడు విధాలు. ఇందులో అంగాలు ఆరు — 1. శిరస్సు, 2. రెండు హస్తాలు, 3. వక్షం, 4. రెండు ప్రక్కలు, 5. నడుము, 6. రెండు పాదాలు. కొందరు గ్రీవం కూడా అంగమే అంటారు.

టీక : వక్షః బదులు కక్షః (= చంకలు) అని నీడా పాశం. ఇది సరి కాదు. వక్షః (= తొమ్ము) అన్నదే నాట్యశాస్త్ర సమ్మతం.

లభ్యమైన 'అభినయ దర్పణం' ప్రధానంగా అంగికాభినయానికి వంబంధించింది. అందుచేతనే సాత్త్విక భావాలు నామ మాత్రం గానే పేర్కొనబడినవి. ఇంక వాచిక-అహార్యాభినయాల వివరణ ప్రసక్తి లేనేలేదు.

కాగా, 64 వ శ్లోకం రెండవ పాదం నుంచి 70 వరకు ఉన్న ఎనిమిది శ్లోకాలు అంగికాభినయానికి ఉపోద్ఘాతం వంటివి. ఇంక మొదటి నుంచి 63 వరకు ఉన్న శ్లోకాలు మొత్తం గ్రంథానికి ఉపోద్ఘాతం అవుతున్నవి.

ప్రత్యంగా న్యతవ న్కందే బాహా వృష్టం తతోదరమ్ ।

హిరూ జంపే వడిత్యాహార వరే మణి బంధకౌ ॥

66

జానునీ కూర్పరావేతత్ త్రయ మవ్యధికం జగః ।

అర్థం : అథ = ఇప్పుడు (= ఇంక); ప్రత్యంగాని (చ) = ప్రత్యంగాలు; పట్, ఇతి, ఆహుః = ఆరు, అని, చెబుతారు;

స్కంధౌ-శావూ-పృష్ఠ - (తథా) ఉదరమ్-క్షీరూ-జంఘే = స్కంధాలు (=మూపులు) రెండు, శావూపులు (=భుజాలు) రెండు, పృష్ఠం (=పీపు), ఉదరం (=పొట్ట), క్షీరుపులు (=తొడలు), జంఘలు = పిక్కలు; అపరే = ఇతరులు; మణిబంధకో = మణిబంధాలు (=మణికట్లు); జానునీ = జానుపులు (=మోకాళ్ళు); కూర్పరా = కూర్పరాలు (=మోచేతులు); ఏతత్, శ్రయం అపి = ఈ, మూడింటిని కూడా; అధికం, జగుః = అధికంగా, చెప్పారు. (ఈ మూడింటిని కూడా ప్రత్యేకాలుగా పరిగణించారు).

తాత్పర్యం : ప్రత్యంగాలు ఆరు — 1. స్కంధాలు, 2. శావూపులు, 3. పృష్ఠం, 4. ఉదరం, 5. క్షీరుపులు, 6. జంఘలు. మణిబంధాలు, జానుపులు, కూర్పరాలు-ఈ మూడు కూడా ప్రత్యంగాలుగాలే అని కొందరన్నారు.

టీక : 6వ శ్లోకం తరువాత “గ్రీవాస్యాద పుష్పాంగంతు స్కంధ ఏవ జగుర్బుధాః” అనే పాదం ‘ఘోష్’ పాఠంలో అధికంగా ఉంది. “కొందరు పండితులు గ్రీవాన్ని కూడా ప్రత్యంగమంటారు ; మరి కొందరు స్కంధాన్ని ఉపాంగ మంటారు” అని ఘోష్ అనువాదం.

దృష్టి క్రూ పుట తారాశ్చ కపోలౌ నాసికా హనూ ॥ 67

అధరో దశనా జిహ్వో చుబుకం వదనం తథా ।

ఉపాంగాని ద్వాదశైవ శిరస్యంగాంతరేషు చ॥ 68

పార్శ్వగుల్ఫౌ తథాంగుల్కః కరయోః పాదయోః తలే ।

ఏతాని పూర్వశాస్త్రానుసారేణోక్తాని వై మయా ॥ 69

అర్థం : శిరసి-అంగ-అంతరేషు (చ) = శిరస్సు అనే అంగంలోవల; ఉపాంగాని ద్వాదశ-ఏవ = ఉపాంగాలు పన్నెండుమాత్రమే; దృష్టి-క్రూ-పుట-తారాః (చ)-కపోలౌ-నాసికా-హనూ - అధరః-దశనా-జిహ్వో-చుబుకం- (తథా) వదనం = దృష్టులు (=కంటి

చూపులు), క్రువులు (=కమకౌములు), పుటలు (=కమరెప్పలు), తారలు (=కమగ్రుడ్లు), కపోలాలు (=చెక్కిళ్ళు), నాసిక (=ముక్కు), హనువులు (=దవుడలు), అధరం (=కింది పెదవి), దంతాలు, శివ్వా (=నాలుక), చుబుకం (=గడ్డం), వదనం (=ముఖం); పార్శ్వ-గుల్ఫో-(తథా)అంగుల్కః-కరయోఃపాదయోః తలే=మడమలు, చీలమండలు, వ్రేళ్ళు, అరచేతులు, అరకాళ్ళు : —ఏతాని=ఇవి (=ఈ అయిదు), పూర్వశాస్త్ర-అనుసారేణ=ప్రాచీన శాస్త్రాలను అనుసరించి; మయా ఉక్తాని (వై)=నా చేత (ఉపాంగాలుగా) చెప్పబడినవి.

తాత్పర్యం : శిరస్సులోని ఉపాంగాలు వన్నెందు—1. దృష్టులు, 2. క్రువులు, 3. పుటలు, 4. తార(క)లు, 5. కపోలాలు, 6. నాసిక, 7. హనువులు, 8. అధరం, 9. దంతాలు, 10. శివ్వా, 11. చుబుకం, 12. వదనం. మడమలు, చీలమండలు, వ్రేళ్ళు, అరచేతులు, అరకాళ్ళు—ఈ అయిదున్నూ ఇతర అంగాలలోని ఉపాంగాలు. ప్రాచీన శాస్త్రాలను అనుసరించి వీటిని పేర్కొన్నాము.

అంగానాం చలనాదేవ ప్రత్యంగోపాంగయా రపి ।

చలనం ప్రథవే తస్మాత్ సర్వేషాం నాత్ర లక్షణమ్ ॥ 70

సృత్యమాత్రోపయోగ్యాని కత్యంతే లక్షణైః క్రమాత్ ।

ప్రథమం తు శిరోఃపేదో దృష్టిచేద సతఃపరమ్ ॥ 71

గ్రీవా హస్తౌ తతః పశ్చాత్కమేదైవం ప్రదర్శ్యతే ।

అర్థం : అంగానాం, చలనాత్ ఏవ=అంగాల, చలనం (=కదలికల), వల్లనే; ప్రత్యంగ-ఉపాంగయోః, చలనం అపి=ప్రత్యంగాల, ఉపాంగాల, చలనం కూడా (పొధవిస్తుంది); తస్మాత్, సర్వేషాం, లక్షణం, అత్ర, న=అందుచేత, అన్నింటికి, లక్షణం, ఇక్కడ, లేదు (=చెప్పటం లేదు); సృత్య మాత్ర ఉపయోగ్యాని=సృత్యానికి మాత్రమే ఉపయోగించేవి; లక్షణైః, క్రమాత్, కత్యంతే=లక్షణ సహకారా, పరుసగా, చెప్పబడుతున్నవి; ప్రథ

మం(తు), శిరోభేదః = మొదట శిరోభేదం; తతఃపరం, దృష్టిభేదం = అటు తరువాత, దృష్టి భేదం ; తతః పశ్చాత్, గ్రీవా-హస్తా = అటు పిమ్మట, గ్రీవాభేదం, హస్త భేదం ; ఏవం, క్రమేణ, ప్రదర్శ్యతే = ఇట్లా, క్రమంగా, ప్రదర్శించబడతాయి (= క్రమంగా వివరిస్తాను).

తాత్పర్యం : అంగాలతో పాటు ప్రత్యంగాలు, ఉపాంగాలు కూడా కదులుతూ ఉంటాయి. అందుచేత ఇచ్చట వీటి లక్షణాలను ప్రత్యేకించి చెప్పటం లేదు. అందునా, నృత్యానికి ఉపయోగపడే వాటి లక్షణమే క్రమంగా చెబుతాను. మొదట శిరోభేదాలు, తరువాత దృష్టిభేదాలు, అటుపిమ్మట గ్రీవాభేదాలు, హస్తభేదాలు క్రమంగా వివరిస్తాను.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలోను, అభినయదర్పణంలోను పేర్కొనబడిన అంగ-ఉపాంగ - ప్రత్యంగాలను క్రింది పట్టికలో చూడవచ్చు.

నాట్య శాస్త్రంలో	అభినయ దర్పణంలో
అంగాలు : శిరస్సు, హస్తాలు, కటి, ఉరం, పార్శ్వలు, పాదాలు.	శిరస్సు, హస్తాలు, వక్షం, పార్శ్వలు, కటికటాలు, పాదాలు. ఇతరులు చెప్పింది-గ్రీవం.
ఉపాంగాలు : నేత్రాలు (=దృష్టులు), కనుబొమలు, నాసిక, అధరం, కపోలాలు, చిరుకం.	దృష్టులు, కనుబొమలు, తారకలు, కపోలాలు, నాసిక, హనువులు, అధరం, దంతాలు, నాలుక, చిరుకం, వదనం—ఇవి శిరస్సులోని ఉపాంగాలు. మడమలు, చీలమండలు, వ్రేళ్లు, అరచేతులు, అరకాళ్లు— ఇవి ఇతర అంగాలలోని ఉపాంగాలు.

వ్రత్యంగాలు: వ్రత్యకం ఉపాంగాలని
 పేరు పెట్టకపోయినా
 తరతమని క్రిందిచాచిని
 కూడా వివరించినాడు :
 తారకలు, దర్శనవ్రతా
 రాలు, వృత్తలు (=కను
 రెప్పలు), అన్యం, ముఖ
 రాగాలు, ఇతరం,
 హిరువులు, జంతులు,
 గ్రీవం.

వృత్తంబాలు, జాహువులు, పృష్ఠం
 (= వెనుక భాగం), ఉరరం, హితు
 వులు, జంతులు. ఇతరులు రెప్పి
 పవి : మణిబంధాలు, జాహువులు,
 కూర్చరాలు.

3

శిరో భేదాలు

శిరస్సుల పేర్లు

నమ ముద్వాహిత మధోముఖ మాలోలితం ధుతమ్ ॥

72

కంపితం చ పరావృత్త ముత్తిప్తం పరివాహితమ్ ।

నవదా కథితం శీర్షం నాట్యశాస్త్రవిశారదైః ॥

78

అర్థం : నమం - ఉద్వాహితం - అధోముఖం - ఆలోలితం - ధుతం - కంపితం (చ) - పరావృత్తం - ఉత్తిప్తం - పరివాహితం = నమం (= నమంగా ఉన్నది), ఉద్వాహితం (=మీదికి ఎత్తబడినది), అధోముఖం (=క్రిందికి వంచబడినది), ఆలోలితం (=చక్రాకారంగా త్రిప్పబడినది), ధుతం (=ఎడమవైపు నుంచి కుడి ప్రక్కకు కదిలినది), కంపితం (=క్రిందు మీదుగా కదిలినది), పరావృత్తం (=ప్రక్కగా మీదికి ఎత్తబడినది), పరివాహితం (=విషవ కర్రవలె రెండు ప్రక్కలకు త్రిప్పబడినది) - (అని); నాట్యశాస్త్ర విశారదైః = నాట్యశాస్త్ర విద్వాంసుల చేత; శిరస్సు! (=శిరము); నవదా, కథితం = తొమ్మిది విధాలుగా, చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : శిరోభేదాలు తొమ్మిది అని నాట్యశాస్త్ర వేత్తలు చెప్పినారు- 1. నమం, 2. ఉద్వాహితం, 3. అధోముఖం, 4. ఆలోలితం, 5. ధుతం, 6. కంపితం, 7. పరావృత్తం, 8. ఉత్తిప్తం, 9. పరివాహితం.

టీక : శిరోభేదాలు తొమ్మిది లేదా శిరస్సు లేదా శిరఃకర్మ తొమ్మిది విధాలు అంటే శిరస్సును తొమ్మిది విధాలుగా, అర్థవంతంగా కదిలించవచ్చు అని అర్థం. ఇట్లాగే తక్కిన అంగ-ఉపాంగ-ప్రత్యంగాల విషయంలో కూడా సంతృప్తంగా- మాస్తభేదాలు, దృష్టిభేదాలు, జంఘా భేదాలు అంటూ

పేర్కొనటం సంప్రదాయం. భరతముని వాట్సకాశ్రమంలో 18 శిరోభేదాలను వివరించినాడు ; ఇతరులు ఇంకా అనేక భేదాలు పేర్కొన్నారు — 24 భేదాలు ఈ గ్రంథంలోనే తరువాత పేర్కొనబడినాయి. జలరామభరతంలో 11 స్థిరభేదాలు, 18 అస్థిరభేదాలు, 6 ఖండిత భేదాలు — మొత్తం 30 శిరోభేదాలు లక్షణ వినియోగ సహితంగా వివరింపబడినాయి. ఆయా పేర్లు కొన్ని అభివయ దర్పణంలోని పేర్లతో సంబదిస్తున్నాయి ; కాని, నిర్వచన-వినియోగాల వివరణలలో మాత్రం అక్కడక్కడ భేదిస్తున్నాయి. భరతముని 18 శిరో భేదాలను వివరించాక, ఇట్లా పేర్కొన్నాడు : “లోక వ వ హారంలో ఇంకా అనేక విధాలుగా శిరమును త్రిప్పట కద్దు. వాటి నెల్ల లోకత్వభావానికి అనుగుణంగా ప్రయోగించవలెను”. (తె.నా. కా. పుట. 271, . ఈ సూచనను అనుసరించే అగ్రాచీనులు ఇంకా అనేక భేదాలను పేర్కొనటం సంభావ్యమైంది.

శిరోభేదాలు

నా. కా లో (13)	అభి. ద. లో (9)	ఇతర గ్రంథాలలో (24)
ఆకంపితం	నమం	దుతం
కంపితం	ఉద్వాహితం	విదుతం
దుతం	ఆలోలతం	ఆదూతం
విదుతం	దుతం	ఆవదూతం
పరివాహితం	కంపితం	కంపితం
ఆదూతం	పరావృత్తం	ఆకంపితం
ఆవదూతం	ఉత్తిప్తం	ఉద్వాహితం
అంచితం	పరివాహితం	పరివాహితం
నిహంచితం		అంచితం
పరావృత్తం		నిహంచితం
ఉత్తిప్తం		పరావృత్తం
అదోగతం		ఉత్తిప్తం

(వరి) లోలితం

అభినయ దర్శణం

అదోముఖం

లోలితం

తిర్యక్ష్ణతోన్నతం

స్కంధాసతం

ఆరాత్రికం

సమం

పార్శ్వభిముఖం

సౌమ్యం

అలోలితం

తిరక్చీనం

ప్రకంపితం

సౌందర్యం

1. సమశిరస్సు :

నిశ్చలం సమ మాఖ్యాతం యన్నత్యున్నతివర్జితమ్ ।

నృత్యారంభే జపాదౌ చ గర్వే ప్రణయకోపయోః ॥

74

స్తంభనే నిష్క్రియత్వే చ సమశీర్ష ముదాహృతమ్ ।

అర్థం : యత్ = ఏది (= ఏ శిరస్సు); నతి-ఉన్నతి వర్జితమ్, నిశ్చలం = (క్రిందకు) వంచటం (పైకి) ఎత్తటం లేనిది, చలనంలేనిది (అవుతుందో ఆ శిరస్సు); సమం-అఖ్యాతమ్ = సమం (= సమశిరస్సు అని) చెప్పబడింది.

నృత్య-ఆరంభే, జపాదౌ(చ), గర్వే, ప్రణయ-కోపయోః = నృత్య ప్రారంభం, జపం మొదలయినవి, గర్వం, ప్రణయం (= ప్రీతి), కోపం ; స్తంభనే, నిష్క్రియత్వే (చ) = స్తంభనం (= చలనం లేకపోవటం), నిష్క్రియత్వం (= క్రియారహితంగా ఉండటం) — వీటిని అభినయించటంలో; సమశీర్షం, ఉదాహృతం = సమ శిరస్సు, ఉదాహరించబడింది.

కాత్పర్యం : క్రిందకు వైకి కదలిక లేనిదై నిశ్చలంగా, సమంగా ఉన్నది 'నమశిరస్సు'.

నృత్యప్రారంభం, జపం మొదలై నవి, గర్వం, వ్రణాయం, కోపం, స్తంభవం, నిష్క్రియత్వం — వీటిని అభినయించటంలో నమశిరస్సు వినియోగపడుతుంది.

టీక : శిర్ష (క)ము, శిరము, శిరస్సు — ఇవి వర్ణాయవదాలు. భరతముని ఈ నమశిరస్సును చెప్పలేదు. అనువాదం గురించి సూచనలు :

(1) వినియోగం చెప్పేటప్పుడు "అరంటే...గర్వం..." అంటూ ప్రతి వినియోగానికి సప్తమీ విభక్తి ప్రయుక్తమవుతున్నది (గ్రంథ మంతటా ఇదే పద్ధతి). అంటే "ప్రారంభమందు... గర్వ మందు... అంటూ అనువాదంలో కూడా సప్తమీ విభక్తిలోనే చెప్ప వలసి ఉంది. కాని, పౌలభ్యం కోసం, "ప్రారంభం...గర్వం..." అంటూ ప్రథమా విభక్తిలో చెప్పి, చివర — "వీటిలో లేదా వీటిని అభినయించటంలో లేదా ప్రదర్శించటంలో" అని అనువదించటం జరిగింది. అంటే ఈ అవస్థలో లేదా ఈ అవస్థలను వ్యక్తం చేయ టంలో... ఈ శిరస్సు (ఇట్లాగే ఇతర అంగ-ఉపాంగ-వ్రత్యంగాల విషయంలో కూడా) వినియోగపడుతుంది అని అర్థం. అనువాదమంతా ఇట్లాగే సాగింది.

(2) సంస్కృత శ్లోకాలలో తు,చ, అపి (=కూడా), తథా (=మరియు) మొదలయినవి సాధారణంగా పాదపూరణాలుగా తలంచబడతాయి. అందుచేత వీటిని, అర్థం వివరించేటప్పుడు సంస్కృత భాగంలో కుండలీకరణం చేశాను. ప్రత్యేకంగా అర్థం ఉన్న చోట్ల తప్ప, తక్కిన చోట్ల వీటికి అర్థాలు వ్రాసే ప్రయత్నం చేయలేదు.

(3) అట్లాగే యుజ్యతే, సంయోజ్యం మొదలయిన క్రియల విషయంలో కూడా యథాతథానువాదం చేయలేదు.

వై అంశాలను తప్పక గమనించవలెను.

‘జపాదా’ అన్న దానికి యోగారూఢుని లక్షణం వివరిస్తున్న భగవద్గీత శ్లోకాన్ని అవంద కుమారస్వామి ఉదాహరించినాడు :

“నమం తాయ శిరోగ్రీవం ధారయన్నచలం స్థిరం ।

నంప్రేక్ష్య నాసికాగ్రం న్యం దిశశ్చానవలోకయన్ ॥ - VI-13.

2. ఉద్వాహిత శిరస్సు :

ఉద్వాహిత శిరో జ్ఞేయ మూర్ధ్వభాగోన్నతాననమ్ ॥

75

ధ్వజే చంద్రే చ గగనే పర్వతే వ్యోమగామిషు ।

తుంగవస్తుని సంయోజ్య ముద్వాహితశిరో బుధైః ॥

76

అర్థం : ఊర్ధ్వభాగ-ఉన్నత - ఆననమ్ = మీదికి ఎత్తబడిన ముఖం; ఉద్వాహిత శిః, జ్ఞేయం = ‘ఉద్వాహిత శిరస్సు’ (అని), తెలియవలెను.

ధ్వజే, చంద్రే (చ), గగనే, పర్వతే, వ్యోమగామిషు, తుంగ వస్తుని = ధ్వజం (= ఎగురుతున్న పతాకం), చంద్రుడు, ఆకాశం, పర్వతం, ఆకాశంలో సంచరిస్తున్న వారు, ఎత్తుగా ఉన్న వస్తువులు — వీటిని చూడటంలో; ఉద్వాహిత శిః = ఉద్వాహిత శిరస్సు; బుధైః సంయోజ్యం = విద్వాంసులచేత బాగుగా యోజింపదగును (= ప్రయోగింపదగును).

తాత్పర్యం : మీదికి ఎత్తబడిన శిరస్సు ‘ఉద్వాహిత శిరస్సు’.

పతాకం, చంద్రుడు, ఆకాశం, పర్వతం, ఆకాశంలో సంచరించేవారు, ఎత్తుగా ఉన్న వస్తువులు — వీటిని చూడటంలో ఉద్వాహిత శిరస్సు ఉపయోగపడుతుంది.

టీక : ఇది భంజముని చెప్పిన ‘ఉత్తిప్త శిరము’తో సంబంధిస్తున్నది.

అలోలిత శిరస్సు

3. అధోముఖ శిరస్సు

అధస్తాన్నమితం వక్ష్యే మరోముఖ నిర్దితమ్ ।

అజ్ఞా-భేద-ప్రణామేషు దుశ్చింతామూర్ఖయోః తతః

77

అధస్తాన్నవిరేకే తిగుజ్యతే ౬౬ బుద్ధిమత్తే ।

అర్థం : అధస్తాన్-నమితం వక్ష్యేమ్ = క్రిందకు వంచబడిన ముఖం; అధోముఖమ్ ఇతి శిరశిమ్ = అధోముఖం (= అధో ముఖ శిరస్సు) అని చెప్పబడింది.

అజ్ఞా-భేద, ప్రణామేషు = నిగ్గు, భేదపడటం, నమస్కరించటం; (తతః) దుశ్చింతా, మూర్ఖయోః = దురాలోచన చేయటం, మూర్ఖులై చందటం; అధస్తాన్న-అధోనిర్దేశే, అంబునిమజ్జనే = క్రిందుగా ఉన్న వస్తువులను చూపటం, నీటిలో మునుగటం — వీటిని అభివయించటంలో; యుజ్యతే = (అధోముఖ శిరస్సు) తగును.

తాత్పర్యం : క్రిందకువంచబడిన ముఖం 'అధోముఖశిరస్సు'.

అజ్ఞా, భేదం, ప్రణామం, దుశ్చింత, మూర్ఖు, క్రిందుగా ఉన్న వస్తువులను నిర్దేశించటం, నీటిలో మునుగటం — వీటిని ప్రశ్నించటంలో అధోముఖ శిరస్సు వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇది భుతముని చెప్పిన అధోగత శిరమే. కాని, భరణముని అంచిత శిరస్సుకు చెప్పిన వినియోగాలు కొన్ని ఇచ్చట చెప్పబడినవి.

4. అలోలితశిరస్సు :

మండలాకార ముద్రాంత మాలోలితం శిరో భవేత్ ॥

78

నిద్రోద్వేగ గ్రహవేశ మదమూర్ఖాసు తన్మతమ్ ।

భ్రమణే వికటోద్ధామహస్యే చాలోలితం శిరః ॥

79

అర్థం : మండల-ఆకారమ్-ఉద్భ్రాంతమ్ = చక్ర ఆకారంగా త్రిప్పబడినది; అలోలితం శిరః భవేత్ = 'అలోలిత శిరస్సు' అవు

నుంది. నిద్ర-ఉద్వేగ-గ్రహ-ఆవేశ- మద-మూర్ఛను = నిద్రముంచు కొని రావటం, గ్రహం ఆవేశించటం, మదం, మూర్ఛ — వీటిని అభినయించటంలో ; తత్ మతమ్ = ఇది చెప్పబడింది; భ్రమణ, వికట-ఉద్దామ హాస్యే(చ) = గిరగిరతిరగటం, వికటమై పట్టరానిదైన హాస్యం — వీటిని ప్రదర్శించటంలో కూడా; ఆలోలితం శిరః- ఆలోలిత శిరస్సు (తగును).

తాత్పర్యం : చక్రాకారంగా త్రిప్పబడినది 'ఆలోలితశిరస్సు' అవుతుంది. ఉద్వేగంగా వచ్చే నిద్ర, గ్రహం ఆవేశించటం, మదం, మూర్ఛ, భ్రమణం, వెర్రి వపు-వీటిని ప్రదర్శించటంలో ఆలోలిత శిరస్సు వినియోగపడుతుంది.

టీక : 'మద మూర్ఛను తన్మతమ్' బదులు 'మద మూర్ఛా తురే తథా' (మూర్ఛాతురే = మూర్ఛపడినవాని విషయంలో) అనీ; 'భ్రమణే వికటోద్దామ హాస్యే' బదులు 'భ్రమణేచ వికల్పాదౌ హాస్యే' (వికల్పాదౌ = వికల్పం మొదలగు వాటిలో) అనీ 'నీడా' పాఠాలు. ఇది భరతముని చెప్పిన (పరి) లోలితశిరముతో సంబదిస్తున్నది.

5. ధుతశిరస్సు :

వామదక్షిణభాగేషు చలితం తద్ధృతం శిరః ।

నాస్తీతివచనే భూయః పార్శ్వదేశావలోకనే ॥

80

జనాశ్వాసే విన్మయే చ విషాదేఽ నీప్పితే తథా ।

శీతారే జ్వరితే వీతే నద్యఃపీతానవే తథా ॥

81

యుద్ధే యత్నే నిషేదే చ అమర్షే స్వాంగవిక్షణే ।

పార్శ్వహ్యసే చ తస్యోక్తః ప్రయోగో భరతాదిభిః ॥

82

అర్థం : వామ-దక్షిణభాగేషు, చలితం = కుడి-ఎడమ ప్రక్కలకు, కదలించబడిన; తత్ శిరః = ఆ శిరస్సు; ధుతం = ధుతం (= ధుత శిరస్సు) (అవుతుంది).

నాస్తి - ఇతివచనే = లేదు అనేమాట ; భూయః పార్శ్వదేశ-అవలోకనే = అధికంగా (= మాటిమాటికి) ప్రక్కలకు

చూడటం ; జన-అశ్వాసే, విస్మయే (చ) — జనులను ఊరడించటం, అశ్చర్యం ; విషాదే, అనీప్పితే (తథా) — విషాదం, ఇష్టంలేకపోవటం ; శీత-అర్తే, జ్వరితే, భీతే — చలికాధ, జ్వరం, భయం ; (తథా) పర్యః పీత-అసవే — అప్పుడే మద్యం త్రాగిన (= మద్యం త్రాగిన వెంటనే ఉండే) స్థితి ; యుద్ధే-యత్నే — యుద్ధ ప్రయత్నం లేదా యుద్ధం, ప్రయత్నం ; విషేధే, అనుర్తే, స్వ-అంగవీక్షణే — (వలదని) వారించటం, కోపం, తన అవయవాలను చూచుకోవటం ; పార్శ్వ-అవ్యోసే — ప్రక్కకు పిలవటం — పీటని అభినయించటంలో ; తస్యప్రయోగః — దాని (= ధుత శిరస్సుయొక్క) ప్రయోగం ; భరతాదిభిః ఉక్తః — భరతముని మొదలగువారిచేత, చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : కుడి-ఎడమప్రక్కలకు త్రిప్పబడినది 'ఘట శిరస్సు'.

'లేదు' అనే మాట, మాటిమాటికి ప్రక్కలకు చూడటం, జనులను ఊరడించటం, అశ్చర్యం, విషాదం, ఇష్టంలేకపోవటం, చలి కాధ (= వణుకు), జ్వరం, భయం, మద్యం త్రాగిన వెంటనే ఉండే స్థితి, యుద్ధం, ప్రయత్నం, విషేధం, కోపం, తన అవయవాలను చూచుకోవటం, ప్రక్కకు పిలవటం — పీటని ప్రదర్శించటంలో ధుత శిరస్సు ప్రయుక్తమవుతుందని భరతాదులు చెప్పినారు.

టీక : ఇది భరతముని చెప్పిన 'ధుతశిరము'తో కొంత వరకు సంబదిస్తున్నది. 'శీతార్తే, జ్వరితే' బదులు 'శీతార్థే, జ్వరితే' (= చలి అనే అర్థంలో, మండటంలో) అని నీడా పాఠం. 'జనాశ్వాసే' అవటం కంటే 'అనాశ్వాసే' అనటం సమంజసం కాగలదు. చూ. 94 శ్లో.

6. కంపితశిరస్సు :

ఊర్ధ్వదోభాగచలితం తచ్చిరః కంపితం భవేత్ ।

రోషే తిష్ఠేతివచనే ప్రశ్నే, సంఖ్యోపమాతయోః ॥

88

అవాహనే తర్జనే చ కంపితం వినియుజ్జతే ।

అర్థం : ఊర్ధ్వ-అధోభాగ చలితం = పైకి క్రిందికి, కదల్చు

బడిన; తత్ శిరః = ఆశిరస్సు; కంపితం, భవేత్ = కంపితం (కంపిత శిరస్సు) అవుతుంది.

రోషే, తిష్ఠ-ఇతివచనే, ప్రశ్నే, సంఖ్యా, ఉపహాతయోః = రోషం, ఉండు లేదా నిలు అనే మాట, ప్రశ్న, సూచనచేయటం, దగ్గరకు పిలవటం; అవాహనే, తర్జనే (చ, = అవాహనం చేయటం, బెదరించటం — వీటిని అభినయించటంలో; కంపితం, వినియుజ్యతే = కంపితం (= కంపితశిరస్సు), వినియోగపడుతుంది.

తాత్పర్యం: వైకిక్రిందికి కడల్చబడిన శిరస్సు 'కంపితశిరస్సు'.

రోషం, ఉండు లేదా నిలు అనే మాట, ప్రశ్న, సూచన చేయటం, దగ్గరకు రమ్మని పిలవటం, అవాహనం, బెదరింపు — వీటిని ప్రదర్శించటంలో కంపితశిరస్సు వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇది భరతముని చెప్పిన కంపితశిరముతో కొంత వరకు సంబంధమున్నది.

7. పరావృత్తశిరస్సు :

పరాఙ్ముఖీకృతం శీర్షం పరావృత్త మితిరితమ్ ॥ 84

తత్కార్యం కోపలజ్జాదికృతే వక్త్రాపసారణే ।

అనాదరే కచే తూఙ్ఘాం పరావృత్తశిరో భవేత్ ॥ 85

అర్థం : పరాఙ్ముఖీకృతం, శీర్షం = ప్రక్కకు త్రిప్పబడిన, శిరస్సు; పరావృత్తం ఇతి-ఈరితమ్ = పరావృత్తం (= పరావృత్తశిరస్సు) అని చెప్పబడింది. కోప-లజ్జా-ఆదికృతే, వక్త్రా అపసారణే = రోషం సిగ్గు మొదలయిన వాటి ఫలితంగా, ముఖం పెడగా త్రిప్పకొనటంలో; తత్ కార్యం = అది (= అపరావృత్త శిరస్సు) చేయ (ప్రదర్శించ) తగినది; అనాదరే, కచే, తూఙ్ఘాం = నిరాదరణ, జడ, అంబులపొది - వీటిని అభినయించటంలో (కూడా); పరావృత్త శిరః భవేత్ = పరావృత్తశిరస్సు, అవుతుంది (= వినియోగపడుతుంది).

తాత్పర్యం : ప్రక్కకు త్రివృణదీవ (= పెడ ముఖంగా ఉన్న) శిరస్సు 'పరావృత్త శిరస్సు'.

కోపం, సిగ్గు మొదలయిన వాటివల్ల పెడముఖం పెట్టడం, నిరాదరణ చూపటం, ఇద చూసుకోవటం, అమ్ములపొది చూడటం-వీటిని ప్రదర్శించటంలో పరావృత్త శిరస్సు వినియోగపడుతుంది.

టీక : 'వక్త్రావసారణే' బదులు 'వక్త్రప్రసారణే' అని వీధా పాఠం. ఈ పాదం మొత్తానికి అర్థం ఇట్లా ఉంది : "కోపం, సిగ్గు మొదలయిన వాటివల్ల ముఖం చాచటంలో....."

ఇది భింతముని చెప్పిన పరావృత్త శిరముతో సంబదిస్తున్నది.

8. ఉత్తిప్త శిరస్సు :

పాశ్చాత్యభాగవతిక ముత్తిప్తం కథ్యతే శిరః ।

గృహజాగృహ్యత్యాద్యర్థసూచనే పరిపొషణే ॥

81

అంగీకారే ప్రయోక్తవ్య ముత్తిప్తం నామశీర్షకమ్ ।

అర్థం : పాశ్చాత్య-ఊర్వభాగ, చలితమ్ = ప్రక్కకు త్రిప్పి పైకి ఎత్తబడినది; ఉత్తిప్తం శిరః కథ్యతే = 'ఉత్తిప్త శిరస్సు' అని చెప్పబడుతున్నది.

గృహేణ-ఆగచ్ఛ-ఇతి-ఆది-అర్థసూచనే = గ్రహించు, ఇటురా, ఇట్లాగు, మొదలైన అర్థాలను సూచించటంలో; పరిపొషణే, అంగీకారే = సమర్పించటం, అంగీకరించడం-వీటిల్లో; ఉత్తిప్తం నామ శీర్షకం ప్రయోక్తవ్యమ్ = ఉత్తిప్తం అనే పేరుగల శీర్షకం (= శిరస్సు) ప్రయోగించదగినది.

తాత్పర్యం : ఒక ప్రక్కగా మీదికి ఎత్తినది 'ఉత్తిప్త శిరస్సు'.

ఇది తీసుకో, ఇటురా, ఇట్లాగు మొదలైన అర్థాలను సూచించటంలో, సమర్పించటంలో, అంగీకరించడంలో ఉత్తిప్త శిరస్సు వినియోగపడుతుంది.

టీక : 'గవోణాగచ్ఛేత్యాద్యర్థ సూచనే' బదులు 'గృహోణ గచ్ఛేత్యాద్యర్థే, సూచనే' అని నీడా పాఠం. "తీసుకో, పో అనటం మొదలయినవి, జడ చూపటం" అని ఈ పాఠానికి అర్థం వ్రాయబడింది.

భరతముని చెప్పిన ఆధూత, ఉద్వాహితశిరములతో ఇది సంవదిస్తున్నది.

9. పరివాహితశిరస్సు :

పార్శ్వయోః చామర మివ నతంచే త్పరివాహితమ్ ॥ 87

మోహే చ విరహే స్తోత్రే సంతోషే చానుమోదనే ।

విచారే చ ప్రయోక్తవ్యం పరివాహితశీర్షకమ్ ॥ 88

అర్థం : చామరం ఇవ = వింజామరంవలె; పార్శ్వయోః సతంచేత్ = రెండుప్రక్కలకు, వంగితే (అది); పరివాహితమ్ = పరిహితం (= పరిహితశిరస్సు అవుతుంది).

మోహే (చ), విరహే, స్తోత్రే, సంతోషే (చ), అనుమోదనే, విచారే (చ) = మోహం (= వలపు), విరహం, స్తుతించటం, సంతోషం, ఒప్పుకొనటం, విచారం — వీటిని అభినయించటంలో; పరివాహిత శీర్షకమ్, ప్రయోక్తవ్యం = పరివాహితశిరస్సు, ప్రయోగించదగినది.

తాత్పర్యం : వింజామరంవలె రెండుప్రక్కలకు వంగినది 'పరివాహిత శిరస్సు'.

మోహం, విరహం, స్తుతి, సంతోషం, అనుమోదనం, విచారం—వీటిని ప్రదర్శించటంలో పరివాహితశిరస్సు వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇది భరతముని చెప్పిన పరివాహితశిరములతో సంవదిస్తున్నది.

గ్రంథాంతర శిరోభేదాలు

- ధుతం విధుత మధూత మవధూతం చ కంపితమ్ ।
 ఆకంపితోద్వాహితే చ పరివాహిత మందితమ్ ॥ 89
- నిహంచితం పరావృత్త మ్మత్తిప్రాదోముఖే తథా ।
 లోలితం దేతి విజ్ఞేయం చతుర్దశవిధం శిరః ॥ 90
- తిర్యక్ష్ణతోన్నతం స్కంధానత మరాత్రికం సమమ్ ।
 పార్వాభిముఖ మిత్కన్యభేదాన్ పంచ పరే జగుః ॥ 91
- సౌమ్య మాలోకితం చైవ తిరశ్చీనం ప్రకంపితమ్ ।
 సౌందర్యం పంచదా ప్రోక్తం శిరోభేదా ఇదం క్రమాత్ ॥ 92
- భరతాదిభిరాచారైః చతుర్వింశతి రీరితాః ।

అర్థం : ధుతం, విధుతం, అధూతం, అవధూతం (చ), కంపితం, ఆకంపిత-ఉద్వాహితే (చ), పరివాహితం, అంచితం, నిహంచితం, పరావృత్తం, ఉత్తిప్త-అధోముఖే (తథా), లోలితం (చ) = ధుతం, విధుతం, అధూతం, అవధూతం, కంపితం, ఆకంపితం, ఉద్వాహితం, పరివాహితం, అంచితం, నిహంచితం, పరావృత్తం, ఉత్తిప్తం, అధోముఖం, లోలితం; (ఇట్లా) శిరః, చతుర్దశవిధం. ఇతి, విజ్ఞేయం = శిరస్సు, ఎదునాలుగు విధాలు, అని, తెలియదగినది.

తిర్యక్-నత-ఉన్నతం, స్కంధానతం, ఆరాత్రికం, సమం, పార్వాభిముఖం = తిర్యక్ష్ణతోన్నతం, స్కంధానతం, ఆరాత్రికం, సమం, పార్వాభిముఖం; ఇట్లా-పరే, అన్యభేదాన్ = ఇతరులు (= కొందరు) మరి కొన్ని భేదాలు; పంచ, ఇతి, జగుః = ఐదు, అని, చెబుతారు.

సౌమ్యం, ఆలోకితం (చ-పవ), తిరశ్చీనం, ప్రకంపితం, సౌందర్యం = సౌమ్యం, ఆలోకితం, తిరశ్చీనం, ప్రకంపితం, సౌందర్యం;

ఇట్లా-పంచధాప్రోక్తం = ఐదు విధాలుగా (మరి కొందరి చేత) చెప్పబడింది.

ఇదం క్రమాత్ = ఈ క్రమంలో; భరతాదిభిః, ఆచార్యైః = షిష్యుడు మొదలగు, ఆచార్యుల చేత; శిరోభేదాః, చతుఃవింశతిః, ఈరితాః = శిరోభేదాలు, ఇరవైనాలుగు, చెప్పబడినవి.

తాత్పర్యం : భరతముని మొదలయిన ఆచార్యులు చెప్పిన శిరోభేదాలు మొత్తం ఇరవైనాలుగు: 1. ధుతం (=కదలించినది), 2. విధుతం (=వడిగా కదలించినది), 3. ఆధూతం (=కొంచెంగా కదలించినది), 4. అవధూతం (=క్రిందికికదలించినది), 5. కంపితం (=చలించినది), 6. ఆకంపితం (=మెల్లగాచలించినది), 7. ఉద్వాహితం (=కొంచెంపైకి ఎత్తబడినది), 7. పరివాహితం (=చక్రాకారంగా తిప్పుబడినది), 9. అంచితం (=వంచబడినది), 10. నిహంచితం (=మూపుచేత తాకబడినది), 11. పరావృత్తం (=పెడమొగ్గ అయినది), 12. ఉత్తిప్తం (=మీదికి ఎత్తబడినది), 13. అధోముఖం (=క్రిందికి వంచబడినది), 14. లోలితం (=నిలుకడలేనిది), 15. తిర్యక్-నతోన్నతం (=అడ్డంగా వంచి ఎత్తబడినది), 16. స్కంధావతం (=మూపు మీదికి వంచబడినది), 17. ఆరాత్రికం (=రెండుప్రక్కలకు వంచబడినది), 18. సమం (=సహజస్థితిలో ఉన్నది), 19. పార్శ్వాభిముఖం (=ఒకప్రక్కకు తిరిగినది), 20. సౌమ్యం (=చలనంలేనిది), 21. ఆలోలితం (=అంతటాతిరిగేది), 22. తిరశ్చీనం (=రెండుప్రక్కలకు చూసేది), 23. ప్రకంపితం (=బాగుగా చలింపజేయబడినది), 24. సౌందర్యం (=చూడటానికి అందింగా ఉన్నది).

టీక : ఈ ఇరవైనాలుగు శిరోభేదాలలో కొన్నింటి లక్షణ-వినియోగాలు మాత్రమే ఇంతకు ముందు చెప్పిన లక్షణ-వినియోగాలతో సంబంధిస్తున్నవి. “ధుతం విధుతం.....పంచపరే జగుః”-ఈ మూడు శ్లోకాలు సంగీత రత్నాకరంలో యథాతథంగా ఉన్నాయి (చూ. నర్తనాధ్యాయం -శ్లో. 49-51- లక్షణ-వినియోగాలకు-శ్లో. 52-78). మొత్తం మీద ఇందులో 19 భేదాలు చెప్పబడినవి.

1. ధుతశిరస్సు :

పర్యాయేణ శనై నిర్భగ్గత ముత్తం దుతం శిరః ॥ 93

కూన్యస్థావే స్థితే చైవ పార్శ్వదోషలోకనే ।

అనాశ్వాసే ధిస్మయే చ విషాదేఽనీప్పితే తథా ॥ 94

ప్రతిషేదే చ తస్యోక్తః ప్రయోగో భరతాదిభిః ।

అర్థం : పర్యాయేణ, శనైః, నిర్భగ్గ-గతం = వరుసగా, మెల్లగా, అడ్డంగా కనల్పబడినది; ధుతం శిరః, ఉత్తమే = 'ధుత శిరస్సు' (అని) చెప్పబడింది.

కూన్యస్థావే స్థితే (చపవ), పార్శ్వదోష - అవలోకనే = కూన్య స్థానముందు (= జవసంచారం లేనిచోట నిలవటం, ప్రక్కలకు చూడటం; అనాశ్వాసే, విస్మయే చ, విషాదే, అనీప్పితే (తథా) స్థిమితం (= ఊరట)లేకుండటం, అశ్చర్యం, విషాదం, ఇష్టం లేకపోవటం; ప్రతిషేదే చ = నివారించటం; వీటిని అభివయించటంలో; తన్యప్రయోగః = దాని (= ధుత శిరస్సు యొక్క) వినియోగం; భరతాదిభిః, ఉక్తః = భరతముని మొదలగు వారిచేత, చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : వరుసగా, మెల్లగా, అడ్డంగా కనల్పితే, అది 'ధుతశిరస్సు' అవుతుంది.

కూన్యస్థానంలో నిలబడటం, ప్రక్కలకు చూడటం, స్థిమితంగా లేక పోవటం, అశ్చర్యపడటం, విషాదం, ఇష్టం లేకపోవటం, నివారించటం - ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో ధుతశిరస్సు వియోగపడు తుందని భరతముని మొదలగువారు చెప్పినారు.

టీక : ఇది భరతముని చెప్పిన ధుతశిరమే. ఇంతకు ముందు చెప్పబడిన 'ధుతశిరస్సు' యొక్క వినియోగాలు, గ్రంథాంతర శిరో భేదాలలోని ధుత-విధుత-అధూత-అవధూత శిరస్సుల వినియో గాలలో చోటు చేసుకొన్నవి.

2. విధుతశిరస్సు :

ద్రుతగత్యత తతస్మాద్విధుతం తత్ప్రవక్షతే ॥

95

శీతార్థే జ్వరితే భీతే నద్యః పీతానవే తథా ।

అర్థం : (అథ) తత్, ద్రుతగతి = అది (= ఆ ధుత శిరస్సు), వడిగా కదిలించబడితే; తస్మాత్ తత్, విధుతం, ప్రవక్షతే = అందువల్ల, అది, విధుతం (= విధుతశిరస్సు) అని చెబుతున్నారు.

శీతార్థే, జ్వరితే, భీతే, (తథా) నద్యః పీత-ఆనవే = చలి, జ్వరం, భయం, అప్పుడే ఆనవం (= మద్యం) త్రాగిన స్థితి-వీటిని ప్రదర్శించటంలో (విధుత శిరస్సు వినియోగపడుతుంది).

తాత్పర్యం : ధుత శిరస్సును మెల్లగా కాక వేగంగా కదిలిస్తే, అది 'విధుతశిరస్సు' అవుతుంది.

చలి, జ్వరం, భయం, మద్యం త్రాగిన వెంటనే ఉండే స్థితి-వీటిని ప్రదర్శించటంలో విధుతశిరస్సు వినియోగపడుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన విధుతశిరము, ఇది ఒక్కటే.

3. ఆధూతశిరస్సు :

ఆధూతం తు నకృత్తి ర్యగూర్ధ్వసీతశిరో మతమ్ ॥

96

సర్వేషు స్యాంగపీఞాయం పార్శ్వస్థోర్ధ్వ నిరీక్షణే ।

శక్తోఽ స్మిత్యభిమానే చ ప్రయోగః తస్యచోదితః ॥

97

అర్థం : నకృత్, తిర్భక్, ఊర్ధ్వసీత, శిరః = ఒక పర్యాయం అడ్డంగా, మైకి ఎత్తబడిన, శిరస్సు; ఆధూతం, మతమ్ = ఆధూతం (= ఆధూతశిరస్సు) అని, అభిప్రాయం (= చెప్పబడుతుంది)

సర్వేషు, స్వ-అంగపీఞాయం, పార్శ్వస్థ-ఊర్ధ్వనిరీక్షణే = సమస్తం అని అర్థం, స్వీయ అవయవాలను చూచుకొనటం, ప్రక్కకు నిక్కి-చూడటం; శక్తః-అస్మి-ఇతి-అభిమానే (చ) = 'నేను సమర్థుడను' అని గర్వం చూపటం - వీటిని ప్రదర్శించటంలో; తస్య (చ)

ప్రయోగః, ఉదితః = దాని (= అధూతశిరస్సుయొక్క) ప్ర (= విని) యోగం, చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం: కొంచెం అడ్డంగా వైకి ఎత్తబడిన శిరస్సు 'అధూత శిరస్సు' అవుతుంది.

నమస్తం అనే అర్థం. తన అవయవాలను చూసుకొనటం. ప్రక్కకు నిక్కిచూడటం, 'నేను సమర్థుడను' అని గర్వం చూపటం- వీటిని ప్రదర్శించటంలో అధూతశిరస్సు వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇది భరతముని చెప్పిన అధూత లేదా ఉద్వాహిత శిరము.

4. అవధూతశిరస్సు :

యదధః నకృదానీత మవధూతం తదుచ్యతే ।

స్థిత్యర్థే దేశనిర్దేశే ప్రశ్న-సంక్షా-పవహూతయోః ॥ 98

అలాపే చ ప్రయోక్తవ్య మిద మాహుః మనీషిణః ।

అర్థం : యత్, అధః, నకృత్, ఆనీతం = ఏది (= ఏ శిరస్సు), ఒకసారి, క్రిందికి, తీసుకొని రాబడిందో (= వంచబడినదో); తత్, అవధూతం, ఉచ్యతే = అది, అవధూతం (= అవధూతశిరస్సు) అని, చెప్పబడుతుంది.

స్థితి-అర్థే, దేశనిర్దేశే, ప్రశ్న-సంక్షా-పవహూతయోః, అలాపే = ఉండటం. లేదా నిలవటం అనే అర్థం, ఏదేని స్థలాన్ని నిర్దేశించటం (= చూపటం), ప్రశ్నించటం, నైగచేయటం, దగ్గరకురమ్మని పిలవటం, సంభాషణ-వీటిని ప్రదర్శించటంలో; ఇదం, ప్రయోక్తవ్యం (ఇతి), మనీషిణః ఆహుః = ఇది (= అవధూతశిరస్సు), ప్రయోగింపదగినది (అని); మనీషులు (= మేధావులు), చెబుతారు.

తాత్పర్యం : శిరస్సును ఒకసారి క్రిందికివంచితే, అది 'అవధూతశిరస్సు' అవుతుంది.

స్థితి, స్థల నిర్దేశం, ప్రశ్న, సంజ్ఞ, ఉపహాతి (= దగ్గరకు రమ్మని పిలవటం), అలాపం — వీటిని ప్రదర్శించటంలో అవధూత శిరస్సు ప్రయోగింపదగినది అని మనీషులు అంటారు.

టీక : 'సక్యత్' అనే అవ్యయానికి 'ఏకవారం' (= ఒకసారి) అని సంగీతరత్నాకరంలోని సుధానిధి వ్యాఖ్య, 'sharply' అని కుమారస్వామి అనువాదం. ఇది భరతముని చెప్పిన అవధూతశిర మే.

5. కంపితశిరస్సు :

బహుళోద్భృతమూర్ధ్వం చ కంపనా త్కంపితం శిరః ॥ 99

జ్ఞానాభ్యుపగమే కోపే వితర్కే తర్జనే తథా ।

త్వరితే ప్రశ్నవాక్యే చ ప్రయోక్తవ్య మిదం శిరః ॥ 100

అర్థం : బహుళ-ఉద్భృతం-మూర్ధ్వం (చ), కంపనాత్ = మిక్కిలి పొడవుగా వైకెత్తి చలింపజేయటంవల్ల; కంపితంశిరః = కంపితశిరస్సు (అవుతుంది).

జ్ఞాన-అభ్యుపగమే, కోపే, వితర్కే, (తథా) తర్జనే, = తెలిసినట్లు అంగీకరించటం, కోపం, వితర్కం, బెదిరింపు; త్వరితే, ప్రశ్నవాక్యే (చ) = వేగం, ప్రశ్నించటం — వీటిని ప్రదర్శించటంలో; ఇదింశిరః, ప్రయోక్తవ్యమ్ = ఈ (కంపిత)శిరస్సు, ప్రయోగింపదగినది.

తాత్పర్యం : శిరస్సును పొడవుగా వైకెత్తి చలింపజేస్తే, అది కంపితశిరస్సు అవుతుంది.

తెలిసినట్లు అంగీకరించటం, కోపం, వితర్కం, బెదిరింపు, వేగం, ప్రశ్నించటం — వీటి అర్థాలను అభినయించటంలో కంపిత శిరస్సు తగినది.

టీక : ఇది భరతముని చెప్పిన కంపితశిరముతో సంబదిస్తున్నది.

6. అకంపితశిరస్సు :

అకంపితం తదేవ స్వాత్మకంపితం తు శనైః యతిః ।

పురఃప్రస్థిత నిర్దేశే ప్రశ్ననాత్మావదేశయోః ॥

101

అవాహనే స్వమనసికథనే తత్ప్రయుజ్యతే ।

అర్థం : తత్ పవ = అదే (=కంపితశిరస్సే); శనైః కంపితం (తు) యతిః, అకంపితం = మెల్లగా కదలించబడితే, అకంపిత శిరస్సు అవుతుంది .

పురఃప్రస్థితనిర్దేశే = ఎదురుగా ఉన్న దానిని చూపటం; ప్రశ్న పంజ్ఞ - ఉపదేశయోః = ప్రశ్నిస్తున్నట్లుగా వైగచేయటం, ఉపదేశం చటం; అవాహనే, స్వమనసికథనే = అవాహనంచేయటం, తనలో తాను చెప్పుకొనటం (=స్వగతం = ఆత్మగతం - ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో; తత్, ప్రయుజ్యతే = అది (అకంపితశిరస్సు), తగును.

తాత్పర్యం : కంపితశిరస్సే, మెల్లగా కదలించబడితే, అకంపితశిరస్సు అవుతుంది.

ఎదురుగా ఉన్న దానిని నిర్దేశించటం; ప్రశ్నిస్తున్నట్లుగా వైగ చేయటం, స్వగతం - ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో అకంపిత శిరస్సు తగును.

టీక : ఇది భరణముని చెప్పిన అకంపితశిరస్సే. 'స్వమనసికథనే' అనే దానిని 'స్థియాభిప్రాయం చెప్పటం' అని హోవ్ అంగ్లా వాదం.

7. ఉద్వాహితశిరస్సు :

సకృదూర్ధ్వం శిరో సిత ముద్వాహిత శిరో మతమ్ ॥

102

శక్తోఽహమస్మి కార్యేష్విత్కథిమానే ప్రయుజ్యతే ।

అర్థం : సకృత్, ఊర్ధ్వం-సీతం, రో = ఒకసారి మైకిపు

బడిన శిరస్సు; ఉద్వాహితశిరః, మతమ్ = ఉద్వాహితశిరస్సు (అపి), సిద్ధాంతం.

అహం, కార్యేషు, శక్తః-అస్మి, ఇతి, అభిమానే = నేను, పనులు నిర్వహించడంలో, సమర్థుడను, అనే, గర్వం (ప్రదర్శించడం) లో; ప్రయుజ్యతే = (ఈ శిరస్సు, వినియోగపడుతుంది.

తాత్పర్యం : ఒకసారి వైకిపత్తబడిన శిరస్సు 'ఉద్వాహిత శిరస్సు' అవుతుంది.

'పనులు నిర్వహించడంలో నేను సమర్థుడను' అని గర్వం చూపడంలో ఉద్వాహితశిరస్సు ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ".....నేను సమర్థుడను అని చెప్పటం, గౌరవం" ఇది కుమారస్వామి అంగ్లానువాదం. ఈ శిరస్సు భరతముని చెప్పిన ఆధాత లేదా ఉద్వాహిత శిరమునకు సన్నిహితంగా ఉంది.

8 పరివాహితశిరస్సు :

పరం మండలికాకారం భ్రామితం పరివాహితమ్ ॥ 103

లజ్జాభావే భ్రమే మౌనే వల్లభానుకృతౌ తథా ।

విస్మయే (చ) స్మితే హర్షే రోమాంచేఽపి ప్రమోదనే ॥ 104

విచారే చ విచారజ్ఞైః కార్యమాహ రిదం శిరః ।

అర్థం: పరం, మండలిక-ఆకారం, భ్రామితం, పరివాహితమ్ = ఎక్కువగా లేదా పూర్తిగా, చక్రాకారంగా, త్రిప్పబడినది, పరివాహిత (శిరస్సు) అవుతుంది).

లజ్జా-అభావే, భ్రమే, మౌనే, (తథా) వల్లభ-అనుకృతే = సిగ్గులేమి, భ్రమ, మౌనం, ప్రేమ (చేష్టలు) అనుకరించటం; విస్మయే (చ), స్మితే, హర్షే, రోమాంచే (అపి), ప్రమోదనే, విచారే (చ) = ఆశ్చర్యం, చిరునవ్వు, సంతోషం, పులకాంకురం, సంతోషింపజేయటం, విచారం — వీటి అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో;

ఇదం, శిరః, విచారక్షైః, కార్యం, అమలః = ఈ (పరివాహిత) శిరస్సు, తెలిసినవారిచేత, చేయఁగినది (అని), చెబుతారు.

తాత్పర్యం : మండల ఆకారంగా త్రిప్పబడిన శిరస్సు 'పరివాహిత శిరస్సు' అవుతుంది.

స్థిగ్ధలేకపోవటం, భ్రమ, మోహం, ప్రియుని చేష్టలు అమల రించటం, విస్మయం, చిరువప్పు, వేంకోపం, గగుర్పాటు, ప్రమోదనం, విచారం (= ఆలోచన) - ఈ అర్థాలను అభినయించటంలో పరివాహిత శిరస్సు వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇది భరతముని చెప్పిన పరివాహితశిరమునకు సన్నిహితంగా ఉంది.

9. అంచిత శిరస్సు :

శిరః స్వాదంచితం కింది త్పార్శ్వయోః నతకంధరమ్॥ 105

దుశ్చింతా మోహ మూర్ఛాదౌ తత్కార్య మధరేక్షణే ।

అర్థం : పార్శ్వయోః, కిందిత్, నతకంధరమ్ = రెండు ప్రక్కలకు, కొంచెంగా, వంచబడిన మెడకలది ; అంచితం శిరః, స్వాత్ = అంచిత శిరస్సు, అవుతుంది.

దుశ్చింతా, మోహ, మూర్ఛాదౌ, అధరేక్షణే = దురాలోచన, మోహం, మూర్ఛ మొదలయినవి, క్రింద ఉన్న వస్తువులను చూడటం - ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో; తత్, కార్యం = అది (= అంచిత శిరస్సు), చేయదగినది.

తాత్పర్యం : రెండు ప్రక్కలకు కొంచెంగా వంచబడిన మెడకలది 'అంచిత శిరస్సు' అవుతుంది.

దురాలోచన, మోహం, మూర్ఛ, క్రింద ఉన్న వస్తువులను చూడటం - వీటిని ప్రదర్శించటంలో అంచిత శిరస్సు ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : 'పార్శ్వయోః' అనే దానిని - సంగీత రత్నాకర పాతాన్ని అనుసరించి - 'ఒక ప్రక్కకు' అని కుమారస్వామి అనువాదం. ఇం భరతముని చెప్పిన అంచిత శిఃముతో సంపదిస్తున్నది.

10. నిహంచిత శిరస్సు :

ఉత్తిప్త జాహుశిఖరలగ్నగ్రీవం నిహంచితమ్॥ 106

విలాసే లలితే గర్వే బిబ్బోకే కిలికించితే ।

మోట్టాయితే కుట్టమితే మౌనే స్తంభే చ తదృవేత్॥ 107

అర్థం : ఉత్తిప్త, జాహుశిఖర లగ్న, గ్రీవం, నిహంచితం = పైకి ఎత్తబడిన, జాహు శిఖరం (=మూపు)తో చేర్చబడిన, మెడ 'కలికి', నిహంచిత (శిరస్సు అవుతుంది).

విలాసే, లలితే, గర్వే, బిబ్బోకే, కిలికించితే, మోట్టాయితే, కుట్టమితే, మౌనే, స్తంభే (చ) = విలాసం, లలితం, గర్వం, బిబ్బోకం, కిలికించితం, మోట్టాయితం, కుట్టమితం, మౌనం, స్తంభం — వీటి అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో; తత్ భవేత్ = అది (=ఆ నిహంచిత శిరస్సు), అవుతుంది (=పెనియోగపడుతుంది).

తాత్పర్యం : భుజం మూపును పైకి ఎత్తి మెడతో చేరిస్తే, అది 'నిహంచిత శిరస్సు' అవుతుంది.

విలాసా, లలితం, గర్వం, బిబ్బోకం, కిలికించితం, మోట్టాయితం, కుట్టమితం, మౌనం, స్తంభం — వీటి అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో నిహంచిత శిరస్సు వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇది భరతముని చెప్పిన నిహంచిత శిరమే. విలాసాదులు స్త్రీలకు స్వభావజనులైన అలంకారాలు. ఈ సాంకేతిక పదాలకు నాట్యశాస్త్రం నుంచి నిర్వచనాలు ఇస్తున్నాను (తె. నా. శా. పుటలు 557-59) :

విలాసం : శృంగారం ఉద్వేగం కావటయల్ల ప్థాన - ఆసన - గమన విషయాల్లో, హస్త-ధూ-నేత్ర కర్మలలో అప్రయత్నంగా స్త్రీలలో కన్పించే విశేషం.

లీల : ప్రియుని మీది ప్రీతితో వానివలె మధురంగా మాటాడటం, వాని అలంకారాలను తాను విశిష్టంగా ధరించటం.

విచ్ఛిత్తి : మూల్య-వస్త్ర-భూషణ - చందనాదులను అనాగరంతో స్వల్పంగా ధరించివప్పటికీ, అవి అధికమైన శోభావహములు కావటం.

విభ్రమం : వాక్-అంగ-ఆహార్య-సత్త్వాలకు సంబంధించిన విచిత్రములైన అర్థాలను మదం లేదా హర్షం లేదా రాగం వేత వ్యత్యస్తంగా చేయటం.

కిలి (=కిల) కించితం = స్త్రీలు హర్షంతో స్మిత-రుదిత-హసిత-భయ-హర్ష-గర్వ-దుఃఖ-క్రమ-అఖిలావలను మాటిమాటికి సమ్మిశ్రితం చేయటం.

మోటాయితం : ఇతరులు ప్రియుని వార్తలు చెబుతున్నప్పుడు లేదా స్వయంగా చూసినప్పుడు, రతిభావనచేత నాయికలో లీలా-హేలాదులు జనించటం.

కుట్టమితం : ప్రియుడు కేశాలను, లేదా వస్త్రాలను లేదా అధరాన్ని గ్రహించినప్పుడు అతిహర్ష సంభ్రమాలవల్ల స్త్రీలలో జనించే సుఖ విశేషం (ఇది సుఖమే అయినా కృతక కోపాదులతో దుఃఖరూపంగా వ్యక్తమవుతుంది).

బిభౌకం : స్త్రీ తనకు ఇష్టమైన వస్త్రాది అలంకారాలను పొంది వప్పటికీ అభిమాన - గర్వాలచేత వాటి మీద అనాగరం చూపటం.

లలితం : స్త్రీలు, హస్త-పాద-అంగ విన్యాసాలను ధూ-నేత్ర - ఉష్ణ కర్మలతో సుకుమారంగా చేయటం.

విహృతం : ప్రేమ పూర్వకంగా మాటాడవలసిన చోట కూడా వ్యాఙ్గం చేత లేదా సిగ్గుచేత మాటాడకుండటం.

భావం : ఒక వ్యక్తి యొక్క అంతర భావం ఆ వ్యక్తి చేహం మీద తెలిసేటట్లుగా వ్యక్తం కావటం.

హావం : శృంగారభావం అంగవికారాదుల ద్వారా వ్యక్తం కావటం.

హేల : హావం లలిత-అభినయాత్మకం కావటం (హావం, హేల - ఈ రెండూ అంగజ వికారాలు. హావంలో నాయిక తనలో కలిగివున్న రతిభావం గుర్తించలేదు ; ఇంక హేలలో నాయిక దానిని గుర్తిస్తుంది).

గర్వం : ఇది వ్యభిచారి భావం.

స్తంభం : ఇది సాత్త్విక భావం.

మౌనం : సమాధానం చెప్పక నిశ్చలంగా ఉండటం.

భావ-హావ-చేష్టలను కుమారస్వామి క్రింది విధంగా వివరించి నాడు :

“Strictly speaking, bhava is mood or feeling unexpressed; hava is the emotion which finds expression; ceta the gesture that expresses it (p. 15 - footnote).

11. పరావృత్త శిరస్సు :

పరాఙ్ముఖీకృతం శీర్షం పరావృత్తం శిరో భవేత్ ।

తత్కార్యం కోపలజ్జాది కృతే వక్త్రావసరజే ॥

108

పరావృత్తానుకరణే వృద్ధతఃప్రేక్షజే భవేత్ ।

అర్థం : పరాఙ్ముఖీకృతం, శీర్షం = వెడముఖంగా త్రిప్పబడిన, శిరస్సు ; పరావృత్తం శిరః, భవేత్ = పరావృత్త శిరస్సు, అవుతుంది.

కోప-లజ్జ-అధిక్యత, వక్త్రం : - అవసరదే - కోపం సిగ్గు మొదలయిన వాటివల్ల, పెడమొగం పెట్టటం ; పరావృత్త - అనుకరణ, వృష్ణతః ప్రేక్షణదే = ఒక ప్రక్కకు తిరిగిన దానిని అనుకరించటం, వెనుకకు చూడటం - వీటిని ప్రదర్శించటంలో; తత్, కార్యం, భవేత్ = అది (= పరావృత్త శిరస్సు), చేయదగినది, అవుతుంది.

తాత్పర్యం : పెడ మొగంగా త్రిప్పబడిన శిరస్సు, 'పరావృత్త శిరస్సు' అవుతుంది.

కోపం, సిగ్గు మొదలయిన వాటిచేత పెడమొగం పెట్టటం, ఒక ప్రక్కకు తిరిగివ దానిని అనుకరించటం, వెనుకకు తిరిగి చూడటం - వీటిని ప్రదర్శించటంలో పరావృత్త శిరస్సు వినియోగ పడుతుంది.

టీక : కుమారస్వామి అనువాదం ఇట్లా ఉంది: తత్ కార్యం = ఇది చెయ్యి అని చెప్పటం ; వక్త్రం ప్రసారదే = relaxing the features.

'వక్త్రం ప్రసారదే' (= ముఖం పొడిగించటం) అన్న పాఠం కంటే 'వక్త్రం వసరదే' (= పెడముఖం పెట్టటం) అన్న సంగీత రత్నాకర పాఠం సమంజసంగా ఉంది.

ఇది భరతముని చెప్పిన పరావృత్తశిరమే.

12. ఉత్తిష్ట శిరస్సు :

ఊర్ధ్వవక్త్రం శిరో జ్ఞేయ ముత్తిష్టం తత్ప్రవక్షతే॥ 109

దర్శనే తుంగవస్తూనాం చంద్రాది వ్యోమగామినామ్ ।

అర్థం : ఊర్ధ్వ వక్త్రం శిరః, ఉత్తిష్టం, జ్ఞేయం = పైకి ఎత్తబడిన ముఖం గల శిరస్సు, ఉత్తిష్ట (శిరస్సు), అని తెలియ వలెను.

తుంగవస్తూనాం, చంద్ర-అది వ్యోమగామినామ్ = ఎత్తైన వస్తువులను, చంద్రుడు మొదలగు ఆకాశ సంచారులను ; దర్శనే =

దర్శించటం (=చూడటం) లో; తత్, ప్రచక్షతే=దీనిని (=ఉజ్జిప్త శిరస్సును), పేర్కొంటారు.

తాత్పర్యం : పైకి ఎత్తబడిన ముఖంగల శిరస్సు 'ఉజ్జిప్త శిరస్సు' అవుతుంది.

ఎత్తైన (=పొడవుగా ఉన్న) వస్తువులను, చంద్రుడు మొదలగు ఆకాశ సంఘాలను చూడటంలో ఉజ్జిప్త శిరస్సు వినియోగ పడుతుంది.

టీక : ఇది భరతముని చెప్పిన ఉజ్జిప్త శిరము.

13. అధోముఖ శిరస్సు:

అధోముఖం శిరో యత్ర తత్ర ప్రాహు రధోముఖమ్॥

110

లజ్ఞా భేద ప్రణామేషు స్యాదన్యర్థ మధోముఖమ్ ।

అర్థం : యత్ర, శిరః, అధోముఖం=ఎక్కడ, శిరస్సు, అధోముఖం (=క్రిందికి వంచబడిన ముఖం కలిగి) అవుతుందో; తత్ర, అధోముఖం, ప్రాహుః=అక్కడ (=దానిని) అధోముఖ శిరస్సు (అని), చెబుతారు.

లజ్ఞా-భేద, ప్రణామేషు=సిగ్గు, దుఃఖం, నమస్కారం — వీటి అర్థాలను అఖినయించటంలో; అధోముఖం, అన్వర్థమ్, స్యాత్=అధోముఖ (శిరస్సు), అర్థవంతం, అవుతుంది (=వినియోగ పడుతుంది).

తాత్పర్యం : క్రిందికి వంచబడిన ముఖం కలిగి శిరస్సు 'అధోముఖ శిరస్సు'.

లజ్ఞ, భేదం, ప్రణామం—ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో అధోముఖ శిరస్సు వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇది భరతముని చెప్పిన అధోగత శిరము.

14. లోలిత శిరస్సు:

శిరః స్వాత్ లోలితం గర్వాదిక్యాత్ శిథిలరోచనమ్ ||

111

నిద్రాగమ గ్రహవేశ మద మూర్ఛాను తస్మత్తమ్.

అర్థం : గర్వ-అధిక్యాత్ శిథిలరోచనం, శిరః = అధిక గర్వంచేత, తేలవేయబడిన కనులుగల, శిరస్సు; లోలితం, స్వాత్ = లోలిత శిరస్సు, అవుతుంది.

నిద్ర - ఆగమ, గ్రహ - ఆవేశ, మద, మూర్ఛాను = నిద్ర రావటం, దయ్యం సోకటం, మదం, మూర్ఛ - వీటిని ప్రదర్శించటంలో; తత్, మతమ్ = అది (= లోలిత శిరస్సు), సిద్ధాంతం (= ప్రయుక్తమవుతుంది).

కాత్పర్యం : అధిక గర్వంచేత తేలవేయబడిన కనులు గల శిరస్సు 'లోలిత శిరస్సు'.

నిద్రరావటం, దయ్యం సోకటం, మదం, మూర్ఛ - వీటి అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో లోలిత శిరస్సు ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన (పరి) లోలిత శిరస్సు యొక్క పని యోగం ఇందలి వినియోగంతో సంబంధిస్తున్నది.

15. తిర్యజ్జుతోన్నత శిరస్సు :

తిర్యజ్జుతోన్నతిం ప్రాప్తం శిరః తిర్యజ్జుతోన్నతమ్ ||

112

విభోకాదిషు కాంతానాం తత్రప్రయోజ్యం ప్రచక్షతే ।

అర్థం : తిర్యక్-సత, ఉన్నతిం ప్రాప్తం, శిరః = అడ్డంగా వంగి, ఉన్నతి పొందిన (= పైకి ఎత్తబడిన), శిరస్సు; తిర్యజ్జుతోన్నతం = తిర్యజ్జుతోన్నతం (అవుతుంది).

కాంతానాం, విభోకాదిషు = స్త్రీల యొక్క, విభోకం మొదలగు వాటిలో; తత్, ప్రయోజ్యం, ప్రచక్షతే = అది, ప్రయోగింపదగినదిగా, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : అడ్డంగా వంచి, పైకి ఎత్తిన శిరస్సు 'తిర్యక్ష్ణతోన్నత శిరస్సు'.

కాంతల బిళ్ళికాది విషయాలలో ఈ శిరస్సు ప్రయోగింప దగినది.

టీక : ఇచ్చటి వినియోగం, భరతముని చెప్పిన నిహించిత శిరము యొక్క వినియోగంతో సంబదిస్తున్నది.

16 స్కంధానత శిరస్సు :

స్కంధానతం తదాఖ్యాతం స్కందే యన్నిహితం శిరః ॥ 113

తన్నిద్రా మద మూర్ఛాను చింతాయాం చ ప్రయుజ్యతే ।

అర్థం : యత్ శిరః, స్కంధే, నిహితం = ఏ శిరస్సు, స్కంధం (=మూపు) మీద, ఉంచబడినది (అవుతుందో); తత్, స్కంధానతం ఆఖ్యాతం = అది, స్కంధానతం (అని) చెప్పబడింది.

తత్ = అది (=స్కంధానత శిరస్సు); నిద్రా - మద - మూర్ఛాను, చింతాయాం (చ) = నిద్ర, మదం, మూర్ఛ, చింత - పీటని ప్రదర్శించటంలో; ప్రయుజ్యతే = ప్రయుక్తమవుతుంది.

తాత్పర్యం : భుజం మూపుమీదకు వంగిన శిరస్సు 'స్కంధానత శిరస్సు' అవుతుంది.

నిద్ర, మత్తు, మూర్ఛ, చింత - ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో ఈ శిరస్సు వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇది భరతముని చెప్పిన 'అంచిత శిరము' నకు దగ్గరగా ఉంది.

17. ఆరాత్రికశిరస్సు :

స్కందే తు కించి దాశ్లిష్య భ్రాంత మారాత్రికమ్ ॥ 114

విన్మయే దృశ్యతే తచ్చ వరాభిప్రాయవేదనే ॥

అర్థం : స్కంధే (తు), కించిత్-అశ్లిష్ట్య, శ్రాంతమ్ = స్కంధం (=బుజంమూపు) మీద కొంచెం కాకించి, త్రిప్పబడినది; ఆ రాత్రికం మతమ్ = 'ఆరాత్రిక శిరస్సు' (అని) చెప్పబడింది.

తత్ (చ) = అది (ఆరాత్రిక శిరస్సు); విష్ణయే, పరాశిప్రాయ వేదనే, దృశ్యతే = విస్తయం (= అశ్చర్యం) లో, ఇతరుల అభిప్రాయం తెలుసుకొనటంలో, కన్పిస్తున్నది (=ప్రయుక్తమవుతుంది).

తాత్పర్యం : బుజంమూపును కొంచెంగా కాకించి, త్రిప్పితే ఆ శిరస్సు 'ఆరాత్రిక శిరస్సు' అవుతుంది.

అశ్చర్యంలో ఇతరుల, అభిప్రాయం తెలుసుకొనటంలో ఈ శిరస్సు ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : 'స్కంధే' దీనికి 'రెండుమూపులమీద' అని కుమార స్వామి అనువాదం. దీనిని భరతముని చెప్పలేదు.

18. నమశిరస్సు :

స్వాభావికం నమం శీర్షం నృణాం నయోదయే ॥

115

అర్థం : స్వాభావికం, శీర్షం = సహజస్థితిలో (=మార్పు లేకుండా) ఉన్న, శిరస్సు; నమం = నమ (శిరస్సు అవుతుంది).

ప్రభావ-అభినయ-అదిము = సహజమైన అభినయం మొదలగు వాటియందు (ఈ శిరస్సు వినియోగపడుతుంది).

తాత్పర్యం : సహజస్థితిలో ఉన్న శిరస్సు 'నమశిరస్సు' అవుతుంది.

పరిస్థితుల సహజస్థితిని అభినయించటంలో నమ శిరస్సు వినియోగపడుతుంది.

టీక : నా. శా. బరోడా ముద్రణలో 'ప్రాకృతశిరము' పేర అధిక పాఠమున్నది; దానితో ఇది సంపదిస్తున్నది. (చూ. తె. నా. శా. పుట. 271- అధస్సూచిక)

19. పార్శ్వభిముఖశిరస్సు :

పార్శ్వభిముఖ మన్వర్థం పార్శ్వస్థస్యాఽవలోకనే ।

అర్థం : పార్శ్వభిముఖం, అన్వర్థం = పార్శ్వభిముఖం (అనే పేరు), అర్థవంతమైనది ' = ప్రక్కకు తిరిగిఉన్న శిరస్సు పార్శ్వభిముఖ శిరస్సు అవుతుంది'.

పార్శ్వస్థస్య, అవలోకనే = ప్రక్కల ఉన్నవారిని, చూడటంలో ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

తాత ర్యం : ప్రక్కకు తిరిగిన శిరస్సు 'పార్శ్వభిముఖశిరస్సు'.

ప్రక్కల ఉన్న వారిని చూడటంలో ఇది ఉపయోగపడుతుంది.

టీక : దీనిని భరతముని చెప్పలేదు.

20. సౌమ్యశిరస్సు:

నిశ్చలం సౌమ్య మాఖ్యాతం నృతారంభే ప్రయుజ్యతే ॥ 116

అర్థం : నిశ్చలం, సౌమ్యం, ఆఖ్యాతం = చలనం లేకుండా ఉన్నది, సౌమ్య (శిరస్సు అని), చెప్పబడింది.

నృత్త-ఆరంభే, ప్రయుజ్యతే = నృత్త ప్రారంభంలో, (ఈ శిరస్సు ప్రయుక్తమవుతుంది

తాత్పర్యం: చలన లేకుండా ఉన్న శిరస్సు 'సౌమ్యశిరస్సు'.

నృత్త ప్రారంభంలో ఇది వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇది, మొదట చెప్పిన 'సమశిరస్సు'తో సంబదిస్తున్నది.

21. ఆలోలితశిరస్సు :

నమంతాల్లాలితం యత్తదాలోలిత మితిరితమ్ ।

పుష్పాంజలిక్రమే చారినటనే లవణే తతా ॥

117

ఆలోలితస్య శిరసో వినియోగోఽభిధీయతే ।

అర్థం : యత్, సమంతాత్, లాలితం = ఏది, అంతటా, త్రిప్పబడినది (అవుతుందో); తత్, ఆలోలితం, కురివమ్ = అది, ఆలోలిత (శిరస్సు) (అని), చెప్పబడింది.

పుష్పాంజలి క్రమే, చారినటవే, (తథా) లవడే = పుష్పాంజలి అప్పించే విధం, చారినటవం, లావణ్యం-వీటిని ప్రదర్శించటంలో; ఆలోలితస్య శిరస్ః, వివియోగః, అభిధీయతే = ఆలోలిత శిరస్సు యొక్క, వివియోగం, చెప్పబడుతున్నది.

కాత్పర్యం : అంతటా త్రిప్పబడిన శిరస్సు 'ఆలోలితశిరస్సు'.

పుష్పాంజలివిధిలో, చారినటవంలో, లావణ్య ప్రదర్శనంలో ఈ శిరస్సు ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : మూలంలో 'సమంతాత్ లాలితం' అనీ 'చారినటవే, లవడే' అనీ ఉంది. ఇది ఆలోలితశిరస్సుకాన 'సమంతాత్ లాలితం' అని ఉండటం వమంజనమనీ, అట్లాగే 'లవడే' అనటంకంటె లవనే (= పుష్పాదులను కోయటం) అని ఉండటం సుభావ్యమనీ డా. పుల్లెల శ్రీ రామచంద్రుడుగారి సూచన.

ఈ నిర్వచనం భరతముని చెప్పిన పరిలోలిత లేదా లోలిత శిరము యొక్క నిర్వచనమునకు దగ్గరగా ఉంది. ఇంతకుముందు చెప్పిన ఆలోలితమునకు దీనికి పంబంధం కన్పించటం లేదు.

22. తిరళ్ళినశిరస్సు :

పార్వద్యయాదూర్వభాగే చలనా త్తిర్యగీరితమ్ ।

118

లక్ష్మణిరూపణే నృతే ముఖచారీయనామని ॥

తత్తదాచిత్కళాతేషు తిరళ్ళిన ముదీరితమ్ ॥

119

అర్థం : పార్శ్వద్వయాత్, ఊర్ధ్వభాగే, చలనాత్ = రెండు ప్రక్కలమండి (= ప్రక్కకు), వై భాగంలో, చలించటంవల్ల; తిర్యక్ కఠితమ్ = తిర్యక్కు (= తిరస్కృత శిరస్సు అని), చెప్పబడింది.

లజ్జానిరూపణే, ముఖచారీయ నామని నృతే = సిగ్గును నిరూపించటంలో, ముఖచారి అనే పేరుగల నృతంలో; తత్ తత్ ఔచిత్య కాలేషు = ఆయా (= ఇంకా ఇటువంటి) సందర్భానిత సమయా లలో: తిరస్కృతం, ఉదీరితమ్ = తిరస్కృతం (యొక్క వినియోగం), చెప్పబడింది.

కాత్పర్యం : రెండు ప్రక్కలకు వైవైన చూస్తే, అది 'తిరస్కృత శిరస్సు' అవుతుంది.

లజ్జ, ముఖచారి వటన, ఇంకా ఇటువంటి వాటిల్లో సమయోచితంగా ఈ శిరస్సు వినియోగపడుతుంది.

టీక : దీనిని భరతముని చెప్పలేదు.

23. ప్రకంపితశిరస్సు :

పునఃపునః ప్రచలనా త్పురోభాగే చ పార్శ్వయోః ।

ప్రకంపితశిరః ప్రోక్తం నాట్యశాస్త్రేషు నమ్మతమ్ ॥ 120

అదృశ్యాఖ్యరసే గీతే ప్రబంధే భ్రమరే తథా ।

ప్రత్యర్థియుద్ధభావేఽపి ప్రకంపితశిరో భవేత్ ॥ 121

అర్థం : పార్శ్వయోః, పురోభాగే (చ) = రెండు ప్రక్కల, ముందుభాగంలో; పునఃపునః, ప్రచలనాత్ = మాటిమాటికి, చలించటం వల్ల, ప్రకంపితశిరః, ప్రోక్తః = ప్రకంపిత శిరస్సు (అని), చెప్పబడింది; నాట్యశాస్త్రేషు, నమ్మతమ్ = (ఇది) నాట్యశాస్త్రాలలో, అంగీకరించబడింది.

అదృశ-అఖ్యరసే, గీతే, ప్రబంధే, (తథా) భ్రమరే =

అద్భుతం అనే పేరుగల రసం, గీతం, ప్రబంధం, భ్రమరం; ప్రత్యర్థి యుద్ధభావే (అపి) = శత్రువుతో యుద్ధానికి తలవడటం-ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో ప్రకంపితశిరః, భవేత్ = ప్రకంపితశిరస్సు, (ప్రయుక్తం) అవుతుంది.

తాత్పర్యం : రెండు ప్రక్కలకు, ముందుకు మాటిమాటికి చలింపజేస్తే, అది 'ప్రకంపితశిరస్సు' అవుతుంది.

అద్భుతరసం, గీతం (=పాట), ప్రబంధం (=గ్రంథవచనం), తుమ్మెద, ప్రత్యర్థి తో యుద్ధానికి తలవడటం-ఈ అర్థాలలో ప్రకంపితశిరస్సు చెల్లుతుంది.

టీక : దీనిని భరతముని చెప్పలేదు.

24. సౌందర్యశిరస్సు :

ఊర్ధ్వోముఖ విన్యాసాత్ పశ్చాద్భాగేన చాలనాత్ ।

సౌందర్యాఖ్యశిరః ప్రోక్తం నర్వనాట్యే ప్రశస్యతే । 122

కారణాభినయే హస్తభ్రమణాభ్యే చ న ర్తనే ।

సౌందర్యాఖ్యశిరః ప్రోక్తం యోగాభ్యాసేతు యుజ్యతే ॥ 123

అర్థం : ఊర్ధ్వ, అధోముఖ, విన్యాసాత్ = (శిరస్సును) పైకి, క్రిందకు, తిప్పటంవల్ల; పశ్చాత్ భాగేన, చాలనాత్ = వెనుకభాగంలో చలింపజేయటంవల్ల; సౌందర్య-అఖ్యశిరః, ప్రోక్తం = 'సౌందర్యం' అనే పేరుగల శిరస్సు చెప్పబడింది; నర్వనాట్యే, ప్రశస్యతే = (ఇది) అన్నివిధములైన నాట్యాలలో, కీర్తింపబడుతున్నది.

కారణ-అభినయే, హస్తభ్రమణ-అభ్యే (చ) న ర్తనే = (పదేని) కారణం అభినయించటంలో, హస్తభ్రమణం అనే పేరుగల నర్తనంలో; యోగాభ్యాసే (తు) యోగాభ్యాసంలో; సౌందర్య-అఖ్యశిరః, ప్రోక్తం = సౌందర్యం అనే పేరుగల, శిరస్సు చెప్పబడింది.

కాత్పర్యం : వైకి క్రిందికి చూడటం, వెనుక (=వీపు)వైపు తిప్పటంవల్ల 'సౌందర్యశిరస్సు' ఏర్పడుతుంది.

ఏదేని కారణాన్ని అభినయించటంలో, హస్త ప్రమణం అనే నాట్యంలో, యోగాభ్యాసంలో ఈ సౌందర్యశిరస్సు వినియోగ పడుతుంది.

టీక : దీనిని కూడ భరతముని చెప్పలేదు.

4 దృష్టి భేదాలు

దృష్టుల పేర్లు

సమ మాలోకితం సాచీ ప్రలోకితనిమాలితే ।

ఉల్లోకితానువృత్తే చ తథాచైవా ౭ వ లోకితమ్ ॥

124

ఇత్యవ్ద దృష్టి భేదాః స్వః కీర్తితాః పూర్వసూరిభిః ।

అర్థం : సమమ్, ఆలోకితం, సాచీ, ప్రలోకిత-నిమాలితే—
సమం, ఆలోకితం, సాచి, ప్రలోకితం, నిమీలితం; ఉల్లోకిత - అను
వృత్తే (చ), (తథా) (చ) అవలోకితమ్—ఉల్లోకితం, అనువృత్తం,
అవలోకితం—(ఇట్లా) దృష్టి భేదాః, అట్టా, స్వః, ఇతి—దృష్టి
భేదాలు, ఎనిమిది, కలవు, అని; పూర్వ సూరిభిః, కీర్తితాః—
పూర్వ విద్వాంసుల చేత, కీర్తించబడినవి (= పేర్కొనబడినవి).

తాత్పర్యం : 1. సమం, 2. ఆలోకితం, 3. సాచి, 4. ప్రలో
కితం, 5. నిమీలితం, 6. ఉల్లోకితం, 7. అనువృత్తం, 8. అవలో
కితం—ఇట్లా దృష్టి భేదాలు ఎనిమిది అని ప్రాచీన విద్వాంసులు
పేర్కొన్నారు.

టీక : నాట్యకాస్త్రాది గ్రంథాలలో 36 దృష్టి భేదాలు
మూడు భాగాలుగా చెప్పబడినవి—రసదృష్టులు-8; స్థావరభావ
దృష్టులు-8; వ్యభిచారిభావ దృష్టులు-20. కాని నందికేశుడు ఎని
మిది భేదాలనే చెప్పినాడు; కావున ఇది భరతాగమ సంప్రదాయం
కాదు; భిన్న సంప్రదాయానికి చెందింది. 'పూర్వసూరిభిః' అనే
దానికి 'భరతాగమే' (=నాట్య వేదమందు! అని నిదా పాతం.
అందుచేత 'పూర్వసూరిభిః' అన్న పాతమే సమంజసం. మరి నంది
కేశుడు పేర్కొన్న ఆ పూర్వసూరులు ఎవరో?

ఈ ఎనిమిది భేదాలనే కాక, 'గ్రంథాంతరస్థ భేదాః' అంటూ 44 దృష్టి భేదాలు తరువాత చెప్పబడుతున్నవి. నందికేశుడు చెప్పిన ఎనిమిది దృష్టి భేదాలు ఆతడు చెప్పిన శిరో భేదాలను అనుసరించి ఉండటం వేషాదయులు గమనించగలరు.

ఆయా గ్రంథాలలోని శిరో భేదాలను పట్టిక రూపంలో ఇస్తున్నాను.

దృష్టి భేదాలు

నా. కా. లో	ఆభి. ద. లో	ఇతర గ్రంథాలలో
రస దృష్టులు :		
1. కాంత	నమం	నమ
2. భయానక	ఆలోకితం	వ్రలోకిత
3. హాస్య	సాచి	స్నిగ్ధ
4. కరుణ	వ్రలోకితం	శృంగార
5. అద్భుత	నిమీలితం	ఉల్లోకిత
6. రౌద్ర	ఉల్లోకితం	అద్భుత
7. విర	అనువృత్తం	కరుణ
8. భీతత్వ	అవలోకితం	విస్మయ
స్థాయిభావ దృష్టులు :		
9. స్నిగ్ధ		దృప్త
10. హృష్ట		విషణ్ణ
11. దీన		భయానక
12. క్రుద్ధ		సాచి
13. దృప్త		ద్రుత

నా. కా. లో.	అలి. ద. లో.	ఇతర గ్రంథాలలో
14. భయాన్విత		పీఠ
15. జాగుప్పిత		రాద్ర
16. విస్మిత		దూర

నందారి భావ దృష్టులు :

17. శూన్య	ఇంగిత
18. మలిన	విలోకిత
19. ప్రాంత	వికర్షిత
20. లజ్జాన్విత	శంకిత
21. గ్లాన	అభితప్త
22. శంకిత	అవలోకిత
23. విషణ్ణ	శూన్య
24. ముకుల	హృష్ట
25. శుందిత	ఉగ్ర
26. అభితప్త	విప్రాంత
27. జిహ్వా	శాంత
28. లలిత	మీలిత
29. వికర్షిత	సూచన
30. అర్థముకుల	లజ్జిత
31. విప్రాంత	మలిన
32. విస్తృత	త్రప్త
33. అకేకర	మూస

నా. కా. లో.	అభి. ద. లో.	ఇతర గ్రంథాలలో
84. వికోశ		ముకుళ
85. క్రంత		కుంచిత
86. మదిర		ఆకాశ అర్థముకుళ అనువృత్త విప్లవ జిహ్వా వికోశ మదిర హృదయ లలిత

1. సమదృష్టి

వీక్షణం సురనారీవత్ సానందం సమవీక్షణమ్ 125

నాట్యారంభే తులాయాం దావ్యన్యదంతావినిశ్చయే ।

అశ్చర్యే దేవతారూపే సమదృష్టి రుదాహృతాః 126

అర్థం : సానందం = ఆనందంతో; సురనారీవత్ వీక్షణం = దేవతా స్త్రీ (= అప్పురస)వలె చూడటం (= రెప్పవేయక చూడటం); సమవీక్షణమ్ = 'సమదృష్టి' (అవుతుంది) (వీక్షణం = చూపు).

నాట్యారంభే, తులాయాం (చ), (అపి) అన్య చింతా వినిశ్చయే = నాట్య ప్రారంభం, త్రాసును సూచించటం, ఇతరుల ఆలోచనను నిశ్చయించటం; అశ్చర్యే, దేవతారూపే = అశ్చర్యం, దేవతా విగ్రహం (దర్శించటం) — వీటియందు; సమదృష్టిః, ఉదాహృతాః = సమదృష్టి (ప్రయోగం), చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : ఆనందంతో, అప్పురసవలె రెప్పవేయక చూడటం 'సమదృష్టి' అవుతుంది.

నాట్య ప్రారంభం, త్రాసును సూచించటం, ఇతరుల ఆలోచనను ఊహించటం, ఆశ్చర్యం, దేవతామాప దర్శనం — వీటియందు సమదృష్టి వినియు క్రమపుటుంది.

టీక : 'వీక్షితం సురనారీభిః సమానం' (= అపసరసలతో సమానంగా చూడటం) అని నీడా పాఠం. ఆనందం కలిగివచ్చుటే కనులు పెద్దవిచేసి, రెప్పవేయక చూడటం సహజం. అందుచేత 'సురనారీవత్ సానందం' అన్న దే సమంజసం కాగలదు.

2. ఆలోకిత దృష్టి

ఆలోకితం భవేదాశుభ్రమణం స్ఫుటవీక్షణమ్ ।

కులాలచక్రభ్రమణే సర్వవస్తు ప్రదర్శనే ।

127

యాజ్ఞాయాం చ ప్రయోక్తవ్య మాలోకితవిరీక్షణమ్ ।

అర్థం : ఆశుభ్రమణం, స్ఫుటవీక్షణమ్ = కనుగ్రుడ్లు వడిగా తిరగటం, కళ్ళు విప్పారటం (ఉన్నప్పుడు), ఆలోకితం భవేత్ = ఆలోకిత (దృష్టి) అవుతుంది.

కులాల చక్రభ్రమణే = కుమ్మరి సారె తిరగటం; సర్వవస్తు ప్రదర్శనే = చుట్టూ ఉన్న అన్ని వస్తువులను చూపటం; యాజ్ఞాయాం (చ) = యాచించటం — వీటియందు; ఆలోకిత విరీక్షణమ్, ప్రయోక్తవ్యమ్ = ఆలోకిత దృష్టి, ప్రయోగింపదగినది.

తాత్పర్యం : కనుగ్రుడ్లు వడిగా తిరగటం, కనులు విప్పారటం జరిగినప్పుడు 'ఆలోకిత దృష్టి' ఏర్పడుతుంది.

కుమ్మరి సారె తిరగటం, చుట్టూ ఉన్న అన్ని వస్తువులను చూపటం, యాచించటం — వీటియందు ఈ దృష్టిని ప్రయోగింపదగును.

టీక : 'యాజ్ఞాయాం' అనే దానికి బదులు 'ఇచ్ఛాయాం' అని నీడా పాఠం — ఇచ్ఛ (= కోరిక) యందు అని దీని అర్థం.

3. సాచీ దృష్టి

స్వస్థానే తిర్యగాకార మపాంగవలనం క్రమాత్. 128

సాచీదృష్టి రితిజ్ఞేయా నాట్యకాస్త్రవిశారదైః ।

ఇంగితే శ్మశ్రునంస్పర్శే శరలశ్చే శుకే స్మృతే ॥ 129

సూచనాయాం చ కార్యాణాం నాట్యే సాచీనిరీక్షణమ్ ।

అర్థం : స్వస్థానే = నహజ స్థానంలో; క్రమాత్, తిర్యక్ ఆకారం, అపాంగవలనం = క్రమంగా, అడ్డంగా తిరిగిన, కడకంటి ప్రసారం (= కటాక్షం); సాచీదృష్టిః ఇతి = 'సాచీ దృష్టి' అని; నాట్యకాస్త్ర విశారదైః, జ్ఞేయా = నాట్య కాస్త్రవేత్తల చేత, తెలియదగినది.

ఇంగితే, శ్మశ్రునంస్పర్శే, శరలశ్చే, శుకే, స్మృతే = ఇష్టం తెలుపటం, మీసం దువ్వటం, బాణం ఎక్కువెట్టటం, చిలుక (ను ఆదరించటం), స్మరించటం; కార్యాణాం సూచనాయాంచ, నాట్యే = కార్యముల సూచన, నాట్యం; — వీటిని ప్రదర్శించటంలో; సాచీ నిరీక్షణమ్ = సాచీ దృష్టి (ప్రయుక్తమవుతుంది.)

తాత్పర్యం : క్రమంగా, అడ్డంగా తిరిగిన కడకంటి చూపు 'సాచీ దృష్టి' అనబడుతుంది.

ఇష్టం లేదా అభిప్రాయం తెలుపటం, మీసం దువ్వటం లేదా సరిచేయటం, బాణం ఎక్కువెట్టటం (= గురి చూడటం), చిలుకను దువ్వటం, వృరణ, నాట్యం, కార్యముల సూచన — వీటిని నిరూపించటంలో సాచీదృష్టి వినియోగపడుతుంది.

టీక : 'అపాంగ వలనం' అనే దానికి 'అపాంగ చలనం' (= కడకంటి కదలిక) అని నీడా పాఠం. 'శరలశ్చే శుకే' అనే దానికి 'శరలశ్చే ఒం శుకే' అని నీడా పాఠం (శుకమునకు బదులు అంశుకం = వస్త్రం అని అర్థం). 'కార్యాణాం నాట్యే' అనే దానికి 'కులటానాట్యే' అని నీడా పాఠం. కులటా నాట్యమంటే ఏమిటో తెలియరాలేదు. ఇది బహుశః ఇంతకుముందు పేర్కొన్న

నీచ నాట్యం కావచ్చునేమో ? 'నాట్యశాస్త్ర విశారదైః' అనే దానికి 'నాట్యశాస్త్రార్థకోవిదైః' (=నాట్యశాస్త్రం యొక్క అర్థాలు తెలిసిన వారు) అని నీడా పాఠం.

4. ప్రలోకితదృష్టి

ప్రలోకితం పరిక్షేయం చలనాత్ పార్శ్వభాగయోః । 180

ఉభయోః పార్శ్వయోః వస్తునిర్దేశే చ ప్రసంజితే ।

చలనే బుద్ధిజాడ్యే చ ప్రలోకితనిరీక్షణమ్ ॥ 181

అర్థం : పార్శ్వ భాగయోః, చలనాత్ = ఇరుప్రక్కలకు, చలించటం వల్ల; ప్రలోకితం, పరిక్షేయం = ప్రలోకితదృష్టి (అని) తెలియవలెను.

ఉభయోః పార్శ్వయోః, వస్తునిర్దేశే, ప్రసంజితే = రెండు ప్రక్కలను, వస్తువులను నిర్దేశించటం, వాటిని గూర్చి ప్రసంగించటం; చలనే, బుద్ధిజాడ్యే (చ) = చలనం, బుద్ధిజాడ్యం (= కలవరపాటు) — వీటిని నిరూపించటంలో; ప్రలోకితనిరీక్షణమ్ = ప్రలోకిత దృష్టి (ఉపయుక్తమవుతుంది).

తాత్పర్యం : రెండుప్రక్కలకు చలించటంవల్ల 'ప్రలోకిత దృష్టి' అవుతుంది.

రెండుప్రక్కల నుండి వస్తువులను చూపటం, వాటిని గూర్చి ప్రసంగించటం, చలనం, కలవరపాటు- అనే అర్థాలలో ప్రలోకితదృష్టి ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : వస్తునిర్దేశే ప్రసంజితే అనే దానికి 'వస్తుదర్శనే సూచనే తథా' అని నీడా పాఠం. 'ఉభయపార్శ్వములందున్న వస్తువులను చూడటం, సూచించటం' అని అర్థం.

'ప్రసంజితే' అనేదానికి "excessive affection" అని ఘోష్ అనువాదం.

5. నిమీలితదృష్టి

దృష్టేరర్థవికాసే నిమీలితాదృష్టి రీరితా ।

ఋషివేషే పారవశ్యే జపే ధ్యానే నమస్కృతే ॥

182

ఉన్నాడే సూక్ష్మదృష్టౌ నిమీలితాదృష్టి రీరితా ।

అర్థం : దృష్టేః, ఆర్థవికాసే = దృష్టి, సగమే వికసించి నప్పుడు, (= కన్ను సగం తెరిచిచూడటం); నిమీలితాదృష్టిః, ఈరితా = నిమీలిత దృష్టి చెప్పబడినది.

ఋషివేషం, పారవశ్యం, జపం, ధ్యానం, నమస్కారం = ఋషి వేషం, పరవశత్వం, జపం, ధ్యానం, నమస్కారం; ఉన్నాడే, సూక్ష్మ దృష్టౌ (చ) = ఉన్నాడం, సూక్ష్మదృష్టి- వీటిని నిరూపించటంలో నిమీలితాదృష్టిః ఈరితా = 'నిమీలితదృష్టి' చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : దృష్టి సగమే కనిపించినప్పుడు అది 'నిమీలితదృష్టి' అవుతుంది.

ఋషివేషం, పారవశ్యం, జపం, ధ్యానం, నమస్కారం, ఉన్నాడం, సూక్ష్మదృష్టి-ఈ అర్థాలలో నిమీలితదృష్టి తగును.

టీక : 'నిమీలితదృష్టి' అని ఘోష్ పాఠం. కాని వారి అంగ్గాను వాదంలో 'నిమీలితదృష్టి' అనియేఉన్నది. 'నిమీలిత' అన్నదే ప్రసిద్ధ మైనవేరు. 'ఋషివేషే' అనేదానికి 'ఆశీవిషే' (= పామువిషమందు) అని ఘోష్ పాఠం.

6. ఉల్లోకితదృష్టి

ఉల్లోకితమితి జ్ఞేయ మూర్ధ్వభాగే విలోకనమ్ ॥

183

ద్యౌజాగ్రే గోపురే దేవమండపే పూర్వజన్మని ।

ఔన్నత్యే చంద్రికాదావప్యుల్లోకిత నిరీక్షణమ్ ॥

184

అర్థం : ఉర్ధ్వభాగే, విలోకనమ్ = పైకి, నిక్కి చూడటం; ఉల్లోకితం ఇతి, జ్ఞేయం = ఉల్లోకిత (దృష్టి) అని, తెలియవలెను.

ద్యజాగ్రే, గోపురే, దేవమండపే, పూర్వజన్మని, జాన్మత్యే. చంద్రికాదౌ (అపి) = ద్యజాగ్రం (= తెండాకొన), గోపురం, దేవ మండపం (= దేవాలయం లేదా పరివేషం), పూర్వజన్మస్మరణ, జాన్మత్యం (= ఎత్తు), చంద్రిక (వెన్నెల) మొదలైనవి — వీటిని నిరూపించటంలో; ఉల్లోకిత నిరీక్షణమ్ = 'ఉల్లోకితదృష్టి' (ప్రయుక్త మవుతుంది).

తాత్పర్యం : వైకి నిక్కిచూడటం 'ఉల్లోకితదృష్టి' అవుతుంది.

ద్యజాగ్రం, గోపురం, దేవమండపం, పూర్వజన్మస్మరణ, ఎత్తు, వెన్నెల మొదలగువాటి యందు ఈ దృష్టి చెల్లుతుంది.

టీక : 'ఊర్ధ్వభాగే విలోకనమ్' అనే దానికి 'ఊర్ధ్వ భాగోన్న తావనమ్' అని నీడా పాఠం, 'వైకి ఎత్తబడిన ముఖం కలది' అని అర్థం.

7. అనువృత్తదృష్టి

ఊర్ధ్వదో వీక్షణం వేగా దనువృత్త మికిరితమ్ ।

కోవ దృష్టౌ ప్రయామంత్రేఽవ్యనువృత్తనిరీక్షణమ్ ॥ 185

అర్థం : వేగాత్ = వేగంవల్ల; ఊర్ధ్వ-అధోవీక్షణం = వైకి కిందకు చూడటం; అనువృత్తమ్ ఇతి, కలితమ్ = అనువృత్తం (= అను వృత్తదృష్టి) అని, చెప్పబడినది.

కోపదృష్టౌ, ప్రయా-ఆమంత్రే (అపి) = కోపంగా చూడటం, ప్రీతితో లేదా మిత్రులను విలసటం — వీటిని నిరూపించటంలో; అనువృత్తనిరీక్షణమ్ = 'అనువృత్తదృష్టి' (ప్రయుక్తమవుతుంది.)

తాత్పర్యం : వేగంగా వైకి, క్రిందకు చూడటం 'అనువృత్త దృష్టి' అవుతుంది.

కోపంగా చూడటం, ప్రీతితో విలసటం లేదా మిత్రులను విలసటం — వీటియందు ఈ దృష్టి ప్రయుక్తమవుతుంది.

8. అవలోకితదృష్టి

అధస్తాద్దర్శనం యత్త దవలోకిత ముచ్యతే ।

ఛాయాలోకే విచారే చ చర్యాయాం పతనశ్రమే ॥

186

స్వాంగావలోకనే యానేఽ వ్యవలోకిత ముచ్యతే ।

అర్థం : యత్, అధస్తాత్ దర్శనం = ఏది, క్రిందికిచూడటమో; తత్, అవలోకితం, ఉచ్యతే = అది అవలోకితం (= అవలోకితదృష్టి) (అని), చెప్పబడుతున్నది.

ఛాయా-అలోకే, విచారే (చ), చర్యాయాం, పతనశ్రమే, స్వ-అంగావలోకనే, యానే (అపి) = నీడను చూడటం, విచారం (= అలోచన), పనిచేయటం, పతనం వలని శ్రమ, స్వీయ అవయవాలను చూచుకొనటం, నడక-వీటియందు; అవలోకితం, ఉచ్యతే = అవలోకితదృష్టి, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : క్రిందికి చూడటం 'అవలోకితదృష్టి' అవుతుంది.

నీడను చూడటం, అలోచన, పనిచేయటం, పతనంవలని శ్రమ, స్వీయఅవయవములను చూసుకొనటం, నడక-వీటిని నిరూపించటంలో ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : 'చర్య' అనే దానికి 'వ్యాయామం' అని ఘోష్ అనువాదం. 'చర్యాయాం' అనేదానికి 'శయ్యాయాం' (= పడకయందు) అని నీడా పాఠం. 'పతనశ్రమే' అనే దానికి 'పతనశ్రమే' (= పతన విధానమందు) అని నీడా పాఠం.

గ్రంథాంతర దృష్టిభేదాలు

నమా వ్రలోకితా స్నిగ్ధా శృంగారోల్లోకితాఽ దృతా ॥

187

కరుణా విన్మయా దృప్తా విషణ్ణా చ భయానకా ।

సాదీ ద్రుతా వీరరాద్రే దూరేంగితవిలోకితాః ॥

188

వితర్కితా శంకితా చ అభితప్తావలోకితా ।

కూన్యా హృష్టోగ్రవిభ్రాంతాః శాంతా మీలితసూచనే । 139

లక్ష్మితా మలినా త్రప్తా వ్లూనా ముకుశకుంచితే ।

అకాశాదర్థముకుళా అనువృత్తా చ విప్లుతా । 140

జిహ్వా వికోశా మదిరా హృద్యా లలితసంక్షితా ।

చతుశ్చక్వారీంశదితి దృష్టి పేదాః ప్రక్షిప్తాః । 141

అర్థం : 1. సమా, 2. ప్రలోకితా, 3. స్నిగ్ధా, 4. శృంగారా, 5. ఉల్లోకితా, 6. అద్భుతా, 7. కరుణా, 8. విస్మయా, 9. దృప్తా, 10. విషణ్ణా(చ), 11. భయానకా, 12. సాచి, 13. ద్రుతా, 14. పీరా, 15. రాద్రా, 16. దూరా, 17. ఇంగితా, 18. విలోకితా, 19. వితర్కితా, 20. శంకితా, 21. అభితప్తా, 22. అవలోకితా, 23. కూన్యా, 24. హృష్టా, 25. ఉగ్రా, 26. విభ్రాంతా, 27. శాంతా, 28. మీలితా, 29. సూచనా, 30. లక్ష్మితా, 31. మలినా, 32. త్రప్తా, 33. వ్లూనా, 34. ముకుళా, 35. కుంచితా, 36. అకాశా, 37. అర్థ ముకుళా, 38. అనువృత్తా(చ), 39. విప్లుతా, 40. జిహ్వా, 41. వికోశా, 42. మదిరా, 43. హృద్యా, 44. లలిత సంక్షితా = 1. సమ, 2. ప్రలోకిత, 3. స్నిగ్ధ, 4. శృంగార, 5. ఉల్లోకిత, 6. అద్భుత, 7. కరుణ, 8. విస్మయ, 9. దృప్త, 10. విషణ్ణ, 11. భయానక, 12. సాచి, 13. ద్రుత, 14. పీర, 15. రాద్ర, 16. దూర, 17. ఇంగిత, 18. విలోకిత, 19. వితర్కిత, 20. శంకిత, 21. అభితప్త, 22. అవలోకిత, 23. కూన్య, 24. హృష్ట, 25. ఉగ్ర, 26. విభ్రాంత, 27. శాంత, 28. మీలిత, 29. సూచన, 30. లక్ష్మిత, 31. మలిన, 32. త్రప్త, 33. వ్లూన, 34. ముకుళ, 35. కుంచిత, 36. అకాశ, 37. అర్థముకుళ, 38. అనువృత్త, 39. విప్లుత, 40. జిహ్వా, 41. వికోశ, 42. మదిర, 43. హృద్య, 44. లలిత. —

(ఇట్లా); దృష్టిభేదాః = దృష్టిభేదాలు; చతుఃచక్వారిం శత్ ఇతి = నలలై నాలుగు అని; ప్రకీర్తితాః = కీర్తింప (=చెప్ప)బడినవి.

తాత్పర్యం : దృష్టిభేదాలు నలలై నాలుగు అని చెప్పబడినవి — సమ, ప్రలోకిత, స్నిగ్ధ, శృంగార, ఉల్లోకిత, అద్భుత, కరుణ, విస్మయ, దృప్త, విషణ్ణ, భయానక, సాచి, ద్రుత, వీర, రౌద్ర, దూర, ఇగిత, విలోకిత, వితర్కిత, శంకిత, అభితప్త, అవలోకిత, కూన్య, హృష్ట, ఉగ్ర, విభ్రాంత, శాంత, మీలిత, సూచన, లజ్జిత, మలిన, త్రస్త, మ్లాన, ముకుళ, కుంచిత, ఆకాశ, అర్థముకుళ, అనువృత్త, విప్లుత, జిహ్వా, వికోశ, మదిర, హృద్య, లలిత.

టీక : ఇతర గ్రంథాలలోనివి అంటూ చెప్పిన ఈ భేదాలు కొన్ని భరతాదులు చెప్పిన రస-స్థాయి భావ-వ్యభిచారి భావ దృష్టులతో సంబంధమున్నవి (చూ. తె. నా. శా. పుటలు-271-77). అభినయంలో దృష్టులకు అధికమైన ప్రాధాన్యం ఉంది. అయినా భరతాదుల వలె సందికేశ్వరుడు దృష్టులను విస్తరంగా వివరించలేదు.

1. సమదృష్టి

వీక్షణం సురసారీణా మివ దృష్టిః సమా భవేత్ ।

సమాధిషు ప్రయోక్తవ్యమితి నాట్యవిదో విదుః ॥

142

అర్థం : సురసారీణామ్ ఇవ వీక్షణం = దేవతాస్త్రిలవలె (=రెప్ప పాటులేకుండా) చూడటం; సమాదృష్టిః భవేత్ = 'సమదృష్టి' అవుతుంది.

సమాధిషు ప్రయోక్తవ్యమ్ ఇతి = (దీనిని) సమాధులయందు (సమాధి = నిలకడగా చూడటం) ప్రయోగింపదగును అని; నాట్యవిదః విదుః = నాట్యవేత్తలు, తెలిసికొందురు.

తాత్పర్యం : దేవతా స్త్రిలవలె రెప్పపాటు లేకుండా చూడటం 'సమదృష్టి' అవుతుంది. సమాధి విషయంలో ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఈ నిర్వచనం కంటే ఇంతకు ముందు చెప్పిన 'సమ దృష్టి' నిర్వచనం సమగ్రంగా ఉన్నది. "సమాధిషు" అనేదానికి 'సామాన్య పరిస్థితులలో' అని కుమారప్పామి అనువాదం. ఏకాగ్ర తతో లేదా "నిలకడగా చూచుటయందు" అనే అర్థం సమంజసం.

2. ప్రలోకితదృష్టి

ప్రలోకితా పరిక్షేయా దర్శనం పార్శ్వభాగయోః ।

ఉభయోః పార్శ్వయోః వస్తుదర్శనాదిషు యుజ్యతే ॥ 143

అర్థం : పార్శ్వ భాగయోః, దర్శనం = ఇరుప్రక్కలను (చూచే) చూపు; ప్రలోకితా, పరిక్షేయా = ప్రలోకిత (దృష్టి అని), తెలియవలె.

ఉభయోః, పార్శ్వయోః = ఇరుప్రక్కలందును ఉన్న; వస్తు దర్శనాదిషు = వస్తువులను చూడటంలో; యుజ్యతే = (ప్రలోకిత దృష్టి) తగును.

తాత్పర్యం : ఇరు ప్రక్కలకు చూడటం 'ప్రలోకితదృష్టి' అవుతుంది.

రెండు ప్రక్కలందున్న వస్తువులను చూడటంలో ఈ దృష్టి వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఈ నిర్వచనం ఇంతకు ముందు చెప్పిన ప్రలోకితదృష్టి నిర్వచనంతో పంపిడిస్తున్నది; అచ్చట వినియోగం అధికంగా చెప్పబడింది.

3. స్నిగ్ధదృష్టి

సహర్షా సాఖిలాషా చ మనోజ్ఞాంతఃప్రకాశినీ ।

స్మరోద్రేకా భవేత్ స్నిగ్ధా స్నిగ్ధాదిషు నియుజ్యతే ॥ 144

అర్థం : సహర్షా, సాఖిలాషా(చ) = పంతోపంతో, అఖిలాష (= కోరిక)తో కూడినది; మనోజ్ఞా, అంతఃప్రకాశినీ = మనోజ్ఞ.

మైనది, అంతర్వికాసం కలది; స్మర-ఉద్రేకా = మన్మథ ఉద్రేకం కలది; స్నిగ్ధా భవేత్ = స్నిగ్ధ(దృష్టి) అవుతుంది.

స్నిగ్ధ-అదిమనియుజ్యతే = సేహితులు లేదా స్నిగ్ధ (= అరంకల) విషయాలు మొదలగు వాటి నిరూపణలో (ఈ దృష్టి) ప్రయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : సంతోషంతో అభిలాషతో కూడినది, మనోజ్ఞ మైనది, లోలోపల వికసించినది, మన్మథోద్రేకం కలది 'స్నిగ్ధదృష్టి' అవుతుంది.

స్నిగ్ధాది విషయాలలో ఈ దృష్టి వినియోగపడుతుంది.

టీక : 'స్నిగ్ధదృష్టి'ని భరతాదులు రతిస్థాయిభావదృష్టిగా పేర్కొన్నారు. నిర్వచన శ్లోకాలు భిన్నంగా ఉన్నప్పటికీ ఇంచు మించుగా అర్థంలో సంచదిస్తున్నవి. ఈ దృష్టిలో ఒక కనుబొమ మాత్రమే ఉజ్జితమవుతుందని కీర్తిధరాదులు చెప్పినట్లు సంగీత రత్నాకరంలో చెప్పబడింది.

4. శృంగార దృష్టి

హర్షోత్పన్నప్రమోదోత్థా కామం కామవశంవదా।

శృంగారదృష్టిః కాంతానాం భూషేపాపాంగసంభవా॥ 145

భవే న్మనోభవావిష్టకామిసివీక్షణాదిషు ।

అర్థం : హర్ష - ఉత్పన్న, ప్రమోదోత్థా = హర్ష (= సంతోషం), వలవ పుట్టిన, సుఖవిశేషం కలిగినది; కామం, కామవశంవదా = మిక్కిలిగా, మన్మథవశమైనది; కాంతానాం భూషేప-అపాంగ సంభవా = మనోహరలైన స్త్రీల, బొమముడుల వల్ల కటాక్షాలవల్ల కలిగినది; శృంగార దృష్టిః = 'శృంగార దృష్టి' (అవుతుంది).

మనోభవ-అవిష్ట, కామిసి, వీక్షణాదిషు = మన్మథావేశంతో ఉన్న, కామినుని, చూపులు మొదలగు వానియందు; భవేత్ = (శృంగార దృష్టి ఉత్పత్తి) అవుతుంది.

తాత్పర్యం : హర్షం తోడి సుఖంచేత కలిగినది, మిక్కిలిగా మన్మథవశమైనది, మనోహరమైన స్త్రీల బొమ్మముదలవల్ల, కటాక్షాల వల్ల ఏర్పడినది 'శృంగార దృష్టి' అవుతుంది.

మన్మథావిష్టమైన కామినుల చూపుల విషయంలో ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇది భరతాదులు చెప్పిన 'శృంగార రసదృష్టి'. అన్నింటను అర్థాలు పొందమన్నవి. సంగీత రత్నాకరంలో కటాక్షనిర్వచనం ఇట్లా ఉంది.

“యద్గతాగత విక్రాంతి వైచిత్ర్యేణ వివర్తనమ్ ।

తారకాయ : కలాభిజ్ఞానం కటాక్షం ప్రచక్షతే॥”

—తారకలను అటు ఇటు త్రిప్పటాన్ని, విచిత్ర పద్ధతిగా విలుకడ కలిగించటాన్ని కళాభిజ్ఞులు 'కటాక్షం' అంటారు.

౯. ఉల్లోకిత దృష్టి

ఉల్లోకితా పరిక్షేయా ఊర్వభాగావలోకనమ్॥

146

దర్శనే తుంగవస్తూనాం పూర్వజన్మని యుజ్యతే॥

అర్థం : ఊర్వభాగ-అవలోకనమ్ = మీది భాగం (=పైకి) చూడటం ; ఉల్లోకితా, పరిక్షేయా = 'ఉల్లోకిత (దృష్టి)' అని తెలియవలెను. తుంగవస్తూనాం, దర్శనే = ఎత్తుగా ఉన్న వస్తువులను, చూడటంలో; పూర్వజన్మని = పూర్వ జన్మ స్మరణలో; యుజ్యతే = (ఉల్లోకిత దృష్టి) తగును.

తాత్పర్యం : పైకి చూడటం 'ఉల్లోకిత దృష్టి' అవుతుంది.

ఎత్తుగా ఉన్న వస్తువులను చూడటంలో, పూర్వజన్మస్మరణలో ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇది, ఇంతకుముందు చెప్పిన ఉల్లోకిత దృష్టి సమానమే ; అచ్చట వినియోగం అధికంగా చెప్పబడింది.

6. అద్భుత దృష్టి

కించిత్ కుంచిత వత్సాంతా విన్మయోద్భిప్తభూంతా॥ 147

సవికాసా సమాదృష్టి రదృశేతి ప్రకీర్త్యతే ।

ఏషా తు భావకాస్త్రజ్ఞై రదృశాదిషు కీర్తితా॥ 148

అర్థం : కించిత్, కుంచిత, వత్సాంతా = కొంచెంగా, వంచబడిన, రెప్పల కొనలతో; విన్మయ-ఉత్థిప్త, భూలతా = ఆశ్చర్యంతో వైకి ఎత్తబడిన, కనుబొమలతో; సవికాసా, సమాదృష్టిః = వికాసంతో కూడుకొన్న (= ప్రకాశవంతమైన), సమదృష్టి; అద్భుతా, ఇతి. ప్రకీర్త్యతే = “అద్భుత (దృష్టి)” అని కీర్తింపబడుతున్నది.

ఏషా(తు) = ఈ (అద్భుత దృష్టి); అద్భుతాదిషు = ఆశ్చర్యం మొలగు వానియందు (ప్రయుక్తమవుతుందని); భావకాస్త్రజ్ఞైః, కీర్తితా = భావముల తత్త్వం తెలిసిన వారిచేత, కీర్తింపబడినది.

తాత్పర్యం : రెప్పల కొనలు కొంచెం వంచి, ఆశ్చర్యంవల్ల కను బొమలు పైకెత్తి, వికాసంతో చూచే సమదృష్టి ‘అద్భుతదృష్టి’ అవుతుంది.

ఆశ్చర్యం మొదలగు విషయములందు ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇది ‘అద్భుత’ అనే రసదృష్టి; భరతుని నిర్వచనంతో ఇది సంబదిస్తున్నది.

7. కరుణ దృష్టి

విప్రసార్థవికాసా స్యాదశ్రమంథరతారకా ।

నాసావలోకినీ దృష్టిః కరుణా కరణే రసే ॥ 149

అర్థం : విప్రసా, అర్థవికాసా, అశ్రమంథరతారకా, నాసావలోకినీ = దిగువకు వ్యాపించినది, సగం తెరువబడినది, కన్నీళ్ళతో

మెల్లగా తిరుగుతున్న తారకలు కలిగి, నాసాగ్రం మీద నిలిచినది; కరుణాదృష్టిః ప్యాత్ = 'కరుణ దృష్టి'. అవుతుంది.

కరుణేరసే = కరుణరసమందు (ఈ దృష్టి ప్రాయ క్రమవుతుంది).

తాత్పర్యం : క్రిందకు వ్రాలి, సగం తెరువబడి, కన్నీళ్ళతో మెల్లగా తిరుగుతున్న తారకలు కలిగి, నాసాగ్రమందు నిలిచిన చూపు 'కరుణ దృష్టి' అవుతుంది.

ఇది కరుణరసమందు ప్రాయ క్రమవుతుంది.

టీక : ఇది 'కరుణ' అనేరసదృష్టి. భరతాదుల నిర్వచనంతో చాలావరకు సంపదిస్తున్నది.

8. విస్మయ దృష్టి

ఉద్ధతా రచనా ౨ త్వర్థం సమా వికపితా తథా;

విస్మయపుటయుగ్మా చ విస్మయా విస్మయాదిషు ||

150

అర్థం : అత్వర్థం, ఉద్ధతా రచనా = విక్కిలిగా, బౌద్ధత్వం (=విక్కు) చూపేది; సమా, వికపితా (తథా) = సమంగా ఉన్నది, వికపించినది; విస్మయ పుటయుగ్మా (చ) = బాగా తెరువబడిన రెండు రెప్పలు కలిగి; విస్మయా = విస్మయ (దృష్టి అవుతుంది).

విస్మయాదిషు = (ఈ దృష్టి) విస్మయం (=ఆశ్చర్యం) మొదలగు వాటియందు ఉపయోగిస్తుంది.

తాత్పర్యం : ఎక్కువగా విక్కును చూపేది, సమంగా ఉన్నది, వికపించినది, బాగుగా తెరిచిన రెండు రెప్పలు కలిగి 'విస్మయ దృష్టి' అవుతుంది.

ఇది విస్మయాదులందు ఉపయోగపడుతుంది.

టీక : ఇది 'విస్మిత' అనే స్థాయి భావదృష్టి (విస్మయం

అద్భుతరసానికి స్థాయిభావం. 'ఉద్భవతరచవా ౭ త్యర్థం' అనే దానికి బదులు 'భృశ ముద్వృత్తతారాశ్చ' అని వాట్య శాస్త్రంలోనూ, 'ఉద్వృత్తతారకా' అని సంగీత రత్నాకరంలోనూ, ఉన్నది. 'మీదికి త్రిప్పబడిన తారకలు కలది' అనే ఈ అర్థమే సమంజసంగా ఉంది.

9. దృప్తదృష్టి

స్థిరా వికాసనహితా నిశ్చలీకృత తారకా ।

స్వసన్నివేశీ దృప్తా దృష్టి రుత్సాహగోచరా ॥

151

అర్థం : స్థిరా, వికాసనహితా, నిశ్చలీకృతతారకా. స్వసన్నివేశీ = నిలకడకలది, వికాసంతో కూడినది, చలించనితారకలు కలది, స్వస్థానమందు నిలిచినది; దృప్తాదృష్టి = 'దృప్తదృష్టి' (అవుతుంది).

ఉత్సాహగోచరా = (ఈ దృష్టి) ఉత్సాహమందు గోచరిస్తుంది.

తాత్పర్యం : నిలకడకలది, వికసించినది, నిశ్చలంగా ఉన్న తారకలు కలది, సహజ స్థానమందున్నది 'దృప్తదృష్టి' అవుతుంది.

ఇది ఉత్సాహమందు ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఉత్సాహం వీరరసానికి స్థాయిభావం. ఈ స్థాయి భావ దృష్టినే భరతాదులు 'దృప్తదృష్టి' అన్నారు. "సత్త్వముద్గిరతీ" అన్నది వారు చెప్పిన ప్రధానలక్షణం. సంపద్విషదులందు వికారత్వం పొందటం సత్త్వం: దానిని విడనాడటం (అంటే — స్థైర్యం కలిగి ఉండటం) అని 'దృప్త' పదాన్ని నిహాభూపాలుడు వ్యాఖ్యానించినాడు. 'తృప్త' (= satisfaction) అని కుమారస్వామి స్వీకరించిన పాఠం సరికాదు.

10. విషణ్ణదృష్టి

విస్తరితపుటద్యంద్యా విస్రస్తాంతనిమేషణా ।

స్త్రుతారా మనాకదృష్టి ర్విషణ్ణేతి నిగద్యతే ॥

152

విషాదేదైవ చింతాయాం దృష్టి రేషావ్రకిర్తితా ।

అర్థం : విప్రసౌఖ్య, పుట ద్వంద్వం = విస్తరించిన, రెండు రెప్పలు కలిది; విప్రస్త-అంతవిషేషణా = చివర తారినోయిన రెప్పపాటు కలిది; మహా స్తబ్ధతారా = కొంచెంగా నిశ్చలమయిన తారకలు కలిది; విషణ్ణా దృష్టిః, ఇతి, నిగద్యతే = 'విషణ్ణదృష్టి' అని, చెప్పబడు తున్నది.

విషాదృష్టిః = ఈ (విషణ్ణ) దృష్టి విషాదే (చ) (ఏవ). చింతా యాం = విషాదమునందు, చింతయందు; ప్రకీర్తితా = చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : విస్తరించిన రెప్పలు, తొలగిన రెప్పపాటు, కొంచెం నిశ్చలంగా ఉన్న తారకలు కలిది 'విషణ్ణదృష్టి'.

విషాదమునందు, చింతయందు ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : 'విషాదిని' అని వాట్యశాస్త్ర విరోధా ముద్రణ పాఠం. ఇది 'సంచారి భావ దృష్టి'. 'విప్రస్తాంతవిషేషణా' అనే దానికంటె సంగీతరత్నాకరాన్ని అనుసరించి 'విప్రస్తాంతా, విషేషణీ' అనేదే సరిఅయిన పాఠం కావాలి. 'తొలగిన కటాక్షాలు, రెప్పపాటు కలిది' అని దీని అర్థం.

11. భయానక దృష్టి

స్తబ్ధోద్వృత్తపుటాఽత్యర్థం చంచలా పుల్లతారకా ||

158

భయానకా భవేత్ దృష్టి ర్భృశం వీతే భయానకే ।

అర్థం : స్తబ్ధ-ఉద్వృత్త, పుటా = చలనంలేని, మీదికి ఎత్త బడిన, కమరెప్పలు కలిది; అత్యర్థం, చంచలా, పుల్లతారకా = తాగా, చలించుతున్నది, వికసించిన తారకలు కలిది; భయానకా, భవేత్ = భయానక (దృష్టి), అవుతుంది.

భృశంబీతే, భయానకే = ఈ (దృష్టి) మిక్కిలిగా భయపడటంతో, భయానక రసంలో (ప్రయుక్తమవుతుంది).

తాత్పర్యం : చలనంలేని, మీదికి ఎత్తబడిన కనురెప్పలుకలది, బాగా చలించుతూ, వికసించిన తారకలు కలది 'భయానక దృష్టి' అవుతుంది.

మిక్కిలి భయపడటం, భయానకరసం-వీటి యందు ఈ దృష్టి ప్రయుక్తమవుతుంది

టీక : ఇది 'భయానక' అనే రసదృష్టి.

12. సాచీదృష్టి

సాచీదృష్టి రితి జ్ఞేయా అపాంగ చలనక్రమాత్ ||

154

ఇంగితాది వ్యయం ప్రోక్తా తరతాగమవేదిభిః ।

అర్థం : అపాంగ, చలన క్రమాత్ = కడకంటిచూపు, క్రమంగా చలించటంవల్ల; సాచీదృష్టిః, ఇతి, జ్ఞేయా = 'సాచీదృష్టి' అని, తెలియదగినది.

ఇయం = ఇది (= ఈ సాచీదృష్టి) ఇంగితాదిషు, ప్రోక్తా = ఇంగితం (= ఇష్టాన్ని) తెలవటం మొదలగు వాటియందు, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : కడకంటి చూపు (=కటాక్షం)తో చూడటం 'సాచీదృష్టి' అవుతుంది. ఇష్టాన్ని తెలవటం మొదలగు వాటియందు ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన సాచీదృష్టి నిర్వచనంతో ఇది సంబదిస్తున్నది; అచ్చట వినియోగం అధికంగా చెప్పబడినది.

13. ద్రుతదృష్టి

తారాద్వయస్య చలనా ద్ద్రుతదృష్టిరుదాహృతా ||

155

ఏకస్యా వినియోగస్తు నంత్రమాదిషు కీర్తితా ।

అర్థం : తారాద్వయస్య, చలనాత్ = రెండుతారకలు, చలించటం వల్ల; ద్రుతదృష్టిః, ఉదాహృతా = 'ద్రుతదృష్టి' (అని) చెప్పబడినది.

వీరస్యా వివియోగః (శు) = ఈ దృష్టి యొక్క, వివియోగం; సంభ్రమాదిషు, కీర్తితా = సంభ్రమం మొదలగు వాటియందు, కీర్తింపబడినది.

తాత్పర్యం : రెండు తాత్కలు చలించితే 'ద్రుతదృష్టి' అవుతుంది.

సంభ్రమం మొదలగు వాటియందు ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : దీనిని భరతముని పేర్కొనలేదు.

14. వీరదృష్టి

దీప్తా వికసితా పుల్లా మధ్యా గంభీర్యశాలినీ ||

156

వీరా వీరరసే యోజ్యా అశుభా సమతారకా |

అర్థం : దీప్తా, వికసితా, పుల్లా, మధ్యా, గంభీర్యశాలినీ, అశుభా, సమతారకా = కాంతిమంతమైనది, తేటగా ఉన్నది, విప్పారినది, ఉగ్రమూ శాంతమూ శాక మధ్యస్థంగా ఉండేది, గంభీరంగా ఉండేది (= లోపలి అభిప్రాయం తెలియరానిది), కలక లేనిది, తారకలు సమంగా ఉన్నది; వీరా = వీర(దృష్టి అవుతుంది).

వీరరసే, యోజ్యా = (ఈ దృష్టి) వీరరసమునందు, తగినది.

తాత్పర్యం : దీప్తం, వికసితం, పుల్లం, మధ్యస్థం, గంభీరం, అశుభం, సమతారకం అయిన చూపు 'వీరదృష్టి' అవుతుంది.

ఇది వీరరసమందు ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇది 'వీర' అనే రసదృష్టి.

15. రౌద్రదృష్టి

అస్నిగ్ధా లోహితా క్రూరా నిస్తబ్ధపుటతారకా ||

157

క్రుకుటికుటిలోద్యుతా రౌద్రా రౌద్రే దృగుద్యతే|

అర్థం : అస్నిగ్ధా, లోహితా, క్రూరా, నిస్తబ్ధపుటతారకా,

ప్రభుకుటికుటిలా, ఉద్వృత్తా = సిద్ధిగంగానిది (=ప్రేమలేనిది), ఎర్ర వై నది, క్రూరమైనది, చలించని కనురెప్పలు తారకలు కలిది, బొమముడి వంకరైనది, మీదకు ఎత్తబడినది : రాద్రా దృష్, ఉచ్యతే = 'రాద్ర దృష్టి' అని చెప్పబడుతున్నది.

రాద్రే = (ఈ దృష్టి) రాద్ర (రవ) మందు (తగును).

తాత్పర్యం : ప్రేమలేనిది, ఎర్రగా ఉన్నది, క్రూరమైనది, చలించని రెప్పలు తారకలు కలిది, వంకరగా మీదకు ఎత్తబడిన బొమముడి కలిది, 'రాద్రదృష్టి' అవుతుంది.

ఇది రాద్రసంలో వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇది రాద్రసదృష్టి. భరతాదులు దీనిని 'రాద్ర' అన్నారు.

16. దూరదృష్టి

కించిదూర్వవికాసేన దూరదృష్టి రుదాహృతా ||

158

దూరావలోకనే ప్రోక్తా భావశాస్త్రవిచక్షణైః ।

అర్థం : కించిత్, ఊర్ధ్వవికాసేన = కొంచెం మీదకు తెరవ బడటంచేత; దూరదృష్టిః, ఉదాహృతా = 'దూరదృష్టి', చెప్పబడింది.

(ఈ దృష్టి) — భావశాస్త్ర, విచక్షణైః = భావముల విధానం, తెలిసినవారిచేత ; దూర-అవలోకనే, ప్రోక్తా = దూరంగా ఉన్న వారిని లేదా వాటిని చూడటంలో, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : కొంచెం మీదకు తెరువబడిన చూపు 'దూరదృష్టి'.

దూరమందున్న వా(రి)టిని చూడటంలో ఇది వినియోగపడుతుంది.

టీక : దీనిని భరతముని పెర్కొనలేదు.

17. ఇంగితదృష్టి

సహర్షేంగితదృష్టిః స్యాత్ కటాక్షపంసక్రమాత్ :

159

ఇంగితాది వ్యయం భావవేత్తృభిః సముదాహృతాః ।

అర్థం : సహర్షా—హర్షంతో కూడినది; కటాక్ష, చలన క్రమాత్ = కటాక్షం, క్రమంగా చలించటంవల్ల; ఇంగిత దృష్టిః, స్యాత్ = 'ఇంగిత దృష్టి' అవుతుంది.

ఇయం=ఇది (=ఈ ఇంగిత దృష్టి); భావవేత్తృభిః=భావ ములు తెలిసిన వారి చేత; ఇంగితాదిషు=ఇంగితం (=అభిప్రాయం తెలుపటం) మొదలైన వాటి యందు; సముదాహృతాః=చెప్పబడినది.

కాత్పర్యం : హర్షంతో కూడిన కడకంటిచూపులు క్రమంగా చలించటం 'ఇంగిత దృష్టి' అవుతుంది.

ఇది ఇంగితం మొదలైన వాటి యందు వ్రయుక్తమవు తుంది.

టీక : 'ఇంగితం' అనగా మనస్సులోని భావం. దానిని తెలిపే చేష్టకూడ ఇంగితమే అవుతుంది. ఈ దృష్టినికూడ భరతముని చెప్పలేదు.

18. విలోకిత దృష్టి

వీక్షణం వృష్ణభాగే యత్ర ద్విలోకిత ముచ్యతే ॥

160

ఇయం దృష్టి ర్భవేత్ వశ్చాదేక వృత్త్యవలోకనే ।

అర్థం : వృష్ణభాగే, వీక్షణం, యత్ = వెనుక భాగమందు, చూడటం, ఏదో; తత్, విలోకితం, ఉచ్యతే = అది, 'విలోకిత (దృష్టి)' (అని) చెప్పబడుతున్నది.

ఇయం, దృష్టిః = ఈ దృష్టిః; వశ్చాత్ - దేవ వృత్తి - అవలోకనే =

వెనుక భాగమునందున్న వాటిని లేదా కదలికలను చూడటంలో (ప్రయుక్తమవుతుంది).

తాత్పర్యం : వెనుకకు చూడటం 'విలోకిత దృష్టి' అవుతుంది.

వెనుక భాగమునందున్న వాటిని చూడటంలో ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : భరతాదులు ఈ దృష్టిని చెప్పలేదు.

19. వితర్కిత దృష్టి

వికాసితోద్భృతపుటా తథైవోత్పల్లతారకా ॥ 161

త్రాసితా సమతారా చ దృష్టిర్జ్ఞేయా వితర్కితా ।

ఏషా తు భావశాస్త్రజ్ఞై హహాదిషు నియుజ్యతే ॥ 162

అర్థం : వికాసితా, ఉద్భృత పుటా, (తథా) (ఏవ) ఉత్పల్లతారకా, త్రాసితా, సమతారా (చ) = తేటగా ఉన్నది, మీదకు ఎత్తబడిన కనురెప్పలు కలది, విరిసిన తారకలు కలది, కొంచెంగా భయపడినది, తారకలు స్థిరంగా ఉన్నది ; వితర్కితా దృష్టిః, జ్ఞేయా = 'వితర్కిత దృష్టి' (అని) తెలియదగినది.

ఏషా (తు) = ఇది; భావశాస్త్రజ్ఞైః = భావముల విధి తెలిసిన వారిచేత ; ఊహాదిషు నియుజ్యతే = ఊహించటం మొదలగు వాటి యందు ఉపయోగించబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : వికసించినది, మీదకు ఎత్తబడిన కనురెప్పలు కలది, విరిసిన తారకలు కలది, కొంచెంగా భయపడినట్లున్నది, సమ తారకలు కలది 'వితర్కిత దృష్టి' అవుతుంది.

ఊహించటం మొదలగు వాటి యందు ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇది 'వివర్ణిత' అనే సంచారిభావదృష్టి. భరతాదులు 'క్రిందికి చూచుట' ను ఒక లక్షణంగా చెప్పినారు.

20. శంకిత దృష్టి

కించిత్ చలా స్థిరా కించి దున్నతా తిర్యగాయతా ।

గూఢా చకితతారా చ శంకితా దృష్టి రుద్యతే ॥

163

శంకాదిషు ప్రయోక్తవ్యాప్రోక్తా నాట్యవికారదైః ।

అర్థం : కించిత్ చలా, కించిత్ స్థిరా = కొంచెం చలనం కలది, కొంచెం నిలుకడగలది ; తిర్యగాయతా = మీదకు చూచేది, అడ్డంగా తిరిగివది ; గూఢా, చకిత తారా (చ) = మరుగుపడేది, బెదురుతున్న తారకలు కలది ; శంకితా దృష్టిః, ఉచ్యతే = 'శంకిత దృష్టి' (అని), చెప్పబడుతున్నది.

(ఈ దృష్టి) శంక ఆదిషు, ప్రయోక్తవ్యా = శంక మొదలగు వాటియందు, ప్రయోగింపదగివది (అని); నాట్య వికారదైః, ప్రోక్తా = నాట్యవేత్తలచేత, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : కొంచెం చలనం కొంచెం నిలుకడ కలది, మీదకూ అడ్డంగానూ చూచేది, మరుగుపడేది, బెదురే తారకలు కలది 'శంకిత దృష్టి' అవుతుంది.

శంక మొదలగు వాటి యందు ఇది ప్రయోగింపదగినది.

టీక : ఇది 'శంకిత' అనే సంచారిభావదృష్టి.

21. అఖిత ప్ర దృష్టి

పుటప్రచలనం యత్ర తారకే దర్శనాలసే ॥

164

అఖితప్రా తవేత్ దృష్టిః నిర్వేద ప్రముఖే ష్వియమ్ ।

అర్థం : యత్ర = ఎక్కడ ; పుట ప్రచలనం = రెప్పల కదలిక (ఉంటుందో) ; దర్శన-అలసే తారకే = దర్శనాలనముగ తార

కలు (ఉన్నవో అక్కడ అది); అభితప్తా దృష్టిః, భవేత్ 'అభితప్త దృష్టి', అవుతుంది.

ఇయమ్ = ఇది; నిర్వేద ప్రముఖేషు = నిర్వేదం మొదలగు వాటియందు (ప్రయుక్తమవుతుంది).

తాత్పర్యం : రెప్పల కదలికలు, అలసిపోయిన తారకలు కలిది 'అభితప్త దృష్టి'.

నిర్వేదం మొదలగు వాటి యందు ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇది 'అభితప్త' అనే సంచారి భావదృష్టి. సంగీతరత్నాకరంలో వినియోగమునందు నిర్వేదంతో పాటు అభిఘాతం (= కొట్టటం), ఉపతాపం (= రోగం) కూడ చెప్పబడినవి.

22. అవలోకిత దృష్టి

అధస్తాత్ దర్శనం యత్తదవలోకిత ముచ్యతే ||

165

వినియోగో భవేదస్యా విచార పతనాదిషు ।

అర్థం : యత్, దర్శనం = ఏ, చూపు ; అధస్తాత్ = క్రిందుగా ఉండునో; తత్ = అది (= ఆ చూపు); అవలోకితం, ఉచ్యతే = 'అవలోకిత దృష్టి', (అని) చెప్పబడుతున్నది.

అస్యా, వినియోగః = దీని యొక్క, వినియోగం ; విచార, పతనాదిషు = విచారం (= ఆలోచన), పతనం — వీటియందు (అవుతుంది).

తాత్పర్యం : క్రిందిచూపు 'అవలోకిత దృష్టి'.

విచారం, పతనం — వీటి యందు ఇది వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన 'అవలోకిత దృష్టి', ఇది ఒక్కటే. అచ్చట వినియోగ మధికంగా చెప్పబడినది.

23. కూన్య దృష్టి

సమతారా వృదా బాహ్యో నిష్కంపా కూన్యదర్శనా ||

166

బాహ్యోర్దాగ్రహణే దేయం కూన్యదృష్టి రుదాహృతా |

అర్థం : సమతారా, వృటా = సమంగా ఉన్న తారకలు, కను రెప్పలు కలిది ; బాహ్యో = బెటవలికి ప్రవరించినది ; నిష్కంపా = చలనం లేనిది (అయిన చూపు) ; కూన్యదర్శనా = 'కూన్య దృష్టి' అవుతుంది.

ఇయం, కూన్య దృష్టిః = ఈ, కూన్య దృష్టి ; బాహ్యోర్థ = అగ్రహణే (చ) = బాహ్యోర్థ ములను (= ఎదురుగా ఉన్న వాటిని) గ్రహించలేని స్థితియందు ; ఉదాహృతా = చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : సమంగా ఉన్న తారకలు కనురెప్పలు కలిది, చలనంలేనిది 'కూన్య దృష్టి' అవుతుంది.

ఎదురుగా ఉన్న వాటిని గ్రహించలేని స్థితిని ఇది వ్యక్తం చేస్తుంది.

టీక : ఇది 'కూన్య' అనే సంచారిభావదృష్టి.

24. హృష్ట దృష్టి

చంచలా దృశ్యతే యా తు రుచిరా చ నిమేషభాక్ ||

167

ఈషత్ సంకోచితా దృష్టిః హృష్టా హాసే ప్రయుజ్యతే |

అర్థం : యా (తు) = ఏది ; చంచలా, రుచిరా (చ), నిమేషభాక్, ఈషత్ సంకోచితా = చలించుతున్నది, మహోహల మైనది, రెప్పపాటుకలిది, కొంచెంగా ముడుచుకొన్నది (అవుతుండో అది), హృష్టా దృష్టిః = 'హృష్ట దృష్టి' (అవుతుంది).

(ఈ దృష్టి)-హాసే, ప్రయుజ్యతే = హాసమునందు, ప్రయుక్త మవుతుంది.

తాత్పర్యం : చలించుతున్నది, అందంగా ఉన్నది, రెప్పపాటు కలిది, కొంచెం ముడుచుకొన్నది అయిన చూపు 'హృష్ట దృష్టి' అవుతుంది.

ఇది హాసమునందు ప్రయోగింపబడుతుంది.

టీక : ఇది భరతాదులు చెప్పిన 'హృష్ట' అనే స్థాయి భావ దృష్టిని పోలి ఉంది. చూపులో హాసం వ్యక్తం కావలెనని వారు చెప్పినారు.

25. ఉగ్ర దృష్టి

సమ్యక్గీకసితా కించిదపాంగద్వయశోణిమా ॥

168

ఉగ్రదృష్టిః సమాఖ్యాతా ఉగ్రాదిషు నియుజ్యతే ।

అర్థం : సమ్యక్, వికసితా = బాగుగా, వికసించివది ; కించితో, అపాంగద్వయ శోణిమా = కొంచెంగా, రెండు కనుకొనలందును ఎరుపుకలిది; ఉగ్ర దృష్టిః, సమాఖ్యాతా = 'ఉగ్ర దృష్టి' (అని), చెప్పబడినది.

(ఈ దృష్టి) — ఉగ్రాదిషు నియుజ్యతే = ఉగ్రత్వం (= భయం కరం) మొదలైన వాటియందు ఉపయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : బాగుగా వికసించిన కనురెప్పలు. ఎర్రబడిన రెండు కంటి కొనలు కలిది ఉగ్ర దృష్టి అవుతుంది.

ఇది ఉగ్రత్వం మొదలగు వాటి యందు ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : దీనిని భరతాదులు పేర్కొనలేదు.

26. విక్రాంత దృష్టి

చంత్రా చ విక్రాంతా దృష్టి ర్వివ్రంభదర్శనా ॥

169

మధ్యే చ వికతోత్పల్లా విక్రాంతా సంప్రమాదిషు ।

అర్థం : చలత్, తారా (చ) = చలిస్తున్న, తారకలు కలిది ;
విభ్రాంతా = భ్రమించుతున్నది (= తిరుగుతున్నది); విస్సంభ
దర్శనా = ప్రీతికరమైన చూపుకలిది; మధ్యే (చ) ఏకలా,
ఉత్పల్లా = నడుమ నడుమ వెలివెలిపాటు, (మరల) తేటదనం
కలిది; విభ్రాంతా = 'విభ్రాంత దృష్టి' (అవుతుంది).

(ఈ దృష్టి) — సంభ్రమామ = సంభ్రమం (= తొట్రు
పాటు) మొదలగు వాటిలో (ప్రయుక్తమవుతుంది).

తాత్పర్యం : చలిస్తున్న తారకలు కలిది, ప్రీతికరమైనది.
నడుమ నడుమ వెలివెలిపాటు మరల తేటదనం కలిది 'విభ్రాంత దృష్టి'
అవుతుంది.

ఇది సంభ్రమం మొదలగు వాటి యందు ప్రయుక్తమవు
తుంది.

టీక : ఇతి 'విభ్రాంత' అనే సంచారి భావదృష్టి. ఈ చూపులో
ఆకులపాటు ప్రధానం.

27. కాంత దృష్టి

క్రమమాణపుటా నన్నా కించి చ్చంచలలోచనా ||

170

చలతారా కృతాపాంగా దృష్టిః కాంతా శమాదిషు ।

అర్థం : క్రమమాణపుటా = కదులుతున్న పడుతున్న వాలు
తున్న కనుబొమలు కలిగినది; సన్నా = క్షీణించినది; కించిత్,
చ్చంచలలోచనా = కొంచెంగా, చలిస్తున్న కనులు (= చూపులు)
కలిది; చలత్ తారా = చలిస్తున్న తారకలు కలిది; కృతాపాంగా =
అపాంగంగా చేయబడినది (= కడకంటి చూపులు కలిది); కాంతా
దృష్టిః = 'కాంత దృష్టి' (అవుతుంది).

(ఈ దృష్టి) శమాదిషు = శమం మొదలగు వాటియందు
(ప్రయుక్తమవుతుంది).

తాత్పర్యం : క్రమమాణమవుతున్న పుటలు, కొంచెంగా చలిస్తున్న కమలు, చలించుతున్నవి కడకన్నులను చేరినవి అయిన తారకలు కలిది 'శాంత దృష్టి' అవుతుంది.

శమ మొదలగు వాటి యందు ఇది వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇది రస దృష్టి. 'శాంత దృష్టి' నిర్వచనం నాట్యశాస్త్ర మంగు కుండలీకరిణ మందున్నది; ఆ నిర్వచనం దీనితో భేదిస్తున్నది. భరతముని అష్ట (= ఎనిమిది) రసాలనే వివరించినాడు. తరువాతి వారు శాంతాన్ని తొమ్మిదవ రసంగా చేర్చారు. అప్పటి నుంచీ రసాలు తొమ్మిది (= నవరసాలు) అయినవి. కాగా, 'శాంతరస దృష్టి'ని అర్వాచీనులు పేర్కొన్నారు.

28. (ని) మీలిత దృష్టి

దృష్టే రజ్జవికాసేన మీలితా దృష్టి రీరితా ॥

171

పారవశ్యాదిభావేషు ప్రయోక్తవ్యా నిమీలితా ।

అర్థం : దృష్టే = దృష్టి యొక్క ; అర్థ వికాసేన = సగం తెరువబడటంచేత (= సగం తెరువబడిన చూపు) ; మీలితా దృష్టిః, ఈరితా = 'మీలితా దృష్టి' అని, చెప్పబడింది.

నిమీలితా = నిమీలిత (దృష్టి) ; పారవశ్యాది భావేషు = పరవశత్వం మొదలగు భావములందు ; ప్రయోక్తవ్యా = ప్రయోగింప చగినది.

తాత్పర్యం : సగం తెరువబడిన చూపు' (ని) మీలితదృష్టిః పరవశత్వం మొదలగు భావములందు దీని వినియోగం.

టీక : ఇది ఇంతకు ముందు చెప్పిన నిమీలిత దృష్టియే. అచ్చట వినియోగ మధికంగా చెప్పబడింది. మొదటి పాదంలో 'మీలితా' అని ఉండగా, రెండవ పాదంలో 'నిమీలితా' అని ఉంది ; అంటే రెండు విధాలుగా కూడా ఈ దృష్టి ప్రసిద్ధమన్న మాట.

29. సూచనా దృష్టి :

హస్తాభియోగదలనాత్ కించిత్ ముకుళితాకృతిః ॥

172

సూచనాదృష్టి రాఖ్యాతా సూచనాదిషు యజ్ఞతే ।

అర్థం : హస్త - అభియోగ చలనాత్ = చేతి నైగమ అనుసరించి ; కించిత్, ముకుళిత - ఆకృతిః = కొంచెంగా, మూయబడిన రూపం కలది ; సూచనా దృష్టిః = 'సూచనాదృష్టి' (అవుతుంది అని) ; ఆఖ్యాతా = చెప్పబడింది.

(ఈ దృష్టి) సూచనాదిషు = సూచన చేయటం మొదలగు వాటియందు ; యజ్ఞతే = తగును.

తాత్పర్యం : చేతినైగమ అనుసరిస్తూ కొంచెం మూయబడిన కనులుకలది 'సూచనా దృష్టి' అవుతుంది.

సూచన చేయటం మొదలగు వాటి యందు ఇది వినియోగ పడుతుంది.

టీక : భరతాదులు దీనిని పేర్కొనలేదు.

30. లజ్జితా దృష్టి

పతికోర్వపుటా ప్రీడాఽరతః చ్యుతతారకా ॥

173

కించిత్ కుంచితవజ్రాగ్రా లజ్జితా లజ్జితాదిషు ।

అర్థం : ప్రీడా భరతః = ప్రీడా (=సిగ్గు) భారంచేత ; పతిత - ఊర్వపుటా = క్రిందకు వ్రాలిన మీద రెప్పలు కలది ; చ్యుతతారకా = క్రిందికి వ్రాలిన తారకలు కలది ; కించిత్, కుంచిత, వజ్రాగ్రా = కొంచెంగా, ముడుచుకొన్న, రెప్పల కొనలుకలది ; లజ్జితా = 'లజ్జిత దృష్టి' (అవుతుంది).

(ఈ దృష్టి) లజ్జితాదిషు = సిగ్గుపడటం మొదలైన వాటి యందు (ప్రయుక్తమవుతుంది).

తాత్పర్యం : సిగ్గుచేత క్రిందకు వ్రాలిన మీది రెప్పలు తార కలు కలిది, కొంచెంగా ముడుచుకొన్న రెప్పల కొవలు కలిది 'లజ్జిత దృష్టి' అవుతుంది.

సిగ్గుపడటం మొదలగు వాటి యందు ఇది ప్రయుక్త మవుతుంది.

టీక : ఇది భరితాదులు చెప్పిన 'లజ్జాన్విత' అనే సంచారి భావదృష్టితో నంపదిస్తున్నది.

31. మలిన దృష్టి

మలినాంతా చలత్ పక్షా కిందిన్ముకుళితాకృతిః ॥

174

అక్షిభ్యాం కృష్టతారా దృష్టనా దృశ్యతే స్త్రియామ్ ।

అర్థం : మలిన - అంతా = నల్లని కనుల కొసలు కలిది ; చలత్ పక్షా = చంచలములైన రెప్పలు కలిది ; ముకుళిత - ఆకృతిః = కొంచెంగా ముడుచుకొన్న రూపం కలిది ; అక్షిభ్యాం, కృష్ట తారా = కనులచేత, ఆకర్షించబడిన తారకలు కలిది; మలినాదృక్ = 'మలినదృష్టి' (అవుతుంది).

(ఈ దృష్టి) స్త్రియాం దృశ్యతే = స్త్రీలయందు కనబడు తున్నది.

తాత్పర్యం : నల్లని కనుల కొసలు చంచలములైన రెప్పలు కలిది, కొంచెంగా ముడుచుకొన్నది, కనులలోనికి ఆకర్షించబడిన తారకలు కలిది 'మలినదృష్టి' అవుతుంది.

ఇది స్త్రీలయందు కన్పడుతుంది.

టీక : ఇది 'మలిన' అనే సంచారిభావదృష్టి. ఇది స్త్రీల విహృతమందు వినియోగపడుతుందని సంగీతరత్నాకరకారుడు పేర్కొన్నాడు. ప్రియునితో చక్కగా సంలాపం చేయవలసిన సమయమందు కూడా అసంలాపం (= అసంబద్ధ ప్రలాపం) చేయటం 'విహృత' మనబడుతుంది.

32. త్రస్త దృష్టి

అంతర్వికసితా పూర్వం వశ్యాద్విరళతారకా ॥

175

త్రస్తా త్రాసే మదే దృష్టిః సమోద్వృత్తపుటద్వయా ।

అర్థం : పూర్వం = తొలుత ; అంతః - వికసితా = లోపల వికసించినది ; వశ్యాత్ = పిమ్మట ; విరళతారకా = చలిస్తున్న తారకలు కలిది ; సమ-ఉద్వృత్త పుటద్వయా = సమంగా, మీదకు ఎత్తబడిన, రెండు రెప్పలు కలిది ; త్రస్తా దృష్టిః = 'త్రస్త దృష్టి' (అవుతుంది).

(ఈ దృష్టి) త్రాసే, మదే = త్రాసం (= బెదరటం), మదం - వీటిని ప్రదర్శించటంలో ప్రయుక్తమవుతుంది.

తాత్పర్యం : తొలుత లోలోపల వికసించినదై తరువాత బాగుగా చలిస్తున్న తారకలు కలిది, సమంగా మీదకు ఎత్తబడిన రెండు కనురెప్పలు కలిది 'త్రస్త దృష్టి' అవుతుంది.

ఇది బెదరటం, మత్తుగా ఉండటం - వీటియందు ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇది 'త్రస్త' అనే సంచారిభావదృష్టి.

33. మ్లాన దృష్టి

శిథిలా చార్దలనాత్ క్రమా నిర్దుగ్నతారకా ॥

176

వక్షాగ్రభూపుటా మ్లానా యోజ్యా మ్లానాదికేష్యేయమ్ ।

అర్థం : శిథిలా (చ) = సడలినది ; అర్దచలనాత్ = సగం (= కొంచెం) కదలికతో ; క్రమాత్ = క్రమంగా ; నిర్దుగ్న తారకా, వక్షాగ్రభూపుటా = సోలుతున్న తారకలు ; రెప్పల మీది వెంట్రుకలు, కనుబొమలు, కనురెప్పలు కలిది ; మ్లానా = 'మ్లాన దృష్టి' (అవుతుంది).

ఇయమ్ = ఇది ; స్థూవాదికేమ = స్థూవం (= వాడివది)
మొదలగు వాటియందు ; యోజ్యా = ప్రయోగింపదగినది.

తాత్పర్యం : శిథిలమై సగం కదలికతో క్రమంగా నోలు
తున్న తారకలు, రెప్పల మీది వెంట్రుకలు, కనుబొమలు కలిది
'స్థూన దృష్టి' అవుతుంది.

స్థూనం మొదలగు వాటి యందిట ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : దీనిని భగతాదులు పేర్కొనలేదు.

34. ముకుళ దృష్టి

స్ఫురదానక్త పశ్చాత్త సౌమ్య మిళితతారకా ॥

177

మీలితోర్ధ్వపుటా దృష్టి రానందే ముకుళా భవేత్ ।

అర్థం : స్ఫురత్ - ఆనక్త, పశ్చాత్త = కదులుతూ, దగ్గరగా కలిసి ఉన్న రెప్పల మీది వెంట్రుకలు కలిది ; సౌమ్య = సౌమ్యంగా ఉన్నది; మిళిత తారకా = కలిసిపోయిన (= కనిపించని) తారకలు కలిది ; మీలిత - ఊర్ధ్వపుటా = మూయబడిన, వై రెప్పలు కలిది - ముకుళా దృష్టిః భవేత్ = 'ముకుళ దృష్టి' అవుతుంది.

(ఈ దృష్టి) ఆనందే = ఆనందము పండు (వినియోగ పడుతుంది).

తాత్పర్యం : కదులుతూ దగ్గరగా కలిసి ఉన్న రెప్పల మీది వెంట్రుకలు కలిది, సౌమ్యంగా ఉన్నది, తారకలు కనిపించనిది, వై రెప్పలు మూయబడినది 'ముకుళ దృష్టి' అవుతుంది.

టీక : ఇది 'ముకుల' లేదా 'ముకుళ' అనే సంచారి భావ దృష్టి (ముకుళం = మొగ్గ).

విశ్. కుంచిత దృష్టి

కించిత్ కుంచిత వజ్జాగ్ర పుటా ౭ త్యర్థంవికుంచితా || 178

తారాభ్యాం కుంచితా దృష్టి రసూయావిష్టతాదిషు .

అర్థం : కించిత్, కుంచిత, వజ్జాగ్రపుటా = కొంచెంగా, వ్రాలిన, వెంట్రుకల కొనలతోడి రెప్పలు కలిది ; తారాభ్యాం, అత్యర్థం, నికుంచితా = తారకలు, బాగా, వ్రాలినది ; కుంచితా దృష్టిః = 'కుంచిత దృష్టి' (అవుతుంది).

(ఈ గృష్టి) అసూయ - అనివృత - ఆదిషు = అసూయ, ఇష్టం లేక పోవటం మొదలగు వాటియందు (ప్రయుక్తమవుతుంది).

తాత్పర్యం : కొంచె గా వ్రాలిన వెంట్రుకల కొనలుగల కనురెప్పలు, బాగుగా క్రిందకు వ్రాలిన తారకలు కలిది 'కుంచిత దృష్టి' అవుతుంది.

అసూయ, ఇష్టం లేకపోవటం మొదలగు వాటియందు ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇది 'కుంచిత' అనే సంచారి భావదృష్టి.

విశ్. ఆకాశ దృష్టి

ఆకాశదృష్టి రాకాసే బహువ్యావృత తారకా || 179

ఏషా ప్యా ౭౭ కాశ సంచారి వస్త్రాదిషు నియుజ్యతే .

అర్థం : ఆకాశే = ఆకాశమునందు ; బహు వ్యావృతతారకా = బాగా ప్రసరింప చేయబడిన తారకలు కలిది ; ఆకాశ దృష్టిః = 'ఆకాశదృష్టి' (అవుతుంది).

ఏషా (అవి) = ఇది ; ఆకాశ సంచారి వస్తు - ఆదిషు = ఆకాశము నందు సంచరించే వస్తువులు మొదలగు వాటియందు ; నియుజ్యతే = నియోగించబడుతుంది.

తాత్పర్యం : ఆకాశం వైపు ప్రసరించిన - తారకలతో ఆకాశం వైపు నిలిచిన చూపు 'ఆకాశ దృష్టి'.

ఆకాశము నందు సంచరించే వస్తువులు మొదలగు చాటి యందు ఇది వినియోగపడుతుంది

టీక : దీనిని భరతాదులు పేర్కొనలేదు.

కి7. అర్థముకుళ దృష్టి

సస్మితా చ భవేత్తారా కింది దున్నుషితోపుటా ॥

180

స్యా దర్థముకుళా దృష్టి శ్చానందాహ్లాదగోచరా ।

అర్థం : సస్మితా (చ) తారా = చిరువప్పుతో కూడిన తార కలు ; కించిత్ - ఉన్నుషితోపుటా = కొంచెంగా వికసించిన పుటలు కలది ; అర్థముకుళా దృష్టిః భవేత్ = 'అర్థముకుళ దృష్టి' అవు తుంది.

(ఈ దృష్టి) ఆనంద - ఆహ్లాదగోచరా, స్యాత్ = ఆనందం, ఆహ్లాదం - వీటి విషయంలో కన్పడుతుంది.

తాత్పర్యం : చిరువప్పు చిందిస్తూ, కొంచెంగా వికసించిన పుటలు కలది 'అర్థముకుళ దృష్టి'.

ఆనందం, ఆహ్లాదం - వీటియందు ఇది వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇది 'అర్థముకుళ' అనే సంచారిభావదృష్టి (అర్థ ముకుళం = సగం విరిసిన మొగ్గ).

కి8. అనువృత్త దృష్టి

అనువృత్తా యదుక్తం తత్ ఖాయో ఖాయో నిరీక్షణం ॥

181

త్వరాదిషు ప్రయోక్తవ్యా కలితా భావకోవిదైః ।

అర్థం : యత్ = ఏది ; ఖాయో ఖాయో, నిరీక్షణం = మాటిమాటికి చూడటమో ; తత్ = అది (= ఆ చూపు) ; అను వృత్తా, ఉక్తం = 'అనువృత్త (దృష్టి)' (అని), చెప్పబడింది.

(ఈ దృష్టి) భావకోవిదైః = భావముల విధి తెలిసిన వారి చేత ; త్వరాదిము = తొందర పాటు మొదలగు వాటియందు ; ప్రయోక్తవ్యా = ప్రయోగింపదగినది (అని) ; కలితా = నమ్మ తింప బడినది.

తాత్పర్యం : మాటిమాటికి చూడటం 'అనువృత్త దృష్టి'.

ఇది తొందరపాటు మొదలగు వాటి యందు ప్రయుక్త మవుతుంది.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పబడిన 'అనువృత్త దృష్టి'తో ఇది సంబదిస్తున్నది.

39. విప్లుత దృష్టి

స్ఫురితోత్ఫుల్లవతితపుటా దృక్ విప్లుతా భవేత్ ||

182

ఏషా తు సర్వ వస్త్రానాం సౌందర్యాద్యవలోకనే ।

అర్థం : స్ఫురిత - ఉత్ఫుల్ల - పతిత పుటా = అదురుతూ, వికసించినదై, వ్రాలిన రెప్పలు కలిది ; విప్లుతా, భవేత్ = 'విప్లుత (దృష్టి)', అవుతుంది.

ఏషా (తు) = ఇది; సర్వవస్త్రానాం = అన్ని వస్తువులయొక్క; సౌందర్య - ఆది - అవలోకనే = సౌందర్యం మొదలగు వాటిని చూడటంలో, ప్రయుక్తమవుతుంది).

తాత్పర్యం : అదురుతూ, వికసించినవై, వ్రాలిన రెప్పలు కలిది 'విప్లుత దృష్టి' (అవుతుంది).

అన్ని వస్తువులలో సౌందర్యం మున్నగువాటిని చూడటం లేదా భావించటంలో ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇది 'విప్లుత' అనే సంచారిభావదృష్టి. నిర్వచనాలు సంబదిస్తున్నప్పటికీ ఇది ఆవేగ- సంభ్రమ- విభ్రమములందు ప్రయుక్తమవుతుందని నాట్యశాస్త్రంలోనూ, ఆర్తి-దుఃఖ-ఉన్మాద-

చాపల్యములందు ప్రయోజ్యమగునని సంగీత రత్నాకరంలోనూ పేర్కొనబడింది.

40. జిహ్వా దృష్టి

ఆకుంచితపుటా గూఢతిర్మజ్జంథరలోకిని ॥

188

జిహ్వాదృ గూఢతారా స్యా ధ్వాధార్థాదిషు యుజ్యతే ।

అర్థం : ఆకుంచితపుటా = బాగుగా కుంచితాలైన రెప్పలు కలది; గూఢ-తిర్మజ్-మంథరలోకిని = వైకి తెలియకుండా, అడ్డంగా, మెల్లగా, చూచేది; గూఢతారా = కనిపించని తారకలు కలది. జిహ్వా దృష్, స్యాత్ = 'జిహ్వాదృష్టి' అవుతుంది.

(ఈ దృష్టి) — గూఢ-అర్థాదిషు = గూఢములైన అర్థములు మొదలగు వాటియందు; యుజ్యతే = తగును.

తాత్పర్యం : బాగుగా కుంచితాలైన రెప్పలు కలది, వైకి కనిపించకయే అడ్డంగా మెల్లగా చూచేది, తారకలు కనిపించనిది 'జిహ్వాదృష్టి' అవుతుంది.

ఇది గూఢములైన అర్థములు మొదలగు వాటియందు విని యోగపడుతుంది.

టీక : ఇది 'జిహ్వా' అనే సంచారిభావ దృష్టి. అసూయా-జడత- ఆలస్యములందు కూడ ఇది వినియోగపడుతుందని నాట్య శాస్త్ర- సంగీత రత్నాకరములు పేర్కొన్నవి.

41. వికోశ దృష్టి

అనిమేషా చంత్రా వ్యాకోచితపుటద్వయా ॥

184

వికోశాఖ్యా తవే దృష్టిః హర్షాదిషు నియుజ్యతే ।

అర్థం : అనిమేషా = రెప్పపాటులేనిది; చలత్ తారా = చలించుతున్న తారలు కలది; వ్యాకోచిత పుటద్వయా = వ్యాపించిన రెండు రెప్పలు కలది; వికోశ- అఖ్యా, దృష్టిః, తవేత్ = 'వికోశం' అనే పేరు గల, దృష్టి, అవుతుంది.

(ఈ దృష్టి) — హర్షాదిమ — సంతోషం మొదలగువాటి యందు (ప్రయుక్తమవుతుంది).

తాత్పర్యం : చెప్పపాటులేనిది, చలించుతున్న లేదా విలువడ లేని తారకలు వ్యాపించిన చెప్పలు కలది 'వికోశ దృష్టి' అవుతుంది.

ఇది సంతోషం మొదలగువాటియందు ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇది 'వికోశ' అనే సంచారిభావదృష్టి.

మదిర దృష్టి

అంచితా మర్గితా మధ్యా తద్వర్తితా కుంచితా చలా :

185

మునినా కీర్తితా దృష్టి ర్మదిరా తరుణే మదే ,

అర్థం : అంచితా = సూటిగాలేనిది; మర్గితా = తిక్కులు చూచేది; మధ్యా = మధ్యస్థమయినది; తద్వర్తితా = కలతపడిన కనులు కలది; కుంచితా = క్రిందకు వ్రాలినది; చలా = బెదరుతున్నది (అయిన చూపు); మదిరా దృష్టి = 'మదిరదృష్టి' (అని); మునినా కీర్తితా = భరతమునిచేత కీర్తించ (= పేర్కొన)బడింది.

ఈ దృష్టి — తరుణేమదే = తరుణ (= తక్కువ) మద మందు (చెల్లుతుంది).

తాత్పర్యం : సూటిగాలేనిది, తిక్కులు చూచేది, మధ్యస్థమైనది, కలతపడిన కనులు కలది, క్రిందకు వ్రాలినది, బెదరుతున్నది 'మదిరదృష్టి' అవుతుంది. భరతమునిచేత పేర్కొనబడినది.

ఇది తరుణ మదమందు ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇది 'మదిర' అనే సంచారిభావదృష్టి, తరుణ-మధ్య-అధమ భేదాలచేత మదిరదృష్టి మూడు విధాలని భరతాదులు పేర్కొన్నారు. ఇచ్చట తరుణమదమందు ప్రయుక్తమగు దృష్టి మాత్రమే పేర్కొనబడినది (తరుణమదమనగా మత్తుయొక్క ప్రారంభదశ). మధ్య-అధమ మదములకు చూ. తె. నా. కా. పుట 276.

43. హృద్య దృష్టి

అవ్యవస్థిత సంభ్రాంతా మనాక్ లలితతారకా ॥

186

అకుంచితపుటా హృద్యా మధ్యమాదిషు యుజ్యతే ।

అర్థం : అవ్యవస్థిత, సంభ్రాంతా = నిలుకడలేనిది, తడబాటు కలది; మనాక్, లలిత, తారకా = కొంచెంగా, చలిస్తున్న, తారకలు కలది; అకుంచిత, పుటా = బాగుగా కుంచితములైన, రెప్పలు కలది; హృద్యా = 'హృద్యదృష్టి' (అవుతుంది).

(ఈ దృష్టి) — మధ్యమాదిషు = మధ్యస్థం మొదలైనవాటి విషయంలో; యుజ్యతే = తగును.

తాత్పర్యం : నిలుకడలేనిది, తడబాటుకలది, కొంచెంగా చలించుతున్న తారకలు కలది, బాగా కుంచితములైన రెప్పలు కలది 'హృద్య దృష్టి' అవుతుంది.

ఇది మధ్యస్థములైనవాటి విషయంలో ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇది ఇంచుమించుగా 'మధ్యమ మదిరదృష్టి' నిర్వచనమునకు సరిపోతున్నది. 'మధ్యమాదిషు' అనేదానికి 'in mediocre things' అని కుమారస్వామి అనువాదం.

44. లలిత దృష్టి

క్రూశేవకుంచితాపాంగా స్మితేనానంగసంభవా ॥

187

వికాసేనాన్వితా దృష్టిః లలితా లలితాదిషు ।

అర్థం : క్రూశేవ-కుంచిత-అపాంగా = కనుబొమల కదలిక చేత, కుంచితములైన కటాక్షములుకలది, అనంగసంభవా = మన్మథ హేతుకమైనది, స్మితేన వికాసేన- అన్వితా = చిరునవ్వుతో కూడినది, తేటవనం కలది, లలితాదృష్టిః = 'లలితదృష్టి' (అవుతుంది).

(ఈ దృష్టి) — లలితాదిషు = లలితములై నవాటియందు (ప్రయుక్తమవుతుంది).

తాత్పర్యం : కనుబొమల కదలికచేసే కంచితములై వ కటాజాలు కలిది, మన్మథ పాశుకమైన చిరువ్వుతో కూడినది, తేటదనం కలిది 'లిలితదృష్టి' అవుతుంది.

ఇది లలితములై నవాటియందు ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : దీనిని భరతాదులు పేర్కొనలేదు.

భూ - గ్రీవాభేదాలు

గ్రంథాంతర భూభేదాలు

సహజా పతితోద్భిష్టా చతురా రేచితా తథా ।

188

కుందితేతి వదేవాఽత్ర భూదాతుర్యవతిక్రియాః ।

అర్థం : సహజా, పతితా, ఉత్తిష్టా, చతురా, రేచితా (తథా), కుంచితా ఇతి = సహజ, పతిత, ఉత్తిష్ట, చతుర, రేచిత, కుంచిత, - అని; షట్ (ఏవ) (అత్ర) భూ-చాతుర్యవతి క్రియాః = కనుబొమల, చతురత్వంగల వానిలో, క్రియలు (= భూభేదాలు) ఆరు విధాలు.

తాత్పర్యం : 1. సహజ, 2. పతిత, 3. ఉత్తిష్ట, 4. చతుర, 5. రేచిత, 6. కుంచిత-అనే భేదాలచేత భ్రువులు (= కనుబొమలూ) ఆరు విధాలు. ('భూ' అనే ఏకవచనం తెలుగులో భ్రువు = కనుబొమ అవుతుంది).

టీక : భూభేదాల లక్షణ - వినియోగాలు ఈ గ్రంథంలో లేవు. అందుచేత వేంకటాచార్యులుగారు ఇతర గ్రంథాలలోని లక్షణ వినియోగాలను ఇందులో చేర్చినారు.

భరతాదులు ఏడు భూభేదాలు చెప్పినారు. అంటే ఇక్కడ చెప్పబడిన ఆరు భేదాలనేకాక, భ్రుకుటి (= బొమముడి) అనే ఇంకో భేదాన్ని కూడా చెప్పినారు. నానిక వైఖాగంలో రెండు కనుబొమలు ముడిపడటం వల్ల భ్రుకుటి ఏర్పడుతుంది.

1. సహజ భ్రువు

సహజాస్యాత్ న్వభావభ్రూర్వికారరహితా ముఖే ॥

189

సహజాదిషు యుజ్యేత ఇతి భావవిదో విదుః ।

అర్థం : ముఖే వికారరహితా = ముఖంలో ఏవికారం లేనిదై ; స్వభావక్రూః = స్వాభావికంగా ఉండే క్రతువు (= కనుబొమ); సహజా, స్యాత్ = 'సహజక్రతువు', అవుతుంది.

(ఈ క్రతువు) సహజాదిమ = సహజస్థితి మొదలగు వాటి యందు; యుత్యేత, ఇతి = ఉపయోగించవలెను అని; భావవిదా, విదుః = భావవేత్తలు, ఎరుగుదురు.

తాత్పర్యం : ముఖమందు ఏవికారం లేనిదై, సహజస్థితిలో ఉన్నది 'సహజక్రతువు' అవుతుంది.

ఇది సహజ (= అకుటిలములై వ) భావములందు పినియుక్త మవుతుంది.

టీక : ఇది భరతాదులు చెప్పినదే; దీనిని 'స్వాభావికక్రతువు' అని కూడా అంటారు.

2. పతితక్రతువు

అచంచలక్రూయుగం చ పతనాత్ పతితా మతా :

190

జుగుస్పాయాం విస్మయే బానూయాయాం భవే దసౌ ।

అర్థం : అచంచల, క్రూయుగం (చ) = చలించని, కనుబొమల జంట; పతనాత్ = వాలటం వల్ల; పతితా, మతా = 'పతితక్రతువు' అని సిద్ధాంతం.

అసౌ = ఇది; జుగుస్పాయాం, విస్మయే (చ), అనూయాం = జుగుప్స (= రోత), విస్మయం, అనూయ - వీటియందు; భవేత్ = అవుతుంది (= వినియోగపడుతుంది).

తాత్పర్యం : చలించని కనుబొమలను క్రిందకు వాల్చితే అది 'పతితక్రతువు' అవుతుంది.

జుగుప్స, విస్మయం, అసూయ - వీటిని నిరూపించటంలో ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇది భరతుని 'పాతనభ్రువు'. గుణం ఉన్నచోటకూడా దోషం ఎంచటం 'అసూయ'; గుణాన్ని కనుగొని, ప్రకాశింప చేయటం 'వాత్సల్యం'.

3. ఉడ్డిప్రభ్రువు

ఏకా వా సా ద్వితీయా వా యద్విప్రవతీతరామ్ || 191

ఉడ్డిప్రా సా భవేత్ స్త్రీణాం కోపే సత్యవచన్యపి ।

శృంగారభావే లీలాయాం భూరేషా వినియుజ్యతే || 192

అర్థం : ఏకావా ద్వితీయావా = (కనుబొమలు రెండింటిలో) ఒకటి కానీ, రెండుకానీ; ఉడ్డి ప్రవతీతరామ్ యత్ = బాగుగా పైకి ఎత్తబడితే; సా, ఉడ్డిప్రా, భవేత్ = అది, 'ఉడ్డిప్రభ్రువు' అవుతుంది.

స్త్రీణాంకోపే = స్త్రీల కోపం; సత్యవచసి (అపి) = సత్య వచనం; శృంగారభావే = శృంగార భావం; లీలాయాం = లీల - వీటి యందు; ఏషా, భూ, వినియుజ్యతే = ఈ, భ్రువు వినియోగించ బడుతున్నది.

తాత్పర్యం : కనుబొమలు రెండింటిలో ఒకటి కానీ, రెండు కానీ బాగా పైకి ఎత్తబడితే, అది 'ఉడ్డిప్రభ్రువు' అవుతుంది.

ఈ భ్రువు స్త్రీల కోపం, సత్యవచనం, శృంగారభావం, లీల - వీటిని నిరూపించటంలో ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇది భరతుని 'ఉడ్డేప్రభ్రువు'; విస్మయ-హర్ష-రోషము లందు రెండు కనుబొమలను పైకి ఎత్తవలెనట !

4. చతురభ్రువు

ద్వితీయసహితా స్తోకా స్ఫురితా మదమంతరా ।

చతురా ముఖసంస్పర్శే హృదానందే చ సంభ్రమే ||

193

అర్థం : ద్వితీయసహితా = రెండు కనుబొమలు కూడినది; స్తోత్రా, స్ఫురితా = కొంచెం మెల్లగా, చలించేది; మరమంతరా = మర భారంతో కూడినది; చతురా = 'చతురభువు' (అవుతుంది).

(ఈ భువు) ముఖస్పర్శే = ముఖాన్ని తాకటం; హృత్ - ఆనందే (చ) = మనోల్లాసం; స్పృశమే = తొట్టుపాటు - వీటియందు (పనియు క్తమవుతుంది).

తాత్పర్యం : కనుబొమల కూడికతో కొంచెం మెల్లగా చలించుతూ, మత్తుగా ఉండేది 'చతురభువు' అవుతుంది.

ముఖాన్ని తాకటం, మనోల్లాసం, స్పృశమం - వీటియందు ఇది పనియోగపడుతుంది.

టీక : అన్నింటను ఇదే పేరు.

5. రేచిత్రభువు

లావణ్యమధురాక్షిప్తా యద్యేకా రేచితా మతా ।

రహస్యశ్రవణే పాదుకలనే పదవీక్షణే ॥

194

అర్థం : ఏకా = ఒకటి (ఒక కనుబొమ); లావణ్య-మధురా = లావణ్యంతో, మధురంగా ఉన్నది; అక్షిప్తా యది = త్రోయబడినది అయితే (అది); రేచితా మతా = 'రేచిత్రభువు' (అని) సిద్ధాంతం.

ఈ భువు — రహస్యశ్రవణే = రహస్యమును వినటం; సాధు కలనే = సాధు (= మంచిది) అని అనటం; పదవీక్షణే = స్థానమును పరికించటం - వీటి యందు (ప్రయుక్తమవుతుంది.)

తాత్పర్యం : ఒక కనుబొమ అందం గానూ, ఇంపుగానూ, వైకి త్రోయబడితే అది 'రేచిత్రభువు' అవుతుంది.

రహస్యం వినటం, 'మంచిది' అని అనటం, స్థానమును పరికించటం - వీటిని నిరూపించటంలో ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : అన్నింటను ఇదే పేరు.

6. కుంచితభ్రువు

ఏకా వా సా ద్వితీయా వా కుంచితా కుంచితా మతా ।

మోట్టాయితే కుట్టమితే విలాసే కిలికించితే ॥ 195

అర్థం : సా = ఆచి (=కనుబొమ); ఏకావా ద్వితీయావా కుంచితా = ఒకటి కాని, రెండుకాని, కుంచితమై తే; కుంచితా, మతా = 'కుంచిత(భ్రువు' అని), సిద్ధాంతం.

(ఈ భ్రువు) — మోట్టాయితే, కుట్టమితే, విలాసే, కిలికించితే = మోట్టాయితం, కుట్టమితం, విలాసం, కిలికించితం - వీటియందు (వినియోగపడుతుంది).

తాత్పర్యం : కనుబొమ ఒకటి కాని, రెండు కనుబొమలు కాని వంచబడితే అది 'కుంచితభ్రువు' అవుతుంది.

ఇది మోట్టాయితం, కుట్టమితం, విలాసం, కిలికించితం - వీటియందు వినియోగపడుతుంది.

టీక : అన్నింటను ఇదే పేరు. మోట్టాయితాదులు ఇంతకు ముందే వివరించబడినవి. 'కుంచితాంచితవా' మూల పాఠం. అది అర్థవంతంగా లేదు; అందుచేత వైవిధ్యంగా సవరించబడింది.

గ్రీవాభేదాలు

నుందరీ చ తిరక్చినా తతైవ పరివర్తితా ।

వ్రకంపితా చ కావక్షైః జ్ఞేయా గ్రీవా చతుర్విధా ॥

అర్థం : సుందరీ (చ), తిరశ్చీనా, (తథా ఏవ) పరివర్తితా, ప్రకంపితా (చ) = సుందరి, తిరశ్చీన, పరివర్తిత, ప్రకంపిత (లేదా సుందరం, తిరశ్చీనం, పరివర్తితం, ప్రకంపితం) - ఇట్లా; గ్రీవా చతుర్విధా = గ్రీవ (= గ్రీవం = మెడ) నాలుగువిధాలు (అని); భావశ్లేః = భావవిదులచేత; శ్లేః = తెలియదగినది.

తాత్పర్యం : 1. సుందరి, 2. తిరశ్చీన, 3. పరివర్తితం 4. ప్రకంపితం - అనే భేదాలచేత గ్రీవం నాలుగు విధాలు (= గ్రీవా భేదాలు నాలుగు) అని భావవిదులు తెలియవలెను.

టీక : భరితాదులు తొమ్మిది విధములగు గ్రీవాభేదాలను నిర్వచించి, గ్రీవాకర్మ అంతా శిరః కర్మాను అనుసరించి ఉంటుందని చెప్పినారు. కాగా ఇచ్చట చెప్పిన నాలుగు భేదాలు భిన్న సుప్రదాయానికి చెందినవని చెప్పదగును.

భరితనుని చెప్పిన గ్రీవా భేదాలు — 1. పమ, 2. సత, 3. ఉన్నత, 4. శ్రోత్ర, 5. రేచిత, 6. కుంచిత, 7. అంచిత, 8. వలిత, 9. వివృత్త (చూ. తె. వా. శా. పుటలు 284-55), వంది కేతుడు చెప్పిన నాలుగు భేదాలు వీటి కంటే భిన్నమైనవి.

1. సుందరీగ్రీవ

తిర్భక్ప్రచలితా గ్రీవా సుందరీతి నిగద్యతే ।

స్నేహారంభే తథా యత్నే సమ్యగర్థేఽపి చ స్మృతౌ ॥ 197

సరనత్వేనుమోదే చ సా గ్రీవా సుందరీ మతా ।

అర్థం : తిర్భక్ప్రచలితా గ్రీవా = అటునిటు అడ్డంగా, కదలించబడిన, గ్రీవ; సుందరీ, ఇతి = సుందరీగ్రీవ అని; నిగద్యతే = చెప్పబడుచున్నది.

సా సుందరీ గ్రీవా = ఆ సుందరీగ్రీవః; స్నేహ- ఆరంభే = స్నేహ ప్రారంభం, (తథా) యత్నే = ప్రయత్నం, సమ్యగర్థే (అపి) (చ) = 'మంచిది' అనే అర్థం. స్మృతా = స్మృతికి తెచ్చుకొనటం, సరవత్వే = సరసత్వం, అనుమోదే (చ) = అంగీకారం - వీటియందు; మతా = చెప్పబడింది (= అంగీకరించబడింది).

తాత్పర్యం : అటునిటు అడ్డంగా కదలించబడిన మెడ సుందరీ గ్రీవ అవుతుంది.

స్నేహ ప్రారంభం, ప్రయత్నం, మంచిది అనటం, జ్ఞాప్తికి తెచ్చుకొనటం, సరసత్వం, అంగీకారం- వీటియందు ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : 'స్మృతా' అనే దానికి బదులుగా 'విస్తృతే' (= విస్తారమునందు) అని ఘోష్ పాఠం.

2. తిరశ్చీనగ్రీవ

పార్శ్వద్వయార్థభాగే తు చలితా సర్పయానవత్ ॥ 198

సా గ్రీవా తు తిరశ్చీనేత్యుచ్యతే నాట్యకోవిదైః ।

ఖడ్గభ్రమే సర్పగత్యాం తిరశ్చీనా ప్రయుజ్యతే ॥ 199

అర్థం : పార్శ్వద్వయ-ఊర్ధ్వ భాగే (తు) = ఇరు ప్రక్కల ఊర్ధ్వ (= పై) భాగమందు; సర్పయానవత్, చలితా, సా గ్రీవా = సర్పగతివలె, కదలికకల. ఆ గ్రీవః (తు) తిరశ్చీనా, ఇతి = తిరశ్చీన (గ్రీవ) అని; నాట్యకోవిదైః = నాట్యవేత్తలచేత; ఉచ్యతే = చెప్పబడుతున్నది.

తిరశ్చీనా = ఈ తిరశ్చీన అనే (గ్రీవ); ఖడ్గభ్రమే = కత్తి త్రిప్పటం; సర్పగత్యాం = పామునడక - వీటిని నిరూపించటంలో ప్రయుజ్యతే = ప్రయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : ఇరు ప్రక్కల వైభాగమందు పాముకదలికవలె మెడ తిరిగితే అది తిరగిపోవగ్రీవ అవుతుంది.

కత్తి త్రిపుటంలో, పామునడకలో ఇది వినియోగ పడుతుంది.

టీక : 'ఖడ్గభ్రమే' బదులు "ఖడ్గశ్రమే" (=కత్తిసాములో) అని ఘోష్ పాఠం.

3. పరివర్తితగ్రీవ

సవ్యావనవ్యచలితా గ్రీవా యత్రార్థచంద్రవత్ ।

సా హి నాట్యకలాభిజ్ఞైః విజ్ఞేయా పరివర్తితా ॥ 200

శృంగారనటనే కాంతా కపోంద్వయచుంబనే ।

నాట్యతంత్రకలాభిజ్ఞైః ప్రయోజ్యా పరివర్తితా ॥ 201

అర్థం : అర్థ చంద్రవత్ = అర్థచంద్రాకారంగా; అపసవ్య, సవ్య చలితా = కుడి, ఎడమలకు కదలించబడుతుందో; యత్ర = ఎక్కడ (=ఏది); సా(హి) గ్రీవా = అగ్రీవ; నాట్యకలాభిజ్ఞైః = నాట్యకల తెలిసినవారిచేత; 'పరివర్తితా = పరివర్తిత (గ్రీవ' అని); విజ్ఞేయా = తెలియదగినది.

పరివర్తితా = (ఈ) పరివర్తిత (అనే గ్రీవ); శృంగారనటనే = శృంగారాభినయమందు; కాంతా కపోంద్వయచుంబనే = ప్రియురాలి రెండు చెక్కిళ్ళను ముద్దుపెట్టుకొనుటయందు; నాట్యతంత్రకలాభిజ్ఞైః = నాట్యతంత్రం తెలిసినవారిచేత; ప్రయోజ్యా = ప్రయోగింపదగినది.

తాత్పర్యం : అర్థచంద్రాకారంగా కుడి ఎడమలకు కదలించబడినది పరివర్తిత గ్రీవ అవుతుంది.

ఇది శృంగారాభినయమందు, ప్రియురాలి రెండు చెక్కిళ్ళను ముద్దుపెట్టుకొనుటయందు ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'రేచితగ్రీవ'కు ఇది కొంత సన్నిహితంగా ఉంది.

4. ప్రకంపితగ్రీవ

పురఃపశ్చాత్ ప్రచలనాత్ కపోతీకంతకంపవత్ ।

ప్రకంపితేతి సా గ్రీవా నాట్యశాస్త్రే ప్రశస్యతే ॥ 202

యుష్మదన్మదితి ప్రోక్తే దేశీనాట్యే విశేషతః ।

దోలాయాం మణితే చైవ ప్రయోక్తవ్యా ప్రకంపితా ॥ 203

అర్థం : కపోతీకంత కంపవత్ = ఆడుపాపురం మెడయొక్క కదలికలవలె; పురఃపశ్చాత్ ప్రచలనాత్ = ముందుకు వెనుకకు కదలిటంవల్ల; సాగ్రీవా = ఆ మెడ; ప్రకంపితా, ఇతి = ప్రకంపిత (గ్రీవ) అని; నాట్యశాస్త్రే ప్రశస్యతే = నాట్యశాస్త్రమందు ప్రశంసింపబడుతున్నది.

ప్రకంపితా = ప్రకంపిత (అనే ఈగ్రీవ); యుష్మత్-అష్మత్-ఇతి = నువ్వు, నేను అని చెప్పటంలో; విశేషతః దేశీనాట్యే = విశేషంగా, దేశీ నాట్యంలో; దోలాయాం = ఉద్యోల విషయంలో; మణితే (చ) (ఏవ) = మణితమునందును; ప్రయోక్తవ్యా = ప్రయోగింపదగినది.

తాత్పర్యం : ఆడుపాపురం తన మెడను ముందువెనుకలకు కదలించినట్లుగా కదులుతున్న మెడ ప్రకంపితగ్రీవ అవుతుంది.

నీది నాది అని చెప్పటం, అధికంగా దేశీనాట్యం, ఉద్యోల, మణితం-వీటిని నిరూపించటంలో ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : 'నాట్యశాస్త్రే' ప్రశస్యతే' అవతానికి బదులు 'ప్రోక్తానాట్యవిశారదైః' (=నాట్య విశారదుల చేత చెప్పబడినది) అనే నీడా పాఠమే సమంజసం. 'మణితం' అంటే ఆడుపాపురం చేసే ధ్వని వంటి ధ్వని (=అవ్యక్తమైన ధ్వని). 'మణితే' అవతానికి బదులు 'గణితే' (=లెక్కపెట్టటంలో) అన్న నీడా పాఠం సమంజసం కాదు.

6

అసంయుతహస్తాలు

ద్వాదశహస్తప్రాణాలు

ప్రసారణం కుంచితం చ రేచితం పుంఖితం తథా ।

అపవేష్టితకం చాపి ప్రేరితోద్వేష్టితే తథా ॥ 204

వ్యావృత్తః పరివృత్తశ్చ సంకేతః తదనంతరమ్ ।

చిహ్నం పదార్థటీకేతి ప్రాణా ద్వాదశహస్తజాః ॥ 205

అర్థం : ప్రసారణం, కుంచితం (చ), రేచితం, పుంఖితం (తథా), అపవేష్టితకం (చ) (అపి), ప్రేరిత-ఉద్వేష్టితే (తథా), వ్యావృత్తః, పరివృత్తః (చ), సంకేతః (తదనంతరమ్) చిహ్నం, పదార్థటీకా, ఇతి = ప్రసారణం, కుంచితం, రేచితం, పుంఖితం, అపవేష్టితకం, ప్రేరితం, ఉద్వేష్టితం, వ్యావృత్తం, పరివృత్తం, సంకేతం, (దాని తరువాత) చిహ్నం, పదార్థటీక-అని; ద్వాదశ ప్రాణాః, హస్తజాః = పన్నెండు ప్రాణాలు హస్తం నుంచి పుట్టినవి (=హస్తాలకు సంబంధించినవి).

తాత్పర్యం : 1. ప్రసారణం, 2. కుంచితం, 3. రేచితం, 4. పుంఖితం, 5. అపవేష్టితకం, 6. ప్రేరితం, 7. ఉద్వేష్టితం, 8. వ్యావృత్తం, 9. పరివృత్తం, 10. సంకేతం, 11. చిహ్నం, 12. పదార్థటీక-ఈ పన్నెండు హస్తప్రాణాలు.

టీక : భరతముని ఉత్కర్షణం మొదలయిన ఇంకొక హస్త కర్మలను, ఉత్తానం మొదలయిన ఐదు హస్త ప్రచారాలను వివరించి నాడు కాని హస్త ప్రాణాలంటూ ప్రత్యేకంగా వివరించలేదు (చూ.

తె. నా. శా. పుటలు 308-311). ప్రక్షిప్తంగా తలచి, ఘోష్ ఈ భాగాన్ని అనువదించలేదు.

1. ప్రసారణం

ప్రసారణ మితి జ్ఞేయ మంగుళీనాం ప్రసారణాత్ ।

అర్థం : అంగుళీనాం, ప్రసారణాత్ = ప్రేళ్ళ యొక్క, ప్రసారణం (= చాచటం) వల్ల; ప్రసారణం, ఇతి, జ్ఞేయం = 'ప్రసారణం' అని తెలియపరచును.

తాత్పర్యం : ప్రేళ్ళను చాచటం 'ప్రసారణం'.

2. కుంచితం

కుంచనా దంగుళీనాం చ కుంచితం సముదీరితమ్ ॥

206

అర్థం : అంగుళీనాం, కుంచనాత్ (చ, = ప్రేళ్ళ యొక్క, కుంచనం, (= ముడువటం) వల్ల; కుంచితం, సముదీరితమ్ = 'కుంచితం' (అని), చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : ప్రేళ్ళను ముడువటం లేదా వంచటం 'కుంచితం' అవుతుంది.

3. రేచితం

అంగుళీనాం ప్రచలనాత్ రేచితం పరికిర్తితమ్ ।

అర్థం : అంగుళీనాం, ప్రచలనాత్ = ప్రేళ్ళ యొక్క, ప్రచలనం (= ఎక్కువ కదలికల) వల్ల; రేచితం, పరికిర్తితం = 'రేచితం' (అని), చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : ప్రేళ్ళను ఎక్కువగా కదలించటం 'రేచితం'.

4. పుంఖితం

పురోహగే కుంభితో వా రేచితో వా ప్రసారితః ॥

207

యో హస్తస్తు పతకాది ర్నామ్నాఽసౌ పుంఖితో భవేత్ ।

అర్థం: యః పతాకాది హస్తః (తు) = పతాకం మొదలయిన ఏ హస్తం (యొక్క వ్రేళ్ళు); పురోభాగే, కుంచితః వా, రేచితః వా, ప్రసారితః = ముందు భాగంలో, వంచటం కాని, కదలించటం కాని, చాచటం కాని, చేయబడినదో; అసౌ, పుంఖతః నామ్నా, భవేత్ = అది (ఆ = హస్తం), 'పుంఖతం' అనే పేరు కలది, అవుతుంది.

తాత్పర్యం: పతాకం మొదలయిన హస్తాల వ్రేళ్ళను ముందు భాగంలో వంచటం లేదా కదలించటం, లేదా చాచటం 'పుంఖతం' అవుతుంది.

5. అపవేష్టిత(క)ం

అధస్తాత్ గమనం యస్య హస్తస్య నామ్నాఽపవేష్టితః ॥ 208

అర్థం: యస్య హస్తస్య అధస్తాత్ గమనం = ఏ హస్తం యొక్క (వ్రేళ్ళు), క్రిందికివెళ్ళటం (జరుగుతుందో); నామ్నా, అపవేష్టితః = (అది) పేరుచేత అపవేష్టితం (అవుతుంది).

తాత్పర్యం: చేతి వ్రేళ్ళను క్రిందికి చాచటం 'అపవేష్టిత(క)' అవుతుంది.

6. ప్రేరితం

వశ్చాద్భాగే కుంచితో వా రేచితో వా ప్రసారితః ।

యో హస్తః కథితః సోఽయం ప్రేరితః పూర్వసూరిభిః ॥ 209

అర్థం: యః, హస్తం = ఏ, హస్తం (యొక్క వ్రేళ్ళు); వశ్చాత్ భాగే = వెనుక భాగంలో; కుంచితఃవా, రేచితఃవా, ప్రసారితః = వంచటం కాని, కదలించటం కాని, చాచటం కాని చేయబడినవో; సః, అయం, పూర్వ సూరిభిః, ప్రేరితః కథితః = ఆ, యీ, హస్తం (యొక్క కార్యం), ప్రాచీన విద్వాంసుల చేత, ప్రేరితం (అని) చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : వెనుక భాగంలో చేతి వ్రేళ్ళను వంచటం లేదా కదలించటం, లేదా చాచటం 'ప్రేరితం' అవుతుందని ప్రాచీన విద్వాంసులు చెప్పారు.

7. ఉద్వేషితం

హస్తానా మూర్ధ్వభాగే యద్గమనం చాస్తి సర్తనే ।

తడుద్వేషిత మిత్థాహః భరతాగమవేదినః ॥

210

అర్థం : సర్తనే = నృత్యంలో; మూర్ధ్వభాగే, హస్తానాం, యత్ గమనం, తత్ = వై భాగంలో, హస్తాల యొక్క. ఏ గమనం (= పోవటం లేదా చాచటం) కలదో, దానిని; భరతాగమవేదినః = భరతవేద వేత్తలు; ఉద్వేషితం, ఇతి, అహః = 'ఉద్వేషితం' అని, చెబుతారు.

తాత్పర్యం : నృత్యంలో హస్తాలను వైకి చాచటం 'ఉద్వేషితం' అని భరతశాస్త్ర వేత్తలు అంటారు (ఇందులో అరచేతులు వైకి ఉంటాయి).

8. వ్యావృత్తం

ఉదగ్రతః పార్శ్వభాగే హస్తో వ్యావృత్తకో భవేత్ ।

అర్థం : పార్శ్వభాగే = పార్శ్వభాగంలో; ఉదగ్రతః = మీదకు ఎత్తటం వల్ల; హస్తః వ్యావృత్తకః భవేత్ = హస్తం వ్యావృత్తకం అవుతుంది.

తాత్పర్యం : చేతిని ప్రక్కగా వైకిఎత్తటం 'వ్యావృత్తకం' అవుతుంది.

9. పరివృత్తం

పార్శ్వభాగం చ పురోభాగే యో హస్తో నటనే కృతః ॥

211

పరివృత్తః సమాఖ్యాతః నామ్నా హస్తవికారదైః ।

అర్థం : నటనే = నటనలో; పార్శ్వభాగం, పురోభాగే =

పార్శ్వ భాగాలనుంచి, ముగిదరికి; యః, హస్తః, కృతః = ఏ హస్తం చేయ (= తీసుకొని రా)బడిందో (అది); నామ్నా, పరివృత్తః = పేరు చేత, పరివృత్తం (అని); హస్త విశారదైః, సమాఖ్యాతః = హస్త(అఖినయంలో) పండితులై వ వారిచేత, చక్కగా చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : పార్శ్వ భాగాలనుంచి హస్తాన్ని ముందుకు తీసుకొని రావటం 'పరివృత్తం' అవుతుందని శాస్త్రవేత్తలు చెప్పినారు.

10. సంకేతం

ఊహవిధానరచనా వినా స్థూలోక్తిపూర్వకమ్ ||

212

యో హస్తో నియమం ప్రాప్తః సః సంకేతః ఉదాహృతః ।

అర్థం : యః, హస్తః = ఏ హస్తం : స్థూల-ఉక్తి పూర్వకం = ముందు చెప్పిన మాటలు ఆధారంగా; ఊహా విధాన రచనా, వినా = ఊహించి తెలుసుకొనే విధానం, లేకుండానే; నియమం ప్రాప్తః = నియమం (= తెలుసుకోవలసిన అర్థం), పొందితే (= తెలిస్తే); సః, సంకేతః, ఉదాహృతః = అది, సంకేతం (అని), చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : మాటలతో నిమిత్తం లేకుండా నైగలచేతనే తెలియజేయటం 'సంకేతం' అవుతుంది.

11. చిహ్నం

ప్రత్యక్షాణాం వరోక్షాణాం వస్తూనాం నాట్యకర్మణి ॥

213

స్థావరత్వం జంగమత్వ మీయుషామపి తాదృశమ్ ।

తదాతారప్రకటనం తన్మృఖన్య నిరీక్షణమ్ ॥

214

తత్స్థానదర్శనం చాపి తద్వక్షానాం చ దర్శనమ్ ।

తదాయుధప్రకటనం తద్గతార్థనివేదనమ్ ॥

215

తద్వ్యాప్తదర్శనం చాపి తద్వేష్టాదర్శనం తథా ।

అన్వలక్షణ మిత్యేతద్విహ్న మిత్యభిధీయతే ॥

216

అర్థం : నాట్యకర్మణి = నాట్య కర్మణి (= నృత్యప్రదర్శనలో); ప్రత్యక్షాణాం, పరోక్షాణాం = ప్రత్యక్షంగా (లేదా) పరోక్షంగా (ఉన్న); స్థావరత్వం, జంగమత్వం, ఈయషామ్ (ఆపి) = స్థిరత్వం (లేదా), చలనం పొందిన; వస్త్రానాం = వస్త్రపులయొక్క; తాదృశమ్ = అట్టిస్థితి; తత్, ఆకార, ప్రకటనం = ఆవస్తపుల, ఆకారం, తెలుపటం; తత్ ముఖస్య, నిరీక్షణం = వాటి ముఖం, చూడటం; తత్, స్థాన, దర్శనా (చ) (ఆపి) = అవి, ఉండేచోటు, చూపటం; తత్, ద్వితీయానాం (చ), దర్శనమ్ = వాటి, చిహ్నాలను, చూపటం; తత్, ఆయుధప్రకటనం = వాటి, ఆయుధాలను తెలియజెప్పటం; తత్, గత-అర్థనివేదనం = వాటి, ప్రయోజనాలను తెలుపటం; తత్, వ్యాప్త, దర్శనం = వాటి విస్తరణ, చూపటం; తత్, చేష్టాదర్శనం = వాటి, చేష్టలను నిరూపించటం; — ఇతి, అష్టలక్షణం, ఏతత్ = ఇట్లా, ఎనిమిది లక్షణాలు గల, ఇది; చిహ్నం, ఇతి, అభిధీయతే = 'చిహ్నం' అని, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : నృత్య ప్రదర్శనలో ప్రత్యక్ష-పరోక్ష వస్త్రపుల స్థావర-జంగమత్వాలను తెలిపే చిహ్నములు (= గుర్తులు) ఎనిమిది : 1. వాటి ఆకారాలను చూపటం, 2. వాటి ముఖాలను చూపటం, 3. అవి ఉండే తావులను చూపటం, 4. వాటి చిహ్నాలను చూపటం, 5. వాటి ఆయుధాలను తెలుపటం, 6. వాటి ప్రయోజనాలను తెలియజెప్పటం, 7. వాటి వ్యాప్తిని తెలుపటం, 8. వాటి చేష్టలను నిరూపించటం — ఈ ఎనిమిది లక్షణాలుగల హస్తప్రాణం 'చిహ్నం' అనబడుతుంది.

12. పదార్థటీక

పదనాం కథితానాం స్యా దర్శనిర్వాహతా యది ।

ఇయం పదార్థటీకేతి కథితా భరతాదిభిః ॥

21

అర్థం : కథితానాం, పదానాం = చెప్పబడుతున్న, పదాల (= చెబుతున్న మాటల) యొక్క; అర్థనిర్వాహతా, స్యాత్ యది = అర్థాలను అభివ్యక్తం చేయటం, జరిగితే; ఇయం = ఇది; భరతాదిభిః,

పదార్థటీక, ఇతి, కథితా = భరతముని ప్రభృతులచేత, 'పదార్థటీక' అని, చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : చెప్పే మాటల అర్థాలను హస్త ప్రదర్శనచేత తెలియజెప్పటం 'పదార్థటీక' అవుతుంది.

టీక : "అకృతి, చేష్ట, చిహ్నం, జాతి అనువానిని బట్టి బాగుగా ఆలోచించియు, స్వయంగా తర్కించు కొనియు బుధులు హస్తాభినయం చేయవలెను. అభినయమందు హస్తము ప్రదర్శింప జాలని అర్థమేలేదు." (తె. నా. శా. పుట. 308) అని భరతముని చేసిన సూచనను అనుసరించి, అర్వాచీనులు ఈ హస్త ప్రాణాలను కల్పించి ఉంటారు. భరతముని చెప్పిన హస్తప్రచారాల ప్రయోజనానికి, ఈ హస్తప్రాణాల ప్రయోజనం సన్నిహితంగా ఉంది.

హస్త భేదాలు

అథేదానీం తు హస్తానాం లక్షణం ప్రోచ్యతే మయా ।

అసంయుతాః సంయుతా శ్చ ద్వేదా హస్తాః, ప్రకీర్తితాః ॥ 218

తత్రాసంయుతహస్తానా మాదౌ లక్షణ ముచ్యతే ।

అర్థం : అథ, ఇదానీం (తు) = ఇంక, ఇప్పుడు; మయా, హస్తానాం, లక్షణం, ప్రోచ్యతే = నాచేత, హస్తాలమొక్క, లక్షణం, చెప్పబడుతున్నది; అసంయుతాః, సంయుతాః (చ) = అసంయుతాలు, సంయుతాలు (అని); హస్తాః, ద్వేదా, ప్రకీర్తితాః = హస్తాలు, రెండు విధాలుగా, కీర్తింపబడినవి; తత్ర, అసంయుత హస్తానాం, లక్షణం, ఆదౌ, ప్రోచ్యతే = అందులో, అసంయుత, హస్తాలమొక్క, లక్షణం, ముందుగా, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : ఇప్పుడు హస్తాల లక్షణం వివరిస్తాను. అసంయుత హస్తాలు (=సంయుతం కానివి లేదా విడివిడిగా ఉన్నవి), సంయుతహస్తాలు (=రెండు హస్తాలు కలిసినవి) అనే భేదాలతో హస్తాలు రెండు విధాలు. ముందుగా అసంయుత హస్తాల లక్షణం చెబుతున్నాను.

టీక : చివరి పాదము నీడా పాఠంలో లేదు.

ప్రతి హస్తానికి నందికేశ్వరుడు చెప్పిన లక్షణ-వినియోగాలతో పాటు, వేరే గ్రంథాలలో ఉన్న లక్షణ-వినియోగాలను కూడా చేర్చి చెప్పినారు నీడామంగళం తిరువేంకటాచార్యులుగారు. ఆ విధంగా తెలుగులిపి గ్రంథం బాగా పెరిగింది. ఈ గ్రంథంలో ఉన్న భేదాలను తెలియజేయటానికి 'నీడాపాఠం' అని పేర్కొంటున్నాను. అట్లాగే మన్ మోహన్ ఘోష్ సంపాదకత్వంలో, ఆంగ్లానువాద సహితంగా, వెలువడిన గ్రంథంలో ఉన్న భేదాలను తెలుపటానికి 'ఘోష్ పాఠం' అని పేర్కొంటున్నాను.

ఒక విశేష విషయం- శ్రీబహుజనపల్లి సీతారామాచార్యుల వారు తమ 'శబ్దరత్నాకరం' (తెలుగు - తెలుగు నిఘంటువు)లో సంయుత-అసంయుత హస్తాలు చాలా వాటికి, వచనంలో నిర్వచనాలు ఇచ్చారు. ఒక ఉదాహరణ : బొటనప్రేలిని వంచి, చూపుడు ప్రేలి మొదటఁ గూర్చి, ప్రేళ్ళన్ని చక్కఁగాఁ జూచి పట్టినది - పతాకహస్తం.

అనంయుతహస్తాల పేర్లు

పతాకః త్రిపతాకోఽర్థపతాకః కర్తరీముఖః ॥ 219

ఘయూరాఖ్యోఽర్థచంద్రశ్చావ్యరాలః శుకతుండకః ।

ముష్టిశ్చ శిఖరాఖ్యశ్చ కపిత్థః కటకాముఖః ॥ 220

సూచీ చంద్రకలా వద్మకోశః నర్పశిరా నైదా ।

మృగశిర్షః సింహముఖః కాంగులశ్చాలవద్మకః ॥ 221

చతురో బ్రహ్మరత్నైవ హంసాస్యో హంసపక్షకః ।

నందంకో ముకుల శైవ తామ్రచూడః త్రికులకః ॥ 222

ఇత్యనంయుత హస్తానా మష్టావింశతి రీరితా ।

అర్థం : పతాకః, త్రిపతాకః, అర్ధపతాకః, కర్తరీముఖః, మయూర-అఖ్యః, అర్ధచంద్రః (అపి), అరాలః, శుకతుండః, ముష్టిః (చ), శిఖర-అఖ్యః, కపిత్థః, కటకాముఖః, సూచీ, చంద్రకలా, పద్మకోశః, సర్పశిరః (తథా), మృగశీర్షః, సింహముఖః, కాంగులః (చ), అలపద్మకః, చతురః, భ్రమరః (చ) (ఏవ), హంసాస్యః, హంసపక్షః, సందంశః, ముకులః (చ) (ఏవ), తామ్రచూడః, త్రిశూలకః = పతాకం, త్రిపతాకం, అర్ధపతాకం, కర్తరీముఖం, మయూరం (అనే పేరుకలది), అర్ధచంద్రం, అరాలం, శుకతుండం, ముష్టి, శిఖరం (అనే పేరుకలది), కపిత్థం, కటకాముఖం, సూచి, చంద్రకల, పద్మకోశం, సర్పశిరం, మృగశీర్షం, సింహముఖం, కాంగులం, అలపద్మకం, చతురం, భ్రమరం, హంసాస్యం, హంసపక్షం, సందంశం, ముకులం, తామ్రచూడం, త్రిశూలకం; ఇతి = అని; అసంయుతహస్తానాం, అష్టావింశతిః, ఈరితా = అసంయుతహస్తాల యొక్క, ఇరవై ఎనిమిది (భేదాలు), చెప్పబడినవి.

తాత్పర్యం : అసంయుతహస్తాలు ఇరవై ఎనిమిది: 1. పతాకం, 2. త్రిపతాకం, 3. అర్ధపతాకం, 4. కర్తరీముఖం, 5. మయూరం, 6. అర్ధచంద్రం, 7. అరాలం, 8. శుకతుండ(క)ం, 9. ముష్టి, 10. శిఖరం, 11. కపిత్థం, 12. కటకాముఖం, 13. సూచి, 14. చంద్రకల, 15. పద్మకోశం, 16. సర్పశిరం, 17. మృగశీర్షం, 18. సింహముఖం, 19. కాంగులం, (= లాంగూలం), 20. అలపద్మ(క)ం (= స్థోలపద్మకం), 21. చతురం, 22. భ్రమరం, 23. హంసాస్యం, 24. హంసపక్షం, 25. సందంశం, 26. ముకులం, 27. తామ్రచూడం, 28. త్రిశూలకం.

టీక : భరతముని ఇరవై నాలుగు అసంయుత హస్తాలు చెప్పగా వందికేశ్వరుడు ఇరవై ఎనిమిది అసంయుత హస్తాలు చెప్పినాడు. అర్ధపతాకం, మయూరం, చంద్రకల, సింహముఖం,

ప్రతికూలం — ఈ 'అయిదు' ఇందులోని క్రొత్త పేర్లు, నా. శా.లోని 231 వ హస్తం 'ఊర్జనాభం' ఇందులో చేరలేదు. సూచీముఖం అనేది ప్రసిద్ధమైన పేరు; కాని, ఇచ్చట 'సూచి' అని మాత్రమే పేర్కొనబడింది. కాంగూలం, అలవద్దం అనేవి ప్రసిద్ధమైన పేర్లుకాగా లాంగూలం, సోల వద్దకం అని నీడా పాఠాలు.

ఇచ్చట చెప్పబడిన ఇరవై ఎనిమిది మాత్రమే కాక ఇంకో ఆరు అనన్యతహస్తాలు తరువాత చెప్పబడినవి — ఊర్జనాభం, బాణం, అర్దసూచి(క), వ్యాఘ్రం, కటకం, పల్లి. ఈ ఆరింటిలో ఊర్జనాభ, బాణహస్తాలు రెండూ నీడా పాఠంలో మాత్రమే ఉన్నాయి; వ్యాఘ్ర-కటక-పల్లి హస్తాలు మూడు మోష్ పాఠంలో మాత్రమే ఉన్నాయి ; ఇంక అర్దసూచి(క) రెండు పాఠాలలోనూ ఉంది.

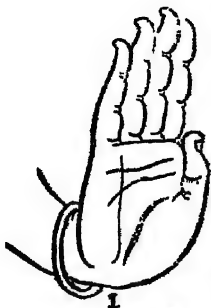
నాట్య శాస్త్రంలో వలెనే ఇచ్చట కూడా ప్రతిహస్తానికి లక్షణ-వినియోగాలు చెప్పబడినవి. అంతే కాదు 'గ్రంథాంతరస్థం' అంటూ ప్రతి హస్తానికి, వేరొక సంప్రదాయాన్ని అనుసరించి కూడా మరల లక్షణ-వినియోగాలు చెప్పబడినవి. నాట్యశాస్త్రంలో రసాలకు మాత్రమే వర్ణ-దైవతాలు రెండే చెప్పబడినవి (చూ. తె. నా. శా. పుట. 201). కాని, ఇచ్చట లక్షణ భాగంలో ఆయా హస్తాల యొక్క జనన, జాతి, వర్ణ, ఋషి, అధిదైవతాలను చెప్పటం విశేషం.

ఇంకొక విశేషం — మధ్యలో చేర్చిన అర్ధపతాకాది అయిదు పేర్లు కాక, తక్కిన హస్తాల పేర్లు అన్నీ నాట్యశాస్త్రంలో చెప్పబడిన పరుసలోనే ఉన్నాయి. చాలా హస్తాల నిర్వచనాలు నాట్య శాస్త్రంలోని నిర్వచనాలను అనుసరించే ఉన్నాయి. భేదం ఉన్నప్పుడు, ఆ విషయాన్ని ఆయా హస్తాలక్రింద టీకలలో విశదం చేశాను. ఆయా అంశాలను పట్టిక రూపంలో చూడవచ్చు.

అనన్యత హస్తాలు

నా. కా. లో (24)	అభి. ద. లో. (28)	టీక
వతాక	వతాక	1. అర్థవతాక, మయూర,
త్రివతాక	త్రివతాక	చంద్రకలా, సింహ
కర్తరీముఖ	అర్థవతాక	ముఖ, త్రిశూల హస్తాలు
	కర్తరీముఖ	నా.కా.లో లేవు.
	మయూర	2. ఉర్జనాభం సందికేశుడు
అర్థచంద్ర	అర్థచంద్ర	చెప్పలేదు.
ఆరాల	ఆరాల	3. హంసాన్యం, సందంశం,
శుకతుండ	శుకతుండ	తామ్రచూడం, కటకా
ముష్టి	ముష్టి	ముఖం - ఈ నాలుగింటి
శిఖర	శిఖర	నిర్వచనాలు తప్ప తక్కి
కపిత్థ	కపిత్థ	నవి నాట్య శాస్త్రంలోని
కటకాముఖ	కటకాముఖ	నిర్వచనాలతో సమా
సూచీముఖ	సూచీ	నంగానే ఉన్నాయి.
	చంద్రకళ	4. ఇతర గ్రంథాల నుంచి
పద్మకోశ	పద్మకోశ	చెప్పిన హస్తాల విష
నర్పశిర	నర్పశిర	యంలో జనన-జాతి-
మృగశిర	మృగశిర	వర్ణ - అధిదైవతాలే కాక
	సింహముఖ	వినియోగాలు కూడా
కాంగూల	లా(కా)ంగూల	చాలా అధికంగా చెప్ప
అలవద్మ	సో (అ)ల పద్మ	బడినవి.
భతుర	భతుర	
భ్రమర	భ్రమర	
హంసాన్య	హంసాన్య	
హంసపక్ష	హంసపక్ష	
సందంశ	సందంశ	
ముకుల	ముకుళ	
ఉర్జనాభ		
తామ్రచూడ	తామ్రచూడ	
	త్రిశూల	

1. పతాక హస్తం :



అంగుళ్యః కుంచితాంగుష్ఠః సంశ్లిష్టాః ప్రసృతా యది॥ 223

న పతాకకరః ప్రోక్తో నృత్యకర్మ విశారదైః ।

నాట్యారంభే వారివాహే వనే వస్తు నిషేధనే ॥ 224

కుచస్థలే నిశాయాం చ నన్ద్యా మమరమండలే ।

తురగే ఖండనే వాయౌ శయనే గమనోద్యమే ॥ 225

ప్రతాపే చ ప్రసాదే చ చంద్రికాయాం ఘనాతపే ।

కవాటపాటనే నప్రవిభ క్త్యర్థే తరంగకే ॥ 226

వీధీప్రవేశభావే ౭ పి నమత్వే చాంగరాగకే ।

అత్మాద్ధే శపథే చాపి తూష్ణింభావనిదర్శనే ॥ 227

తాలపత్రే చ ఖేదే చ ద్రవ్యాదిస్పర్శనే తథా ।

ఆశీర్వాదక్రియ యాం చ నృపశ్రేష్ఠస్య భావనే ॥ 228

తత్ర తత్రేతివచనే సింధౌ చ సుకృతిక్రమే ।

నంబుద్దేతు పురోగే ౭ పి ఖడ్గరూపస్యధారణే ॥ 229

మానే సంవత్సరే వర్షదినే నమ్మార్జనే తథా ।

ఏ మర్దేషు యజ్ఞంతే పతాకహస్తభావనాః

అర్థం : కుంచిత-అంగుష్ఠః = వంచిన బొటవ వ్రేలు (కలిది) అంగుళ్యః, సంశ్లిష్టాః, ప్రసృతాః, యది = (తక్కిన నాలుగు) వ్రేళ్ళు, దగ్గరగా చేరినవి, చావినవి, అయితే; సః, పతాకకరః = అది, పతాక హస్తం (అని); నృత్యకర్మ విశారదైః, ప్రోక్తః = నృత్యకర్మలో విశారదులైన వారిచేత, చెప్పబడినది.

నాట్యారంభే, వారివాహే, వనే, వస్తు నిషేధనే = నాట్య

ప్రారంభం, మేఘాన్ని నిరూపించటం, వనం, వస్తువులను నిషేధించటం (=వలదనటం); కుచస్థలే, నిశాయాం (చ), నద్యాం, అమర మండలే=కుచస్థలం (తొమ్ము), రాత్రి, నది, దేవతా సమూహం (దేవతా నివాసం - హోమ్); తురగే, ఖండనే, వాయూ, శయనే, గమనోద్యమే=గుఱ్ఱం, ఖండించటం, వాయువు, పండుకొనటం, వెళ్ళాడి ప్రయత్నం; ప్రతాపే (చ), ప్రసాదే (చ), చంద్రికాయాం, ఘన-ఆతపే=ప్రతాపం, అనుగ్రహం, వెన్నెల, ఎర్రని ఎండ; కవాటపాటనే, సప్తవిభక్త్యర్థే, తరంగకే=తలుపులు తెరవటం (తలుపు తట్టటం - కుమారస్వామి), ఏడు విభక్తుల అర్థం చెప్పటం, అలలు; వీధీప్రవేశభావే (అపి), సమత్వే (చ), అంగరాగకే=వీధిలో ప్రవేశించటం, సమత్వం (సమంగా ఉండటం - నీడా), గంధాదులను శరీరం మీద పూయటం; ఆత్మార్థే, శపథే (చ) (అపి), తూష్ణీం భావనిదర్శనే=నేను అనే అర్థం, శపథం చేయటం, ఊరక ఉండటం; ఆశీర్వాద క్రియాయాం (చ), నృపశ్రేష్ఠస్యభావనే=ఆశీర్వాదించటం అనే క్రియ, రాజులో శ్రేష్ఠుడు అనేభావన; తాశపత్రే, (చ) భేటే (చ), ద్రవ్యాది స్పర్శనే (తథా)=తాలపత్రం (=తాటాకు), డాలు (చపేటే=చెంప పెట్టు - నీడా), వస్తువులను తాకటం; తత్ర తత్ర - ఇతివచనే, సింధౌ (చ), నుకృతి క్రమే=అక్కడనే అక్కడనే అని అనటం, సముద్రం, మంచివనుల క్రమం; సంబుద్ధేత్రు, పురోగే (అపి), ఖడ్గ రూపస్య ధారణే=సంబోధించటం, ముందుపోవటం, కత్తి యొక్క రూపం చూపటం; మానే, సంవత్సరే, ఋదినే, (తథా) సమూర్జనే=నెల, సంవత్సరం, వర్షం పడుతున్న రోజు (వర్షే, దినే=వర్షం, రోజు - నీడా), తుడవటం (కల్లాపి చల్లటం - కుమారస్వామి); ఏవం, అర్థేషు=ఇటువంటి (=పైన పేర్కొన్నటువంటి), అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో; పతాక హస్తభావనాః, యుజ్యంతే=పతాకహస్తయొక్క ఆలోచనలు, తగును.

తాత్పర్యం : బొటన వ్రేలు వంచి, తక్కిన నాలుగు వ్రేళ్ళను దగ్గరగాచేర్చి, చాచిపట్లయితే, ఆ హస్తం 'పతాక హస్తం' అవుతుంది.

నాట్య ప్రారంభం, మేఘం, వనం, వస్తువులను నిషేధించటం, తొమ్మిది, రాత్రి, వది, దేశతా సమూహం, అశ్వం, ఖండనం, వాయువు, శయనించటం, వెళ్ళే ప్రయత్నం, ప్రతాపం, అనుగ్రహం, వెన్నెల, ఎర్రని ఎండ, తలుపులు తెరవటం లేదా తట్టటం, ఏడు విభక్తులను చెప్పటం, అలలు, వీధిలో ప్రవేశించటం, సమత్వం, గంధాదులు పూసుకొనటం, 'నేను' అనటం, శవధం, తూష్టింభావం, ఆశీర్వాదం, రాజశ్రేష్ఠుడనటం, తాలపత్రం, డాలు లేదా చెంప పెట్టు, వస్తువులను తాకటం, అక్కడనే అక్కడనే అనటం, సముద్రం, మంచి వనులని చెప్పటం, సంబోధన, ముందుపోవటం, కత్తి యొక్క రూపం నిరూపించటం, మాసం, సంవత్సరం, వర్షం, రోజు లేదా వర్షపురోజు, తుడవటం లేదా కల్లాపి చల్లటం — ఇటువంటి వాటిని ప్రదర్శించటంలో పతాక హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన పతాక హస్తం, ఇది ఒక్కటే. అన్ని హస్తాలలోనూ ప్రధానమైనది. ప్రథమంగా ఉండేది పతాక హస్తమే. ఈ హస్తంలోని వ్రేళ్ళు చిరు మార్పులు పొందితే, పెక్కు ఇతర హస్తాలు ఏర్పడతాయి; పతాకంలోని అనామిక వంగితే త్రిపతాకం అవుతుంది. పతాక హస్తంలోని అరచేయి దొప్పగా అయితే సర్పశీర్షం అవుతుంది — ఇట్లాగే మరికొన్ని హస్తాలు ఏర్పడతాయి.

కథాకలి సంప్రదాయంలో మాత్రం 'పతాక', 'త్రిపతాక' అయింది; త్రిపతాక, పతాక అయింది. ఈ సంప్రదాయంలో త్రిపతాక హస్తానికి (అంటే భరతుని — పతాక హస్తానికి) అసంయుత హస్తంగా ఎక్కువ వినియోగం లేదట !

వేరే గ్రంథంలో పతాక హస్తం :

నంగ్నః తర్జనీమూలే యత్రాంగుష్ఠో నికుంచితః ॥ 280

ప్రసారిత తలాంగుల్యః పతాకః ప్రభవేత్ కరః ।
ఏకాకినా పురా చాత్రా వరబ్రహ్మసమాగమే ॥ 281

జయేతి స్తుతివేళాయాం పతాకస్యా ౭౭ కృతిః కరః ।
యతో భేజే తతో లోకే పతాక ఇతి విశ్రుతః ॥ 282

అతఏవ నమస్తానాం హస్తానా మయమాదిమః ।
పతాకో బ్రహ్మణోజాతః శ్వేతవర్ణో ఋషిః శివః ॥ 283

బ్రహ్మజాతిః భవేత్తన్య పరబ్రహ్మ ౭ ధి దైవతమ్ ।
జయేతివచనే మేఘే నిషేదే విపినే నిశి ॥ 284

యాహేతివచనే యానే వాహే మరుతి వక్షసి ।
పురఃపుణ్యేచాతిశయే ప్రవాహే విబుధాలయే ॥ 285

హాహాకారే చంద్రితాయా మాతపే సురమండలే ।
అర్గళాపుటనే కుడ్యే ఖండనే పరితోషణే ॥ 286

కపోలే చందనాలేపే కృపాణే వారివారణే ।
నమూహే సైన్యసన్నాహే నమయే భయవారణే ॥ 287

అపాశ్రయే అవచయే పిధానే శయనే కువి ।
జ్వాలాను వర్షధారాను తరంగే వక్షివక్షతే ॥ 288

ప్రకువిజ్ఞాపనే ౭ త్రేతివాక్యే యాదృశితాదృశి ।
చపేదే పస్తునంస్పర్శే సరస్యా మంగమర్దనే ॥ 289
వ్యాజస్తుతే ప్రతాపే చ దేవతానాంనివేదనే ।

పార్వ్యశ్చేషే పతాకాయాం ప్రవాతే వననాంచలే ॥

240

కైత్యే తాపే ధాళధశ్యే ధాయాయాం వత్సరే ఋతౌ ।

అయనే వానరే వశే మాసే న్యచ్చే మహాతులే ॥

241

సమానన్నే పాలయేతిలాంయేతివభాషజే ।

బ్రహ్మజాతౌ శుభ్రవర్ణే పతాకోఽయం నియుజ్యతే ॥

242

అర్థం: యత్ర = ఎక్కడ (= ఏ హస్తంలో); అంగుష్ఠః, నికుం చితః = బొటన వ్రేలు, వంచబడినదై; తర్జనీమూలే, సంలిగ్నః = చూపుడు వ్రేలు మొదట, చేర్చబడుతుందో; ప్రసారితతల - అంగు ల్యః = అరచేయి, (తక్కిన) వ్రేళ్ళు చాచి ఉంటాయో (ఆ హస్తం నుంచి); పతాకః కరః, ప్రభవేత్ = పుతాక హస్తం పుడుతుంది (= అది పతాక హస్తం అవుతుంది).

పురా = పూర్వం; ఏకాకినా, ధాత్రా = ఒంటరి అయిన, ధాత (= బ్రహ్మ) చేత; పరబ్రహ్మ, సమాగమే = పరబ్రహ్మ యొక్క, సందర్శనంలో (= ఒంటరిగా బ్రహ్మ, పరబ్రహ్మను సంద ర్శించినప్పుడు); స్తుతి, వేళాయాం = స్తోత్రం చేసే, సమయంలో; జయ, ఇతి = జయ (జయ), అని; పతాకస్య, ఆకృతిః కరః = పతాక (= జెండా) యొక్క, ఆకారంగా ఉన్న హస్తం; యతః, భేజే, తతః = ఎప్పుడు, పొందెనో (= పట్టెనో), అప్పటి నుంచి (ఆ హస్తం); లోకే, పతాక, ఇతి, విశ్రుతః = లోకంలో, పతాక (హస్తం), అని, ప్రసిద్ధిపొందింది; అతః ఏవ, అయం = అందుచేతనే, అది (= ఆ పతాక హస్తం); సమస్తానాం, హస్తానాం, ఆదిమః = అన్ని హస్తాలకు, మొదటిది (అయింది).

పతాకః, బ్రహ్మణః, జాతః = పతాక (హస్తం), బ్రహ్మవల్ల, పుట్టింది; వర్ణః, శ్వేతః = రంగు, తెలుపు; ఋషిః, శివః = ఋషి, శివుడు; బ్రహ్మ, జాతిః = బ్రాహ్మణ, జాతి (కి చెందింది); బ్రహ్మ, అధిదై వతమ్ = పరబ్రహ్మము అధిదై వతం.

జయ - ఇతివచనే, మేఘే, నిషేధే, వివినే, నిశి = జయ (జయ) అని చెప్పటం, మేఘం, నిషేధం, అడవి, రాత్రి ; యాహి - ఇతి వచనే, యానే, వాహే, మరుతి, వక్షసి = పో అని చెప్పటం, నడక, వాహనం (గుర్రం - నీడా), గాలి, తొమ్ము ; పురః, పుణ్యే (చ), అతిశయే, ప్రవాహే, విబుధాలయే = ఎదుట, పుణ్యం, అతిశయం, ప్రవాహం, దేవ (విద్వాంసుల - కుమారస్వామి) లోకం ; హాహా కారే, చంద్రికాయాం, ఆతపే, సురమండలే = హాహాకారం, వెన్నెల, ఎండ, దేవతా సమూహం (దేవలోకం - కుమారస్వామి); అర్గళాపుటనే, కుడ్యే, ఖండనే, పరితోషణే = గడియ తీయటం (అడ్డు తొలగించటం - కుమారస్వామి), గోడ, నరకటం, సంతోష పర్చటం ; కపోలే, చందనాలేపే, కృపాణే, వారివారణే = చెక్కిలి, గంధం పూయటం, కత్తి, నీటికి అడ్డుకట్టవేయటం ; సమూహే, నైస్య సన్నాహే, సమయే, భయవారణే = గుంపు, నైస్యాన్ని ఆయత్తపర్చటం, నియమం లేదా ప్రతిష్ఠ (హద్దు-కుమారస్వామి), భయం పోగొట్టటం (దీనినే అభయముద్ర అంటారు); అపాశ్రయే, అపచయే, విధానే, శయనే, భువి = ఆశ్రయం లేకపోవటం, తరిగి పోవటం, కప్పటం, శయనించటం, భూమి; జ్వాలాసు, వర్షధారాసు, తరంగే, పక్షిపక్షకే = మంటలు, వానధారలు, అల, పక్షి రక్క ; ప్రభు విజ్ఞాపనే, అత్ర-ఇతివాక్యే, యాదృశితాదృశి = ప్రభువుకు విజ్ఞప్తి చేయటం, ఇక్కడ అని చెప్పటం, ఎట్టిదో అట్టిది అనటం; చపేటే, వస్తు సంస్పర్శే, సరస్యాం, అంగమర్దనే = చెంపపెట్టు, వస్తువులను తాకటం, సరస్సు, అవయవాలను మర్దించటం; వ్యాజస్తుతౌ, ప్రతాపే (చ), దేవతానాం నివేదనే = వ్యాజస్తుతి (= కపటస్తోత్రం), ప్రతాపం, దేవతా నివేదనం; పార్శ్వశ్లేషే, పతాకాయాం, ప్రవాతే, వసనాంచలే = ప్రక్కలను కౌగిలించటం, పతాక, పెద్దగాలి, కొంగు; శైత్యే, తాలే, ధాళధిశ్యే, చాయాయాం, వత్సరే. ఋతౌ = చలి, ఉక్క, తళతళ, నీడ, సంవత్సరం, ఋతువు; ఆయసే, వాసరే, పక్షే, మాసే, స్వచ్ఛే, మహాకులే = ఆయనం (= 6 మాసాల కాలం), దినం, పక్షం, మాసం, స్వచ్ఛత, గొప్పవంశం; సమాసన్నే, పాలయ-

ఇతి-లాలయ-ఇతి(చ) భాషణే = సమీపించటం, పాలించు-లాలించు అని అనటం; బ్రహ్మజాతౌ, శుభ్రవర్ణే = బ్రాహ్మణజాతి, తెలుపు రంగు — ఈ అర్థాల నన్నింటిని నిరూపించటంతో; అయం, పతాకః, నియుజ్యతే = ఈ, పతాక (హస్తం), వినియోగపడుతున్నది.

తాత్పర్యం : హస్తంలోని బొటన వ్రేలును వంచి, చూపుడు వ్రేలు మొదట చేర్చి, అరచేతిని తక్కిన నాలుగు వ్రేళ్ళను చాచి నచో 'పతాక హస్తం' ఏర్పడుతుంది.

పూర్వం, ధాత ఒంటరిగా పరబ్రహ్మను సందర్శించి, పతాక ఆకారంగా హస్తం వట్టి, 'జయజయ' అని స్తుతించినప్పుడు 'పతాక హస్తం' జన్మించింది. అందుచేతనే ఇది అన్ని హస్తాలకు మొదటి హస్తం అయింది. కాగా పతాకహస్తం బ్రహ్మవల్ల పుట్టింది. రంగు తెలుపు. ఋషి శివుడు. బ్రాహ్మణ జాతి. అధిదైవతం పరబ్రహ్మ.

జయజయ అని చెప్పటం, మేఘం, నిషేధించటం, అడవి, రాత్రి, 'పో' అని చెప్పటం, నడక, గుఱ్ఱం, గాలి, రొమ్ము, ఎదుట, పుణ్యం, అతిశయం, ప్రవాహం, దేవలోకం లేదా విద్వాంసులు, హాహాకారం, వెన్నెల, ఎండ, దేవతా సమూహం లేదా దేవలోకం, గడియ తీయటం లేదా అడ్డు తొలగించటం, గోడ, నరకటం, సంతోషపరచటం, చెక్కిలి, గంధం పూయటం, కత్తి, నీటికి అడ్డుకట్ట వేయటం, గుంపు, నైన్యాన్ని ఆయత్తపరచటం, నియమం లేదా ప్రతిష్ఠ, భయం పోగొట్టటం, ఆశ్రయం లేకపోవటం, తరిగిపోవటం, కప్పటం, భూమి, మంటలు, వానధార, అల, పక్షిచెక్క, ప్రభువు నకు విజ్ఞప్తి చేయటం, ఇక్కడ అని చెప్పటం, ఎట్టిదో అట్టిది అనటం, చెంపపెట్టు, వస్తువులను తాకటం, సరస్సు, అవయవాలను మర్దించటం, వ్యాజస్తుతి, ప్రతాపం, దేవతలకు నివేదనం, ప్రక్కలను కౌగిలించటం, పతాక, పెద్దగాలి, కొంగు, చలి, ఉక్క, తళతళ, నీడ, సంవత్సరం, ఋతువు, అయనం (= 6 నెలలు), దినం, పక్షం, మాసం, స్వచ్ఛత, గొప్పవంశం, సమీపించటం, పాలించు- లాలించు

అనటం, శయనించటం, బ్రాహ్మణజాతి, శుభ్రవర్ణం — ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో పతాకహస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : నందికేశుడు చెప్పిన పతాక లక్షణం, ఈ లక్షణం సమానమే. అంతేకాక పతాకహస్తం యొక్క పుట్టుక, జాతి, ఋషి, రంగు, అధిదేవత- ఇవి అధికంగా చెప్పబడినవి. ఇట్లాగే చాలావరకు తక్కిన హస్తాలకు కూడా ఇవి చెప్పబడినవి. నందికేశుడు చెప్పిన వినియోగాలు 41 మాత్రమే ఉన్నాయి. ఈ గ్రంథాంతర వినియోగాలు 70 వరకు ఉన్నాయి. శుభంకరుడు తన 'హస్త ముక్తావళి' లో 213 వినియోగాలు చెప్పి, వాటిని సూచించే విధానం కూడా విశదం చేసినాడు. కుంచితమైన అంగుష్ఠం, తర్జని యొక్క మొదట ఉండాలని ఇచ్చట అధికంగా చెప్పబడింది.

2. త్రిపతాక హస్తం :



న ఏవ త్రిపతాకః స్యాత్ వక్రితానామికాంగులిః।

మకుటే వృక్షభావే చ వజ్రే తద్ధరవాసవే ॥ 243

కేతకీకుసుమే దీపే వహ్నిజ్వాలావిజృంభణే ।

కపోలే వత్రలేఖాయాం బాణార్థే పరివర్తనే ॥ 244

ప్రీపునయోః సమాయోగే యజ్యతే త్రిపతాకకః ।

అర్థం : సః, ఏవ=అదే (=ముందు చెప్పిన పతాక హస్తమే; అనామికా-అంగులిః, వక్రితా=అనామిక (=ఉంగరపు వ్రేలు) వంచబడినది (అయితే); త్రిపతాకః, స్యాత్ = (అని) త్రిపతాక (హస్తం), అవుతుంది.

మకుటే, వృక్ష భావే (చ), వజ్రే, తద్ధరవాసవే=కిరీటం, వృక్షం అనే భావన, వజ్రం, వజ్రధారి అయిన ఇంద్రుడు; కేతకీ కుసుమే, దీపే, వహ్నిజ్వాలావిజృంభణే=మొగలిపువ్వు, దీపం, అగ్నిజ్వాలలు పైకి లేవటం; కపోలే, వత్రలేఖాయాం, బాణార్థే, పరివర్తనే=కపోలం (=చెక్కిలి) (కపోతం=పావురం-ఘోష్),

(వక్షస్థలం మొదలైన చోట్ల) మకరికాది పత్రరచన, శాణం, పరివర్తనం (చుట్టూ తిరగటం-ఘోష్, మార్పు-నీడా); స్త్రీపుంసయోః, సమాయోగే = స్త్రీ పురుషుల కలయిక (ఈ వినియోగం ఘోష్ లో లేదు) — ఈ అర్థాలను అభినయించటంలో; త్రివతాకః, యుజ్యతే = త్రివతాకహస్తం, వినియోగపడుతుంది (పతాకం = జెండా).

తాత్పర్యం : పతాక హస్తంలోని అనామికను వంచితే, అది 'త్రివతాక హస్తం' అవుతుంది.

కిరీటం, వృక్షభావన, వజ్రాయుధం, ఇంద్రుడు, మొగలిపువ్వు, దీపం, అగ్ని జ్వాలలు మైకిలేవటం, చెక్కిలి, కపోలం లేదా పావురం, మకరికా పత్రరచన, శాణం, పరివర్తనం, స్త్రీ-పురుష సమాయోగం — ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో త్రివతాకహస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన త్రివతాక హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే. కథాకళి సంప్రదాయంలో దీనిని 'పతాకహస్తం' అంటారు.

వేరే గ్రంథంలో త్రివతాక హస్తం :

పతాకేన నామికా వక్త్రా త్రివతాకకరో తవేత్ ॥ 245

శక్రేణానందో యతో వజ్రం వస్పర్యేనామికాం పనా ।

పతాకస్య త్రిభాగేన త్రివతాక ఇతి స్మృతః ॥ 246

వానవాత్రివతాకోఽయం జజ్ఞే తస్య ఋషిర్గుహః ।

రక్తవర్ణో వక్త్రజాతి రధిదేవోమహేశ్వరః ॥ 247

అవాహనేనతరణే వదనోన్నమనే నతా ।

స్పర్శే శుభానాం ద్రవ్యాణా మంకనే ననాదరే ఖలే ॥ 248

నన్తేహే మకుటే పృషే వానవే కులిశాయదే ।

అలికావనయే దీపే తింకోష్టిషధారణే ॥ 249

కటుగంధరవాలాపై రాసాకర్ణస్యసంవృతౌ ।

అశ్వనమ్మార్జనే వాణే కేతక్యాంవత్రలేఖనే ॥

250

పాతే ఖగవిశేషాజాం కిలికిలావిజృంభణే ।

క్షత్రజాతౌ రక్తవర్ణే త్రివతాకో నియుజ్యతే ॥

251

అర్థం : పతాకే, అనామికా, వక్రా = పతాక (హస్తం)లో, అనామిక (=ఉంగుపు వ్రేలు), వంచబడినది (అయితే); త్రివతాక కరః, భవేత్ = త్రివతాకహస్తం అవుతుంది.

ఆదౌ,యతః = పూర్వం, ఎందువల్ల; శక్రేణ = ఇంద్రునిచేత; అనామికాంవినా, పతాకస్య త్రిభాగేన = అనామికనువదలి, పతాక హస్తంలోని మూడుభాగాల (=వ్రేళ్ళ) చేత; వక్రం, వస్పర్యే, త్రివతాకః, ఇతి,స్మృతః = వక్రాయుధం, పట్టుకొనబడిందో, (అందు వల్ల) త్రివతాక (హస్తం), అని, స్మరింపబడింది.

అయం, త్రివతాకః, వాసవాత్, జజ్ఞే = ఈ, త్రివతాక (హస్తం), ఇంద్రునివల్ల, జన్మించింది; తస్య, ఋషీః, గుహః = దాని యొక్క, ఋషి, గుహుడు (=కుమారస్వామి); రక్త, వర్ణః = ఎరుపు, రంగు; క్షత్ర, జాతిః = క్షత్రియ, జాతి; అధిదేవః, మహేశ్వరః = అధిదేవుడు, మహేశ్వరుడు.

ఆవాహనే, అవతరణే, వదన-ఉన్నమనే, సతా = ఆవాహనం, అవతరణం (=దిగటం), ముఖంపై కెత్తటం క్రిందికి వంచటం; శుభానాం ద్రవ్యాణాం స్పర్శే, అంకనే, అనాదరే, ఖలే = మంగళప్రదాలైన వస్తువులను తాకటం, గుర్తించటం, అనాదరం, దుర్జనుడు; సందేహే, మకుటే, వృక్షే, వాసవే, కులికాయుధే = సందేహం, కిరీటం, వృక్షం, ఇంద్రుడు, వక్రాయుధం; అలక-అపనయే, దీపే, తిలక-ఉష్ణిషధారణే = ముంగురులను పైకి త్రోయటం, దీపం, బొట్టుపెట్టుకొనటం, తలపాగ ధరించటం; కటు

గంధ-రవ-అలాపైః, నాసా-కర్ణస్య సంవృతౌ = భరింపరానివాసన, కర్ణకతోరమైన శబ్దం- మాటలవల్ల, ముక్కు చెవులు మూసుకొనటం; అశ్వసమ్మార్జనే, జాడే, కేతక్యాం, పత్రలేఖనే = గుఱ్ఱాన్ని తోమటం, జాణం, మొగలిపువ్వు, మకరికాది పత్రరచన; ఖగ విశేషాణాం పాతే, కీలికీలా విజృంభణే = కొన్ని పక్షుల యొక్క పతనం, అగ్నిజ్వాలలు పైకి లేవటం; క్షత్రిజాతౌ, రక్తవర్ణే = క్షత్రియజాతి, ఎరుపురంగు - ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో; త్రిపతాకః నియుజ్యతే = త్రిపతాక (హస్తం) నియోగింపబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : పతాకహస్తంలోని అనామికను వంచితే, త్రిపతాకహస్తం ఏర్పడుతుంది.

పూర్వం, ఇంద్రుడు అనామికను వదలి పతాకం యొక్క త్రి (= మూడు) భాగాలతోను నక్షత్రాయుధాన్ని ధరించటంచేత త్రిపతాకహస్తం ఏర్పడింది. ఇది ఇంద్రునివల్ల జన్మించింది. దీనికి ఋషిగుహుడు. రంగుఎరుపు. క్షత్రియజాతి. మహేశ్వరుడు అధిదేవత.

ఆవాహనం, అవతరణం, వదనం పైకెత్తటం లేదా దించటం, మంగళప్రదములైన వస్తువులను స్పృశించటం, గుర్తించటం లేదా లెక్కించటం, దుర్జనుడు, వందేహం, కిరీటం, వృక్షం, ఇంద్రుడు, నక్షత్రాయుధం, ముంగురులు దిద్దటం, దీపం, బొట్టుపెట్టుకొనటం, తలపాగ ధరించటం, భరింపరాని వాసనవల్ల కర్ణకతోరాలైన శబ్దాలవల్ల, మాటలవల్ల ముక్కు చెవి మూసుకొనటం, గుర్రమును తోమటం, జాణం, మొగలిపువ్వు, మకరికాది పత్రరచన, కొన్ని పక్షులయొక్క పతనం, అగ్నిజ్వాలల విజృంభణ, క్షత్రియజాతి, ఎరుపురంగు- వీటిని నిరూపించటంలో త్రిపతాకహస్తం ఛినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన త్రిపతాకహస్తం, ఇదీ ఒక్కటే. ఇక్కడ జన్మాదులు అధికంగా చెప్పబడినవి.

3. అర్థపతాక హస్తం :



త్రివతాకే కనిష్ఠాచేత్ వక్రితాఽర్థపతాకకః ।

వల్లవే ఫలకే తీరేఽఘృతయో రితి వాచకే ॥ 252

క్రకచే ఘరికాయాం చ ధ్వజే గోపురశృంగయోః ।

యుజ్యతేఽర్థపతాకోఽయంత తత్కర్మ ప్రయోగతః ॥ 253

3 అద

అర్థం : త్రివతాకే, కనిష్ఠా, వక్రితాచేత్ = త్రివతాక (హస్తం)లో, చిటికెనప్రేలు, వంచబడినది అయితే (అది); అర్థ పతాక(క) (హస్తం అవుతుంది).

వల్లవే, ఫలకే, తీరే (అపి), ఉభయోః ఇతివాచకే = చిగురు, పలక, తీరం (=గట్టు), ఇద్దరు అని చెప్పటం; క్రకచే, ఘరికాయాం (చ), ధ్వజే, గోపుర-శృంగయోః = అంపం, చురకత్తి, ధ్వజం, గోపురం, కొమ్ము — వీటి అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో; తత్ తత్ కర్మ, ప్రయోగతః = ఆయా కర్మల, ప్రయోగాన్ని అనుసరించి; ఆయం, అర్థపతాకః, యుజ్యతే = ఈ, అర్థపతాక (హస్తం) యోజింపబడుతుంది.

తాత్పర్యం : త్రివతాక హస్తంలోని చిటికెన ప్రేలిని వంచితే, అర్థపతాక హస్తం ఏర్పడుతుంది.

చిగురు, పలక, తీరం, ఇద్దరు అని చెప్పటం, అంపం, చురకత్తి, ధ్వజం, గోపురం, కొమ్ము - వీటిని ప్రదర్శించటంలో అర్థానుసారంగా అర్థపతాక హస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : దీనిని భరతముని చెప్పలేదు. దీనికి గ్రంథాంతర లక్షణ-వినియోగాలు కూడా లేవు. త్రివతాకలో అనామిక వక్రంకాగా, ఇందులో కనిష్ఠిక కూడా వక్రం అవుతుంది.

4. కర్తరీముఖ హస్తం :



అన్యైవ చాపి హస్తస్య తర్జనీ చ కన్ఠిక్తికా ।

బహిఃప్రసారితే ద్వే చేత్ న కరః కర్తరీముఖః ॥ 254

స్త్రీ పుంసయోస్తు విశ్లేషే వివర్యానవదే ల పివా ।

లుంతనే నయనాంతే చ మరణే భేదభావనే ॥ 255

విద్యుద్ధృతే ల ప్యేకశయ్యావిరహే పతనే తథా ।

లతాయాం యుజ్యతే య స్తు న కరః కర్తరీముఖః ॥ 256

అర్థం: అస్య - ఏవ (చ) (అపి), హస్తస్య = దాని (= అత్రి పతాక హస్తం) యొక్క: తర్జనీ (చ) - కన్ఠిక్తికా ద్వే = చూపుడు వ్రేలు, చిటికెన వ్రేలు అనే రెండూ; బహిః, ప్రసారితే చేత్ = వెలుపలికి చాపబడితే; నః కరః, కర్తరీ ముఖః = ఆ హస్తం, కర్తరీ ముఖ (హస్తం) అవుతుంది.

స్త్రీ పుంసయోః (తు) విశ్లేషే, వివర్యానవదే (అపి) (వా) = స్త్రీ - పురుషుల ఎడబాటు, వ్యతిరేకత లేదా వెనుకకు తిరగటం; లుంతనే, నయన - అంతే (చ), మరణే, భేదభావనే = దొంగిలించటం, కనుకొలకులు, మరణం, భేదించటం; విద్యుత్ - అర్థే (అపి), ఏకశయ్యా విరహే, పతనే (తథా), లతాయాం = మెలుపు, విరహంతో ఒంటరిగా శయనించటం, క్రిందపడటం, లత - వీటి అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో; యః కరః, యుజ్యతే = ఏ హస్తం, ప్రయుక్తమైనదో; నః, కర్తరీముఖః = అది (= ఆ హస్తం), కర్తరీముఖం అవుతుంది (కర్తరీ = కత్తెర).

తాత్పర్యం : త్రిపతాక హస్తంలోని తర్జనీని, కన్ఠిక్తికను వెలుపలికి చాచితే, 'కర్తరీముఖ హస్తం' ఏర్పడుతుంది.

స్త్రీ పురుషుల ఎడబాటు, వ్యతిరేకత లేదా వెనుకకు

తిరగటం, దొంగిలించటం, కనుకొలకులు, మరణం, భేదించటం, మెఱుపు, విరహంతో ఒంటరిగా శయనించటం, క్రిందపడటం, తీగ - వీటి అర్థాలను అభినయించటంలో కర్తరీముఖ హస్తం వినియోగ పడుతుంది.

టీక : అస్య - ఏవ అన్నదానికి 'అర్థ పతాకం' అని నీడా అర్థం వ్రాశారు ; కాని దీనికి 'త్రిపతాకం' అన్న అర్థమే సమం జనం. భరతముని చెప్పిన కర్తరీముఖం, ఇదీ ఒక్కటే.

వేరే గ్రంథంలో కర్తరీ హస్తం :

త్రిపతాకే బహిర్యాతా తర్జనీ యది కర్తరీ ।

శశాంకశేఖరః పూర్వం జటాధరవధం ప్రతి ॥ 257

చక్రం లిలేఖ తర్జన్యా నిషివ్య భువి మధ్యమామ్ ।

తదావ్రభృతి కర్తర్యుత్పన్నేతి మునిభిః స్మృతా ॥ 258

కర్తరీః శంకరాజ్ఞాతః ఋషిః పర్జన్యదేవతా ।

క్షత్రజాతిః తామ్రవర్ణః చక్రపాణి రదీశ్వరః ॥ 259

పాదాలక్తక నిర్మాణే వతనే లేఖ్యవాచకే ।

దంవత్యోవిరహే చైవ వివర్యాసే రమాధవే ॥ 260

చవలాయా మేకశయ్యావియోగే మహిషే మృగే ।

చామరే శైలశృంగే చ వారణే వృషభే గవి ॥ 261

కేశపాశస్య శోధిన్యాం క్షత్రియే తామ్రవర్ణకే ।

కర్తర్యాం గోవురే సో ౭ యం కర్తరీ వినియుజ్యతే ॥ 262

అర్థం : త్రిపతాకే, తర్జనీ, బహిః యాతా యది = త్రిపతాక (హస్తం) లోని, చూపుడు వ్రేలు, వెలుపలికి వస్తే (అది); కర్తరీ = కర్తరీ (ముఖహస్తం అవుతుంది).

పూర్వం, శకాంకశేఖరః = పూర్వం, ఇందుశేఖరుడు (=శివుడు); జటాధరవధం ప్రతి=జటాధర (రాక్షస) సంహారం నిమిత్తం; భువి, మధ్యమాం, నిక్షిప్త=భూమిలో, నడిమి వ్రేలును, జొన్ని; తర్జన్యా, చక్రం, లిలేఖ=చూపుడు వ్రేలితో, చక్రాన్ని, గీసినాడు; తదా ప్రభృతి, కర్తరీ, ఉత్పన్నా, ఇతి, మునిభిః, స్మృతా = అప్పటినుంచే, కర్తరీ (ముఖహస్తం), జన్మించింది, అని, మునిచేత, తలంచబడింది; కర్తరీ, శంకరాత్, జాతః=(ఇట్లా) కర్తరీ (ముఖహస్తం), శంకరునివల్ల, జన్మించింది; ఋషిః, పర్జన్య దేవతా=ఋషి, పర్జన్య దేవుడు (=వర్షాధిపతి); ఉత్ర, జాతిః=ఉత్రియ, జాతి; తామ్ర, వర్ణః=రాగి, రంగు; చక్రపాణిః, అధిశ్వరః=చక్రపాణి (=విష్ణువు), అధిదేవత.

పాద - అలక్తక నిర్మాణే, పతనే, లేఖ్యవాచకే=కాళ్ళకు లక్తక (=పారాణి) పెట్టటం, క్రింద పడటం, వ్రాసిన దానిని చదవటం; దంపత్యోః విరహే (చ) (ఏవ), విపర్యాసే, రమాధవే=దంపతుల యొక్క విరహం, వ్యత్యాసం, విష్ణువు; చపలాయాం, ఏకశయ్యా వియోగే, మహిషే, మృగే=మెఱుపు, ఏకశయ్యా విరహం, మహిషం, మృగం (=లేడి); చామరే, శైలశృంగే (చ), వారణే, వృషభే, గవి=వింజామరం, కొండ శిఖరం, ఏనుగు, వృషభం (=ఎద్దు), ఆవు; కేశపాశస్య శోధిన్యాం, ఉత్త్రియే, తామ్రవర్ణకే=దువ్వెన, ఉత్రియుడు, రాగి రంగు; కర్తర్యాం, గోపురే=కత్తెర, గోపురం - వీటి అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో; సః, అయం, కర్తరీ వినియుజ్యతే=ఆయీ కర్తరీ (ముఖ హస్తం) వినియోగపడుతున్నది.

తాత్పర్యం : త్రిపతాక హస్తంలోని తర్జనిని వెలువలికి చాపితే, అది 'కర్తరీ (ముఖ) హస్తం' అవుతున్నది.

పూర్వం శివుడు, జటాధరాసురుని సంహరించే నిమిత్తం

భూమిలో నడిమి వ్రేలును జొన్చి, చూపుడు వ్రేలుతో చక్రం గీసి నాడు. అప్పటినుంచీ కర్తరీ ముఖ హస్తం ఉత్పన్నమైనదని ముని అభిప్రాయం. కాగా కర్తరీ ముఖహస్తం శంకరునివల్ల జన్మించింది. ఋషి వర్జన్యదేవుడు. ఉత్తరీయ జాతి. విష్ణువు అధిదైవం.

కాళ్ళకు లత్తుక పెట్టటం, క్రిందపడటం, వ్రాసిన దానిని చదవటం, దంపతుల విరహం, వ్యత్యాసం, విష్ణువు, మెఱువు, ఒంట రిగా లేదా ఒకే శయ్యమీదపరుండి విరహం అనుభవించటం, మహిమం, లేడి, వింజామర, కొండశిఖరం, ఏనుగు, ఎద్దు, ఆవు, దువ్వెన, ఉత్తరీయుడు, రాగిరంగు, కత్తెర, గోవురం — వీటిని అభినయించటంలో కర్తరీ (ముఖ) హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇచ్చట పేర్కొనబడిన ముని భరతముని కాదగును. కాని, వాట్య శాస్త్రంలో ఈ కథ లేదు. 'కర్తరీ' అనటం కంటే 'కర్తరీ ముఖం' అనటం సర్వ సాధారణం. ఇంతకు ముందు తర్జునితో పాటు కనిష్ఠిక కూడా వెలుపలికి రావాలని ఉంది. కాని, ఇక్కడ ఒక్క తర్జుని మాత్రమే చెప్పబడింది.

౪. మయూర హస్తం :



అస్మిన్ననామికాంగుష్ఠా శ్లిష్టా చాన్యాః ప్రసారితాః ।

మయూర హస్తః కథితః కరటికావిచక్షణైః ॥ 263

మయూరాన్యే లతాయాం చ శకునే వమనే తథా ।

అలకస్యావసయనే లలాటలింకేషు చ ॥ 264

నేత్రస్యోదకవిక్షపే శాస్త్రవాదే ప్రసిద్ధకే ।

ఏవ మర్దేషు యజ్యంతే మయూరకరభావనాః ॥ 265

అర్థం : అస్మిన్ = అందు (= ఆ కర్తరీ ముఖహస్తం) లో ; అనామికా - అంగుష్ఠా, శ్లిష్టా (చ) = ఉంగరపు వ్రేలు, బొటన వ్రేలు (చివరలు) కలియగా; అన్యాః, ప్రసారితాః = తక్కిన వ్రేళ్ళు. వైకి ప్రసారితాలు అయితే (అది); మయూర హస్తం, కరటికా

విచక్షణైః, కథితః = మయూర హస్తం (అవుతుంది అని), కర (= హస్తము) లను వ్యాఖ్యానించటంలో నేర్పురులైన వారి చేత, చెప్పబడింది.

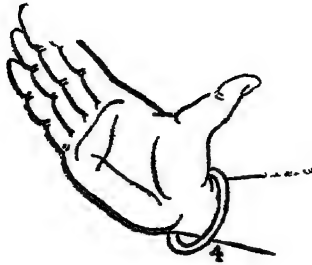
మయూర-అస్యే, లతాయాం (చ), శకునే, (తథా) వమనే = నెమిలి ముఖం, తీగె, పక్షి, కక్కటం ; అలకస్య - అవనయనే, లలాటం- తిలకేషు (చ) = ముంగురులు సరిదిద్దటం, లలాటం, తిలకం నేత్రస్య - ఉదక విక్షేపే, శాస్త్రవాదే, ప్రసిద్ధకే = కన్నీరు (కొన గోటితో) పైకి చిమ్మటం (వద్యుదకస్య నిక్షేపే = వదీజలాన్ని నిక్షేపించటం - ఘోష్), శాస్త్ర చర్చ, ప్రసిద్ధ విషయం ; ఏవం, అర్థేషు = ఈ విధాలైన, అర్థాలలో (= పైన చెప్పిన అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో) ; మయూర కరభావనాః, యుజ్యంతే = మయూర హస్త విన్యాసాలు, యోజింబడినవి (మయూరం = నెమిలి).

తాత్పర్యం : కర్తరీ ముఖ హస్తంలోని అనామికా- అంగుష్ఠాల చివరలు సంక్లిష్టాలు, తక్కిన ప్రేక్షు ప్రసారితాలు అయితే అది 'మయూర హస్తం' అవుతుంది.

నెమిలి ముఖం, తీగె, పక్షి, కక్కటం, ముంగురులు సరిదిద్దటం లేదా పైకి త్రోయటం, లలాటం, తిలకం, కన్నీరు గోటితో విదలించటం, శాస్త్ర చర్చ, ప్రసిద్ధ విషయం - ఈ అర్థాలను అభినయించటంలో మయూర హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : దీనికి గ్రంథాంతర లక్షణ వినియోగాలు చెప్పలేదు. ఈ హస్తం నాట్య శాస్త్రంలో లేదు.

6. అర్థచంద్ర హస్తం



అర్థచంద్రకరః సోఽయం పతాకేఽం గుష్ఠసారణాత్ ।

చంద్రే కృష్ణాష్టమీఖాణి గళహస్తార్థకేఽపిచ ॥

266

భల్లాయుదే దేవతానామభిషేచన కర్మణి ।

ఘృత్పాత్రే చోద్భవే కట్యాం చింతాయా మాతృవాచకే ॥

267

ధ్యానే చ ప్రార్థనే చాపి అంగానాం స్పర్శనే తథా ।

ప్రాకృతానాం నమస్కారేఽపి వ్యర్థచంద్రో నియజ్యతే ॥

268

అర్థం : పతాకే, అంగుష్ఠ సారణాత్ = పతాక హస్తంలోని అంగుష్ఠాన్ని (దూరంగా) చాచటంవల్ల; అయం సః అర్థచంద్రకరః = ఈయది, అర్థ చంద్ర హస్తం (అవుతుంది) (అర్థచంద్రుడు = సగం చంద్రుడు లేదా నెలవంక).

కృష్ణ- అష్టమీ ఖాణిచంద్రే, గళహస్తార్థకే (అపి) (చ) = కృష్ణ పక్షంలోని అష్టమినాటి చంద్రుడు, మెడపట్టి గంటటం (దీనినే అర్థచంద్ర ప్రయోగం అంటారు) ; భల్ల ఆయుధే, దేవతానామ్ అభిషేచన కర్మణి = భల్లము అనే ఆయుధం, దేవతను అభిషేకించటం ; ఘృత్ పాత్రే (చ), ఉద్భవే, కట్యాం, చింతాయాం, ఆత్మ వాచకే = ఘృతించే పాత్ర (=కంచం), పుట్టుక, కటి (=మొల), చింత, తన్నుతాను చెప్పకొనటం ; ధ్యానే (చ), ప్రార్థనే (చ) (అపి), (తథా) అంగానాం స్పర్శనే = ధ్యానం, ప్రార్థించటం, అవయవాలను స్పృశించటం ; ప్రాకృతానాం నమస్కారే (అపి) =

సామాన్యులు (సామాన్యులకు - కుమారస్వామి) చేసే నమస్కారం (సలాం చేయటం - నీడా) — వీటి అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో ; అర్థచంద్రః, నియుజ్యతే = అర్థచంద్ర (హస్తం), విధింపబడు తున్నది.

తాత్పర్యం : పతాక హస్తంలోని బొటన వ్రేలిని దూరంగా చాచితే, అది 'అర్థచంద్రహస్తం' అవుతుంది.

కృష్ణ పక్షంలోని అష్టమినాటి చంద్రుడు, మెడపట్టి గెంటటం, భల్లాయుధం, దేవతాభిషేచనం, కంచం, పుట్టుక, మొల, చింత, తన్నుతాను చెప్పుకొనటం, ధ్యానం, ప్రార్థించటం, అవయవాలను తాకటం, ప్రాకృతులు లేదా ప్రాకృతులకు చేసే నమస్కారం - వీటి అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో అర్థచంద్ర హస్తం విధింప బడింది.

టీక : భరతముని చెప్పిన అర్థచంద్ర హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే. బొటన వ్రేలికి, తక్కిన వ్రేళ్ళకు మధ్యభాగం ధనురాకారంగా వంపు దేరి ఉండాలని భరతముని చెప్పినాడు.

వేరే గ్రంథంలో అర్థచంద్ర హస్తం :

పతాకే విరళాంగుష్ఠే సోఽర్థచంద్రకరో భవేత్ ।

భూషణేచ్ఛావతః శ భో రతనీముకుళాకృతిః ॥

269

జాతః చంద్రాదర్థచంద్రః ఋషి రస్యాఽత్రిదువ్యతే ।

వై శ్యజాతిః గౌరవర్ణో మహాదేవోఽధిదేవతా ॥

270

వలయే మణిబందే చ దర్పణస్యైరూపణే ।

అశ్వరేచ స్రయాసే చావ్యవితే నిఖిలేషు చ ॥

271

తాళమానే మౌళిబంధనిర్మాణే బాలపాదపే ।

ఖేదాత్కవాలవహనే గజకర్ణనిరూపణే ॥

272

యువార్థే చ నమర్థే చ శకాంకే ప్రాకృతానతౌ ।

అభిషేకే భూలతాయా మంకుకే కార్ముకే ౭ ధికే ॥ 273

కటిపట్టదృఢీకారే కలశారచనే ౭ంగకే ।

చరణాభినయే బాలవహనే వశ్చిమాంగకే ॥ 274

గౌరవర్థే వైశ్యజాతా వర్ణచంద్రో నియుజ్యతే ।

అర్థం : పతాకే, విరళ - అంగుష్ఠే = పతాక హస్తంలో, బొటనవ్రేలు ఎడంగా ఉంటే ; సః, అర్థచంద్రకరః, భవేత్ = అది, అర్థచంద్ర హస్తం, అవుతుంది.

అర్థచంద్రః = అర్థచంద్ర (హస్తం) ; భూషణ - ఇచ్ఛావతః, శంఖోః చంద్రాత్, జాతః = ఆభరణాల మీద కోరికగల, శంఖుని యొక్క, (తలమీది) చంద్రుని వల్ల, జన్మించింది ; ఆతసీముకుళ, ఆకృతిః = (ఇది) అవినె మొగ్గ, ఆకారం కలిది ; అస్య, ఋషిః, అత్రిః, ఉచ్యతే = దీని యొక్క, ఋషి, అత్రి (మహర్షి అని), చెప్పబడుతున్నది ; వైశ్యజాతిః = వైశ్యజాతి ; గౌరవర్ణః = గౌరవర్ణం ; మహాదేవః, అధిదేవతా = మహాదేవుడు, అధిదేవత.

వలయే, మణిబంధే (చ), దర్పణస్య నిరూపణే = కంకణం, మణికట్టు, అద్దం చూపటం ; ఆశ్చర్యే (చ), ప్రయాసే (చ) (అపి), అమితే, నిఖలేషు (చ) = ఆశ్చర్యం, ప్రయాసం (ప్రయత్నం - కుమారస్వామి), మితంలేమి, సర్వస్వం ; తాళమానే, మౌళిబంధ నిర్మాణే, బాలపాదపే = తాళం వేయటం, సిగముడి వేయటం, లేతచెట్టు ; 'భేదాత్ కపోల వహనే, గజకర్ణ నిరూపణే = దుఃఖం వల్ల చెక్కిలి మీద చేయి చేర్చటం, ఏనుగు చెవులను నిరూపించటం ; యువార్థే (చ), నమర్థే (చ), శకాంకే, ప్రాకృతానతౌ = యౌవనవంతుడు, నమర్థుడు, చంద్రుడు, ప్రాకృతులకు (= సామాన్యులకు) నమస్కరించటం ; అభిషేకే, భూలతాయాం, అంకుకే, కార్ముకే, అధికే = అభిషేకం, కనుబొమ, పల్చని వస్త్రం, ధనుస్సు, అధిక్యం ; కటిపట్ట దృఢీకారే, కలశారచనే, అంగకే =

నడుముకట్టు బిగించటం, కుండలు చేయటం, శరీరం ; చరణ - అభి నయే, బాలవహనే, పశ్చిమాంగకే = పాదాభినయం, బిడ్డను ఎత్తు కొనటం, పీపు ; గౌరవర్ణే, వైశ్యజాతే = గౌరవర్ణం, వైశ్యజాతి - ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో ; అర్థచంద్ర, నియుజ్యతే = అర్థ చంద్ర (హస్తం), విధింపబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : పతాక హస్తంలోని అంగుష్ఠం తక్కిన ప్రేళ్ళకు ఎడంగా ఉంటే, ఆ హస్తం 'అర్థచంద్ర హస్తం' అవుతుంది.

ఆభరణాల మీద ప్రీతిగల శివుని యొక్క తలమీది చంద్రుని వల్ల ఇది జన్మించింది. అవినె మొగ్గ ఆకారంలో ఉంటుంది. ఋషి అత్రిమహాముని. వైశ్య జాతి. గౌరవర్ణం. మహాదేవుడు అధిదేవత.

కంకణం, మణి కట్టు, అద్దం చూడటం, అశ్చర్యం, ప్రయాసం లేదా ప్రయత్నం, మితం లేమి, సర్వం, తాళం వేయటం, సిగ ముడి వేయటం, లేత చెట్టు, దుఃఖంతో చెక్కిలి మీద చేయిచేర్చటం, ఏనుగు చెవులు, యువకుడు, సమర్థుడు, చంద్రుడు, ప్రాశస్త్యాలకు నమస్కరించటం, అభిషేకం, కనుబొమ, పల్చని వస్త్రం, ధనుస్సు, ఆధిక్యం, నడుము కట్టు బిగించటం, కుండలు చేయటం, శరీరం, పాదాభినయం, బిడ్డను ఎత్తుకొనటం, పీపు, గౌరవర్ణం, వైశ్యజాతి- పీటి అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో అర్థచంద్ర హస్తం వినియోగ పడుతుంది.

టీక : 'గజకర్ణ నిరూపణే...' 'యువాధే...' ఈ రెండు పాదాలకు మధ్య ఒక పాదం మూలంలో లోపించింది. నీడా అను వాదంలో మాత్రం "తప్పుచేసిన వారిని వెడలి గొట్టటం, నొసటి చెమట తుడవటం" అని అధికంగా ఉంది ; కాగా దీని సంస్కృత మూలం లోపించినదన్న మాట. ఇంతకు ముందు చెప్పిన అర్థచంద్ర హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

7. అరాళ హస్తం :



పతాకే తర్జనీ వక్ర నామ్నా సోఽయ మరాలకః ॥ 275

విషామృతాది పానేషు ప్రచండపవనే ఽపిచ ।

యుజ్యతే ఽరాలహస్తో ఽయం భరతాగమకోవిదైః ॥ 276

అర్థం : పతాకే, తర్జనీ, వక్ర నామ్నా = పతాక హస్తంలోని, తర్జనీ, వంచబడినది (అయితే); నామ్నా, అయం సః, అరాలకః = పేరు చేత, అది 'అరాలక (హస్తం)' అవుతుంది.

విష - అమృత - ఆది పానేషు = విషం అమృతం మొదలయినవి త్రాగటం; ప్రచండపవనే (అపి) (చ) = ప్రచండంగా వీచే గాలి — వీటిని నిరూపించటంలో; అయం, అరాల హస్తః, భరత - ఆగమకోవిదైః, యుజ్యతే = ఈ, అరాళ హస్తం, నాట్య వేదవేత్తల చేత, యోజింపబడుతున్నది (అరాళం = వంకరగా ఉన్నది).

తాత్పర్యం : పతాక హస్తంలోని తర్జనీని వంచితే, అరాల హస్తం ఏర్పడుతుంది. విషం, అమృతం మొదలయినవి త్రాగటం, ప్రచండంగా వీచే గాలి — వీటిని ప్రదర్శించటంలో అరాల హస్తం ప్రయుక్తమవుతుందని నాట్య శాస్త్రవేత్తల మతం.

టీక : చివరి పాదం ఘోష్ పాఠంలో లేదు. తర్జనీ ధనురా కారంగా వక్రం కావాలనీ. అంగుష్ఠం కూడా కొంచెం వక్రం కావాలనీ భరతముని చెప్పినాడు (అయితే రెండూ కలియరాదు).

వేరే గ్రంథంలో అరాళ హస్తం :



వతాకాంగుష్ఠ తర్జన్యో వక్రితా స్యాత్ అరాళకః ।

సప్తానాం జలధీనాం య ఆపోశనకృతే పురా ॥ 277

అరాళః కుంభజాత్ జాతః స ఏవ ఋషిః ఉచ్యతే ।

పాటలాంకు ర్మిశ్రజాతి ర్వాసుదేవోఽధిదేవతాః ॥ 278

ఏవ మేత స్యానుపూర్వీం వదంతి భరతాదయః ।

ఆపోశనే బ్రాహ్మణానామాశీర్వచన కర్మణే ॥

279

విటానాంప్రియవైముఖ్యే కేశానాం చ విశిర్ణకే ।

ఆయాహస్త్రిప్ర మిత్యుక్తౌ సంధ్యాకర్మ వ్రదక్షిణే ॥

280

లలాటస్వేదహరణే కజ్జలారేపనే దృశోః ।

ఏవమాదిషు యుజ్యంతే అరాళకర భావనాః ॥

281

అర్థం : పతాక - అంగుష్ఠ - తర్జన్యో, వక్రితా = పతాక హస్తంలోని అంగుష్ఠం, తర్జని, వంచబడినవి (అయితే, ఆ హస్తం) ; అరాళకః స్యాత్ = అరాళ (క హస్తం) లు అవుతుంది.

పురా = పూర్వం ; సప్తానాం, జలధీనాం = ఏడు, సముద్రాల యొక్క; ఆపోశన కృతే = ఆపోశనం కొరకు (హస్తం పట్టిన); కుంభజాత్, అరాళః, జాతః = అగస్త్యునివల్ల, అరాళ హస్తం, పుట్టి నది ; సః ఏవ, ఋషిః ఉచ్యతే = (దీనికి) అతడే (= అగస్త్యుడే), ఋషి (అని), చెప్పబడుతున్నది ; పాటల - అంకుః = పాటల వర్ణం ; మిశ్రజాతిః = మిశ్రజాతి (కి చెందింది) ; వాసుదేవః, అధిదేవతా =

వాసుదేవుడు, అధిదేవత; ఏతస్య, ఆనుపూర్వీ = ఈ హస్తం యొక్క, ఆనుపూర్వీని; ఏవం, భరతాదయః, వదంతి = ఇటువంటిది (అని), భరతుడు మొదలగు వారు, చెప్పుచున్నారు.

బ్రాహ్మణానాం ఆపోశనే, ఆశీర్వచన కర్మణి = బ్రాహ్మణుల యొక్క ఆపోశనం, ఆశీర్వచన క్రియ; విటానాం ప్రియ వైముఖ్యే, కేశానాం (చ) విశీర్ణకే = ప్రియల యెడ విటులు చూపే విముఖత్వం, జుట్టు చిక్కుతీయటం; ఆయాహి శీఘ్రం ఇతి - ఉక్తౌ, సంధ్యాకర్మ ప్రదక్షిణే = వేగంగా రా అని చెప్పటం, సంధ్యా వందన సమయంలోని ప్రదక్షిణ; లలాట స్వేదవారణే, దృశోః కజ్జలాలేపనే = నొసట పట్టిన చెమట తుడువటం, కనులకు కాటుక పెట్టుకొనటం; ఏవమాదిషు, అరాశకర భావనాః, యుజ్యంతే = ఇటువంటి పనులలో, అరాశహస్త ప్రయోగాలు, తగును.

తాత్పర్యం : పతాక హస్తంలోని అంగుష్ఠాన్ని, తర్జునిని వంచితే, 'అరాశ (క) హస్తం' ఏర్పడుతుంది. పూర్వం సప్త సముద్రాలను ఆపోశనం చేస్తున్న అగస్త్యునివల్ల ఇది పుట్టింది. పాటల వర్ణం. మిశ్రజాతి. వాసుదేవుడు అధిదేవత - ఇట్లా ఈ హస్తం యొక్క ఆనుపూర్వీని భరతాదులు చెప్పుచున్నారు.

బ్రాహ్మణుల ఆపోశనం, ఆశీర్వచనం, ప్రియురాండ్ర మీద విటుల వైముఖ్యం, జుట్టు చిక్కుతీయటం, వేగంగా రమ్మనటం, సంధ్యావందన సమయ ప్రదక్షిణం, నొసలు మీది చెమట పోగొట్టటం, కనులకు కాటుక పెట్టుకొనటం మొదలయిన వాటిని నిరూపించటంలో అరాల హస్తం తగును.

టీక : భరతముని చెప్పిన అరాల హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే. హస్తాలకు జనన - జాతి - వర్ణ - అధిదేవతలను భరతముని చెప్పలేదు. 'భరతాదులు' ఎవటం * సంప్రదాయానికి బలం సంపాదించుకొనటానికి మాత్రమే.

8. శుకతుండ హస్తం :



అస్మి న్ననామికా వక్రతా శుకతుండకరో భవేత్ ,

బాణప్రయోగే కుంతార్థే మర్మోక్తా వుగ్రభావనే ॥ 282

శుకతుండకరో జ్ఞేయో భరతాగమవేదిభిః ।

అర్థం : అస్మిన్, అనామికా, వక్రతా = దాని (= అరాళ హస్తం) లోని, అనామిక, వంచబడినది (అయితే) ; శుకతుండ కరః, భవేత్ = (అది) శుకతుండ హస్తం, అవుతుంది.

బాణ ప్రయోగే, కుంత-అర్థే, మర్మ - ఉక్తౌ, ఉగ్రభావనే = బాణ ప్రయోగం, ఈటె అనే అర్థం, మర్మపుమాట, తీక్షణ భావం — వీటిని ప్రదర్శించటంలో ; భరతాగమ వేదిభిః = నాట్య వేదవేత్తల చేత ; శుకతుండకరః, జ్ఞేయః = శుకతుండ హస్తం, తెలిసికొన దగినది (= ప్రయోగింపదగినది) (శుకతుండం = చిలుక ముక్కు).

తాత్పర్యం : అరాళ హస్తంలోని అనామికను వంచితే, 'శుక తుండ హస్తం' ఏర్పడుతుంది.

బాణప్రయోగం, ఈటె అనే అర్థం, మర్మపు మాట, తీక్షణ భావం - వీటిని అభినయించటంలో శుకతుండ హస్తం ప్రయుక్త మవుతుంది.

టీక : చివరి రెండు పాదాలు ఘోష్ పాఠంలో క్రింది విధంగా ఉన్నాయి.

బాణప్రయోగే కుంతార్థే వాఽఽ లయన్య స్పృతిక్రమే ।

మర్మోక్త్యాముగ్ర భావేషు శుకతుండో నియుజ్యతే ॥

ఇందులో 'అలయస్య స్మృతిక్రమే' (=సొంత ఇంటి విషయం జ్ఞప్తికి తెచ్చుకొనటం) అధికంగా ఉంది.

భరతముని చెప్పిన శుకతుండ హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

వేరే గ్రంథంలో శుకతుండ హస్తం :

వక్రౌ వతాక తర్జన్యనామికౌ శుకతుండకః ॥ 283

నటయిత్వా ప్రేమకోపం నాథం ప్రతి సదాశివమ్ ॥

దుర్గాయాః శుకతుండాఖ్యో దుర్గాస్తో ఋషి రుద్యతే ॥ 284

ద్విజాన్వయః శోణవర్ణో దేవతా ౭ న్యమరీచికః ।

బ్రహ్మస్త్రో స్యాత్ ముఖాగ్రే చ కౌటిల్యే పరివర్తనే ॥ 285

భిండిపాలే చ బావ్యర్థే క్రమణే కలహే ౭ పి చ ।

అనాదరే ప్రేమకోపే ఆశయే చ వినర్తనే ॥ 286

ద్యూతాక్షపాలే కుంభార్థే శుకశారి నిరూపణే ।

ఉగ్రభావే చ మర్కృతౌ తామ్రే బ్రాహ్మణ జాతిజః ॥ 287

శుకతుండకరో భావనేతృభిః పరికీర్తితః ।

అర్థం: వతాక తర్జనీ - అనామికౌ వక్రౌ = వతాక హస్తం లోని తర్జనీ, అనామిక వంచబడినవి (అయితే); శుకతుండః = శుకతుండ (హస్తం) ఏర్పడుతుంది.

నాథం, సదాశివం, ప్రతి = నాథుడైన, సదాశివుని, యెడ; ప్రేమకోపం, నటయిత్వా = ప్రణయ కోపం, నటించి (న); దుర్గాయాః, శుకతుండ - ఆఖ్యః ఉచ్యతే = దుర్గాదేవి వల్ల, శుకతుండం అనే పేరుగల (హస్తం జన్మించినదని), చెప్పబడుతున్నది; ఋషిః దుర్వాసః = ఋషి, దుర్వాసుడు; ద్విజ-అన్వయః = బ్రాహ్మణ, జాతి; శోణ, వర్ణః = ఎరుపు, రంగు; అన్యదేవతాః మరీచికః = దీని యొక్క (అధి) దేవత మరీచిక (=ఎండమావి).

బ్రహ్మస్త్రీ), ముఖ-అగ్రే (చ), కౌటిల్యే, పరివర్తనే-స్యాత్ = బ్రహ్మస్త్రం, ముఖం చివర (=ముక్కు, వంకర, మార్పు (=వెనుదిరుగుట - కుమారస్వామి) - (వీటిని నిరూపించటంలో ఈ హస్తం) అవుతుంది; ఖండిపాలే (చ), భావి-అర్థే, క్రమణే, కలహే (అపి) (చ) = ఖండిపాలం (అనే ఆయుధం), జరుగబోవు దాని సూచన, అతిక్రమించటం (=దాటటం), కలహం; అనాదరే, ప్రేమకోపే, ఆశయే (చ), విస్మయే = అనాదరం, ప్రణయకోపం, అభిప్రాయం, విడుపు; ద్యూత-అతపాతే, కుంత-అర్థే, శుకశారి నిరూపణే = జూదంలో పాచికలు వేయటం, ఈటె అనే అర్థం, చిలుకలు గోరువంకలు సూచింపబడటం; ఉగ్రభావే (చ), మర్మ - ఉక్తా, తామ్రే = తీక్షణమైన భావం, మర్మపుమాట, తామ్రవర్ణం - వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో; బ్రహ్మణ జాతిజ్ఞః, శుకతుండ కరః = బ్రహ్మణ జాతికి చెందిన, శుకతుండ హస్తం; భావనేతృభిః, పరికీర్తితః = భావవేత్తల చేత, కీర్తింపబడింది.

తాత్పర్యం : పతాక హస్తంలోని అనామికను, తర్జనీని వంచితే శుకతుండ (క) హస్తం ఏర్పడుతుంది. నాథుడైన సదాశివుని మీద ప్రణయకోపం నటించిన దుర్గాదేవివల్ల ఈ శుకతుండ హస్తం జన్మించింది. దుర్వాసుడు ఋషి. ద్విజ జాతి. రక్తవర్ణం. అధిదేవత మరీచిక.

బ్రహ్మస్త్రం, ముక్కు, వంకర, మార్పు లేదా వెనుదిరగటం, ఖండిపాలం, భావినూచన, దాటటం, కలహం, అనాదరం, ప్రణయ కోపం, అభిప్రాయం, విడుపు, పాచికలు వేయటం, ఈటె, చిలుకలు, గోరువంకలు, తీక్షణభావం, మర్మపు మాట, తామ్రవర్ణం - ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో భావవేత్తలు బ్రాహ్మణ జాతిదైన శుకతుండ హస్తం ప్రయోగిస్తారు.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన శుకతుండ హస్తం, ఇదీ ఖక్కటే.

9. ముష్టి హస్తం :



మేలనా దంగుళీనాం చ కుంచితానాం తలాంతరే ॥ 288

అంగుష్ఠశ్చోపరియుతో ముష్టిహస్తోఽయ మీర్యతే ।

స్థిరే కచగ్రహే దార్ద్యే వస్త్రాదీనాంచ ధారణే ॥ 289

మల్లానాం యుద్ధభావే చ ముష్టిహస్తోఽయ ముచ్యతే ।

అర్థం : తలాంతరే, కుంచితానాం = అరచేతిలోనికి, వంగిన; అంగుళీనాం (చ), మేలనాత్ = నాలుగు వ్రేళ్ళను, దగ్గరగా చేర్చటం వల్ల ; ఉపరియుతః, అంగుష్ఠః = (ఆ నాలుగు వ్రేళ్ళ) పైని చేర్చిన, అంగుష్ఠం (వల్ల); అయం, ముష్టి హస్తః, ఈర్యతే = (ఇట్లా ఏర్పడిన) ఇది, ముష్టి హస్తం (అని), చెప్పబడుతున్నది.

స్థిరే, కచగ్రహే, దార్ద్యే, వస్త్రాదీనాంచ ధారణే = స్థిరత్వం, నిగ లేదా జడ పట్టుకొనటం, దృఢత్వం, వస్తువులు మొదలగు వాటిని ధరించటం ; మల్లానాం, యుద్ధభావే (చ) = మల్లారు, యుద్ధం చేయటం అనే భావన — వీటి అర్థం ప్రదర్శించటంలో ; అయం, ముష్టి హస్తః, ఉచ్యతే = ఈ, ముష్టి హస్తం, చెప్పబడుతున్నది (ముష్టి = పిడికిలి).

తాత్పర్యం : నాలుగు వ్రేళ్ళను దగ్గరకుచేర్చి, అరచేతిలోనికి వంచి, వాటిపై బొటన వ్రేలు చేర్చితే, అది 'ముష్టి హస్తం' అవుతుంది.

స్థిరత్వం, కచగ్రహణం, దృఢత్వం, వస్తువులు మొదలగు వాటిని పట్టుకొనటం, మల్ల యుద్ధం — వీటిని అభినయించటంలో ముష్టిహస్తం ఉపయోగపడుతుంది.

టీక : నిర్వచనంలోని రెండవపాదం 'నీడా పాతం'లో ఇట్లా

ఉంది — ‘అంగుష్ఠేనోపరియుతో ముష్టిహస్తోఽయముచ్యతే’. అర్థం సమానమే. భరతముని చెప్పిన ముష్టిహస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

కథాకలి సంప్రదాయంలో ముష్టి హస్తం రెండు విధాలుగా ఉంది — 1. బొటనవ్రేలు తర్జని మీదనే ఉన్న స్థితి ; 2. బొటన వ్రేలు, లోపలి నుంచి నడిమివ్రేలు ఉంగరపు వ్రేలు మధ్యగా వైకి వచ్చిన స్థితి. మొదటి విధమే ఇచ్చట చెప్పబడింది.

వేరే గ్రంథంలో ముష్టి హస్తం :

మద్యోపరికృతాంగుష్ఠో ముష్టిః ముష్ట్యాకృతిః కరః ॥ 290

మధుకైటభయోః యుద్ధే జాతో విష్టో రయం కరః ।

అమరేంద్రో ఋషి ర్నీలః శూద్రః చంద్రోఽధిదేవతా ॥ 291

ఆలంబనే మధ్యభావే ఫలే సంకేతభావనే ।

భద్రార్థే బలిదానే చ వ్రణామే ప్రాకృతైః కృతే ॥ 292

ఊరు సంవహనే ఘంటాగ్రహణే ౭ తిప్రదావనే ।

లాఘవే మల్లయుద్ధే చ తేటకాదిగ్రహే స్థిరే ॥ 293

కదాకర్ణే ముష్టిమాతే గదాకుంతాదిధారణే ।

నీలవర్ణే శూద్రజాతౌ ముష్టిహస్తోఽయ ముచ్యతే ॥ 294

అర్థం : మధ్య - ఉపరికృతః, అంగుష్ఠః = నడిమి వ్రేలి మీద ఉంచబడిన, అంగుష్ఠం (కలిది) ; ముష్టి - ఆకృతిః, ముష్టిః కరః = ముష్టి (=విడికిలి) ఆకారంగా ఉన్నది, ముష్టిహస్తం (అపుతుంది).

మధుకైటభయోః, యుద్ధే = మధు కైటభుల (నబడే రాక్షసుల) తోడి యుద్ధంలో ; అయం, కరః, విష్టోః, జాతః = ఈ, హస్తం, విష్టువు వల్ల జన్మించింది ; అమరేంద్రః, ఋషిః = ఇంద్రుడు, ఋషిః ; నీలః, శూద్రః, చంద్రః అధిదేవతా = నీలపురంగు, శూద్రజాతి, చంద్రుడు అధిదేవత.

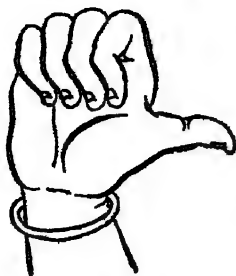
అలంబనే, మధ్యభావే, ఫలే, సంకేత భావనే = అలంబనం (=పట్టు), మధ్యస్థం అనే భావం (నడుము - కుమారస్వామి), ప్రయోజనం (ఫలం-కుమారస్వామి), సంకేతం అనే భావం (అంగీకారం - కుమారస్వామి); భద్ర-అర్థే, బలిదానే (చ), ప్రాకృతైః కృతే ప్రణామే = ఊమం అనే అర్థం, బలి ఇవ్వటం, ప్రాకృత జనం చేసే నమస్కారం; ఊరు సంవహనే, ఘంటాగ్రహణే, అతిప్రధావనే = తొడలు విసకటం (= కాళ్ళుపట్టటం) (గట్టిపట్టు - నీడా), గంట పట్టుకొనటం, వడిగా పరుగెత్తటం; లామవే, మల్లయుద్ధే (చ), ఖేట - ఆదిగ్రహే, స్థిరే = నైపుణ్యం, మల్లయుద్ధం, డాలు మొదలగు వాటిని పట్టుకొనటం, నిలుకడ; కచ-ఆకర్షే, ముష్టి పూతే, గదాకుంతాది ధారణే = జుట్టు పట్టుకొనటం లేదా సవరించటం, పిడికిలి పోటు, గద ఈటె మొదలయిన వాటిని ధరించటం; నీలవర్ణే, శూద్రజాతౌ = నీలవర్ణం, శూద్ర జాతి - ఈ అర్థాలను, ప్రదర్శించటంలో; అయం, ముష్టిహస్తః, ఉచ్యతే = ఈ, ముష్టిహస్తం చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : అంగుష్ఠాన్ని నడిమి వ్రేలి మీద ఉంచగా, పిడికిలి ఆకారంగా ఉన్నది 'ముష్టిహస్తం' అవుతుంది. మధుకైటభులతో యుద్ధం చేస్తున్న విష్ణువువల్ల ఈ హస్తం జన్మించింది. ఋషి ఇంద్రుడు. నీలవర్ణం. శూద్రజాతి. చంద్రుడు అధిదేవత.

అలంబనం, మధ్యస్థ భావం, ఫలం, సంకేతం, ఊమం, బలి, ప్రాకృత జనంచేసే నమస్కారం, ఊరు సంవహనం, ఘంటాగ్రహణం, వడిగా పరుగెత్తటం, నైపుణ్యం, మల్లయుద్ధం, డాలు మొదలగు వాటిని పట్టుకొనటం, నిలుకడ, కచాకర్షణ, ముష్టిపూతం, గదకుంతాదులను ధరించటం, నీలవర్ణం, శూద్రజాతి - ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో ముష్టిహస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన ముష్టిహస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

10. శిఖర హస్తం :



చేన్ముష్టి రున్నతాంగుష్ఠః స ఏవ శిఖరః కరః ।

మదనే కార్ముకే స్తంభే నిశ్చయే పితృకర్మణి॥295

ఓష్ఠే ప్రవిష్టయాపే చ రదనే ప్రశ్నభావనే ।

లింగే నాస్తీతివచనే స్మరణేభినయాంతరే॥ 296

కటిబంధాకర్షణే చ పరిరంభవిధౌ ధవే ।

శక్తితోమరయోః మోక్షే ఘంటానాదే చ పేషణే ॥ 297

శిఖరో యుజ్యతే సోఽయం భరతాగమవేదిభిః ।

అర్థం : ముష్టిః, ఉన్నత-అంగుష్ఠః, చేత్ = ముష్టి (హస్తం), పైకి ఎత్తబడిన అంగుష్ఠం కలిది, అయితే; సపవ, శిఖరః కరః = అదే, శిఖరహస్తం (అవుతుంది).

మదనే, కార్ముకే, స్తంభే, నిశ్చయే, పితృకర్మణి = మనస్స భుడు, ధనుస్సు, స్తంభం, నిశ్చయం (నిశ్చయే = నిశ్చయంతో-నీడా) పితృకర్మ (పితృతర్పణే = పితృతర్పణంతో-నీడా); ఓష్ఠే, ప్రవిష్ట రూపే (చ), రదనే, ప్రశ్నభావే = పెదవి, ప్రవేశించేవిధా, దంతం, ప్రశ్నించటం; లింగే, నాస్తీ-ఇతివచనే, స్మరణే, అభినయాంతరే = లింగం (అంగే = అవయవంతో-నీడా), లేదు అనేమాట, జ్ఞప్తికి తెచ్చుకొనటం, అభినయంలో మార్పు; కటిబంధ-ఆకర్షణే (చ), పరి రంభ విధౌ, ధవే = నడుముకట్టు లాగటం, కౌగిలించుకొనే పద్ధతి, భర్త; శక్తితోమరయోః మోక్షే, ఘంటానాదే (చ), పేషణే = శక్తి తోమరం (మొదలయిన ఆయుధాలను) ప్రయోగించటం, ఘంటా నాదం, పిండిచేయటం - ఈ అర్థాలను అభినయించటంలో; సఃఅయం, శిఖరః, భరతాగమవేదిభిః, యుజ్యతే = ఆయీ, శిఖరహస్తం, భరత వేదవేత్తలచేత, వినియోగింపబడుతున్నది. (శిఖరం = కొండ కొన).

తాత్పర్యం : ముష్టి హస్తంలోని అంగుష్ఠం పైకి ఎత్తబడితే శిఖరహస్తం ఏర్పడుతుంది.

మన్మథుడు, ధనస్సు, స్తంభం, నిశ్చయాలేదా నిశ్శబ్దం, పితృ కర్మ లేదా పితృ తర్పణం, పెదవి, ప్రవేశించేవిధం, దంతం, ప్రశ్నించటా, లింగం (=చిహ్నం) లేదా అంగం, లేదు అనే మాట, జ్ఞప్తికి తెచ్చుకొనటం, అభినయంమార్పు, నడుముకట్టులాగటం, తొగిలించుకొనటం, భర్త, శక్తితోమరములను ప్రయోగించటం, మంటానాదం, పిండిచేయటం - ఈ అర్థాలను అభినయించటంలో శిఖర హస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : శక్తితోమరయోః...అనే పాదం ఘోష్ పాఠంలో లేదు. భరతముని చెప్పిన శిఖరహస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

వేరే గ్రంథంలో శిఖర హస్తం :

ముష్టి రూర్ధ్వకృతాంగుష్ఠః స ఏవ శిఖరః కరః ॥ 298

సుమేరుం కార్ముకీకృత్య తన్మధ్యే చంద్రశేఖరః ।

హస్తేన యేన జగ్రాహ సోఽ భవత్ శిఖరః కరః ॥ 299

శిఖరో మేరుదనుషో జాతః తన్మ ఋషిః జినః ।

గంధర్వజాతిః క్యామాంకుః అదీశో రతివల్లభః ॥ 300

పితృజాం తర్పణే స్తైర్యే కుటుంబస్థాపనే ఽపి చ ।

నాయకే శిఖరే మిత్రే తిర్యక్చేత్ దంతదావనే ॥ 301

వ్యజనేతాలవృంతస్య ఘేదే కిమితిభాషణే ।

తృంగారవయసఃపానే చతుస్సంఖ్యావిభావనే ॥ 302

శక్తితోమరయోఃమోక్షే ఫలాంశకవర్తిగ్రహే ।

విలాసినీనమ్రభావే లజ్జాయాం కార్ముకే న్మరే ॥ 303

పురుషే నిశ్చయే స్తంభే మంటానాదే చ నరతనే ।

నాస్తీతివచనే దానే స్థాయిభావే వినాయకే ॥ 304

మహిషాసురమర్దన్యాం పిరాంకే హయవల్లనే ;

అర్ధచంద్రాది తిలకే కబరీచిన్నాధారణే ॥

305

ఇంద్రసీలే గాఢభావే శిఖర : సంప్రయుజ్యతే ;

అర్థం : ముష్టిః, ఊర్ధ్వ కృత-అంగుష్ఠః = ముష్టి (హస్తం).
వైకి చాచిన అంగుష్ఠం కలది (అయితే); సఃపవ కరః శిఖరః = ఆ
హస్తమే, శిఖర (హస్తం అవుతుంది).

(పూర్వం త్రిపురాసుర సంహార సమయంలో); చంద్రశేఖరః
సుమేరుం, కార్ముకికృత్య = శివుడు, మేరు పర్వతాన్ని, ధనస్సుగా
చేసుకొని; యేవహస్తేన తత్-మధ్యే, జగ్రాహ = ఏ హస్తంతో.
దాని నడిమి భాగాన్ని, పట్టుకొనెనో; సః శిఖరః కరః అభవత్ =
అది (= ఆ హస్తం), శిఖరహస్తం, అయింది; మేరు ధనుషః, శిఖరః
జాతః = మేరువు ధనస్సుగా కల శివునినుండి, శిఖర (హస్తం)
జన్మించిందీ; తస్య, ఋషిః జినః = దానియొక్క. ఋషి, జినుడు;
గంధర్వజాతిః, శ్యామ-అంకుః, అధిశః రతివల్లభః = గంధర్వజాతి,
శ్యామవర్ణం, అధిదేవతః రతివల్లభుడు (= మన్మథుడు).

పితృణాం తర్పణే, స్మరేత్, కుటుంబస్థాపనే (అపి) (చ) =

పితృదేవతలకు తర్పణమివ్వటం, స్మరత్వం, కుటుంబాన్ని నిలుపట ;
నాయకే, శిఖరే, మిత్రే, తిర్యక్ చేత్ దంతధావనే = నాయకుడు,
శిఖరం, మిత్రుడు, అడ్డంగాపడితే దంతధావనం (= పళ్ళు తోమట) ;
తాలవృంతస్యవృజనే, భేదే, కిమ్-ఇతి భాషణే = వినన కట్టి యొక్క
(= తో) వినరటం, భేదం ఏమిటి ? అని అడగటం; భృంగారపయసః
పానే, చతుః సంఖ్యావిభావనే = పాత్ర నుండి నీళ్ళు త్రాగటం.
నాలుగు (అని) లెక్క పెట్టటం, శక్తి-తోమరయోః మోక్షే, ఫలాం
శకః పరిగ్రహే = శక్తి తోమరం మొదలగు ఆయుధాలను ప్రయో
గించటం , ఫలాంశమును పరిగ్రహించటం; విలాసిని నమ్రభావే,
లజ్జాయాం కామ్యుకే, స్మరే = విలాసవతుల నమ్రభావం (= అణు
కువ), సిగ్గు, విల్లు, మన్మథుడు; పురుషే, నిశ్చయే, స్తంభే, ఘంటా

నాదే (చ), వర్తనే = భర్త, నిశ్చయం, స్తంభం, ఘంటానాదం, నర్తనం; న- అన్తి ఇతివచనే, దానే, స్థాయిభావే, వినాయకే = లేదు అనేమాట, దానం, నిలుకడ, వినాయకుడు; మహిషాసురమర్దన్యాం, వీరాంశే, హయవల్గనే = మహిషాసుర మర్దని, వీరుడు, అశ్వగతి; అర్థచంద్ర - ఆది తిలకే, కబరీ చిహ్నధారణే, ఇంద్రనీలే, గాఢ భావే = అర్థచంద్ర తిలకం మొదలగు తిలకములు, కొప్పుగురుతును చూపటం, ఇంద్రనీలమణి, దృఢత్వం - ఈ అర్థములు; శిఖరం సంక్రయజ్యతే = శిఖర (హస్తం) ప్రయోగింపబడుతున్నది.

తాత్పర్యం: ముష్టిహస్తమందలి అంగుష్ఠాన్ని వైకి చాచినట్లు అయితే, అది శిఖరహస్తం అవుతుంది.

పూర్వం త్రిపురాసుర సంహార సమయంలో శివుడు మేరు పర్వతాన్ని ధవళుగా చేసికొని ఏ హస్తంతో దాని నడిమి భాగమును పట్టుకొనెనో, అది 'శిఖర హస్తం' అయినది. మేరువు ధనుస్సుగా గలి శివుని నుంచి శిఖర హస్తం జన్మించింది. ఋషి జినుడు. గంధర్వజాతి. శ్యామవర్ణం. అధిదేవత మన్మథుడు.

పిశ్చదేవతలకు తర్పణమివ్వటం, స్థిరత్వం, కుటుంబాన్ని నిలుపటం, నాయకుడు, శిఖరం, మిత్రుడు, 'అడ్డంగా పట్టితే' దంతధావనం, విసనకర్ర విసరటం, బేదం ఏమిటి అని అడగటం, చెబునుండి నీళ్ళు త్రాగటం, నాలుగు అని లెక్కించటం, శక్తి తోమరము మొదలగు ఆయుధాలను ప్రయోగించటం, ఫలాంశమును పరిగ్రహించటం, విలాసవతుల అణకువ, సిగ్గు, విల్లు, మన్మథుడు, భర్త, నిశ్చయం, స్తంభం, ఘంటానాదం, నర్తనం, లేదు అనే మాట, దానం, నిలుకడ, వినాయకుడు, మహిషాసురమర్దని, వీరుడు, అశ్వగతి, అర్థచంద్ర తిలకం మొదలయినవి, కొప్పు గుర్తు, ఇంద్రనీల మణి, దృఢత్వం - ఈ అర్థములు; శిఖర హస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇంతకు ముందు చెప్పిన శిఖర హస్తం. ఇదీ ఒక్కటే.

11. కపిత్థ హస్తం :



అంగుష్ఠమూర్ధ్విశిఖరే వక్రితా యది తర్జనీ ॥ 306

కపిత్థాఖ్యః కరః సోఽయం కీర్తితో నృతకోవిదైః ।

లఙ్క్యాం చైవ సరస్వత్యాం వేష్టనే తాలధారణే ॥ 307

గోదోహనే ఽవ్యంజనే చ లీలాకుసుమధారణే ।

చేలాంచలాదిగ్రహణే పటస్యైవావగుంతనే ॥ 308

ధూపదీపార్చనే చాపి కపిత్థః సంప్రయుజ్యతే ।

అర్థం : శిఖరే, అంగుష్ఠమూర్ధ్వి = శిఖర (హస్త) మందలి, అంగుష్ఠం మీద; తర్జనీ, వక్రితాయది = చూపుడు వేలు, వంచబడినది అయితే; సః అయం = అదే (= ఆ హస్తమే); నృతకోవిదైః = నృత్యవేత్తలచేత; కపిత్థ-అఖ్యః, కరః, కీర్తితః = 'కపిత్థం' అనే పేరు గల, హస్తం (అవుతుంది అని), కీర్తింపబడినది.

లఙ్క్యాం (చ) (ఏవ), సరస్వత్యాం, వేష్టనే, తాలధారణే = లఙ్కీ, సరస్వతి, చుట్టటం, తాళం పట్టటం; గోదోహనే (అపి), అంజనే (చ), లీలాకుసుమ ధారణే = ఆవును పాలు పిదకటం, కాటుక (పెట్టుకొనటం), వినోదంగా పూలు (= పూలచెండు) ధరించటం (లీలాత్తసుమధారణే = విలాసంగా గ్రహించబడిన పూలు ధరించటంలో - నీడా); చేలాంచల- ఆది గ్రహణే, పటస్య-ఏవ-అవ గుంతనే, ధూప-దీప-ఆర్చనే (చ (అపి) = కొంగు) మొదలగు వాటిని పట్టుకొనటం, వస్త్రంతో ముసుగు వేసికొనటం, ధూప-దీపాలతో అర్చించటం - ఈ అర్థములందు; కపిత్థః, సంప్రయుజ్యతే = కపిత్థ (హస్తం), ప్రయోగింపబడుతున్నది (కపిత్థం = వెలగపండు).

తాత్పర్యం: శిఖరహస్తమందలి అంగుష్ఠంమీదకు తర్జనీవంగితే అది కపిత్థ హస్తం అవుతుందని నృత్య కోవిదులు కీర్తించినారు.

లఙ్కీ, సరస్వతి, చుట్టటం, తాళం పట్టుకొనటం, పాలు పిదకటం, కాటుకపెట్టుకొనటం, వినోదంగా పూలచెండు ధరించటం.

కొంగు మొదలగు వాటిని పట్టుకొనటం, వస్త్రంతో ముసుగు వేసికొనటం, ధూప-దీపములతో పూజించటం — ఈ అర్థములందు కపిత్థ హస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : 'వేష్టనే తాలధారణే' అనేదానికి 'నటానాం తాల ధారణే' (= నటల యొక్క తాళాధారణ మందు) అని ఘోష్ పాఠం.

భరతముని చెప్పిన కపిత్థహస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

వేరే గ్రంథంలో కపిత్థ హస్తం :

శిఖరాంగుష్ఠ తర్జనౌ లగ్నౌ చేత్సకపిత్థకః ॥ 809

సముద్రమథనే పూర్వం మందరాకర్షణోచితః ।

జాతః కపిత్థః శ్రీవిష్టోః నాఁదః ఋషిః ఉచ్యతే ॥ 810

ఋషి జాతిః గౌరవర్షః పద్మగర్భో ఒదిదేవతా ।

మంథానాకర్షణే లక్ష్మ్యం దూపదీపనివేదనే ॥ 811

వరాటకానాం విశేషే వహనే ఒం కుశవజ్రయోః ।

శేవణ గ్రహణే తాలధారణే నాట్యదర్శనే ॥ 812

లీలాబ్ధధారణే వాక్యాం జపదామనియాపణే ।

పేషణే యావకాదీనాం చేలాంచలనమాహృతౌ ॥ 813

ఋషిజాతౌ గౌరవర్షే కపిత్థో ఒయం నియుజ్యతే ।

అర్థం : శిఖర-అంగుష్ఠ-తర్జనౌ = శిఖరహస్తంలోని బొటన వ్రేలు, చూపుడువేలు; లగ్నౌ చేత్, కపిత్థకః = కలిస్తే (అది), కపిత్థ (క) (హస్తం అవుతుంది).

పూర్వం = పూర్వకాలంలో; సముద్రమథనే = (పాల) సముద్రాన్ని మథించటంలో; మందర-అకర్షణ, ఉచితః = మందర పర్వతాన్ని లాగటానికి, తగినట్లుగా; విష్టోః, జాతః, కపిత్థః = విష్ణువు

వల్ల, కవిత (హస్తం), జన్మించింది; నారదః, ఋషిః, ఉచ్యతే—
నారదుడు, ఋషి (అని), చెప్పబడుతున్నది; ఋషిజాతిః, గౌరవర్ణః,
అధిదేవతా పద్మగర్భః=ఋషిజాతి, గౌరవర్ణం, అధిదేవత పద్మ
గర్భుడు.

మంత్రాన-ఆకర్షణే, లక్ష్యాం, ధూపదీపనివేదనే=కవ్యాన్ని
పట్టుకొని చిలుకటం, లక్ష్మి, ధూపదీపాలను నివేదించటం; వరాట
కానాం విశేషణే, అంకుశవజ్రయోః వహనే=గవ్వలను పేరుటం,
అంకుశాన్ని వజ్రాన్ని ధరించటం; షేపణ గ్రహణే, తాలధారణే,
నాట్యధర్శనే=ఒడిసెల గ్రహించటం లేదా త్రిప్పటం. తాలం
పట్టటం, నాట్యం చూపటం; లీల-అబ్జధారణే, వాఙ్మయం, జపదామ
నిరూపణే=విలాసంగా పద్యాన్ని చేతపట్టటం, సరస్వతి, జపమాల;
యావక-అదీనాం శేషణే, చేల-అంచల సమాహృతో=యవలు
(లత్తుక-నీడా) మొదలగు వాటిని మెగపటం. కొంగుపట్టి లాగటం;
ఋషిజాతో, గౌరవర్ణే=ఋషిజాతి, గౌరవవర్ణం— ఈ అర్థాలను
నిరూపించటంలో; ఆయం, కవితః, నియుజ్యతే=ఈ కవిత (హస్తం),
నియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : శిఖర హస్తమందలి అంగుష్ఠం, తర్జనీ కలిస్తే
కవిత (క) హస్తం అవుతుంది. పూర్వం పాలసముద్ర మథన సమ
యంలో, మందర పర్వతమును లాగుటకు తగినట్లుగా విష్ణువు వలన
కవిత హస్తం జన్మించింది. ఋషి నారదుడు. ఋషిజాతి.
గౌరవర్ణం. అధిదేవత పద్మగర్భుడు.

కవ్వంపట్టి చిలుకటం, లక్ష్మి, ధూప-దీపములను సమర్పించటం,
గవ్వలాట, అంకుశమును వజ్రమును ధరించటం, ఒడిసెల త్రిప్పటం,
తాలంపట్టటం, నాట్యం చూపటం, విలాసంగా పద్యాన్ని చేతిలో
ధరించటం, సరస్వతి, జపమాల, యవలు లేదా లత్తుక మొదలగు
వాటిని మెగపటం, కొంగు పట్టిలాగటం, ఋషిజాతి, గౌరవర్ణం—
ఈ అర్థములందు కవిత హస్తం వినియోగపడుతున్నది.

టీక : ఇంతకు ముందు చెప్పిన కవిత హస్తం, ఇది ఒక్కటే

12. కటకాముఖ హస్తం :



కపిత్థే తర్జనీ చోర్ధ్వం మిశ్రితాంగుష్ఠమధ్యమా ॥ 814

కటకాముఖ హస్తో ఽయం కీర్తితో భరతాగమైః ।

కుసుమాపచయే ముక్తానక్దామ్నాంధారణే తథా ॥ 815

శరమధ్యాకర్షణే చ నాగవల్లిప్రదానకే ।

12 అద్రకస్తూరికాదివస్తూనాం పేషణే గంధవాసనే ॥ 816

వచనే దృష్టిభావే ఽపి కటకాముఖ ఇవ్యతే ।



అర్థం : కపిత్థే = కపిత్థ (హస్త) మందలి ; తర్జనీ (చ), మిశ్రిత-అంగుష్ఠ మధ్యమా = చూపుడు వ్రేలు (చివర), బొటన వ్రేలితోను నడిమి వ్రేలితోను కలిసినట్లయితే ; ఽయం, కటకాముఖ హస్తః = అది (= ఆ హస్తం), 'కటకాముఖ హస్తం' (అవుతుంది అని, ; భరతాగమైః, కీర్తితః = భరతపేదం చేత కీ రించబడినది.

కుసుమ - అపచయే, ముక్తానక్దామ్నాం ధారణే (తథా) = పూవులు కోయటం, ముత్యాల దండలు పూలదండలు ధరించటం ; శరమధ్య-ఆకర్షణే (చ), నాగవల్లి ప్రదానకే = వింటి మధ్య భాగాన్ని (శరమందాకర్షణే = బాణమును మెల్లగా - నీడా) ఆకర్షించటం, తములిపాకు మడుపు లివ్వటం ; కస్తూరిక - అది వస్తూనాం పేషణే, గంధవాసనే = కస్తూరి మొదలగు వస్తువులను మెదపటం, గంధాదులను పూయటం ; వచనే, దృష్టిభావే (చ) = మాట, చూపు అనే వాటిలో ; కటకాముఖః, ఇవ్యతే = కటకాముఖ (హస్తం), కోరబడుతున్నది. (కటకాముఖం = చేతికడియం లోని లింకు).

తాత్పర్యం : కపిత్థ హస్తమందలి తర్జుని చివర బొటన వ్రేలితో నడిమి వ్రేలితో కలిస్తే, అది కటకాముఖ హస్తం అవుతుందని భరతవేదం కీర్తిస్తున్నది.

పూవులు, కోయటం, ముత్యాల దండలు పూలదండలు ధరించటం, వాటి మధ్య భాగమును లేదా బాణమును మెల్లగా లాగటం, తములపాకు మడుపు లందివ్వటం, కస్తూరి మొదలగు వస్తువులను మెదపటం, గంధాదులను పూయటం, మాట, చూపు — ఈ అర్థములందు కటకాముఖ హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలో తర్జుని కూడా బొటన వ్రేలితో కలియాలన్న అంశం లేదు.

వేరే గ్రంథంలో కటకాముఖ హస్తం :



అత్యంగుష్ఠయుతః శ్చివ్రః కపిత్థః కటకాముఖః ॥ 817

అభ్యస్యతో ధనుర్విద్యాం గుహా దీశ్వరస్సౌదా ।

కటకాముఖహస్తో లభా ద్భార్గవో ఋషిః ఉచ్యతే ॥ 818

దేవజాతిః స్వర్ణవర్ణో రఘురామో లస్య దేవతా ।

129 అద

ముక్తాస్రజాం పుష్పదామ్నాం చామరణాం చ ధారణే ॥ 819

అకర్షణే శరాదీనాం దర్పణాభిముఖగ్రహే ।

ఖలీనవహనే వృంతభేదనే దంతదావనే ॥ 820

కుసుమావచయే నాగవల్లిదళవరిగ్రహే ।

కస్తూరికాదినీప్తేషే వారశ్రీణాంనిగూహనే ॥ 821

ధనురాకర్షణే చక్రధారణే వ్యజనగ్రహే ।

స్వర్ణవర్ణే దేవజాత్యాం యుజ్యతే కటకాముఖః ॥ 822

అర్థం : కపిత్థః, అత్యంగుష్ఠయుతః ఊర్ధ్వః = కపిత్థ (హస్త)లో, బొటనవ్రేలు పైకి ఎత్తి పట్టినది — అయితే (అది); కటకాముఖః = కటకాముఖ (హస్త)ం అవుతుంది.

ఈశ్వర సన్నిధౌ, ధనుర్విద్యం అభ్యస్యతః = ఈశ్వరుని సన్నిధిలో, ధనుర్విద్యను అభ్యసిస్తున్న ; గుహాత్ = కుమారస్వామి వల్ల; కటకాముఖ హస్తః, అభూత్ = 'కటకాముఖ హస్తం' జన్మించినది; భార్గవః, ఋషిః, ఉచ్యతే = (దీనికి) భార్గవుడు, ఋషి (అని), చెప్పబడుతున్నది; దేవజాతిః = దేవజాతి; స్వర్ణః = స్వర్ణ (=బంగారు) రంగు ; అస్యదేవతా, రఘురామః = దీని యొక్క అధిదేవత, రఘురాముడు.

ముక్తాస్రజాం, పుష్పదామ్నాం, చామరాణాం (చ) ధారణే = ముత్యాలనరం, పూలదండ, వింజామరం ధరించటం; శరదీనాం ఆకర్షణే, దర్పణ-అభిముఖగ్రహే = బాణం మొదలగువాటిని ఆకర్షించటం, దర్పణాన్ని అభిముఖంగా పట్టుకొనటం; ఖలీనమహనే, వృంతభేదనే, దంతధావనే = కళ్ళం పెట్టటం, తొడిమ త్రుంచటం, పండ్లు తోమటం; కుసుమ-అవచయే, నాగవల్లీ దళపరిగ్రహే = పూలుకోయటం, అకుమడుపులు అందుకొనటం; కస్తూరికాది నిష్పేషే, వారస్త్రిణాం నిగూహనే = కస్తూరి మొదలగు వస్తువులను మెడపటం, వేశ్యల కౌగిలిత : ధనుః- ఆకర్షణే, చక్రధారణే, వ్యజనగ్రహే = విల్లు ఎక్కు పెట్టటం, చక్రాయుధం ధరించటం, వినస క్ర పట్టుకొనటం; స్వర్ణవర్ణే, దేవత్యాం = బంగారు రంగు, దేవజాతి — ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో; కటకాముఖః, యుజ్యతే = కటకాముఖ (హస్త)ం పనియోగపడుతుంది.

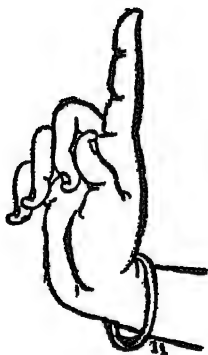
తాత్పర్యం: కపిత్థహస్తమందలి అంగుష్ఠాన్ని పైకి బాగా చాచితే, అది కటకాముఖ హస్తమవుతుంది. ఈశ్వరుని సన్నిధిలో ధనుర్విద్య అభ్యసిస్తున్న కుమారస్వామివలన ఈ హస్తం జన్మించింది. ఋషి

భాగ్యపుడు. దేవజాతి. స్వర్ణవర్ణము. అధిదేవత రఘురాముడు.

మూత్యాలసరం, పూలదండ, వింజామరం, బాణము మొదలగు వాటిని ఆకర్షించటం, దర్పణమును అభిముఖంగాపట్టుకొనటం, కశ్యప పట్టటం, తొడిమ త్రుంచటం, పండ్లు తోమటం, పూలుకోయటం, ఆకుమడుపు లందుకొనటం, కస్తూరి మొదలగు వస్తువులను మెదవటం, వేశ్యల కౌగిలింత, విల్లు ఎక్కుపెట్టటం, చక్రాయుధం ధరించటం, విసవకర్ర పట్టుకొనటం, స్వర్ణవర్ణం, దేవజాతి - ఈ అర్థములందు కటకాముఖ హస్తం తగును.

టీక : ఇది ఇంతకు ముందు చెప్పిన కటకాముఖ హస్తం కంటే భిన్నంగా ఉంది.

13. సూచీహస్తం :



ఊర్ధ్వప్రసారితా యత్ర కటకాముఖతర్జనీ ।

సూచీ హస్తః స విజ్ఞేయో భరతాగమకోవిదైః ॥ 823

ఏకార్థే లపి వరత్రయైకావనాయాం శతే లపి చ ।

రవౌ నగర్కాం లోకార్థే తథేతి వచనే లపి చ 824

యచ్చజ్ఞే లపి తచ్చజ్ఞే వ్యజ్ఞనార్థే లపి తర్జనే ।

కార్కే శలాకే వపుషి ఆశ్పర్యే వేణివావనే ॥ 825

చత్రే సమర్థే పాణౌ చ రోమాల్క్యాం ఖేరీవాదనే ।

కులాలచక్రక్రమణే రథాంగే మండలే తథా ॥ 826

వివేచనే దినాంతే చ సూచీహస్తః ప్రకీర్తితః ।

అర్థం : యత్ర = ఎందు (= ఏ హస్తమందు), కటకాముఖ తర్జనీ, ఊర్ధ్వ ప్రసారితా = కటకాముఖ (హస్త) మందలి చూపుడు ప్రేలు, ఏడుగుగా చాచబడుతుందో; సః, సూచీ హస్తః = అది, 'సూచీ హస్తం' (అని); భరతాగమకోవిదైః = భరత వేదవేత్తలచేత; విజ్ఞేయః = తెలియదగినది.

ఏక అర్థే (అపి), పరబ్రహ్మ భావనాయాం, శతే (అపి) (చ) = ఒకటి అనటం, పరబ్రహ్మభావన, నూరు; రవౌ, నగర్యాం, లోకం - అర్థే, తథా-ఇతివచనే (అపి) (చ) = సూర్యుడు, నగరం, లోకం, అట్లే - అనటం; యత్ శబ్దే (అపి) తత్ శబ్దే, వ్యజనార్థే (అపి), తర్జనే = ఏది? అది అనటం, విసవక్త్ర (విజనార్థే = నిర్మానుష్యం అనటంలో - ఘోష్), భయపెట్టటం; కార్శ్యే, శలాకే, వపుషి, ఆశ్చర్యే, వేడి భావనే = సన్న పడటం, శలాక, దేహం, ఆశ్చర్యం, జడ; చత్రే, సమర్థే, పాణౌ, రోమాల్యాం, ఖేరివాదనే = గొడుగు, సమర్థత, పాణి (కోణే = కోణం = మూల-నీడా), రోమరాజి, ఖేరిని మ్రోగించటం; కులాలచక్ర భ్రమణే, రథాంగే, మండలే (తథా) = కుమ్మరి సారె తిరగటం, రథచక్రం యొక్క అంచు (రథాంగే, మండలే = బండి చక్రమందు, సముహమందు-నీడా); వివేచనే, దిన- అంతే (చ) = వివేచన, సాయంకాలం - ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో, సూచీహస్తః ప్రకీర్తితః = సూచీహస్తం, కీర్తింపబడినది. (సూచి = సూది; సూచీముఖం = సూదిమొన)

తాత్పర్యం : కటకాముఖ హస్తమందలి తర్జని పైకి ప్రసారితమైతే అది 'సూచీ హస్తం' అవుతుందని భరతాగమకోవిదులు తెలియవలెను.

ఒకటి, పరబ్రహ్మ, నూరు, సూర్యుడు, నగరం, లోకం, అవిధం (అనటం), ఏది - అది అనటం, విసవక్త్ర లేదా నిర్మానుష్యం, భయపెట్టటం, సన్నపడటం, శలాక, దేహం, ఆశ్చర్యం, జడ, గొడుగు, సమర్థత. పాణి లేదా కోణం, రోమరాజి, ఖేరిని మ్రోగించటం, కుమ్మరి సారె తిరగటం, రథచక్రం యొక్క అంచు లేదా బండి చక్రం, సముహం, వివేచన, సాయంకాలం - ఈ అర్థాలందు సూచీహస్తం చెప్పబడినది.

టీక : భరతముని చెప్పిన సూచీముఖహస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

వేరే గ్రంథంలో సూచి హస్తం :

సూచిముఖో భవే దూర్వం కటకాముఖతర్జనీ ॥ 327

అహ మేక ఇతి బ్రహ్మ నిర్దేశ మకరో ద్యతః ।
తస్మా ద్వరించి నో జాతః సూచిః అస్య ఋషీ రవిః ॥ 328

దేవజాతిః శ్వేతవర్ణో విశ్వకర్మా ఽధిదేవతా ।
క్లామాయాం సత్యవచనే దూరదేశనిరూపణే ॥ 329

ప్రాబార్థే చ పురోగే ఽపి ఏకసంఖ్యా నిరూపణే ।
సంధ్యాయాం విజనే నాశే సాదువాదే నిరీక్షణే ॥ 330

తథేతివచనే లోకే పరబ్రహ్మ నిరూపణే ।
ఏకార్థే ఽపి శలాకాయాం రథాంగప్రమణే రవౌ ॥ 331

ఉదయాస్తమయే ఐణే గూఢనాయకదర్శనే ।
శరీముఖే చ యచ్ఛబ్దే తచ్ఛబ్దే లోహనాశయోః ॥ 332

తర్జనే నీచసంబుద్ధౌ శ్రవణే విరహే స్మృతౌ ।
ప్రమాణే చంద్వాం శ్వేతవర్ణే దర్శనే సూచికః కరః ॥ 333

అర్థం : కటకాముఖ, తర్జనీ = కటకాముఖ (హస్త) మందలి, చూపుడువ్రేలు; ఊర్ధ్వం భవేత్, సూచిముఖః = మైకి ఎత్తబడితే (అది), సూచిముఖ హస్తం (అవుతుంది).

యతః = ఎందువల్ల; బ్రహ్మ, అహమ్, ఏకః, ఇతి, నిర్దేశం, అకరోత్ = (పూర్వకాలమందు) బ్రహ్మ, నేను, ఒక్కడనే, అని, నిర్దేశం చేసెనో; తస్మాత్ = అందువల్ల, వివరించిన; సూచిః, జాతః = బ్రహ్మ నుంచి, సూచిహస్తం, జన్మించినది; అస్య, ఋషిః, రవిః = దానియొక్క, ఋషి, రవి; దేవజాతిః = దేవజాతి; శ్వేత

వర్ణః = తెలుపురంగు; అధిదేవతా, విశ్వకర్మా = అధిదేవత, విశ్వకర్మ.

శ్లాఘాయాం, సత్యవచనే, దూరదేశ నిరూపణే = శ్లాఘించటం, నిజం, దూరాన్ని చూపటం; ప్రాణార్థే (చ), పురోగే (అపి), ఏక సంఖ్యానిరూపణే = ప్రాణం అనటం, ముందుపోవువానిని చూపటం, ఒకటి అని నిర్దేశించటం; సంధ్యాయాం, విజనే, నాశే, సాధువాదే, నిరీక్షణే = సంధ్యాకాలం, ఏకాంత ప్రదేశం, తూడు, బాగు అనటం, నిరీక్షించటం; తథా-ఇతివచనే, లోకే, పరబ్రహ్మ నిరూపణే = అట్లే అనటం, లోకం, పరబ్రహ్మమును నిరూపించటం; ఏక-అర్థే (అపి, శలాకాయాం, రథాంగ భ్రమణే, రవౌ = ఒక్కటే అనటం, శలాక, చక్రం త్రిప్పటం (లేదా చక్రం తిరగటం), సూర్యుడు; ఉదయ-అస్తమయే, బాణే, గూఢనాయక దర్శనే = ఉదయం, అస్తమయం, బాణం, గూఢంగా ఉన్న నాయకుని (రహస్యమును, నాయకుని-స్వామి) దర్శించటం; శిలీముఖే, యత్ శబ్దే తత్ శబ్దే, లోహనాశయోః = బాణం యొక్క అలుగు, ఏది-అది అనటం, లోహం, నాశం (= గడియ); తర్జనే, నీచసంబుద్ధే, శ్రవణే, విరహే, స్మృతౌ = బెదరించటం, తక్కువ వారిని పిలువటం, వినటం, విరహం, స్మృతి; ప్రూణే, చంచాల్, శ్వేతవర్ణే, దర్శనే = ముక్కు, పక్షిముక్కు, తెలుపు రంగు, చూడటం- అనే అర్థాలలో; సూచికః, కరః = సూచిక (= సూచి) హస్తం (ప్రయుక్తమవుతుంది).

టీక : కటకాముఖ హస్తమందలి తర్జని పైకి ఎత్తబడితే అది 'సూచీహస్తం' అవుతుంది. పూర్వకాలమందు బ్రహ్మ 'నేను ఒక్కడనే' అని నిర్దేశించివచ్చుడు, ఆ బ్రహ్మ వలన సూచీ హస్తం జన్మించినది. ఋషి రవి. దేవజాతి. తెలుపురంగు. అధిదేవత విశ్వకర్మ.

శ్లాఘించటం, నిజం, దూరమును చూపటం, (నా) ప్రాణం అనటం, ముందు పోవువానిని చూపటం, ఒకటి అని నిర్దేశించటం, సంధ్యాకాలం, ఏకాంత ప్రదేశం, (తూమర) తూడు, బాగు అనటం, నిరీక్షించటం, అట్లే అనటం, లోకం, పరబ్రహ్మమును నిరూపించటం,

ఒక్కటే అనటం, శలాక, చక్రం త్రిప్పటం లేదా చక్రం తిరగటం, సూర్యుడు, ఉదయం, అస్తమయం, జాణం, గూఢంగా ఉన్న నాయకుని లేదా రహస్యమును నాయకుని దర్శించటం, జాణయొక్క అలుగు, ఏది అనటం, లోహం, చాళం (=గడియ), బెదరించటం, తక్కువవారిని పిలువటం, వినటం, విరహం, స్మృతి, ముక్కు, పక్షి ముక్కు, తెలుపురంగు, చూడటం — ఈ అర్థములందు సూచీహస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇంతకు ముందు చెప్పిన సూచీహస్తం, ఇది ఒక్కటే.

14. చంద్రకలాహస్తం :



14 అది

సూర్య మంగువ మోక్షే తు కిర శ్చంద్రకలా భవేత్,
ఏషా చంద్రకలా చంద్రకలాయా మేవ యుజ్యతే॥

3834

చంద్రే ముఖే చ ప్రాదేశే తస్మాత్తాకారవస్తుని ।

శివస్య ముకుటే గంగానద్యాం చ లగుడే ౭వి చ॥

3835

ఏషాం చంద్రకలా చైవ వినియోజ్యా విధీయతే ।

అర్థం : సూర్యుడు, అంగుష్ఠమోక్షే (తు) = సూచీ హస్త మందలి, బొటన వ్రేలిని విడిచి వేస్తే (=చాచితే) (అది); చంద్రకలా కరః భవేత్ = చంద్ర కలాహస్తం, అవుతుంది.; ఏషా, చంద్రకలా = ఈ, చంద్రకలా (హస్తం; చంద్రకలాయాం ఏవ, యుజ్యతే = కలా మాత్ర చంద్రుని విషయంలో, ప్రయుక్తమవుతుంది.

చంద్రే, ముఖే, ప్రాదేశే, తస్మాత్త-ఆకారవస్తుని = చంద్రుడు, ముఖం, చూపుడువ్రేలు-బొటనవ్రేలు మధ్యదూరం. ప్రాదేశమంత ఆకారంగల వస్తువులు; శివస్యముకుటే, గంగానద్యాం (చ), లగుడే (అపి) (చ) = శివజటాజూటం, గంగానది, దండం; ఏషాం = వైని

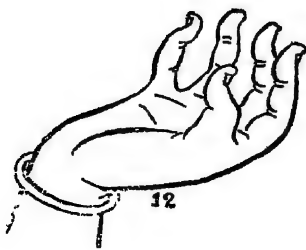
పేర్కొన్న వాటిని (నిరూపించటంలో); చంద్రకలా (చ) (పవ) = చంద్రకలాహస్తమే; వినియోజ్యా, విధీయతే = వినియోగింపదగినదిగా, విధింపబడుతున్నది (కల = చంద్రునిలోని 16వ భాగం).

తాత్పర్యం : సూచీ హస్తమందలి బొటన వ్రేలును చాచితే చంద్రకలా హస్తం అవుతుంది.

ఈ చంద్రకలాహస్తం కలామాత్ర చంద్రుని నిర్దేశించటంలో ప్రయుక్తమవుతుంది. చంద్రుడు, ముఖం, ప్రాదేశం (= చూపుడు వ్రేలు - బొటన వ్రేలు మధ్యగల దూరం), ప్రాదేశమంత ఆకారంగల వస్తువులు, శివజటాజూటం, గంగానది, దండం - ఈ అర్థాలలో చంద్రకలా హస్తం విధింపబడినది.

టీక : ఇది నాట్య శాస్త్రంలో లేదు. ఇందుకు గ్రంథాంతర లక్షణ వినియోగాలు కూడా లేవు వినియోగానికి చెందిన మూడు పాదాలు నీడా పాఠంలో లేవు.

15. పద్మకోశహస్తం :



అంగుళో విరళాః కించిత్ ।

కుంచితా నల నిమ్నగాః ॥

336

పద్మకోశాభిధో హస్తః తన్నిరూపజముచ్యతే ।

ఫలే బిల్వకపిత్థాదౌ శ్రీజాం చ కుచకుంభయోః ॥

337

అవరే కందుకే స్థాల్క్యాం బోజనే పుష్పకోరకే ।

సహకారఫలే పుష్పవర్షే మంజురికాదిషు ॥

338

జపాకనుమథానే చ ఘంటారూపే విధానకే ।

వర్మికే కమలేఽవ్యంధే పద్మకోశో విధీయతే ॥

339

అర్థం : అంగుళ్యః = వ్రేళ్ళు; విరళాః, కించిత్ కుంచితాః = ఎడంగా ఉన్నవి, కొంచెం వంచబడినవి; తలనిమ్నగాః = అరచేయి పల్లంపైపు (వంగి) ఉన్నవి (అయితే); పద్మకోశ-అభిధా, హస్తః = పద్మకోశం అనే పేరుగల, హస్తం (ఏర్పడుతుంది); తత్-నిరూపణం, ఉచ్యతే = దాని నిరూపణం (=స్వరూపం), చెప్పబడుతున్నది.

ఫలే, బిల్వకపిత్థ-అదౌ, స్త్రీదాం(చ)కుచకుంభయోః = పండు, మారేడు వెలగ మొదలగు పండ్లు, స్త్రీల కుంభాల వంటి స్తనాలు; ఆవర్తకే, కందుకే, స్థాల్యాం, భోజనే, పుష్పకోరకే = గుండ్రంగా తిరుగటం (వర్తులే = వట్టువ-నీడా), బంతి లేదా పూలచెండు, కంచం, ఖుజించటం (స్వల్పభోజనే = అల్పాహారం — నీడా), పూమొగ్గ; సహకార ఫలే, పుష్పవర్షే, మంజరిక-ఆదిషు = మామిడిపండు, పూలవాన, పూగుత్తి మొదలగునవి; జపాకుసుమభావే (చ), ఘంటా, రూపే, విధానకే = మంకెనపువ్వు, ఘంటారూపం, ఏనుగు తినటానికి) పెట్టే ముద్దలు (ఘంటారూపవిధానకే = ఘంటారూపాన్ని చూపించటం — నీడా); వర్మికే, కమలే, (అపి), అండే = పాముపుట్ట, పద్మం, (కమలే = నల్లకలువ-నీడా), గ్రుడ్డు; వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో; పద్మకోశః, అభిధీయతే = పద్మకోశ (హస్తం) చెప్పబడుతున్నది (పద్మకోశము = వికసిస్తున్న తామరమొగ్గ)

తాత్పర్యం : (ఐదు) వ్రేళ్ళు ఎడం ఎడంగా ఉన్నవి, అరచేతిలోనికి కొంచెంగా వంగినవి అయితే 'పద్మకోశహస్తం' ఏర్పడుతుంది.

పండు, మారేడు వెలగ మొదలగు పండ్లు, స్త్రీల కుచకుంభములు, గుండ్రంగా తిరుగటం లేదా వట్టువ, బంతి లేదా పూల చెండు, కంచం, ఖుజించటం లేదా అల్పాహారం, పూమొగ్గ, మామిడిపండు, పూలవాన, పూగుత్తి, మంకెనపువ్వు, ఘంటారూపం, ఏనుగునకు పెట్టే తిండి ముద్ద లేదా ఘంటారూపం చూపించటం,

పద్మం లేదా వల్లగలువ; పాము పుట్ట, గ్రుడ్డు- ఈ అర్థములందు పద్మకోశహస్తం విధింపబడినది.

టీక : నాట్య శాస్త్రంలోని పద్మకోశహస్తం, ఇది ఒక్కటే.

వేరే గ్రంథంలో పద్మకోశ హస్తం :

పరశ్వేతాంబుజాకారః పద్మకోశోఽభిదీయతే ।

చక్రాగ్రే పద్మనికరైః శంఖపూజాం వితన్వతః ॥ 340

నారాయణాత్ పద్మకోశోజాతః పద్మధరో ఋషిః ।

యజ్ఞస్వయః కిన్నరాంకో అధిదేవోఽన్యభార్గవః ॥ 341

శుండాయాం ధాళధశ్యే చ హేమరొప్యాదిభాజనే ।

ధమ్మిల్లే చ మితార్థే చ లావణే సాదువాదనే ॥ 342

శుంటాయాం కందుకే వద్మే వర్మికే వర్తరే న్తనే ।

నారికేళే చూతపరే కర్ణికారే చ దర్పణే ॥ 343

శాఖానతో వుష్పవర్షే కబళేఽండవికాసనే ।

విలేర్చి కపిత్థా యుజ్యేత పద్మకోశాహ్వయః కరః ॥ 344

అర్థం : పరశ్వేత - అంబుజ - ఆకారః, పద్మకోశః, అభిధీయతే = శ్రేష్ఠమైన తెల తామర పూవు ఆకారంగా ఉండేది, పద్మకోశ (హస్తం) అని చెప్పబడుతున్నది.

చక్రాగ్రే, పద్మనికరైః. శంఖపూజాం, వితన్వతః, నారాయణాత్ = (పూర్వం) చక్రాయుధం కోసం, తామర పూలతో, శివపూజ, చేస్తున్న, నారాయణుని (= విష్ణువు) వల్ల ; పద్మకోశః, జాతః = పద్మకోశ (హస్తం), అన్మించినది : పద్మధరో ఋషిః, యజ్ఞ-అన్వయః, కిన్నర-అంశః = పద్మధరుడు ఋషి, యజ్ఞజాతి.

కిన్నెరివర్ణం ; అశ్మి అధిదేవః, భార్గవః = దీని యొక్క అధిదేవత, భార్గవుడు.

శుండాయాం, ధాళధశ్యే (చ), హేమరౌప్య-అధిభాజనే = ఏనుగు తొండం, ధళధళమనే కాంతి, బంగారు వెండి మొదలగు పాత్రములు ; ధమ్మిల్లే (చ), మితార్థే (చ), లావణ్యం, సాధు వాదనే = కొప్పు, కొలది అనటం, లావణ్యం, బాగు అనటం ; ఘంటాయాం, కందుకే, పద్మే, వశ్మికే, వర్తులే, స్తనే = ఘటం, బంతి (= పుట్టచెండు), వస్మ, పుట్ట, గుండ్రన, స్తనం ; నారికేళే, చూతఫలే, కర్ణికారే (చ), దర్శణే = కొబ్బరికాయ, మామిడిపండు, కొండగోగు పువ్వు, అద్దం ; శాఖ-ఆవతౌ, పుష్పవర్షే, కబళే, అడవికాననే = వంగిన కొమ్మ, పూలవాన, కబళం = అన్నం ముద్ద), గ్రుడ్డు పగలటం ; బల్వే, కపిత్థౌ = మారేడు పండు, వెలగపండు ; — వీటిని ప్రదర్శించటంలో ; పద్మకోశ - ఆహ్వాయః, కరః, యజ్ఞేత = పద్మకోశం అనే పేరుగల, హస్తాన్ని, ప్రయోగించవలెను.

తాత్పర్యం : పద్మకోశ హస్తం శ్రేష్ఠమైన, తెల్ల తామర పూవు ఆకారంగా ఉంటుంది.

పూర్వం (సుదర్శన) చక్రాయుధం కొరకు తామరపూవులతో శివుని పూజించిన విష్ణువు వలన పద్మకోశ హస్తం జన్మించినది. పద్మధరుడు ఋషి. యక్షజాతి. కిన్నెరివర్ణం. అధిదేవత భార్గవుడు.

ఏనుగు తొండం, ధళధళ కాంతి, బంగారు వెండి మొదలగు పాత్రలు, కొప్పు, కొలది అనటం, లావణ్యం, బాగు అనటం, ఘంట, బంతి, పద్మం, పుట్ట, గుండ్రన, స్తనం, కొబ్బరి కాయ, మామిడి పండు, కొండగోగు పువ్వు, అద్దం, వంగిన కొమ్మ లేదా కొమ్మ వంపు, పూలవాన, కబళం, గ్రుడ్డు పగలటం, మారేడు పండు, వెలగ పండు — ఈ అర్థములందు పద్మకోశ హస్తాన్ని ప్రయోగించవలెను

టీక : ఇచ్చట నిర్వచనం విశదంగా లేదు ; తామర పూవు ఆకారంగా ఉంటుందని మాత్రమే పేర్కొనబడింది. ఇంతకుముందు చెప్పిన నిర్వచనాన్ని ఇక్కడ అన్వయించుకోవచ్చు.

16. సర్పశీర్ష హస్తం :



పతాకా నమితాగ్రా చేత్ సర్పశీర్షకరో భవేత్ ।

చందనే భుజగే మంద్రే ప్రోక్షణే పోషణాదిషు ॥ 345

దేవస్యోదకదానేషు ఆస్ఫాలే గజకుంభయోః ।

భుజస్థానే మల్లనాం తు యుజ్యతే సర్పశీర్షకరః ॥ 346

అర్థం : పతాకా నమిత - అగ్రచేత్ = పతాక హస్తం వంగిన చివరలు కలిది అయితే (పతాకతల నిమ్నత్యాత్ = పతాక హస్తం లోని అరచేయి పల్లంకావటం వల్ల - నీడా); సర్పశీర్షకరః భవేత్ = సర్పశీర్ష హస్తం ఏర్పడుతుంది.

చందనే, భుజగే, మంద్రే, ప్రోక్షణే, పోషణ-ఆదిషు = గంధం, పాము, మంద్రస్వరం (మందే - మెల్లిగా అనటం - నీడా), నీళ్ళు చిలుకరించటం, పోషించటం మొదలై నవి; దేవస్య-ఉదకదానేషు, గజకుంభయోః ఆస్ఫాలే = దేవతలకు (దేవర్షులకు - నీడా) తర్పణం విడువటం, ఏనుగు కుంభ స్థలాలను చరచటం (ఏనుగు చెవులను ఆడించటం-స్వామి) ; మల్లనాం భుజస్థానే = మల్లర భుజాలు (మల్లరు భుజాలను చరచటం-నీడా) - వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో; సర్పశీర్షకరః యుజ్యతే = సర్పశీర్ష (క) హస్తం చెల్లుతుంది (సర్పశీర్షం = పాముపడగ).

తాత్పర్యం : పతాక హస్తం వ్రేళ్ళ చివరలు లోనికి వంగితే లేదా పతాక హస్తం అరచేయి పల్లంగా అయితే, అది సర్పశీర్ష (క) హస్తం అవుతుంది.

గంధం, పాము, మంద్రస్వరం లేదా మాంద్యం, నీళ్ళు చిలక రించటం, పోషించటం, దేవతలకు లేదా దేవర్షులకు తర్పణం విడువటం, ఏనుగు కుంభస్థలాన్ని చరచటం లేదా ఏనుగు చెవులను ఆడించటం, మల్లర భుజములు లేదా మల్లరు భుజాలను చరచటం — ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో సర్వశీర్ష హస్తం ఉపయుక్తమవుతుంది.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలోని సర్వశీరహస్తం, ఇది ఒక్కటే.

వేరే గ్రంథంలో సర్వశీర్ష హస్తం :

పతాకే నిమ్నమధ్యత్వం సర్వశీర్ష ఇతి స్మృతః ।

నిరీక్ష్య నిర్జరాన్ భీతాన్ కరవిన్యాసపూర్వకమ్ ॥ 347

బలిం వంచయితుం ఖర్వో భవేయ మితి భాషతః ।

వామనా త్పర్వశీర్షో ఽయం వాసవో ఋషి రుచ్యతే ॥ 348

హరి ద్వర్ణో దేవజాతిః కాంకంతో ఽధిదేవతా ।

కుంకుమే పంకభావే ఽపి ప్రాణాయామనిరూపణే ॥ 349

ముఖప్రక్షాళనవిధౌ దానవేశావివేచనే ।

చందనే చ గణే ఖర్వే మల్లాస్సాలే చ లాంఛనే ॥ 350

క్షీరే నీరే చ కాశ్మీరే లజ్జాయాం గోప్యకే శిశౌ ।

ప్రతిమాయాం పయఃపానే లీనే సత్పరిభాషణే ॥ 351

దేవజాతౌ హరిద్వర్ణే యుక్తమిత్యుత్తరీకృతౌ ।

పటవాసపరిక్షేపే చందనాదివిలేపనే ॥ 352

కుదాదిగ్రహణేత్రిణాం సర్వశీర్షో నియుజ్యతే ।

353

అర్థం : పతాకే, నిమ్న మధ్యత్వం = పతాక హస్తమందలి, అరచేయి వల్లంగా అయితే, (అది); సర్పశీర్షః, ఇతి, స్మృతః = సర్పశీర్ష (హస్తం) అని, స్మరింపబడింది.

భీతాన్, నిర్జరాన్, నిరీత్య = (పూర్వం బలిచక్రవర్తికి) భయపడి (తన్ను శరణు చొచ్చి)న, దేవతలను, చూచి; బలిం, వంచయితుం, ఖర్వః, భవేయమ్, ఇతి = బలిని, వంచించుటకు, వామనుడను, అగుదును, అని; కరివిన్యాస పూర్వకమ్, భాషతః, వామనాత్ = హస్త విన్యాస పూర్వకంగా, చెబుతున్న, వామనుని పలన; అయం, సర్పశీర్షః = ఈ, సర్పశీర్ష (హస్తం) (జన్మించినది); వాసవః, ఋషిః ఉచ్యతే = ఇంద్రుడు, ఋషి, (అని) చెప్పబడుతున్నది; హరిత్ వర్ణః = పసుపురంగు; దేవ, జాతిః = దేవజాతి; అధిదేవతా, కాలకంఠః = అధిదేవత, కాలకంఠుడు.

కుంకుమే, పంకభావే (అపి), ప్రాణాయామనిరూపణే = కుంకుమ, బురద, ప్రాణాయామం చేయటం; ముఖప్రతాపనివృత్తౌ, దానవేశానివేచనే = మొగం కడుగుకొనటం, దాన సమయాన్ని నిరూపించటం, చందనే (చ), గతే, ఖర్వే, మల్ల-అస్సాలే (చ), లాలనే = గంధం, ఏనుగు, పొట్టివాడు, మల్లరు భుజాలను చరచటం, బుజ్జగించటం; క్షీరే, నీరే (చ), కాశ్మీరే, లజ్జాయాం, గోప్యకే, శిశౌ = పాలు, నీరు, కుంకుమ పువ్వు, సిగ్గు, దాచదగిన వస్తువు, శిశువు (శిశువును దాచటం, - స్వామి); ప్రతిమాయాం, పయః పానే, లీనే, సత్పరి భాషణే = బొమ్మ, నీళ్ళు త్రాగటం, ఐక్యం కావటం (ప్రేలాడటం - స్వామి) మంచిది అనటం; దేవజాతౌ, హరిత్ వర్ణే, యుక్తమ్ ఇతి ఉత్తరీకృతౌ = దేవ జాతి, పసుపురంగు, తగును అని సమాధానం చెప్పటం; పటవాస పరిక్షేపే, చందనాది విలేపనే = బుక్కా మొదలగు వాటిని చల్లటం, గంధం మొదలగు వాటిని పూయటం; స్త్రీణాం, కుచాదిగ్రహణే = స్త్రీల, కుచములు మొదలగు వాటిని పట్టుకొనటం — ఈ అర్థాలలో; సర్పశీర్షః, నియుజ్యతే = సర్పశీర్ష (హస్తం), నియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : పతాక హస్తమండలి అరచేయి పల్లం కావటం పల్ల సర్పశీర్ష (హస్తం) ఏర్పడుతుంది.

పూర్వ కాలమందు, బలిచక్రవర్తికి భయపడి తన్ను శరణు చొచ్చిన దేవతలను చూచి, బలిని వంచించటానికి వామనుడవగుదునని హస్తవిన్యాసపూర్వకంగా చెప్పిన వామనుని (=విష్ణువు, వలన సర్ప శీర్ష హస్తం జన్మించినది. ఇంద్రుడు ఋషి. పసుపురంగు. దేవజాతి. అధిదేవత కాలకంఠుడు.

కుంకుమ, బురద, ప్రాణా నామం చేయటం, మొగం కడిగి కొనటం, దాన సమయమును నిరూపించటం, గంధం, ఏనుగు, పొట్టివాడు, మల్లారు భుజములను చరచటం, బుజ్జగించటం, పాలు, నీరు, కుంకుమపువ్వు, సిగ్గు, దాచదగిన వస్తువు, శిశువు లేదా శిశువును దాచటం, బొమ్మ, సీక్కు త్రాగటం, ఐక్యంకావటం లేదా వ్రేలాడటం, మంచిది అనటం, దేవజాతి, పసుపురంగు, తగును అని సమాధానం చెప్పటం, బుక్కా మొదలగు వాటిని చల్లటం, గంధాదులను పూయటం, స్త్రీల కుచాదులను పట్టుకొనటం- ఈ అర్థములందు సర్ప శీర్ష హస్తం ఉపయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఇంతకు ముందు చెప్పిన సర్పశీర్షహస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

17. మృగశీర్ష(క)హస్తం :



అస్మిన్ కన్ధిశాంగుష్ఠే ప్రసృతే మృగశీర్షకః ॥ 353

శ్రీవామర్థే కపోలే చ చక్రమర్కాదయో రపి ।

వీత్యాం ఏవాదే నేవథ్యే ఆహ్వనే చ త్రిపుండ్రకే ॥ 354

మృగముఖే రంగవల్క్యాం పాదసంవాహనే తతా ।

సర్వసమ్మేళనే కార్యే మందిరే చత్రధారణే ॥ 355

సోపానే పదవిన్యాసే ప్రియాహ్వనే తథైవ చ ।

నందారే చ వ్రయుజ్యేత ధరతాగమకోవిదైః ॥ 356

అర్థం : అస్మిన్ = దానియందు (= సర్పశీర్ష హస్తమందలి); కనిష్ఠిక - అంగుష్ఠే, ప్రసృతే = చిటికెన వ్రేలిని బొటన వ్రేలిని, చాచినట్లయితే (అది); మృగశీర్ష కః = మృగశీర్ష (క) (హస్తం) (అవుతుంది).

స్త్రీదాం - అర్థే, కపోలే (చ), చక్ర-మర్యాదయోః (అపి) = స్త్రీ విషయం, చెక్కిలి, చక్రం, మర్యాద (= హద్దు) (క్రమమర్యాదయోః = క్రమం, మర్యాద-వీటి యందు - నీడా); భీత్యాం, వివాదే, నేపథ్యే, ఆహ్వానే, త్రిపుండ్రకే = వెరపు, తగువు, వేషధారణ సామగ్రి (అలంకారం - నీడా), ఆహ్వానం (ఆవాసే = ఉండే చోటు - నీడా), త్రిపుండ్రం (= విభూతి) (పెట్టుకొనటం); మృగముఖే, రంగవల్క్యాం, పాదసంవాహనే (తథా) = లేడిముఖం (ముఖముఖే = ఎదురెదురునందు - నీడా), మ్రుగ్గు, పాదాలు ఒత్తటం; సర్వసమ్మేళనే కార్యే, మందిరే, చత్రధారిణే = అన్నింటిని సమకూర్చు కొనటం, ఇల్లు (సర్వస్వే మిలనే, కామమందిరే = అన్నింటిని కూర్చు కొనటం, యోని - ఘోష్), చత్రధారిణే = గొడుగు పట్టుకొనటం; సోపానే, పదవిన్యాసే, ప్రియ - ఆహ్వానే, (తథా) (ఏవ) (చ), సంచారే (చ) = మెట్లు, అడుగులు వేయటం, ప్రియులను లేదా ప్రియలను పిలువటం, సంచారం (= తిరుగుటం); భరత-ఆగమ కోవిదైః ప్రయుజ్యేత = (మృగశీర్ష హస్తం, భరత వేదవేత్తల చేత ప్రయోగింపదగును. (మృగశీర్షం = లేడి తల).

తాత్పర్యం : సర్పశీర్ష హస్తమందలి చిటికెన వ్రేలిని, బొటన వ్రేలిని చాచితే మృగశీర్ష హస్తమవుతుంది.

స్త్రీ విషయం, చెక్కిలి, చక్రం లేదా క్రమం, హద్దు, వెరపు, తగువు, వేషధారణ సామగ్రి లేదా అలంకారం, ఆహ్వానం, లేదా ఆవాసం (= ఉండే చోటు = ఇల్లు), త్రిపుండ్రం, లేడి ముఖం లేదా ఎదురెదురు, మ్రుగ్గు, పాదములు ఒత్తటం, అన్నింటిని సమకూర్చుకొనటం, ఇల్లు లేదా యోని, గొడుగు పట్టుకొనటం, మెట్లు, అడుగులు వేయటం, ప్రియులను

లేదా ప్రియలను పిలువటం, సంచారం - ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో మృగశీర్ష హస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : 'మందిరే' అని తరువాత ఉన్నది కాన 'ఆవాసే' అన్న దాని కంటే 'ఆహ్వాసే' అనునదే సమంజసం కాగలదు. 'సర్వ సమ్మేశనే కార్యే' అనునదే సమంజసంగా కన్పట్టుతున్నది. చివరి రెండు పాదములకు బదులు, హోమ్ పాతం క్రింది విధంగా ఉంది:

సంచారే చ ప్రియాహ్వాసే యుజ్యతే మృగశీర్షకః ।

నాట్యశాస్త్రంలోని మృగశీర్షక హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

వేరే గ్రంథంలో మృగశీర్ష హస్తం :



హిర్ద్యగ శ్చతురాంగుష్ఠో మృగశీర్షకరః స్మృతః ।

శివంవ్రతి తపఃకర్తుం ధారయిత్వా

త్రిపుండ్రకమ్॥ 357

మృగశీర్షో ఒథవత్ గౌర్యాః ఋషిరస్య

మృకండుః

17 అ, అద ఋషిజాతిః శుభ్రవర్ణో ఒధిదేవ స్తు మహేశ్వరః॥ 358

భిత్తౌ విచారే సమయే ఆవాసే చక్రధారణే ।

వద్మిన్యా మపి శంఖిన్యాం హస్తిన్యాం మందవాచకే॥

359

లేపనే చందనాదీనాం శ్రీణామఖినయక్రమే ।

తిరస్కరిన్యాం సోపానే సాక్షాత్కారే ఒపి చ క్రమే॥

360

త్రిపుండ్రధారణే చైవ వితర్కే చ మృగాననే ।

అన్మదర్థే శరీరే చ సంజ్ఞాపూర్వనమాహృతౌ ॥

361

ఋషిజాతౌ శుభ్రవర్ణే మృగశీర్షకరః స్మృతః ।

అర్థం : చతుర-అంగుష్ఠః = చతుర హస్తమందలి బొటన వ్రేలు ; ఊర్ధ్వః = వైకి వెళ్ళినది (= చాపబడినది) (అయితే) ; మృగశీర్ష కః, స్మృతః = మృగశీర్ష (క) (హస్తం) అని తలచ (= చెప్ప) బడింది.

శివం వ్రతి, తపః, కర్తుం = శివుని గూర్చి, తపస్సు, చేయటం కొరకు ; త్రిపుండ్రమ్, ధారయిత్వా = త్రిపుండ్రాన్ని ధరించి(న) ; గౌర్యాః = గౌరి (= పార్వతి) వలన ; మృగశీర్షః, అభవత్ = మృగశీర్ష (హస్తం), జన్మించినది ; అస్య, ఋషిః, మృకండుజః = దీని యొక్క, ఋషి, మార్కండేయుడు ; ఋషి జాతిః = ఋషి జాతి ; శుభ్రవర్ణః = తెలుపు రంగు ; అధిదేవః (తు), మహేశ్వరః = అధిదేవత, మహేశ్వరుడు.

భిత్తౌ, విచారే, సమయే, ఆవాసే, చత్రధారణే = గోడ, విచారం (= వివేచన), సమయం, నివాస స్థానం, గొడుగుపట్టటం ; పద్మిన్యాం (అపి), శంఖిన్యాం, హస్తీన్యాం, మందవాచకే = పద్మిని, శంఖిని, హస్తీని — ఈ జాతి స్త్రీలు, మెల్లగా చెప్పటం ; చందనాదీనాం లేవనే, స్త్రీణాం అభినయక్రమే = గంధం మొదలగు వాటిని పూయటం, స్త్రీలుచేసే అభినయం ; తిరస్కరిన్యాం, సోపానే, సాక్షాత్కారే (అపి) (చ), క్రమే = తెర, మెట్లు, సాక్షాత్కారం, క్రమం ; త్రిపుండ్రధారణే (చ) (ఏవ), వితర్కే (చ), మృగాననే = త్రిపుండ్రములను ధరించటం, వితర్కం, మృగం యొక్క ముఖం ; అస్మత్-అర్థే, శరీరే (చ), సంజ్ఞా పూర్వ సమాహృతౌ = నేను అనే అర్థం, దేహం, నైగతో విలపటం ; ఋషి జాతౌ, శుభ్రవర్ణే = ఋషి జాతి, తెలుపు రంగు — ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో మృగశీర్ష కరః, స్మృతః = మృగశీర్ష హస్తం, తలచ (= చెప్ప) బడినది.

తాత్పర్యం : చతురహస్త మందలి బొటన వ్రేలును వైకి చాచితే అది 'మృగశీర్ష హస్తం' అవుతుంది.

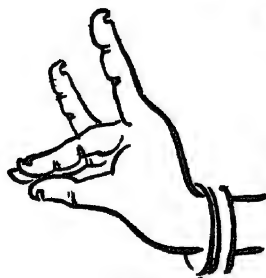
శివుని గూర్చి తపస్సు చేయటం కొరకు త్రిపుండ్రం ధరించిన గౌరి దేవివలన మృగశీర్ష హస్తం జన్మించినది. ఋషి మార్కం డేయుడు. ఋషిజాతి. తెలుపు రంగు. అధిదేవత మహేశ్వరుడు.

గోడ, విచారం లేదా వివేచన, సమయం, నివాస స్థానం, గొడుగు పెట్టటం, వద్దిని శంఖని హస్తాని జాతి స్త్రీలను నిరూపించటం, మెల్లగాచెప్పటం, గంధం మొదలగు వాటిని పూయటం, స్త్రీలుచేసే అభినయం, తెర, మెట్లు, సాక్షాత్కారం, క్రమం, త్రిపుండ్రములు ధరించటం, వితర్కం, లేడిముఖం, నేను అనే అర్థం, దేహం, నైగచేసి పిలువటం, ఋషి జాతి, తెలుపురంగు — ఈ అర్థములందు మృగశీర్ష హస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : అంగుష్ఠంతో పాటు కనిష్ఠిక కూడా వెలుపలికి ప్రసారితం కావాలని నాట్యశాస్త్ర నిర్వచనం.

ఇంతవరకు, ఈ గ్రంథంలో చతుర హస్తం నిర్వచించబడలేదు; కావున, ముందు చెప్పబోయే చతుర హస్తాన్ని శేర్మోని, అందులో మార్పు చేయటంవల్ల మృగశీర్ష హస్తం ఏర్పడుతుందని చెప్పటం సంప్రదాయం కాదు. ఇక్కడ చెప్పిన నిర్వచన-వినియోగాలు భిన్న సంప్రదాయానికి చెందినవి.

18 సింహముఖహస్తం :



18 అ

మధ్యమానామికాగ్రాఖ్యామంగుష్ఠో మిశ్రితో యది॥ ౧౮౨

శేషో ప్రసారితో యత్ర స సింహముఖ ఈరితః ।

విద్రుమే మూర్తికే చైవ సుగందేలక

సంస్పర్శనే ॥ ౧౮౩

ఆకర్షనే చ పృషతి మోక్షార్థే హృదిసంస్థితః ।

హోమే శశే గజే దర్శనం నే వద్మదామని ॥ ౧౮౪

సింహసనే వైద్యపాతే శోధనే సింహవక్త్రకః ।

అర్థం : యత్ర = ఎక్కడ (= ఏ హస్తమందు) ; మధ్యమ-
అనామికా-అగ్రభాగ్యం = నడిమి వ్రేలు, ఉంగరపు వ్రేలు యొక్క
చివరలతో ; అంగుష్ఠః, మిశ్రితః = బొటన వ్రేలు, కలిసివది ; శేషా,
ప్రసారితౌ యది = తక్కిన రెండు వ్రేళ్ళు చాచబడినవి అయితే ;
సః = అది (= ఆ హస్తం) ; సింహముఖః, ఈరితః = సింహ ముఖ
(హస్తం), అని చెప్పబడినది.

విద్రుమే, మౌక్తికే (చ) (ఏవ), సుగంధే, అలకసంస్పర్శనే =
పగడం, మంచి ముత్యం, సువాసన, ముంగురులు దిద్దటం ; ఆకర్షణే
(చ), పృషతి, (హృది సంస్థితః) మోక్ష-అర్థే = వివటం, నీటి బొట్టు,
(హస్తం రొమ్ముమీద ఉన్నప్పుడు) మోక్ష విషయం ; హోమే,
శశే, గజే, దర్భచలనే, పద్మదామని = హోమం, కుందేలు, ఏనుగు,
దర్భను విదలించటం, పద్మాదండ ; సింహ-ఆననే, వైద్యపాకే
శోధనే = సింహం యొక్క ముఖం, మందుల తయారీ, శోధించటం
(వైద్యపాకే, శోధనే = వైద్యుడు మందులను వండటం, శోధించటం-
ఘోష్) ; — ఈ అర్థములందు ; సింహవక్త్రకః = సింహ ముఖ
(హస్తం) (ప్రయుక్తమవుతుంది).

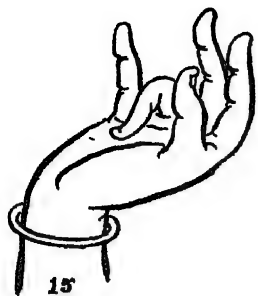
తాత్పర్యం : అంగుష్ఠం, నడిమి వ్రేలు ఉంగరపు వ్రేలు
యొక్క చివరలతో కలిసి, తక్కిన రెండు వ్రేళ్ళు ప్రసారితం కాగా,
అది 'సింహముఖ హస్తం' అవుతుంది.

పగడం, మంచి ముత్యం, సువాసన, ముంగురులు దిద్దటం,
వివటం, నీటిబొట్టు, హస్తం రొమ్ముమీద ఉన్నప్పుడల మోక్ష
విషయం, హోమం, కుందేలు, ఏనుగు, దర్భనువిదలించటం, పద్మ
ముల దండ, సింహం యొక్క ముఖం, మందుల తయారీ, శోధిం
చటం లేదా వైద్యుడు మందులను వండటం, శోధించటం- ఈ
అర్థములను నిరూపించటంలో సింహముఖహస్తం తగును.

టీక : వినియోగంలోని మొదటి రెండు పాదాలు ఘోష్ లో
లేవు. సింహస్యం, సింహవక్త్రం, సింహముఖం- ఈ మూడూ సమానా

ర్థకాలు. దీనికి గ్రంథాంతర లక్షణ వినియోగాలు లేవు. భరతముని ఈ హస్తాన్ని చెప్పలేదు.

19. కాంగుల హస్తం



పద్మకోశే అనామికాచేత్ సమా కాంగుల

హస్తకః ॥ 385

లిక్తుచక్ర్యపలే బాలాకుచే కల్హారకే తథా ,

చకోరే క్రముకే బాలికింకిణ్యాం ఘటికాదికే ॥ 386

చాతకే యుజ్యతే చాయం కాంగులకరనామకః ।

అర్థం : పద్మకోశే, అనామికా, సమాచేత్ = పద్మకోశ (హస్త) మందలి, ఉంగరపు వ్రేలు, వంచబడినది అయితే; కాంగుల హస్తకః = 'కాంగుల హస్త(క)' (అవుతుంది). (లాంగూలకో భవేత్ = లాంగూల హస్తం అవుతుంది — నీడా).

లి(ల)లిక్తుచక్ర్యపలే, బాలాకుచే, కల్హారకే (తథా, = నిమ్మ పండు, బాలికాకుచం, సువాసనతో కూడిన ఎర్ర కలువ; చకోరే, క్రముకే, బాలికింకిణ్యాం, ఘటికాదికే = చకోరం, పోకకాయ, చిరుగజ్జెలు, (మందు) మాత్ర మొదలగునవి; చాతకే = చాతక పక్షి — ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో కాంగులకరనామకః అయం = కాంగుల హస్తం (అనే) పేరుగల ఈ హస్తం; యుజ్యతే = తగును.

తాత్పర్యం : పద్మకోశ హస్తమందలి అనామిక వంచబడితే, అది కాంగుల లేదా లాంగూల హస్తం అవుతుంది.

నిమ్మపండు, బాలికాకుచం, సువాసనతో కూడిన ఎర్ర కలువ, చకోరము, పోక, చిరుగజ్జెలు, మందు మాత్రలు మొదలగునవి, చాతకం — ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో కాంగుల హస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : వినియోగమునకు సంబంధించిన పాదాలు ఘోష్ పాఠంలో క్రింది విధంగా ఉన్నాయి:

లక్షచస్యఫలే బాలకింకిణ్ణాం ఘంటికార్థకే

చకోరే క్రముకే బాలాకుచే కష్టారకే తథా

చాతకే నాలికేరే చ కాంగులో యుక్యతే కరః.

‘ఘంటికార్థకే ... నాలికేరే’ = ఘంట అనే అర్థముదు... కొబ్బరికాయ యందు — ఇది ఘోష్ పాఠంలో అధికం.

నాట్యశాస్త్రమందు కాంగూల, కాంగుల పదాలు రెండూ ఉన్నాయి ; కానీ, ‘కాంగులం’ అనే పదమే ప్రసిద్ధం. నీడా పాఠంలో మాత్రం అంతటా ‘లాంగూలం’ (= తోక) అనే ఉన్నది.

నాట్యశాస్త్రంలోని కాంగుల హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే. కానీ, అందులో తర్జనీ-మధ్యమ-అంగుష్ఠాలు త్రేతాగ్నులవలె ఉంటాయని వర్ణింపబడింది. అయితే ఈ మూడు వ్రేళ్ళు, కొబ్బరి కాయ లోని మూడు కళ్ళవలె ఉంటాయని గ్రంథాంతర సర్వచనంలో వర్ణితమైనవి.

వేరే గ్రంథంలో లాంగూల హస్తం :

మధ్యమాంగుష్ఠతర్జనో నారికేణావతక్కుతాః ॥ 367

లాంగులో లనామికావక్రా ప్రోన్నతా చ కనిష్ఠికా ।

క్షిరోధిజః కాలికుటః గుళికాకృతికఃపురా ॥ 368

లాంగులో హరసంజాతో ఋషిః క్రౌంచవిదారణః ।

సిద్ధజాతిః స్వర్ణవర్ణః పద్మా తస్యాఽదిదేవతా ॥ 369

ద్రాక్షఫలే చ రుద్రాక్షే చుఋకగ్రహణే లపి చ ।

కుచవ్రరోహే క్రముకే కింకిణ్ణా ముత్పలే ఫలే ॥ 370

విద్రుమే చ మితగ్రాసే నక్షత్రే బదరీఫలే ।

వర్తులాయాం మల్లికాదౌ చకోరే చాతకే ల్పకే ॥

371

కరకాయాం సిద్ధజాతౌ హరీతక్కాం సువర్ణకే ।

ఏవమాదిషు యుజ్యేత హస్తౌ లాంగూల సంజ్ఞకః ॥

372

అర్థం : మధ్యమ-అంగుష్ఠ-తర్జన్యః = నడిమివ్రేలు, బొటన వ్రేలు, చూపుడు వ్రేలు — ఈ మూడు ; నారికేళ - అక్షవత్ - కృతాః = కొబ్బరికాయ కన్నులవలె చేయబడినవి; అనామికా వక్రకా, కనిష్ఠికా ప్రోన్నతా (చ) = ఉంగరపు వ్రేలు వంగినది, చిటికెన వ్రేలు పై కెత్తబడినది (కాగా, ఆ హస్తం); లాంగూలః = 'లాంగూల (హస్తం)' (అవుతుంది).

పురా = పూర్వకాలంలో ; ఊరోధిజః కాలకూటః = పాల సముద్రము నుంచి పుట్టిన కాలకూట విషం ; గుళికాకృతికః = (మ్రుంగటానికి వీలుగా) గుళిక ఆకారంగాచేసి (చేతిలో పట్టుకొన్నప్పుడు); లాంగూలః = లాంగూల హస్తం ; హర సంజాతః = హరుని (= శివుని) వలన జన్మించినది ; క్రౌంచవిదారణః ఋషి = క్రౌంచ పర్వతమును చీల్చిన వాడు (= కుమారస్వామి) ఋషి; సిద్ధజాతిః = సిద్ధజాతి; స్వర్ణవర్ణః = బంగారు రంగు ; తస్యా, అధిదేవతా, పద్మా = దాని యొక్క, అధిదేవత, పద్మ (= లక్ష్మి దేవి).

ద్రాక్షాఫలే (చ), రుద్రాక్షే, చుబుకగ్రహణే (అపి) (చ) = ద్రాక్షపండు, రుద్రాక్ష, గడ్డం పట్టుకొనటం ; కుచప్రరోపే, క్రముకే, కింకిణ్ద్యాం, ఉత్పలే, ఫలే = చూచుకం (మొలకచన్ను - నీడా), పోకకాయ, చిరుగజ్జెలు, కలువ, పండు ; విద్రుమే (చ), మితగ్రాసే, నక్షత్రే, బదరీఫలే = పగడం, చిన్న అన్నపుముద్ద, నక్షత్రం, రేగు పండు ; వర్తులాయాం, మల్లికాదౌ, చకోరే, చాతకే, అల్పకే = వలయం, మల్లెపువ్వు మొదలగునవి, చకోర పక్షి, చాతక

పక్షి, అల్పం ; కరకాయాం, సిద్ధజాతౌ, హరీతక్యాం, సువర్ణకే = వడగల్లు, సిద్ధజాతి, కరక్కాయ, బంగారం ; ఏవమ్ ఆదిషు = ఇవి, ఇంకా ఇటువంటి అర్థములందు ; లాంగూల సంజ్ఞకః హస్తః = లాంగూలం అనే పేరుగల హస్తం ; యుజ్యేత = ప్రయోగించవలెను.

తాత్పర్యం : నడిమి-బొటన-చూపుడు వ్రేళ్ళు మూడింటిని కొబ్బరి కాయ కన్నుల ఆకారంగా పట్టి, ఉంగరపు వ్రేలిని వంచి, చిటికెన వ్రేలిని పైకెత్తితే, అది 'లాంగూల హస్తం' అవుతుంది.

పూర్వకాలమందు పాలవముద్రం నుంచి పుట్టిన కాల కూట విషాన్ని మ్రింగటానికి వీలుగా గుళిక ఆకారంగా చేసి, దానిని చేతిలో పట్టుకొన్నప్పుడు శివునివలన లాంగూల హస్తం జన్మించినది. కుమారస్వామి ఋషి, సిద్ధజాతి, బంగారు రంగు. అధిదేవత పద్మ.

ద్రాక్షపండు, రుద్రాక్ష, గడ్డం పట్టుకొనటం, చూచుకం లేదా మొలకచన్ను, పోకకాయ, చిరుగజ్జెలు, కలువ, పండు, పగడం, చిన్న అన్నపు ముద్ద, నక్షత్రం, రేగుపండు, వలయం, మల్లె పువ్వు మొదలగునవి, చకోర పక్షి, చాతకపక్షి, అల్పత్వం, వడగల్లు, సిద్ధజాతి, కరక్కాయ, బంగారం, ఇవి, ఇంకా ఇటువంటివి — వీటి అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో లాంగూల హస్తం ప్రయుక్తం కాదగును.

టీక : చూ. కాంగుల హస్తం క్రింది టీక.

20. అలపద్మ హస్తం :



కనిష్ఠాద్యా వక్రీతాశ్చ విరలా శ్చాలపద్మకః ।

వికచాష్టే కపిత్థాదివలే చావరకే కుచే ॥ 873

విరహే ముకురే పూర్ణచంద్రే సౌందర్యభావనే ।

ధమ్మిల్లే చంద్రకాలాయాం గ్రామే చోద్ధృత

కోపయోః ॥ 874

తటాకే శకదే చక్రవాకే కలకలారవే ।

క్లామనే సో అలవద్దుశ్చ కీర్తితో భరతాగమే ॥

875

అర్థం : కనిష్ఠ-అద్యాః = చిటికెన వ్రేలు మొదలగు వ్రేళ్ళు విరలాః (చ), వక్రితాః (చ) = ఎడము కలివి (= మధ్య సందులు; కలివి, కొంచెంగా వంచబడినవి (వక్రితాః = త్రిప్పిపట్టబడినవి - నీడా) అయితే ; సః, అలవద్దుకః = అది, అలవద్దు(క) హస్తం (సోలవద్దుకః = సోలవద్దుక హస్తం - నీడా) (అవుతుంది). (అలవద్దుం = సోలవద్దుం = బాగా విరిసిన పద్మం).

వికచ-అజ్ఞే, కపిత్థ-అదిఫలే (చ), అవర్తకే, కుచే = వికసించిన పద్మం, వెలగ మొదలగు పండ్లు, గుండ్రంగా తిరుగటం లేదా నుడిగుండం, కుచం; విరపే, ముకురే, పూర్ణచంద్రే, సౌందర్యభావనే = ఎడబాటు, అద్దం, పూర్ణచంద్రుడు, సౌందర్యం (సౌందర్య భావనే = సౌందర్య పాత్రము - నీడా); ధమ్మిల్లే, చంద్రశాలాయాం, గ్రామే (అపి), ఉద్భృత (ఉద్భృత - నీడా) - కోపయోః = కొప్పు, మేడమీది ఇల్లు, ఊరు, ఎత్తు, కోపం ; తటాకే, శకదే, చక్రవాకే, కలకలారవే = చెరువు, బండి, చక్రవాక పక్షి, కలకల ధ్వని ; క్లామనే = పొగడ్తయందు - ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో ; సః, అలవద్దుః (చ), భరతాగమే, కీర్తితః = ఆ, అలవద్దు (హస్తం), భరతవేదమందు, కీర్తింపబడినది.

తాత్పర్యం : చిటికెన వ్రేలు మొదలగు వ్రేళ్ళు మధ్య సందులు ఉండునట్లుగా కొంచెం వంచబడితే, అది అలవద్దు హస్తం అవుతుంది (= చిటికెన వ్రేలు మొదలుకొని ఐదు వ్రేళ్ళు విడివిడిగా అరచేతి వైపు వంగటం).

వికసించిన పద్మం, వెలగ మొదలగు పండ్లు, గుండ్రంగా తిరుగటం లేదా నుడిగుండం, కుచం, ఎడబాటు, అద్దం, పూర్ణచంద్రుడు, సౌందర్యం, కొప్పు, మేడ మీది ఇల్లు, ఊరు, ఎత్తు, కోపం, చెరువు, బండి, చక్రవాక పక్షి, కలకల ధ్వని, పొగడ్త - ఈ

అర్థాలను నిరూపించటంలో అలవద్యహస్తం తగును అని భరతవేద మందు కీర్తింపబడినది.

టీక : నాట్యశాస్త్రాదులలో 'అలవల్లవ హస్తం' అని ఉన్నది. హోమ్ 'అలవద్య హస్తం' అని పఠించినారు. సంస్కృతంలో 'సః అలవద్యః' 'అనునది సోఽలవద్యః' అవుతుంది ; ఇందు లోని అవగ్రహం (=ఽ) తొలగిపోతే 'సోలవద్యః' అవుతుంది. ఇట్లా ఈ పాఠం భ్రాంతిమూలకంగా ఏర్పడి ఉంటుంది. 'గ్రంథాంతరే' అని చెప్పిన తరువాతి పాఠంలో 'అలవల్లవం' అని ఉండటం గమనింపదగినది.

భరతముని చెప్పిన నిర్వచనం, ఇదీ ఒక్కటే.

వేరే గ్రంథంలో అలవల్లవ హస్తం :

వ్యావృత్తికరణం యత్ర స తవేదలవల్లవః ।

వ్యావృత్తహస్తః కలశనవసీత ముషఃపురా ॥ 376

జ్ఞేఽలవల్లవః కృష్ణాత్ వసంతో ఋషి రుచ్యతే ।

గంధర్వజాతిః క్యామాంతు రదీశోఽస్య దినేశ్వరః ॥ 377

హైయంగవీనే విరహే మౌళా మోదకభావనే ।

పుల్లవద్మే చ మంజర్యాం కిరీటే వరులే ఽపి చ ॥ 378

క్లామాయం రూపసౌందర్యే నర్తనే దుర్గ-సౌధయోః ।

దమ్మిల్లే చంద్రశాలాయాం మాదుర్యే సాదువాదనే ॥ 379

నియుజ్యతే తాళఫలే హస్తో ఽయ మలవల్లవః ।

అర్థం : యత్ర, వ్యావృత్తి కరణం = ఎచ్చట, (వేశ్యను) విరళంగా, త్రిప్పిపట్టటం కలదో ; సః అలవల్లవః భవేత్ = (ఎచ్చట) అది 'అలవల్లవ హస్తం' అవుతుంది.

పురా = పూర్వం ; కలశనవసీత ముషః కృష్ణాత్ = కుండల

నుండి నవనీతం దొంగిలించిన కృష్ణుని వల్ల ; వ్యావృత్త హస్తః =
 వ్రేళ్ళు విడిగా (త్రిప్పి) పట్టుకొనిన ; అలవల్లవః, జజ్జే = అలవల్లవ
 (హస్తం, జన్మించినది ; వసంతః, ఋషిః, ఉచ్యతే = (దీనికి)
 వసంతుడు, ఋషి, అని చెప్పబడుతున్నది ; గంధర్వ జాతిః =
 గంధర్వజాతి ; శ్యామ-అంకు = శ్యామవర్ణం ; అప్య, అధీశః, దినే
 శ్వరః = దాని యొక్క, అధిదేవత, సూర్యుడు.

హైయంగవీనే, విరహే, మౌళా, మోదకభావనే = అప్పుడే
 కాచిన నెయ్యి లేదా తాజా వెన్న ముద్ద, విరహం, తల, కుడుము;
 పుల్లవద్మే (చ), మంజర్యాం, కిరీటే, వర్తులే (అపి) (చ) = విక
 సించిన వద్దం, పూలగుత్తి, కిరీటం, వలయం; క్లాపూయాం, రూప
 సౌందర్యం, నర్తనే, దుర్గ - సౌధయోః = పొగడ్త, రూపం,
 సౌందర్యం, నర్తనం, కోట, మేడ ; ధమ్మిల్లే, చంద్రకాలాయాం,
 మాధుర్యే, సాధువాదనే = కొప్పు, మేడమీది ఇల్లు, మాధుర్యం,
 బాగుబాగు అవటం ; తాళఫలే = తాటిపండు ; - ఈ అర్థాలను
 ప్రదర్శించటంలో; అయం, అలవల్లవ హస్తః, నియుజ్యతే = ఈ,
 అలవల్లవ హస్తం, నియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : వ్రేళ్ళను విరళంగా, (అరచేతిలోనికి) త్రిప్పి
 పడితే అది అలవల్లవ హస్తం అవుతుంది. పూర్వ కాలంలో,
 కలకముల నుంచి నవనీతం దొంగిలించిన కృష్ణునివల్ల వ్యావృత్త
 (= అలవల్లవ) హస్తం జన్మించినది. వసంతుడు ఋషి, గంధర్వ
 జాతి, శ్యామవర్ణం, అధిదేవత సూర్యుడు.

అప్పుడే కాచిన నెయ్యి లేదా తాజా వెన్న ముద్ద, విరహం,
 తల, కుడుము, వికసించిన వద్దం, పూలగుత్తి, కిరీటం, వలయం,
 పొగడ్త, రూపం, సౌందర్యం, నర్తనం, కోట, మేడ, కొప్పు, మేడ
 మీది ఇల్లు, మాధుర్యం, బాగు బాగు అవటం, తాటిపండు - వీటి
 అర్థాలను నిరూపించటంలో ఈ అలవల్లవ హస్తం నియుక్తమవు
 తున్నది.

టీక : ఈ నిర్వచనం ఇంతకుముందు చెప్పిన నిర్వచనంతో
 సంపదిస్తున్నది.

21. చతుర హస్తం :



తర్జన్యాద్యా త్రయః శ్లిష్టాః కనిష్ఠా ప్రసృతా యది ॥ 380
అంగుష్ఠో అనామికామూలే తిర్యక్ చేత్ చతురః కరః ।

కస్తూర్యాం కించిదప్యర్థే స్వర్ణతామ్రాచిలోహకే ॥ 381
అర్ధే ఖేదే రసాస్వాదే లోచనే వర్ణభేదనే ।

ప్రమాణే సరసే మందగమనే శకలీకృతే ॥ 382
అననే ఘృతతైలాదౌ యుజ్యతే చతురః కరః ।

అర్థం : తర్జని-అద్యాః త్రయాః శ్లిష్టాః = తర్జని మొదలైన మూడు (ప్రేక్ష్య), దగ్గరకు చేరినవి ; కనిష్ఠా ప్రసృతా = చిటికెన ప్రేలు, చాచబడినది ; అనామికామూలే, అంగుష్ఠః తిర్యక్ యది చేత్ = ఉంగరపు ప్రేలు మొదట బొటన ప్రేలు, అడ్డంగా ఉంచబడినది అయితే (ఆ హస్తం) ; చతురః కరః = చతురహస్తం (అవుతుంది) (చతురం = నాలుగు).

కస్తూర్యాం, కించత్ (అపి) అర్ధే, స్వర్ణ = తామ్ర-అది లోహకే = కస్తూరి, కొంచెం అనే అర్థం, బంగారం రాగి మొదలయిన లోహాలు (స్వర్ణే, తామ్రేచ, లోహకే = బంగారం, రాగి, లోహములందు - నీడా); అర్ధే, ఖేదే, రసాస్వాదే, లోచనే, వర్ణభేదనే = తడి, భేదం, రసాస్వాదం, కన్ను, వర్ణ (= కుల) భేదం; ప్రమాణే, సరసే మందగమనే, శకలీకృతే = ప్రమాణం, సారస్వం మెల్లగావడవటం, ముక్కలు చేయటం; అననే, ఘృత-తైల-అదౌ = ఎత్తుపీట, నేయినూనె మొదలగు (ద్రవ) వస్తువులు; - ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో చతురః కరః యుజ్యతే = చతురహస్తం తగును.

తాత్పర్యం : తర్జుని మొదలగు మూడు వ్రేళ్ళు దగ్గరకు చేరి నవి, చిటికెవ వ్రేలు చాచబడినది, ఉంగరపు వ్రేలు మొదట బొటన వ్రేలు అడ్డంగా ఉంచబడినది అయితే, అది 'చతుర హస్తం' అవుతుంది.

కస్తూరి, కొంచెం, బంగారం, రాగి, ఇతర లోహాలు, భేదం, రసాస్వాదం, కన్ను, కులభేదం, ప్రమాణం, సారస్యం, మెల్లగా నడవటం, ముక్కలు చేయటం, ఎత్తైన పీట, నేయి సూనె మొదలగు ద్రవ పదార్థాలు - వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో చతుర హస్తం తగును.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలోని చతుర హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

వేరే గ్రంథంలో చతుర హస్తం :

యంత్రాంగవ్యః పతాకస్య మధ్యమా మధ్యవర్వగః॥ 383

కనిష్ఠికా బహిర్యాతా చతురం తం కరం విదుః ।

అమృతం హర్తుమనన మాత్మానుమతికాంక్షిణమ్ ॥ 384

సుధాం హరేతి హస్తేన గురుదంప్రతి జల్పతః ।

కాశ్యపాత్ చతురో జాతః వాఙ్మిలోమహాముషిః ॥ 385

చిత్రపద్లో మిశ్రజాతిః వై నతేయ శ్చ దేవతా ।

గోరోచనాయాం దూళ్యాం చ సరసే ౭ లక్తకే ౭పి చ ॥ 386

చిత్రావధానే కర్పూరే లోచనే చుటుకే తథా ।

తాటంకే వదనే పాలే కటాక్షే చ ప్రియే నయే ॥ 387

కస్తూర్యాం శర్కరాయాం చ తైలే మధుని సర్పిషి ।

చాతుర్థ్యే దగ్ధజే స్పర్శే వజ్రే మరతకే ౭పి చ ॥ 388

ఇయత్రాయా మిషదర్థే వస్తూనాం మితదర్శనే ।

నీలశ్యేతాదివర్ణేషు మిశ్రజాతౌ చ కాద్యతే ॥

889

గండన్ధలే పాలికాయాం ద్రష్టవ్యః చతురః కరః ।

అర్థం: పతాకస్య, అంగుష్ఠః = పతాక హస్తమందలి, బొటన వ్రేలు; మధ్యమా, మధ్యపర్వగః = నడిమి వ్రేలి యొక్క, నడిమి కణుపును తాకినది; కనిష్ఠికా బహిః యాతా = చిటికెన వ్రేలు వెలుపలికి వచ్చినది (విడిగా చాపబడినది); యత్ర = ఎచ్చటనో (= ఏ హస్తమందో); తం = దానిని (= ఆ హస్తాన్ని); చతురం కరం, విదుః = చతుర హస్తం (అని) తెలిసికొందురు.

అమృతం హర్తుమనవమ్ = (పూర్వం) అమృతమును అపహరించే మనస్సు కలివాడై; ఆత్మానుమతి, కాంక్షిణమ్ = తనయొక్క అనుమతిని, కోరుతున్న; గరుడం వ్రతి = గరుత్మంతునితో; సుధా, హర, ఇతి, హస్తేన ఇల్పతః, కాశ్యపాత్ = సుధ (= అమృతము)ను, 'అపహరించుము', అని, హస్తంతో చెబుతున్న, కశ్యప మహర్షి వలన; చతురః జాతః = చతుర (హస్తం) జన్మించినది; వాలఖిల్యః మహా ఋషిః = వాలఖిల్యుడు (మహా) ఋషి; చిత్రవర్ణః = చిత్ర వర్ణః; మిశ్ర జాతిః = మిశ్రజాతి; దేవతా, వై నతేయః (చ) = (అధి) దేవత వై నతేయుడు (= గరుత్మంతుడు).

గోరోచనాయాం, ధూళ్యాం (చ), సరసే, అలక్తకే (అపి) (చ) = గోరోచనం, దుమ్ము, ఆవాలు, లక్తక; చిత్తి-అవధానే, కర్పూరే, లోచనే, చుబుకే (తథా) = ఏకాగ్రత, కర్పూరం, కన్ను, గడ్డం; తాటంకే, వదనే, ఫాలే, కటాక్షే (చ), ప్రియే, నయే = తాటంకం, ముఖం, నొసలు, కడకంటి చూపు, ప్రీయ మైన విషయం, నయం (విధానం — స్వామి); కస్తూర్యాం, శర్కరాయాం (చ), తైలే, మధుని, సర్పిషి = కస్తూరి, చక్కెర, నూనె, తేనె, నెయ్యి; చాతుర్యే, దర్పణే, స్వర్ణే, వజ్రే, మరకతే (అపి) (చ) = చాతుర్యం, అడ్డం, బంగారం, వజ్రం, మరకతం (= పచ్చ);

ఇయతాయాం, ఈషదర్థే, వస్తూనాం మితదర్శనే = ఇంత అనటం, కొంచెం అనటం, వస్తువులను మితంగా చూపటం ; నీలశ్వేత - ఆది వర్ణేషు, మిశ్రజాతౌ (చ), శాద్యలే = నీలం - తెలుపు మొదలగు రంగులు, మిశ్రజాతి, పచ్చిక నేల (కత్తి - స్వామి); గండవ్వలే, పాలికాయాం = చెక్కిలి, పాలిక (=కర్ణపత్రం); — ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో; చతురః కరః, ద్రవ్యవ్యః = చతుర హస్తం చూడదగినది.

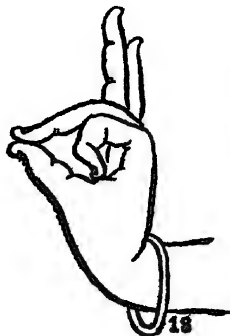
తాత్పర్యం : పతాక హస్తమందలి బొటన వ్రేలు, నడిమి వ్రేలు మొదట చేరగా చిటికెన వ్రేలును వెలుపలికి చాచితే, అది 'చతుర హస్తం' అవుతుంది.

పూర్వం అమృతమును అపహరించే కోరికతో తన అనుమతిని కోరుతున్న గురుత్మంతునితో "అమృతమును అపహరించుము" అని ఏ హస్తంతో కశ్యపమహర్షి చెప్పెనో ఆహస్తం నుంచి చతురహస్తం జన్మించినది. వాలఖిల్వడు ఋషి. చిత్రవర్ణం. మిశ్రజాతి. అధి దేవత వైనతేయుడు.

గోరోచనం, దుమ్ము, ఆవాలు, లత్తుక, ఏకాగ్రత, కర్పూరం, కన్ను, గడ్డం, తాటంకం, ముఖం, నొసలు, కడకంటి చూపు, ప్రియమైన విషయం, నయం లేదా విధానం, కస్తూరి, చక్కెర, నూనె; తేనె, నెయ్యి, చాతుర్యం, అద్దం, బంగారం, వజ్రం, మరకతం, ఇంత అనటం, కొంచెం అనటం, వస్తువులను మితంగా చూపటం, నీలము, తెలుపు మొదలగు రంగులు, మిశ్రజాతి, పచ్చిక నేల లేదా కత్తి, చెక్కిలి, పాలిక — వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో చతుర హస్తం తగినది.

టీక : ఈ నిర్వచన విధానం చాలా సమగ్రంగా ఉంది. ఇంతకుముందు చెప్పిన చతుర హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

22. భ్రమర హస్తం :



మధ్యమాంగుష్ఠసంయోగే తర్జనీ వక్రితాకృతిః ॥ 890

శేషాః ప్రసారితా శ్చాసౌ భ్రమరాభిధహస్తకః ।

భ్రమరే చ శుకే యోగే సారసే కోకిలాదిషు ॥ 891

భ్రమరాభిధ హస్తో ఽయం కీర్తితో భరతాగమే ।

అర్థం : మధ్యమ-అంగుష్ఠ, సంయోగే = నడిమి వ్రేలు బొటనవ్రేలు, కలిసినవి ; తర్జనీ వక్రితా-ఆకృతిః = చూపుడు వ్రేలు వంగిన ఆకారం కలిది ; శేషాః ప్రసారితాః (చ) = తక్కిన రెండు వ్రేళ్ళు చాచబడినవి అయితే ; అసౌ, భ్రమర-అభిధ హస్తకః = అది, భ్రమరం అనే పేరుగల, హస్తం (అవుతుంది).

భ్రమరే (చ), శుకే, యోగే, సారసే, కోకిల - ఆదిషు = తుమ్మెద, చిలుక, యోగాభ్యాసం (పక్షే = రెక్కయందు-హోప్), సారస పక్షి, కోకిల మొదలగు పక్షులు ; — వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో ; భ్రమర-అభిధహస్తః అయం = భ్రమరం అనే పేరు గల ఈ హస్తం ; భరతాగమే, కీర్తితః = భరత వేదంలో కీర్తింపబడింది (భ్రమరం = తుమ్మెద).

తాత్పర్యం : నడిమివ్రేలు బొటనవ్రేలు కలిసినవి, చూపుడు వ్రేలు వంగినది, తక్కిన రెండు వ్రేళ్ళు ప్రసారములు అయితే, అది 'భ్రమర హస్తం' అవుతుంది.

తుమ్మెద, చిలుక, యోగాభ్యాసం లేదా రెక్క, సారస పక్షి, కోకిల మొదలగు పక్షులు = ఈ అర్థాలను నిరూపించటానికి భ్రమర హస్తం తగును అని భరతాగమం (= నాట్య శాస్త్రం) లో చెప్పబడినది.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలోని భ్రమర హస్తం, ఇది ఒక్కటే.

వేరే గ్రంథంలో భ్రమర హస్తం :

హంసాస్యతర్జునీ నమ్రా యదిస్యాత్ భ్రమరః కరః ॥ 392

కర్ణపూరం రచయతో దేవమాతుః కదాచన ।

కశ్యపాత్ భ్రమరో జాతః కపిలో ఋషి రుచ్యతే ॥ 393

మేచకః ఖచరోజాతిః పక్షిరాజో అధిదేవతా ।

యోగే మౌనవ్రతే శృంగే గజదంతనిరూపణే ॥ 394

దీర్ఘనాశప్రసూనానాంగ్రహణే భ్రమరే అపి చ ।

కర్ణమంత్రస్మరచనే కంటకోద్ధరణే అపి చ ॥ 395

నీపీమోషే ద్వ్యక్షరాజా మవ్యయానాం నిరూపణే ।

భేదరే మేచకేపిర్థే భ్రమరో అయం నియుజ్యతే ॥ 396

అర్థం : హంసాస్య, తర్జునీ, నమ్రా, యది = హంసాస్య మందలి, తర్జునీ, వంగినది, అయితే ; భ్రమరః కరః, స్యాత్ = భ్రమర హస్తం, అవుతుంది.

కదాచన = ఒకానొకప్పుడు (= పూర్వం) ; దేవమాతుః, కర్ణపూరం, రచయతః, కశ్యపాత్ = దేవమాతకు (= అదితికి), కర్ణ పూరం, రచిస్తున్న (= పువ్వులతో చెవుల కమ్మలు చేస్తున్న), కశ్యపమహర్షి వలన ; భ్రమరః, జాతః = భ్రమరహస్తం, జన్మించి నది ; కపిలః, ఋషిః, ఉచ్యతే = కపిలుడు, ఋషి (అని), చెప్ప బడుతున్నది ; మేచకః = చామనచాయ (రంగు కలది) ; ఖచరః, జాతిః = గంధర్వ జాతి ; అధిదేవతా, పక్షిరాజః = అధిదేవత పక్షి రాజు (= గురుత్వంతుడు).

యోగే, మౌనవ్రతే, శృంగే, గజదంత నిరూపణే = యోగా భ్యాసం (కలయిక - స్వామి), మౌనవ్రతం, కొమ్ము, గజదంతం నిరూపించటం ; దీర్ఘనాశ ప్రసూనానాంగ్రహణే, భ్రమరే (అపి)

(చ) = పొడుగు కాడగల పువ్వులను గ్రహించటం, తుమ్మెద ; కర్ణ మంత్రస్యరచనే, కంటక-ఉద్ధరణే (అపి) (చ) = చెవిలో రహస్యం చెప్పటం, ముల్లు తీయటం; నీచి మోక్షే, ద్వ్యక్షరాణాం అవ్య యానాం నిరూపణే = పోకముడి విప్పటం, రెండు అక్షరాల అవ్య యాలను నిరూపించటం ; భేచరే, మేచకే వర్ణే = ఆకాశమందు తిరిగే ప్రాణి, చామనచాయ ; — ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో ; ఆయం భ్రమరః, నియుజ్యతే = ఈ భ్రమర (హస్తం), నియుక్తుడు.

తాత్పర్యం : హంసాస్య మందలి తర్జని వంగితే, అది భ్రమర హస్తమవుతుంది.

ఒకానొకప్పుడు అదితికి కర్ణపూరము రచిస్తున్న కళ్యపమహర్షి వలన భ్రమర హస్తం జన్మించినది. కపిలుడు ఋషి. చామనచాయ. గంధర్వ జాతి. అధిదేవత గరుత్మాంతుడు.

యోగాభ్యాసం లేదా కలయిక, మౌనవ్రతం, కొమ్ము, గజ దంతం, పొడుగు కాడగల పువ్వులను గ్రహించటం, తుమ్మెద, చెవిలో రహస్యం చెప్పటం, ముల్లు తీయటం, పోకముడి విప్పటం, రెండు అక్షరాల అవ్యయాలను నిరూపించటం, ఆకాశమందు తిరిగే ప్రాణి, చామనచాయ — ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో భ్రమర హస్తం తగును.

టీక : హంసాస్యహస్తం తరువాత చెప్పబడుతున్నది. చెప్పిన విధానం భిన్నంగా ఉన్నా, ఇంతకు ముందు చెప్పిన భ్రమర హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

23. హంసాస్య హస్తం :



మధ్యమాద్యాః త్రయో అంగుల్యః ప్రస్పృతా విరలా యదిః
తర్జన్యంగుష్ఠసంక్లేషాత్ కరో హంసాస్యకో భవేత్ ॥ 897

మాంగల్యే సూత్రబంధే చ ఉపదేశవినిశ్చయే ।
రోమాంచే మౌక్తికాదా చ దీపవర్తిప్రసారణే ॥ 898

23 అద

నికషే మల్లికాదా చ చిత్రే తల్లేఖనే తథా ।

దంశే చ జలబంధే చ హంసాస్యో యుజ్యతే కరః ॥ 899

అర్థం : మధ్యమాద్యాః, త్రయః, అంగుల్యః = నడిమివ్రేలు మొదలుకొని, మూడు, వ్రేళ్ళు ; ప్రస్పృతా, విరలా యది = చాచి నవి, ఎడం ఎడంగా ఉన్నవి కాగా; తర్జనీ - అంగుష్ఠ సంక్లేషాత్ = తర్జనీ - అంగుష్ఠముల కలియకవలన; హంసాస్యకః, కరః, భవేత్ = హంసాస్య(క) హస్తం అవుతుంది.

మాంగల్యే, సూత్ర బంధే (చ), ఉపదేశ వినిశ్చయే = ఆశీస్సు లేదా ఉత్సవం, దారంతో కట్టటం (మాంగల్య సూత్రబంధే = మంగళ సూత్రం కట్టటం - నీడా), ఉపదేశమందు నిశ్చయం (ఉపదేశే వినిశ్చయే = ఉపదేశం, నిశ్చయం - నీడా); రోమాంచే, మౌక్తి కాదా (చ), దీపవర్తి ప్రసారణే = గగ్గుర్పాటు, ముత్యం మొదలైనవి, దీపపువ్వుని ఎగద్రోయటం ; నికషే, మల్లికాదా (చ), చిత్రే, తల్లేఖనే (తథా) = ఒరపిడిరాయి, మల్లె మొగ్గ మొదలైనవి, చిత్రం, చిత్రం వ్రాయటం (చిత్ర సంలేఖనే = చిత్రం వ్రాయటం - నీడా) (శోధనే = శోధించటంలో - నీడాలో అధికం); దంశే (చ), జలబంధే (చ) = అడవి ఈగ, ప్రవాహానికి అడ్డుకట్ట (జలబంధో = జలబిందువునందు-నీడా); — ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో, హంసాస్యకరః, యుజ్యతే = హంసాస్యహస్తం; ప్రయోగింపదగినది (హంసాస్యం = హంస ముఖం).

తాత్పర్యం : నడిమి వ్రేలు మొదలుకొని మూడు వ్రేళ్ళు ఎడం ఎడంగా చాచినవి కాగా, చూపుడు వ్రేలు బొటన వ్రేలు కలిస్తే, అది హంసాస్య హస్తం అవుతుంది.

అశీస్సు లేదా ఉత్పవం, దారంతో కట్టటం లేదా మంగళ సూత్రం కట్టటం, ఉపదేశమందు నిశ్చయం లేదా ఉపదేశం, నిశ్చయం, గగుర్పాటు, ముత్యం మొదలై నవి, దీపపు వత్తిని ఎగ వ్రోయటం, ఒరవిడిరాయి, మల్లెమొగ్గ మొదలై నవి, చిత్రం, చిత్రం బాగా వ్రాయటం, శోధించటం, అడవి ఈగ, ప్రవాహానికి అడ్డుకట్టటం లేదా జల బిందువు — ఈ అర్థములందు హంసాస్య హస్తం తగినది.

[నీడా పాఠంలో - మూడు అధిక పాదాలతో, వినియోగ పాఠం క్రింది విధంగా ఉంది:

మాంగళ్యసూత్రబంధే చాఽవ్యవదేశే వినిశ్చయే ।

రోమాంధే మాత్రికాదౌ చ చిత్రసంలేఖనే తథా ॥ 400

దంశే తు జంబిందౌ చ దీపవర్తిప్రసారణే ।

నికషే శోధనే మల్లికాదౌ రేఖావిలేఖనే ॥ 401

మాలాయావహనే సోఽహంభావనాయంచ రూపకే ।

నాస్తీతివచనే చాపి నికషాణాం చ భావనే ॥ 402

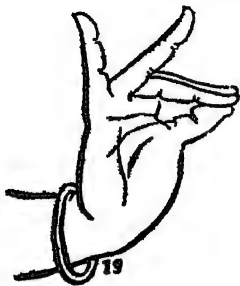
కృతకృత్యేఽపి హంసాస్యః ఈరితో భరతాగమే ।

అర్థం : మాలాయూ, వహనే, సః అహం భావనాయాంచ), రూపకే = దండ పట్టుకొనటం, నేనే బ్రహ్మము అనేభావన, ఆరోపించటం (రూపకాలంకారం - స్వామి); న-అస్తి-ఇతివచనే (చ) (అపి), నికషాణాం (చ) భావనే = లేదు అని చెప్పటం, వస్తువులను ఒరవిడి పెట్టి చూడటం; కృతకృత్యే (అపి) = పని పూర్తి కావటం; — ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో; హంసాస్యః, భరతాగమే, ఈరితః = హంసాస్య (హస్తం) భరతవేదమందు, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : దండ పట్టుకొనటం, నేనే బ్రహ్మము అని భావించటం, రూపించటం లేదా రూపకాలంకారం, లేదు అని చెప్పటం, వస్తువులను ఒరవడిపెట్టి చూడటం, పని పూర్తికావటం-ఈ అర్థములందు హంసాస్య హస్తం తగును అని భరతవేదంచేత చెప్పబడింది.]

టీక : దీనిని 'హంసవక్త్రం' అనికూడా అంటారు (అస్యం = వక్త్రం = ముఖం). భరతముని చెప్పిన హంసవక్త్రంకంటె ఇది భిన్నంగా ఉంది.

వేరే గ్రంథంలో హంసాస్య హస్తం :



శ్లిష్టాగ్రమధ్యమాంగువృత్తస్యో యత్ర ప్రసారితా ॥ 403

అనామికా కనీయాంసౌ స హంసాస్యకరో భవేత్ ।

న్యగ్రోధమూలమాశ్రిత్య ముసీనాం తత్త్వదర్శనే ॥ 404

హంసాస్యో దక్షిణామూర్తే రాసీ దస్య ఋషిః శుకః ।

శుభ్రవర్ణో విప్రజాతి రధీశ శ్చతురాననః ॥ 405

జ్ఞానోపదేశే పూజాయాం నిర్ణయే చ తిలాహతౌ ।

భాషణే వతనే గానే ద్యానే భావనిరూపణే ॥

406

రచనేయావకాదీనాం పులికే మౌక్తికమణౌ ॥

వేణునాదే సంయుత శ్చేత్ వాసనాయాం నిజాత్మని ॥

407

జలబిందౌ లక్ష్మభావే ముద్రికాయాం చ చుంబనే ।

విప్రజాతౌ శుభ్రవర్ణే హంసాస్యః ప్రకీర్తితః ॥

అర్థం : యత్ర = ఎందు (= ఏ హస్తమందు); శ్లిష్ట-అగ్ర మధ్యమ-అంగుష్ఠ తర్జన్యః = నడిమివ్రేలు, బొటనవ్రేలు, చూపుడు వ్రేలు యొక్క చివరలు కలిసినవి; అనామికా-కనీయాంసౌ, ప్రసారితా = ఉంగరపువ్రేలు, చిటికెన వ్రేలు, చాపబడినవి(అపుతాయో); సః హంసాస్యకరో భవేత్ = అది హంసాస్యహస్తం, అవుతుంది.

వ్యగ్రోధ మూలం ఆశ్రిత్య = (పూర్వం) మఱ్ఱిచెట్టు మొదట చేరి; ముసినాం, తత్త్వ దర్శనే = మునులకు, పరతత్త్వమును గూర్చి ఉపదేశిస్తున్న; దక్షిణామూర్తే = దక్షిణామూర్తి వలన, హంసాస్యః, ఆసీత్ = హంసాస్య హస్తం కలిగినది; అస్య, ఋషిః, శుకః = దీని యొక్క ఋషి, శుకుడు; శుభ్రవర్ణః = తెలుపు రంగు; విప్రజాతిః = విప్రజాతి; అధీశః, చతురానమః = అధిదేవత బ్రహ్మ.

జ్ఞానోపదేశే, పూజాయాం, నిర్ణయే (చ), తిల-అమృతౌ = జ్ఞానోపదేశం, పూజ, నిర్ణయించటం, తిల అమృతి; భాషణే, పఠనే, గానే, ధ్యానే, భావనిరూపణే = మాటాడటం, పఠించటం, పాడటం, ధ్యానం చేయటం, భావములను నిరూపించటం; యావకాదీనాం రచనే, పులికే, మౌక్తికమణౌ = లత్తుక మొదలగు వానిని వ్రాయటం, గగుర్పాటు, ముత్యం; సంయుతః చేత్ వేణునాదే, వాసనాయాం, నిజాత్మని = రెండు హంసాస్య హస్తాలు కలిసినప్పుడు వేణుగానం చేయటం, వాసన చూడటం, తన మనస్సు; జలబిందౌ, లక్ష్మణావే, ముద్రికాయాం (చ), చుంబనే = నీటిబొట్టు, గురిపెట్టటం, ముద్దుటంగరం, ముద్దు పెట్టటం; విప్రజాతౌ, శుభ్రవర్ణే = విప్రజాతి, తెలుపు రంగు — ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో; హంసాస్యః, పరికీర్తితః = హంసాస్య హస్తం, కీర్తింపబడినది.

తాత్పర్యం : బొటన-చూపుడు-వడిమి వ్రేళ్ళ చివరలు కలిసినవి, ఉంగరపు వ్రేలు చిటికెన వ్రేలు చాపబడినవి అయితే అది హంసాస్య హస్తం అవుతుంది.

పూర్వం మఱ్ఱిచెట్టు మొదట కూర్చుండి మునులకు పరతత్త్వమును గూర్చి ఉపదేశిస్తున్న దక్షిణామూర్తి వలన హంసాస్య హస్తం జన్మించినది. ఋషి శుకుడు. తెలుపు రంగు. విప్రజాతి. అధిదేవత బ్రహ్మ.

జ్ఞానోపదేశం, పూజ, నిర్ణయించటం, తిలకర్పణ, మాటాడటం, పఠించటం, పాడటం, ధ్యానం చేయటం, శావములను నిరూపించటం, లక్ష్యక మొదలగు వానిని పెట్టటం, గగుర్పాటు, ముత్యం, రెండు హంసాస్య హస్తములు కలిసినప్పుడు వేణుగానం చేయటం, వాసన చూడటం, తన మనస్సు, నీటి బొట్టు, గురి పెట్టటం, ముద్దుటుంగరం, ముద్దు పెట్టటం, విప్రజాతి, తెలుపురంగు — ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో హంసాస్య హస్తం తగును.

టీక : ఈ నిర్వచనం నాట్యశాస్త్ర మండలి నిర్వచనంతో సంపదిస్తున్నది. బొటన-నడిమి-చూపుడు వ్రేళ్ళను వ్రేతాగ్నులతో పోల్చినాడు భరతాచారి.

24. హంసపక్ష హస్తం :



సర్పశీర్షకరే సమ్యక్ కనిష్ఠా వ్రసృతా యది ।

హంసపక్షకరః సోఽయం తన్నిరూపణ ముచ్యతే॥40 9

షట్ సంఖ్యాయాం సేతుబంధే నఖరేఖాంకనే తథా ।

విధానే హంసపక్షోఽయం కథితో భరతాగమే ॥ 410

అర్థం : సర్పశీర్షకరే, కనిష్ఠా, సమ్యక్ వ్రసృతా యది = సర్పశీర్ష హస్తమందలి చిటికెన వ్రేలు బాగుగా చావబడినది, అయితే; అయం సః, హంసపక్ష కరః = అది, హంసపక్ష హస్తం (అవుతుంది); షట్ నిరూపణ, ఉచ్యతే = చాని స్వరూప, చెప్పబడుతున్నది.

షట్ సంఖ్యాయాం, సేతుబంధే, నఖరేఖ-అంకనే (తథా) = ఆరు అనెడి సంఖ్య, అడ్డు కట్ట కట్టటం, గోటినొక్కు గుర్తు; విధానే = మరుగుపడటం (విధానే = ఏదేని ఒక పనిచేయటంలో -

నీడా) : — ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో ; అయం, భరత-ఆగమే, కథితః = ఇది (= ఈ హంసపక్ష హస్తం) భరత వేదమందు, చెప్పబడినది (కీర్తితః = కీర్తింపబడినది-నీడా) (= హంస పక్షం = హంస యొక్క రెక్క).

తాత్పర్యం : సర్పశీర్ష హస్తమందలి చిటికెన వ్రేలు బాగుగా ప్రసారితమైతే, అది హంసపక్ష హస్తం అవుతుంది. దాని స్వరూపం చెప్పబడుతున్నది.

ఆరు అనెడి సంఖ్య, అడ్డుకట్ట కట్టటం, గోటి నొక్కు గుర్తు, మరుగుపడటం లేదా ఏదైనా ఒకవని చేయటం — ఈ అర్థములందు హంసపక్ష హస్తం తగును అని భరతవేదం చేత చెప్పబడినది.

టీక : నాట్యశాస్త్రమందలి హంసపక్ష హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే దానికంటే ఈ నిర్వచనం సూటిగా ఉన్నది.

వేరే గ్రంథంలో హంస పక్షహస్తం :

కనిష్ఠా సర్పశీర్షే సారితా హంసపక్షకః ।

తాండవాభ్యుననే హంసపక్షాకారః కరః స్మృతః ॥ 411

తండోర్ధాతో హంసపక్షః భరతో ఋషి రుచ్చతే ।

నీలవర్ణో ఒప్పరోజాతి రదీశః పంచసాయకః ॥ 412

శుభనాద్యే నేతుబందే వీణావాదే సమాహృతౌ ।

నియంత్రతే పక్షిపక్షే పర్యాప్తౌ రూపలేఖనే॥ 413

శ్యామవర్ణే ఒప్పరోజాతో హంసపక్షో నియుజ్యతే ।

అర్థం : సర్పశీర్షే, కనిష్ఠా, సారితా, హంసపక్షకః = ఆ సర్ప శీర్ష హస్తమందలి, చిటికెనవ్రేలు, చావబడితే, (అది) హంసపక్షక (హస్తం) అవుతుంది.

తాండవాభ్యసనే = (పూర్వం శివుని యెదుట) తాండవం అభ్యసిస్తున్న సమయ లో; హంసపక్షాకారః కరః, స్మృతః = హంసపక్షం ఆకారంగా హస్తం, స్మరింపబడినప్పుడు (= పట్టినప్పుడు); హంసపక్షః, తండోః, జాతః = హంసపక్షహస్తం, తండువు వలన, పుట్టినది; భరతః, ఋషిః, ఉచ్యతే = భరతుడు, ఋషి, అని చెప్పబడుతున్నది; నీలవర్ణః = నీలపురంగు; అప్సరః జాతిః = అప్సరజాతి; అధీశః, పంచసాయకః = అధిదేవత, మన్మథుడు.

శుభనాట్యే, నేతుబంధే వీణావాదే, సమాహృతౌ - మంగళ ప్రదమైన నాట్యం, అడ్డుకట్ట కట్టటం, వీణ వాయింపటం, సంగ్రహించటం; నియంత్రణ, పక్షిపక్ష, పర్యాప్త, రూపలేఖనే = అడ్డ గించటం, పక్షిరెక్క, (పని) ముగియటం, చిత్రలేఖనం; శ్యామవర్ణే, అప్సరోజాతౌ = శ్యామవర్ణం, అప్సరజాతి; - ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో; హంసపక్షః, నియుజ్యతే = హంసపక్ష (హస్తం), నియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : సర్పశీర్ష హస్తమందలి చిటికెవ ప్రేలు ప్రసారితమైతే అది హంసపక్ష హస్తం అవుతుంది.

పూర్వం శివుని యెదుట తాండవం అభ్యసిస్తున్న సమయంలో హస్తాన్ని, హంసపక్ష ఆకారంగా పట్టినప్పుడు తండువు వలన హంసపక్ష హస్తం జన్మించినది. భరతుడు ఋషి, నీలపురంగు అప్సరజాతి. అధిదేవత మన్మథుడు.

మంగళప్రదమైన నాట్యం, అడ్డుకట్ట కట్టటం, వీణ వాయింపటం, సంగ్రహించటం, అడ్డగించటం, పక్షిరెక్క, పని పూర్తి కావటం, చిత్రలేఖనం, శ్యామవర్ణం, అప్సరజాతి - ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో హంస పక్షహస్తం తగును.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన హంసపక్ష హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

25. సందంశ హస్తం:



పునఃపునః పద్మకోశః సంశ్లిష్టో విరలో యది ॥ 414

సందంశాభిధహస్తోఽయం కీర్తితో నృత్యకోవిదైః ।

ఉదరే బలిదానే చ వ్రణే కీటే మహాభయే ॥ 415

అర్చనే పంచ సంఖ్యాయాం సందంశాభ్యో నియుజ్యతే ।

25 అద



అర్థం : పద్మకోశః, పునఃపునః, సంశ్లిష్టః, విరలః యది =

పద్మకోశ (హస్త) మందలి (వ్రేళ్ళను) మరల మరల దగ్గరకు చేర్చి, దూరం చేస్తూ, ఉంటే (వ్రసృతా = చాపబడినది అయితే - నీడా) ; అయం, సందంశ - అభిధ హస్తః = ఇది, సందంశం అనే పేరుగల హస్తం (అవుతుందని) ; నృత్యకోవిదైః, కీర్తితః = నృత్యవేత్తల చేత, కీర్తింపబడినది.

ఉదరే, బలిదానే (చ), వ్రణే, కీటే, మహాభయే = పొట్ట (ఉదారే = త్యాగం-నీడా), బలిదానం, పుండు, పురుగు, మహాభయం (మహాభయే = మనస్సులోని భయం-నీడా) ; అర్చనే, పంచ సంఖ్యాయాం = అర్పించటం, ఐదు అనే సంఖ్య, (పంచవక్తవ్యే = ఐదు అనటం-నీడా) ; - ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో ; సందంశ - అభ్యో, నియుజ్యతే = సందంశం అనే పేరుగల హస్తం, నియోగింప బడుతున్నది.

తాత్పర్యం : పద్మకోశ హస్తమందలి వ్రేళ్ళను మరల మరల దగ్గరకు చేర్చి, దూరంచేస్తూ ఉంటే, అది సందంశహస్తం అవుతుందని నృత్యకోవిదులు చెప్పినారు.

పొట్ట లేదా త్యాగం, బలిదానం, పుండు, పురుగు, మహా

భయం లేదా మనస్సులోని భయం, కర్పించటం, ఐదు అనే పుణ్యం లేదా ఐదు అనటం — ఈ అర్థములందు సందంశ హస్తం వినియోగ పడుతుంది.

వేరే గ్రంథంలో సందంశ హస్తం:



హంసాస్య మధ్యమా బాహ్యో యది సందంశకో భవేత్ ॥ 416

యేనాఽక్షమాలా వాగ్దేహ్యా దద్రే హస్తా ద్యత స్తతః ।

సందంశో భారతే ర్హతో ఋషిః విశ్వావసుః స్మృతః ॥ 417

విద్యాధరాన్వయో గౌరో వాత్మీకి రధిదేవతా ।

రదనే సూక్ష్మముకుళే సంగీతే లాన్యనర్తనే ॥ 418

25 అ, అద టీకాయాం జ్ఞానముద్రాయాం తులాయాం రదనవ్రజే ।

యజ్ఞోపవీతే రేఖాయాం శోధనే చిత్రలేఖనే ॥ 419

సత్యే నా స్తీతివచనే కించిదర్థే శ్చటే శ్రుతా ।

నికషే కనకాదీనాం శితే లక్ష్మ్యే సఖే లంకురే ॥ 420

గుంజాయా మష్టసంఖ్యాయా మింద్రగోపే విషే తృణే ।

విపీలికాయాం మళకే గ్రహణే మౌక్తికస్రజామ్ ॥ 421

మత్కుణే మక్షికే మాల్వే రోమావళ్యాం చ సూచనే ।

విజనే స్పర్శనే వేదే తుపీనే భాషణే చ్యుతే ॥ 422

క్షతే నఖక్షతే రత్నే యాచకే తిలకే లంజనే ।

విద్యాధరాన్వయే గౌరే మందే సందంశ ఈతిః ॥ 423

అర్థం : హంసాస్య మధ్యమా, బాహ్యోయది = హంసాస్య హస్తమందలి పడిమి వ్రేలు, వెలుపలికి చాపబడితే ; సందంశకః, భవేత్ = సందంశ (క) హస్తం అవుతుంది.

యతః, యేనహస్తేన, అక్షమాలా, వాగ్దేవ్యా, దద్రే, తతః = ఎప్పుడు, ఏ హస్తంతో, అక్షమాల, వాగ్దేవి (= సరస్వతి) చేత, ధరింపబడినదో, అప్పుడు ; సందంశః, భారతే, జాతః = సందంశ (హస్తం), భారతీ (= సరస్వతీ, దేవి వల్ల, పుట్టినది; ఋషిః, విశ్వావసుః, స్మృతః = ఋషి, విశ్వావసువు (అని) స్మరింపబడినది ; విద్యాధర-అవ్యయః = విద్యాధర జాతి ; గౌరః = గౌర (వర్ణం) ; అధిదేవతా, వాల్మీకిః = అధిదేవత, వాల్మీకి.

రదనే, సూక్ష్మ ముకుతే, సంగీతే, లాస్యనర్తనే = పన్ను, సన్నని మొగ్గ, పాట పాడటం, లాస్యనర్తనం; టీకాయాం, జ్ఞాన ముద్రాయాం, తులాయాం, రదనప్రణే = టీక (పదముల అర్థ వివరణ), జ్ఞానముద్ర, త్రాసు, దంతక్షతం (పువ్విపన్ను-స్వామి); యజ్ఞోపవీతే, రేఖాయాం, శోధనే, చిత్రలేఖనే = బండెం, గీత, శోధించటం, చిత్రం వ్రాయటం; సత్యే, న-అస్తి - ఇతి వచనే, కించిత్ - అర్థే, ఊడే, క్రుతౌ = నిజం, లేదు అనటం, ఇంచుక అనటం, ఊణ కాలం (అనటం), వినటం; కనకాదీనానికషే, శితే, లక్ష్మ్యే, సఖే, అంకురే = బంగారం మొదలగువాటిని ఒరయటం, తెలుపు, గురి, గోరు, మొలక; గుంజాయాం, ఆప్తసంఖ్యా యాం, ఇంద్రగోపే, విషే, తృణే = గురివిందగి జ, ఎనిమిదింటిలెక్క, ఆరుద్రపురుగు, విషం, గడ్డిపోచ; విపీలికాయాం, మళకే, గ్రహణే, మాక్తిక స్రజామ్ = ఎర్రచీమ, దోమ, గ్రహణం, ముత్యాలదండ (ముత్యాల దండ ఎత్తటం-నీడా); మత్కుడే, మక్షికే, మాల్యే, రోమా వశ్యాం(చ), సూచనే = నల్లి, ఈగ, పూలదండ, నూగారు, జాడ; విజనే, స్పర్శనే, వేదే, తుహినే, భాషణే, చ్యుతే = ఏకాంతం, తాకటం, వేదం, మంచు, మాటాడటం, జారటం; ఊతే, సఖఊతే, రత్నే, యాచకే, తిలకే, అంజనే = గాయం, సఖఊతం, రత్నం, యాచకడు, బొట్టు, కాటుక; విద్యాధర-అవ్యయే, గౌరే, మందే = విద్యాధరవంశం, గౌరవర్ణం, మాంద్య ; - ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో; సందంశః, ఈరితః - సందంశహస్తం, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : హంసాస్య హస్తమండలి నడిమివ్రేలు ప్రసారితమైతే అది 'సందంశ హస్తం' అవుతుంది.

అక్షమాల ధరించిన సరస్వతి వలన సందంశహస్తం జన్మించినది. విశ్వావసువు ఋషి. విద్యాధరజాతి. గౌరవర్ణం. అధిదేవత వాల్మీకి.

పన్ను, సన్నని మొగ్గ, పాటపాడటం, లాస్యనర్తనం, టీక, జ్ఞానముద్ర, త్రాసు, దంతక్షతం (=పంటినొక్కు) లేదా పుప్పి పన్ను, జందెం, గీత, శోధించటం, చిత్రం వ్రాయటం, నిజం, లేదు అనటం, ఇంచుక అనటం, తుణకాలం అనటం, వినటం, బంగారం మొదలగువాటిని ఒరయటం, తెలిపు, గురి, గోరు, మొలక, గురి వింద గింజ, ఎనిమిదింటి లెక్క, ఆరుద్రపురుగు, విషం, గడ్డిపోచ, ఎర్రచీమ, దోమ, గ్రహణం, ముత్యాలదండ, నల్లి, ఈగ, పూల దండ, నూగార, జూడ, ఏకాంతం, తాకటం, వేదం, మంచు మాటాడటం, జారటం, గాయం, నఖక్షతం (=గోటి నొక్కు), రత్నం, యాచకుడు, బొట్టు, కాటుక, విద్యాధరవంశం, గౌరవర్ణం, మాంద్యం - వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో సందంశ హస్తం చెప్పబడినది.

టీక : ఈ నిర్వచనం ఇంతకముందు చెప్పిన సందంశహస్త నిర్వచనంకంటె ఖిన్నంగా ఉంది. కాగా, నాట్యశాస్త్ర, నందకేశ, గ్రంథాంతర నిర్వచనాలు మూడూ మూడు విధాలుగా గోచరిస్తున్నవి.

26. ముకుళ హస్తం :



అంగుళీ పంచకం చైవ మేలయిత్యా ప్రదర్శనే
ముకులాభిధహస్తో ఆయం కీర్త్యతే భరతాగమే ॥ 424

కుముదే భోజనే పంచబాణే ముద్రాదిధారణే ।
నాభౌ చ కదలిపుష్పే యుజ్యతే ముకులః కరః ॥ 425

అర్థం : అంగుళీపంచకం (చ) (ఏవ), మేలయిత్యా, ప్రదర్శనే = ఐదు అంగుళులు (అగ్రే = చివరలందు - నీడా, కలిపి, ప్రదర్శిస్తే ; ఆయం, ముకుల-అభిధహస్తః = ఇది, ముకులం అనే పేరు గల హస్తం (అవుతుంది అని) ; భరత-ఆగమే కీర్త్యతే = భరతవేదమందు, కీర్తింపబడుతున్నది (ముకులం = ముకుళం = మొగ్గ).

కుముదే, భోజనే, పంచబాణే, ముద్రాదిధారణే = కలువ పూవు, భోజనము, పంచబాణుడు (= మన్మథుడు), ముద్రాదులు ధరించటం; నాభౌ (చ, కదలిపుష్పే = నాభి, = బొడ్డు, అరటి పువ్వు ; — ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో ; ముకులః కరః, యుజ్యతే = ముకుల హస్తం, ప్రయోగింపబడుతున్నది.

శాత్పర్యం : ఐదు అంగుళులను చివరలందు కలిపి ప్రదర్శించితే అది 'ముకుళ హస్తం' అవుతుందని భరతవేదమందు కీర్తింపబడినది.

కలువపూవు, భోజనం, మన్మథుడు, ముద్రాదులు ధరించటం, బొడ్డు, అరటి పువ్వు — ఈ అర్థములందు ముకుళ = ల) హస్తం తగినది.

టీక : నాట్య శాస్త్రంలోని ముకుల హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే. కలిసిన ఐదు వ్రేళ్ళు ఊర్ధ్వ ముఖంగా ఉండాలని నాట్యశాస్త్రంలో చెప్పబడింది.

వేరే గ్రంథంలో ముకుల హస్తం :

శ్లిష్టాంగుళిః పద్మకోశో యది స్యాత్ ముకులః కరః ।

భానుం ప్రగృహ్లాతః పూర్వం బింబ మేవేతి శంకయా ॥ 426

మారుతేః ముకుళో జాతః ఋషిః తస్య విశాఖిలః ।

సంకీర్ణజాతిః కపిలవర్ణః చంద్రో ఒధిదేవతా ॥ 427

దానే జపే దీనవాక్యే భోజనే పద్మకోశకే ।

ఆత్మని ప్రాణనిర్దేశే పంచసంఖ్యానిరూపణే ॥ 428

కాముకోచ్ఛరితే బాలచుంబనే దేవపూజనే ।

చత్రాదీనాం చ ముకుళే వలగ్రహనిరూపణే ॥ 429

సంకీర్ణజాత్యాం కపిలే ముకుళః కర ఈరితః ।

అర్థం : పద్మకోశః, శ్లిష్టాంగుళిః యది = పద్మకోశ (హస్తం), అంగుళులు కలిసినది, అయితే; ముకులః కరః, స్యాత్ = ముకుల హస్తం, అవుతుంది.

పూర్వం = పూర్వ కాలంలో; బింబం- ఏవ. ఇతి శంకయా = దొండపండే, అనే, శంకతో; భానుం, ప్రగృహ్లాతః, మారుతేః = సూర్యుని, పట్టబోయిన, ఆంజనేయుని వలన; ముకుళః జాతః = ముకుళ హస్తం, జన్మించినది; తస్య, ఋషిః, విశాఖః = దాని యొక్క, ఋషి, విశాఖులు; సంకీర్ణ జాతిః = సంకీర్ణ జాతి; కపిల వర్ణః = కపిల వర్ణం; అధిదేవతా, చంద్రః = అధిదేవత చంద్రుడు.

దానే, జపే, దీనవాక్యే, భోజనే, పద్మకోశకే = దానం చేయటం, జపం, దీనవాక్యం, భోజనం చేయటం, తామర మొగ్గ; ఆత్మని- ప్రాణనిర్దేశే, పంచ సంఖ్యా నిరూపణే = ఆత్మను ప్రాణమును నిర్దేశించటం, అయిదు ఆని లెక్కించటం; కాముక-ఉచ్ఛరితే, బాలచుంబనే, దేవపూజనే = కాముకుని మాటలు, బిడ్డలను ముద్దు

పెట్టుకొనటం, దైవపూజ చేయటం ; చత్రాదీనాం (చ) ముకుళే, ఫలగ్రహ నిరూపణే = గొడుగు మొదలగు వానిని ముడవటం, పండు పట్టుకొనటం ; సంకీర్ణ జాత్యాం, కపిలే = సంకీర్ణ జాతి, కపిలవర్ణం ; — ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో ; ముకుళః కరః, ఈతః = ముకుళ హస్తం, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : పద్మకోశ హస్తమందలి అంగుళులు కలిస్తే అది ముకుళహస్తం అవుతుంది.

పూర్వం దొండపండు అనే శంకతో సూర్యుని పట్టుకో బోయిన హనుమంతుని వలన ముకుళహస్తం జన్మించినది. ఋషి విశాఖుడు, సంకీర్ణజాతి. కపిలవర్ణం. అధిదేవత చంద్రుడు.

దానంచేయటం, జపం, దీనవాక్యం, భోజనంచేయటం, తామరమొగ్గ, ఆత్మను ప్రాణములను నిర్దేశించటం, అయిదు అని లెక్కించటం, కాముకుని మాటలు, బిడ్డలను ముద్దుపెట్టుకొనటం, దైవపూజ చేయటం, గొడుగు మొదలగువానిని ముడవటం, పండు పట్టుకొనటం, సంకీర్ణజాతి, కపిలవర్ణం - వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో ముకుళహస్తం చెప్పబడినది.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన ముకుళహస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

27. తామ్రచూడ హస్తం



ముకుళే తామ్రచూడః స్యాత్ తర్హసీ వక్రితా యది । 480

కుక్కుటాదౌ బకే కాకే ౭ పృష్ఠే వత్సేవ లేఖనే ।

తామ్రచూడకరాఖ్యో ౭ సౌ క్రితో తరతాగమే ॥ 481

అర్థం : ముకుళే, తర్జనీ, వక్రియతాది = ముకుళహస్తమందలి, తర్జనని, వంచిపట్టితే; తామ్రచూడః, స్యాత్ = తామ్రచూడ (హస్తం) అవుతుంది.



కుక్కుటాదౌ, బకే, కాకే, (అపి) ఉష్టే, వత్సే (చ). లేఖనే = కోడి మొదలైనవి, కొంగ, కాకి, ఒంటె, దూడ, వ్రాయటం - ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో; తామ్ర చూడకర-అఖ్యై అసౌ = తామ్రచూడ హస్తం అనే పేరుగల ఈ హస్తం; భరత-ఆగమే, కీర్తితః = భరత వేదమందు కీర్తింపబడినది (తామ్రచూడం = కోడిపూజ).

తాత్పర్యం : ముకుళహస్తమందలి తర్జనని వంచిపడితే అది 'తామ్రచూడ హస్తం' అవుతుంది.

కోడి మొదలైనవి, కొంగ, కాకి, ఒంటె, దూడ, వ్రాయటం - ఈ అర్థములందు తామ్ర చూడహస్తం తగును అని భరత వేదమందు చెప్పబడినది (తామ్రచూడహస్తం భరత వేదవేత్తలచేత యోజింపబడుతున్నది-హోమ్).

టీక : నాట్యశాస్త్రంలో తామ్రచూడ హస్తానికి రెండు నిర్వచనాలున్నాయి. ఈ నిర్వచనం ఆ రెండింటి కంటె భిన్నంగా ఉంది.

వేరే గ్రంథంలో తామ్రచూడ హస్తం :



27 అ, అ.ద

వతాకన్య కనిష్ఠాయాం యత్రాంగుష్ఠనిషీదనమ్ ।

తమేవ తామ్రచూడాఖ్యం వదాతి భరతాదయః ॥ 482

తేషాం మూర్తిత్రయీజావః ఋగ్యజుస్సామభిః పురా ।

యేన హస్తే నాభినీతో విధే రగ్రే యత న్తతః ॥ 483

తామ్రచూడ త్రయీజాత న్తన్య వక్రాయురో ఋషిః ।

శంఖవర్ణో దేవజాతి రథిదేవో బృహస్పతిః ॥ 484

లోకత్రయే త్రిశూలే చ త్రిసంఖ్యాగణనే ఒపి చ ।

అక్షసమ్మార్జనే వేదత్రయే బిల్వదళే ఒపి చ ॥

435

దేవజాతౌ శుభ్రవర్ణే తామ్రచూడౌ నియుజ్యతే ।

అర్థం : యత్ర, పతాకస్య కనిష్ఠాయాం, అంగుష్ఠనిపీడ వమ్ = ఎచ్చట పతాక హస్తం యొక్క చిటికెన వ్రేలిని, అంగుష్ఠం నొక్కటం కలదో; తమ్ ఏవ, భరతాదయః, తామ్రచూడ-అఖ్యం, వదంతి = దానినే (=ఆ హస్తాన్ని), భరతాదులు, తామ్రచూడం అనే పేరు (గల హస్తం)గా, చెప్పుచున్నారు.

పురా = పూర్వం ; విధేః, అగ్రతః = బ్రహ్మ, యెదుట; ఋక్ యజుఃసామఖిః = ఋక్ - యజుస్ - సామములనే మూడు వేదాల చేత ; తేహమ్ = వాటి యొక్క ; మూర్తిత్రయీ భావః = త్రిమూర్తి స్వరూపత్వం; యేనహస్తేన = ఏ హస్తం చేత; యతః = ఎందువలన ; అభినీతః = అభినయింపబడినదో ; తతః = అందువలన ; తామ్రచూడః, త్రయీజాతః = తామ్రచూడ హస్తం వేదత్రయి వలన పుట్టినది ; తస్యఋషిః వజ్రాయుధః = దాని యొక్క ఋషి ఇంద్రుడు ; శంఖవర్ణః = శంఖవర్ణం ; దేవజాతిః = దేవజాతి ; అధి దేవః, బృహస్పతిః = అధిదేవత, బృహస్పతి.

లోకత్రయే, త్రిశూలే (చ), త్రిసంఖ్యా గణనే (అపి) (చ) = మూడు లోకాలు, త్రిశూల , మూడు అని లెక్క పెట్టటం ; అ శ్చ సమ్మార్జనే, వేదత్రయే, బిల్వదళే (అపి) (చ) = కన్నీరు తుడవటం, మూడు వేదాలు, మారేడు దళం ; దేవజాతౌ, శుభ్ర వర్ణే = దేవజాతి, తెలుపురంగు ; — ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో ; తామ్రచూడః, నియుజ్యతే = తామ్రచూడ (హస్తం), నియుక్త మవుతున్నది.

తాత్పర్యం : పతాక హస్తమందలి చిటికెన వ్రేలిని బొటన వ్రేలు నొక్కి తే అది తామ్రచూడ హస్తం అవుతుందని భరతాదులు చెప్పినారు.

పూర్వం, మూడు వేదాలు బ్రహ్మ యెదుట, తాము మూర్తిత్రయ రూపములని ఈ హస్తంతో అభినయించినవి అందు చేత తామ్రచూడహస్తం వేదత్రయవలన పుట్టినది. ఋషి ఇంద్రుడు. శంఖవర్ణం. దేవజాతి. అధిదేవత బృహస్పతి

మూడు లోకాలు, త్రిశూలం, మూడు అని లెక్క పెట్టటం, కన్నీరు తుడవటం, మూడు వేదాలు, మారేడు దళం, దేవజాతి, తెలుపురంగు — వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో తామ్రచూడ హస్తం నియుక్తమవుతున్నది.

టీక : ఇది ఇంతకు ముందు చెప్పిన తామ్రచూడ హస్తం కంటే ఖిన్నంగా ఉంది. కాగా, భరతముని, వంశకేశుడు, ఇతర గ్రంథాలు చెప్పిన నిర్వచనాలు నాలుగు వేర్వేరుగా ఉన్నాయి.

28. త్రిశూల హస్తం :



నికుంచనయుతాంగుష్ఠకనిష్ఠ స్తు త్రిశూలకః ॥

486

ఖిల్వపత్రే త్రిత్వయుక్తే త్రిశూలకర ఈరితః ।

28 అద

అర్థం : నికుంచయుత - అంగుష్ఠ - కనిష్ఠః (తు) = వంపుతో కూడిన బొటన వ్రేలు, చిటికెన వ్రేలు కలిది (బొటన - చిటికెన వ్రేళ్ళను వంచిన - సిదా); త్రిశూలకః = త్రిశూల (క) (హస్తం) (అవుతుంది).

ఖిల్వపత్రే, త్రిత్వయుక్తే = మారేడు పత్రం (=దళం), మూడింటి కూడిక - అనే అర్థములందు ; త్రిశూలకరిః, ఈరితః = త్రిశూల హస్తం చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : (పతాక హస్తంలోని)బొటన వ్రేలిని, చిటికెన వ్రేలిని వంచితే త్రికూల(క) హస్తం ఏర్పడుతుంది. మారేడు దళం, మూడింటి కూడిక — ఈ అర్థములందు త్రికూల హస్తం చెప్పబడినది.

టీక : ఈ హస్తం నాట్యశాస్త్రంలో లేదు.

ఇత్యష్టా వింశతిః ప్రోక్తా అసంయుత కరాఃక్రమాత్ || 437

యావదర్థాః ప్రయోగాణాం తావద్భేదాః కరాః స్మృతాః ।

ఇతి-అష్టావింశతిః, అసంయుతకరాఃక్రమాత్ ప్రోక్తాః = ఇట్లు, ఇరవై ఎనిమిది అసంయుత హస్తాలు క్రమంగా చెప్పబడినవి; ప్రయోగాణాం యావత్ అర్థాః = ప్రయోగముల యొక్క ఎన్ని అర్థాలు కలవో; తావత్ భేదాః కరాః స్మృతాః = అన్ని భేదములు గల హస్తాలు కలవని చెప్పబడినవి.

తాత్పర్యం : ఇంతవరకు 28 అసంయుత హస్తాలు వరుసగా చెప్పబడినవి. నాట్య ప్రయోగాదులందు ఎన్ని అర్థాలు కలవో అన్ని హస్తభేదాలు కలవని విజ్ఞులు చెప్పినారు.

టీక : పై రెండు పాదాలు ఘోషలో లేవు.

అధిక హస్తాలు

29. ఊర్ధ్వ నాభ హస్తం :



పద్మకోశాంగుళీనాం చ కుంచనా దూర్ణనాభకః || 438

హస్తాఖ్యాం కుర్వతః పూర్వం దైత్యవక్షోఎదారణమ్ ।

వృసింహా దూర్ణనాభశ్చ జాతః శార్దూలకో ముషః || 439

క్షత్రాన్వయో రక్తకాంతి రాదికూర్మో ఒధిదేవతా ।

శిరఃకంఠాయనే చౌర్యే నరసింహే మృగాననే || 440

హర్యశ్చే వానరే కూర్మే కర్ణికారే కుచే తయే ।

క్షత్రజాతౌ రక్తకాంతా పూర్ణనాభో నియుజ్యతే || 441

అర్థం : పద్మకోశ - అంగుళీ నాం (చ), కుంచనాత్, ఊర్జనాథకః = పద్మకోశ హస్తమండలి వ్రేళ్ళను, వంచితే, 'ఊర్జనాథ (క) (హస్తం)' (అవుతుంది).

పూర్వం = పూర్వకాలంలో; హస్తాభ్యాం, దైత్యవతో విదారణమ్, కుర్వతః, నృసింహాత్ = రెండు చేతులతో దైత్యుని (= హిరణ్య కశిపుని) రొమ్ము చీల్చుతూ ఉన్న నృసింహ (స్వామి) వలన; ఊర్జనాథకః (చ) జాతః = ఊర్జనాథ (క) హస్తం జన్మించింది; శార్దూలకః, ఋషిః = శార్దూలకుడు, ఋషి; ఉత్త్రా వ్యయః = ఉత్త్రీయ జాతి; రక్తకాంతిః = రక్తవర్ణం; అధిదేవతా, ఆదికూర్మః = అధిదేవత, ఆదికూర్మం.

శిరఃకండూయనే, చౌర్మే, నరసింహే, మృగాననే = తలగోకు కొనటం, దొంగతనం, నరసింహుడు, మృగ ముఖం; హర్యక్షే, వావరే, కూర్మే, కర్ణికారే, కుచే, భయే = సింహం, కోతి, తాబేలు, కొండగోగు, స్తనం, భయం; ఉత్త్రీజాతౌ, రక్తకాంతౌ, ఊర్జనాథః నియుజ్యతే = ఉత్త్రీయ జాతి, రక్తవర్ణం; — ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో ఊర్జనాథ హస్తం నియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : పద్మకోశ మండలి వ్రేళ్ళను (అరచేతిలోనికి) వంచిపడితే అది 'ఊర్జనాథ (క) హస్తం' అవుతుంది

పూర్వం, రెండు చేతులతో హిరణ్యకశిపుని రొమ్ము చీల్చుతున్న నృసింహుని వలన ఊర్జనాథ హస్తం జన్మించినది. శార్దూలకుడు ఋషి. ఉత్త్రీయ జాతి. రక్తవర్ణం. అధిదేవత ఆదికూర్మం.

తలగోకి కొనటం, దొంగతనం, నరసింహుడు, మృగముఖం, సింహం, కోతి, తాబేలు, కొండగోగు, స్తనం, భయం, ఉత్త్రీయ జాతి, రక్తవర్ణం — వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో ఊర్జనాథ హస్తం ప్రయుక్తమవుతున్నది.

టీక : ఈ హస్తం ఘోష్ పాఠంలో లేదు. 'గ్రంథాంత రంలో, ఊర్జనాభ హస్తం' అని నీడాపాఠంలో ఉంది (419-22 శ్లో.) 'ఊర్జనాభ హస్తం' నాట్య శాస్త్రమందు 23 వ అనంతయత హస్తం. దానితో ఈ లక్షణం వినియోగం చాలవరకు సంపదిస్తున్నది. పద్మ కోశ హస్తమందలి వ్రేళ్ళు బాగుగా వంగి, ఒండొంటికి అభిముఖాలు అయితే, అది ఊర్జనాభ హస్తం అవుతుంది (ఊర్జనాభం = సాలె పురుగు).

30. బాణ హస్తం :



తర్జనా ద్యా త్రయః శ్లిష్టాః కించి దంగుష్ఠ
పీడితాః ।

కనిష్ఠికా చ ప్రసృతా న బాణః కథితః కరః ॥ 442

షట్ సంఖ్యాయాం నాళనృత్యే బాణహస్తో నియుజ్యతే ।

అర్థం : తర్జనీ-ఆద్యాః, త్రయః, శ్లిష్టాః, కించిత్, అంగుష్ఠ పీడితాః = తర్జనీ మొదలుకొని, మూడు వ్రేళ్ళును, కలిసినవి, కొంచెంగా అంగుష్ఠంచేత నొక్కబడినవి కాగా ; కనిష్ఠికా (చ) ప్రసృతా = చిటికెన వ్రేలు చాపబడినది (అయితే) ; నః, బాణః హస్తః, కథితః = అది 'బాణ హస్తం' (అని) చెప్పబడినది.

షట్ సంఖ్యాయాం, నాళ నృత్యే = ఆరు అని లెక్కపెట్టటం, నాళనృత్యం — అనే అర్థములందు ; బాణహస్తః, నియుజ్యతే = బాణ హస్తం ప్రయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : తర్జనీ మొదలుకొని మూడు వ్రేళ్ళు కలిసినవి, అంగుష్ఠం చేత నొక్కబడినవి కాగా, చిటికెన వ్రేలు చాపబడితే అది 'బాణ హస్తం' అవుతుంది.

ఆరు అని లెక్క పెట్టటం, నాళనృత్యం — ఈ అర్థములందు బాణ హస్తం ప్రయుక్తమవుతున్నది.

టీక : ఈ హస్తం ఘోష్ పాఠంలో లేదు. 'గ్రంథాంత రంలో బాణహస్తం' అంటూ నీడా పాఠంలో ఉంది (422-23 శ్లో.). నాట్యశాస్త్రంలో ఈ హస్తం లేదు.

31. అర్థసూచీ (చిక) హస్తం :



కపిత్థే తర్జనీ ఊర్ధ్వసారణే త్వర్ధసూచికః ॥

443

అంకురే పక్షికావాదౌ బృహత్కీచే నియుజ్యతే ।

31 అ ద

అర్థం : కపిత్థే, తర్జనీ, ఊర్ధ్వసారణే (తు), అర్థసూచికః = కపిత్థ హస్తమందలి, తర్జనని, పైకి పొడవుగా చాపితే, (అది) 'అర్థ సూచీ (చిక) హస్త' మవుతుంది.

అంకురే, పక్షికావాదౌ, బృహత్-కీచే, నియుజ్యతే = మొలక, పక్షిపిల్ల మొదలగునవి, పెద్ద పురుగు — ఈ అర్థములందు అర్థసూచీహస్తం తగును.

కాత్పర్యం : కపిత్థహస్తమందలి తర్జనని పైకి పొడవుగా చాపితే అది అర్థసూచీ (లేదా అర్థసూచిక) హస్తం అవుతుంది.

మొలక, పక్షిపిల్ల మొదలగునవి, పెద్ద పురుగు — ఈ అర్థము లందు అర్థసూచీ హస్తం తగును.

టీక : ఈ హస్తం నీడా (424 శ్లో), ఘోష్ (167-68 శ్లో) — రెండు పాఠాలలోను ఉంది.

అక్షణ శ్లోకం నీడా పాఠంలో క్రింది విధంగా ఉంది :

కపిత్థ తర్జన్యాశ్చోర్ధ్వసారణాదర్థసూచికః ।

ఈ హస్తం నాట్యశాస్త్రంలో లేదు.

32. వ్యాఘ్ర హస్తం :



కనిష్ఠాంగుష్ఠసమనే మృగశీర్షకరే తథా ॥

441

వ్యాఘ్రహస్తః స విజ్ఞేయో భరతాగమకోవిదైః ।

వ్యాఘ్రే థేకే మర్కటే చ శుక్తే సంయుజ్యతే కరః ॥ 445

32 అద

అర్థం : మృగశీర్షకరే (తథా , కనిష్ఠ-అంగుష్ఠ సమనే = మృగశీర్ష హస్తమందలి, చిటికెన వ్రేలిని బొటన వ్రేలిని వంచితే ; సః, వ్యాఘ్ర హస్తః, భరత-ఆగమకోవిదైః, విజ్ఞేయః = అది, వ్యాఘ్ర హస్తం (అని), భరత శాస్త్రవేత్తల చేత, తెలియదగినది.

వ్యాఘ్రే, థేకే, మర్కటే (చ), శుక్తే = పులి, కప్ప, కోతి, ముత్యపు చిప్ప — అనే అర్థములందు ; కరః, సంయుజ్యతే = (ఈ) హస్తం బాగుగా తగును.

తాత్పర్యం: మృగశీర్ష హస్తమందలి చిటికెన వ్రేలిని, బొటన వ్రేలిని వంచితే. అది 'వ్యాఘ్ర హస్తం' అవుతుంది అని భరతశాస్త్ర వేత్తలచేత తెలియదగినది.

పులి, కప్ప, కోతి, ముత్యపుచిప్ప — ఈ అర్థములందు వ్యాఘ్ర హస్తం తగును.

టీక : ఈ హస్తం నీడా పాఠంలో లేదు. ఘోష్ పాఠంలో 266 శ్లో.

33. కటక హస్తం :



33 అద

నందంశేఁ ౭హ్యర్థభాగే తు మధ్యమానామికాన్వయా (కీ)।

..... కటకో హస్త ఉచ్యతే ॥ 446

ఏకస్య వినియోగస్తుదర్శనే ।

అహ్వనభావే చలనే ॥ 447

అర్థం : నందంశే (అపి), ఊర్ధ్వ భాగే (తు), మధ్యమా-అనా మికా-అన్వయాత్ = నందంశ హస్తమందలి నడిమివ్రేలు, ఉంగరపు వ్రేలు వై భాగమందు కలిస్తే.....'కటకహస్తం' (అని) చెప్పబడుతున్నది.

.....దర్శనే, అహ్వన భావే,చలనే ఏతః (తు), వినియోగః (తు) = చూడటం, పిలవటం, కదలటం — అనే అర్థములందు ఈ హస్తం యొక్క వినియోగం (చెప్పబడినది).

తాత్పర్యం : నందంశ హస్తంలోని నడిమివ్రేలు, ఉంగరపు వ్రేలు వై భాగంలో కలిస్తే, అది 'కటక హస్తం' అవుతుంది (?) ఈ హస్తం.....చూడటం, పిలవటం, కదలటం మొదలయిన ఆర్థాలలో వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఈ హస్తం నీడా సాతంలో లేదు. ఘోష్లో 188 - 69 శ్లో. కాని, లక్షణ-వినియోగాలు రెండూ అసంపూర్ణములు గానే ఉన్నవి.

34. పల్లి హస్తం :



మయూరే తర్జనీపృష్ఠో మధ్యమేన యతో యది ।

పల్లిహస్తః స విజ్ఞేయః పల్ల్యార్థే వినియుజ్యతే ॥ 448

34 అవ

అర్థం : మయూరే = మయూర హస్తమందలి : మధ్యమేన తర్జనీపృష్ఠః యుతః యది = నడిమి వ్రేలిచేత, చూపుడు వ్రేలు యొక్క వెనుక భాగం, తాకబడితే; సః, పల్లి హస్తః, విజ్ఞేయః = అది (= ఆ హస్తం) పల్లి హస్తం, అని తెలియదగినది.

పల్లి - అర్థే వినియుజ్యతే = పల్లెటూరు లేదా గుడిసె అనే అర్థ మందు (ఈ పల్లి హస్తం) వినియోగపడుతున్నది.

తాత్పర్యం : మయూర హస్తమందలి నడిమివ్రేలు చూపుడు వ్రేలి వెనుక భాగాన్ని తాకితే, అది పల్లి హస్తం అవుతుంది.

పల్లెటూరు లేదా గుడిసె అనే అర్థమందు ఈ పల్లి హస్తం ప్రయుక్తమవుతున్నది.

టీక : ఈ హస్తం హోమ్ పాఠంలో మాత్రమే ఉన్నది (170-71 శ్లో.).

అభినయవశాదేషాం సంయుతత్వం ప్రకీర్తితమ్ ।

మార్గప్రదర్శనం తేషాం క్రమాలక్ష్యానుసారతః ॥ 449

అర్థం : ఏషాం, సంయుతత్వం = వీటి యొక్క (= అసంయుత హస్తాల యొక్క), సంయుతత్వం (= సంయుత హస్తాలు కావటం); అభినయవశాత్, ప్రకీర్తితమ్ = అభినయంలోని అవసరాన్ని పట్టి, చెప్పబడింది; తేషాం మార్గ ప్రదర్శనం = వాటికి

లక్షణాదులు చెప్పటం ; లక్ష్యానుసారతః క్రమాత్ = లక్ష్యానుసారంగా క్రమంగా (జరుగుతుంది).

తాత్పర్యం : అభినయంలో, అవసరాన్ని పట్టి, అసంయుత హస్తాలు, సంయుత హస్తాలు అవుతూ ఉంటాయి. వాటి లక్షణాదులు లక్ష్యాలను అనుసరించి క్రమంగా వివరింపబడతాయి.

టీక : ఈ రెండు పాదాలు నీడా పాఠంలో లేవు. తరువాత సంయుత హస్తాలు వివరింపబడతున్నాయి. రెండు హస్తాలు ఒకేసారి ప్రయుక్తమయితే, అది సంయుత హస్తం అవుతుంది. ఈ రెండు హస్తాలు - అంజలి మున్నగు హస్తాలలోవలె ఒకే హస్తాలు కావచ్చు; లేదా కొన్ని చోట్ల భిన్నహస్తాలు కావచ్చు.

సంయుత హస్తాలు

సంయుత హస్తాల పేర్లు :

అంజలి శ్చ కపోత శ్చ కర్కటః స్వస్తిక స్తథా |

దోలాహస్తః పుష్పపుట ఉత్పంగః శివలింగకః || 450

కటకావర్తన కైవ కర్తరీస్వస్తిక స్తథా |

శకటః శంఖ-చక్రౌ చ సంపుటః పాశ-కిలకౌ || 451

మత్స్యః కూర్మౌ వరాహ శ్చ గరుడో నాగబంధకః |

ఖట్వా భేరుండకాఖ్య శ్చ అవహిత్తస్తతైవ చ || 452

చతుర్వింశతి సంఖ్యాకాః సంయుతాః కథితాః కరాః |

అర్థం : అంజలిః(చ), కపోతః(చ), కర్కటః, స్వస్తిక, (తథా), దోలా హస్తః, పుష్పపుటః, ఉత్పంగః, శివలింగకః, శంఖ-చక్రౌ(చ), సంపుటః, పాశ-కిలకౌ, మత్స్యః, కూర్మః, వరాహ (చ), గరుడః, నాగబంధకః, ఖట్వా, భేరుండక-అఖ్యః(చ), అవ హిత్తః, (తథా) (ఏవ, (చ) = 1. అంజలి, 2. కపోతం, 3. కర్కటం, 4. స్వస్తికం, 5. దోల, 6. పుష్పపుటం, 7. ఉత్పంగం, 8. శివలింగ (కం), 9. కటకావర్తనం, 10. కర్తరీ స్వస్తికం, 11. శకటం, 12. శంఖం, 13. చక్రం, 14. సంపుటం, 15. పాశం, 16. కిలకం, 17. మత్స్యః, 18. కూర్మం, 19. వరాహం, 20. గరుడం, 21. నాగబంధ(కం), 22. ఖట్వా, 23. భేరుండకం (అనే పేరుగలది), 24. అవహిత్తం; ఇట్లా - చతుః వింశతి సంఖ్యాకాః, సంయుతాః కరాః, కథితాః = ఇరవై నాలుగు సంఖ్యగల, సంయుత హస్తాలు, చెప్పబడినవి.

తాత్పర్యం : అంజలి, కపోతం, కర్కటం, స్వస్తికం, డోల, పుష్పపుటం, ఉత్సంగం, శివలింగ(క)ం, కటకావర్ధనం, కర్తరీ స్వస్తికం, శకటం, శంఖం, చక్రం, సంపుటం, పాశం, కీలకం, మత్స్యం, కూర్మం, వరాహం, గరుడం, నాగబంధ(క)ం, ఖట్వ, భేరుండ(క)ం, అవహిత్తం - ఇట్లా సంయుత హస్తాలు 24 అని చెప్పబడినవి.

టీక : నాట్య శాస్త్రమునందు 18 సంయుతహస్తాలు చెప్పబడినవి. కాని ఇచ్చట 24 సంయుతహస్తాలు చెప్పబడినవి. అంతే కాదు- “గ్రంథాంతరే సంయుత హస్తాః” అంటూ మొత్తం $25 + 27 = 52$ హస్తాలు రెండు వర్గాలుగా అధికంగా చెప్పబడినవి. కాగా సంయుత హస్తాలు మొత్తం $24 + 25 + 27 = 76$ అయినవి. ఇందులో అంజలి, కపోత, కర్కట, డోల, పుష్పపుట, ఉత్సంగ, కటకావర్ధన, అవహిత్త హస్తాలకు గ్రంథాంతరస్థ లక్షణ-వినియోగాలు-అధిదేవతాపూర్వకంగా చెప్పబడినవి.

ఘోష్ పాఠంలో 23 సంయుత హస్తాలు ఉన్నాయి. నీడా పాఠంలో అవహిత్తం అనే 24 వ హస్తం అధికం.

చివరి రెండు సాదాలు ఘోష్ పాఠంలో క్రింది విధంగా ఉన్నాయి :

ఖట్వా భేరుండ ఇత్యేతే సంఖ్యాతా సంయుతాః కళాః ।

త్రయోవింశతి రిత్యుక్తాః పూర్వగైః భరతాదిభిః॥

నాట్యశాస్త్రంలోని నిషధ, మకర, గజపంత, వర్ధమాన హస్తాలను నందికేశుడు చెప్పలేదు; కాగా, తొమ్మిది హస్తాలే సమాన. ఈ నాలుగు హస్తాలు - ‘ఇతర గ్రంథాలలోని హస్తాలు’ అంటూ నీడావారు చెప్పిన రెండు వర్గాలలో - ఉన్నాయి. కర్తరీ స్వస్తిక హస్తంనుంచి భేరుండక హస్తంవరకు - అంటే 14 హస్తాలు నాట్యశాస్త్రంలో లేవు.

అసంయుతానాం సంయోగా త్సంయుతాభ్యాః భవంతి తే ॥ 453

తేషాముత్పత్తిరేవైషా యోజనీయా మతా బుధైః ।

తథాఽపి ద్వంద్వతాభేదా దధిదేవః పృథక్ పృథక్ ॥ 454

అర్థం : అసంయుతానాం, సంయోగాత్, తే, సంయుత - ఆభ్యాః, భవంతి = అసంయుత హస్తాల; సంయోగం వలన (= రెండేసి అసంయుత హస్తాల కలయిక వలన), అవి 'సంయుతములు' అనే పేరుగలవి (= సంయుత హస్తాలు), అవుతున్నది; తేషాం, ఉత్పత్తిః, ఏషా ఏవ = వీటి, ఉత్పత్తి, అదే (= అసంయుత హస్తాల నుంచే వాటి ఉత్పత్తి అని). బుధైః, మతా, యోజనీయా = పండితులచే, అంగీకరింపబడినదిగా, యోజింపదగును; తథా అపి = అయినప్పటికీ; ద్వంద్వతా, భేదాత్ = ద్వంద్వత్వం (= రెండు కలియటం) అనే, భేదంచేత; అధిదేవః, పృథక్ పృథక్ = అధిదేవతలు, వేర్వేరు (గా ఉంటారు).

తాత్పర్యం : రెండేసి అసంయుత హస్తాల కలయిక వలన సంయుత హస్తాలు ఏర్పడుతున్నవి. వీటి ఉత్పత్తి కూడా ఆయా అసంయుత హస్తాల ఉత్పత్తియే. అయినప్పటికీ, రెండేసి హస్తాల కలయికవలన అధిదేవతలు మాత్రం వేరు వేరుగా ఉన్నారు.

టీక : 'గ్రంథాంతరే' అంటూ నీడాలో మూడు పాదాలు (428-29 శ్లో) అధికంగా ఉన్నాయి.

1. అంజలి హస్తం :



వతాకతలయోః యోగా దంజలిః కర ఈరితః ।

దేవతా గురు విప్రాణాం నమస్కారే వ్యనుక్రమాత్ ॥ 455

కార్యః శిరోముఖోరస్థో వినియోజ్యోఽంజలి ర్బుధైః ।

అర్థం : వతాకతలయోః యోగాత్, అంజలిః కర

ఈరితః = రెండు పతాక హస్తములయొక్క, అరచేతుల కలియిక వలన, 'అంజలి హస్తం', చెప్పబడినది.

దేవతా-గురు-విప్రాణాం నమస్కారేషు = దేవతలకు, గురువులకు, విప్రులకు నమస్కారాలు చేయటంలో; బుద్ధైః అంజలిః వినియోజ్యః = బుద్ధులచేత అంజలి హస్తం వినియోగింపదగినది; అనుక్రమాత్, శిరో-ముఖ-ఉరస్థః, కార్యః = (ఇట్లా నమస్కారం చేయటంలో అంజలి హస్తం) క్రమంగా శిరస్సునందు, ముఖమునందు, ఉరమునందు ఉండునట్లుగా చేయవలెను (= అనగా చేతులు-దేవతలకు నమస్కరించేటప్పుడు తలమీదను, గురువులకు నమస్కరించేటప్పుడు ముఖంమీదను, బ్రాహ్మణులకు నమస్కరించేటప్పుడు రొమ్ముమీదను ఉండవలెను).

తాత్పర్యం : రెండు పతాక హస్తాలయొక్క అరచేతుల కలియికవలన 'అంజలి హస్తం' ఏర్పడుతుంది.

దేవతలకు గురువులకు విప్రులకు నమస్కరించటంలో ఇది వినియోగపడుతుంది. అంటే ఈ అంజలిహస్తం దేవతలకు- నమస్కరించేటప్పుడు తలమీదను, గురువులకు నమస్కరించేటప్పుడు ముఖంమీదను, బ్రాహ్మణులకు నమస్కరించేటప్పుడు రొమ్ముమీదను ఉండవలెను.

టీక : భరతముని చెప్పిన అంజలి హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే. అయితే అరచేతులు రెండూ కలియాలని ఇందులో స్పష్టం చేయబడింది.

వేరే గ్రంథంలో అంజలి హస్తం :

పతాక హస్త తలయోస్సంక్లేషో యత్ర జాయతే || 456

త మాహా రంజలిం హస్తం క్షేత్రపాలో ఒధిదేవతా ।

ప్రణామే వినయే తాలమాతే శంకునిరూపణే || 457

కింకరోపితివచనే ద్యానే చాంజలి రుచ్యతే ।

అర్థం : పతాక హస్తకలయోః, సంశ్లేః, యత్రజాయతే
= రెండు పతాక హస్తములందలి అరచేతుల, కలయిక, ఎచ్చట
జరుగుతుందో; తమ్, అంజలిహస్తా, ఆహుః = దానిని 'అంజలి
హస్తా' అని చెబుతారు; క్షేత్రపాలః, అధిదేవతా = క్షేత్రపాలుడు,
అధిదేవత.

ప్రణామే, వినయే, తాలమూతే, శంఖునిరూపణే = నమస్క
రించటం, వినయంతో వంగటం, తాళంవేయటం, శివస్వరూపాన్ని
నిరూపించటం; కింకరోమి-ఇతివచనే, ధ్యానే(చ) = ఏమిచేయుదును
(కింకరుడను-నీడా) అని చెప్పటం, ధ్యానం; - ఈ అర్థాలను ప్రద
ర్శించటంలో; అంజలిః, ఉచ్యతే = అంజలి (హస్తం), చెప్పబడు
తున్నది.

తాత్పర్యం : పతాక హస్తమందలి అరచేతులు కలిస్తే,
అది పతాక హస్తం అని చెబుతారు,

నమస్కరించటం, వినయంతో వంగటం, తాళంవేయటం,
ఏమిచేయుదును లేదా సేవకుడను అని చెప్పటం, ధ్యానం — వీటి
అర్థాలను నిరూపించటంలో అంజలిహస్తా తగును.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన అంజలి హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

2. కపోత హస్తం :



కపోతః సకరో జ్ఞేయః శ్లిష్ట హస్తాగ్రపార్శ్వతః ॥ 458

ప్రణామే గురసంభాషా వినయాంగీకృతివ్యయమ్ ।

అర్థం : సకరం = ఆ, అంజలి, హస్తం ; మూల-అగ్ర-
పార్శ్వతః, శ్లిష్టః = మొదలు, చివర, ప్రక్కల కలిసి ది (అయితే
అది); కపోతః; జ్ఞేయః = 'కపోత (హస్తం)' అని తెలియవలెను.

అయమ్, ప్రణామే, గురు సంఖాపా - వినయాంగీకృతిషు = ఇది (= ఈ హస్తం), ప్రణామం (ప్రమాణం-నీడా), గురువుతో సంఖాపించటం, వినయ పూర్వకంగా అంగీకరించటం-అనే అర్థము లందు (ప్రయుక్తమవుతుంది) కపోతం = పావురం).

తాత్పర్యం : అంజలి హస్తమందలి మొదలు, చివర, ప్రక్కలు (ఆ మూలాగ్రంగా-ఘోష్) కలిస్తే, అది కపోత హస్తం అవుతుంది. (అంజలి హస్తమందలి రెండు అరచేతులు దూరం-కావటం చేత మొగ్గ ఆకారం ఏర్పడుతుంది).

ప్రణామం లేదా ప్రమాణ , గురువుతో సంఖాపించటం, వినయ పూర్వకంగా అంగీకరించటం — వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో కపోత హస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలోని కపోత హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే. అయితే నా. శా. లో పార్శ్వభాగాలు కలియాలని ఉంటే, ఇచ్చట - మొదలు, చివర, పార్శ్వభాగాలు కలియాలని ఉన్నది.

నిర్వచనం ఉన్న పాదం ఘోష్ పాఠంలో క్రింది విధంగా ఉంది :

కపోతో ఒసౌ కరో యత్ర శ్లిష్టా ఒఒ మూలాగ్రపార్శ్వకః ।

వేరే గ్రంథంలో కపోత హస్తం :

అంజలే రంతరం యత్ర జాయతే విరశీకృతమ్ ॥ 459

న భవేత్ కపోతాఖ్యః చిత్రసేకః ఒధిదేవతా ।

అంగీకారే నారితేక-పూగ-హింతాకపాశిషు ॥ 460

కదశీతునుమే శీతే వినతే వస్తునంగ్రహే ।

సంపుటే మాతులుంగే చ కపోతో వినియుజ్యతే ॥ 461

అర్థం : అంజలే అంతరం, యత్ర విరశీకృతమ్ జాయతే = అంజలి హస్తమందలి చేతుల మధ్య ఎడం ఎక్కడ ఏర్పడుతుందో

(అక్కడ) ; సః కపోత-అఖ్యః భవేత = అది (= ఆ హస్తం) 'కపోతం' అనే పేరుగలది, అవుతుంది; అధిదేవతా చిత్రసేనః = అధిదేవత, చిత్రసేనుడు.

అంగీకారే, నారికేళ-పూగ-హింతాళ పాళిషు = అంగీకారం, కొబ్బరి-పోక-హింతాళపు వరుసలు ; కదళీ కుసుమే, శీతే, వినతే, వస్తు సంగ్రహే = అరటి పూవు, చలి, వినయం, వస్తువులను సంగ్రహించటం ; సంపుటే, మాతులుంగే (చ) = సంపుటం, మాదీఫలం ; — ఈ అర్థాలను ప్రదర్శించటంలో ; కపోతః, వినియుజ్యతే = కపోత హస్తం, వినియోగపడుతున్నది.

తాత్పర్యం : అంజలి హస్తమందలి అరచేతుల మధ్య ఎదం ఏర్పడితే, అది కపోత హస్తం అవుతుంది. చిత్రసేనుడు అది దేవత.

అంగీకారం, కొబ్బరి-పోక-హింతాళపు వరుసలు, అరటి పూవు, చలి, వినయం, వస్తువులను సంగ్రహించటం, సంపుటం, మాదీఫలం — ఈ ఆర్థములందు కపోత హస్తం తగును.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన కపోత హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

3. కర్కట హస్తం :



అన్యోన్యస్యాంతరే యత్రాంగుల్కో నిస్సృత్యహస్తయోః ।

అంతర్పహిర్వా వర్తంతే కర్కటః సోఽభిధీయతే ॥

462

సమూహగమనే తుందర్శనే శంఖపూరణే ।

అంగానామోటనే శాఖోన్నమనే చ నియుజ్యతే ॥

463

అర్థం : యత్ర, హస్తయోః, అంగుల్యః, అన్యోవ్యస్య - అంతరే, నిఃస్సృత్య = ఎచ్చట, హస్తమందలి, (వ్రేళ్ళ సందున) వ్రేళ్ళు, పరస్పరం, దూరి ఉంటాయో; అంతః, బహిఃవా, వర్తంతే = వెలికి గాని, లోపలకు (అరచేయి వైపు) గాని ఉంటాయో; సః, కర్కటః, అభిధీయతే = అది (= ఆ హస్తం) 'కర్కట (హస్తం)' (అని) చెప్పబడుతున్నది (కర్కటం = ఎండ్రకాయ).

సమూహ-ఆగమనే, తుందదర్శనే, శంఖపూరణే = సమూహం రావటం (సమూహదర్శనే = సమూహమును చూపటం లేదా చూడటం-నీడా), లావై నదానిని (పొట్టను-హోప్) చూపటం, శంఖం = పూరించటం; అంగానాం మోటనే, శాఖా-ఉన్నమనే (చ) = ఒడలు విరుచు కొనటం, చెట్టు కొమ్మ వంచటం; — ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో; నియుజ్యతే = (ఈ హస్తం) నియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : కపోత హస్తములందలి వ్రేళ్ళ సందున వ్రేళ్ళు దూర్చి, వెలుపలికి గానీ, లోపలికి గానీ వచ్చేటట్లు చేస్తే అది కర్కట హస్తం అవుతుంది.

సమూహం రావటం లేదా చూడటం, లావై నదానిని లేదా పొట్టను చూపటం, శంఖం పూరించటం, ఒడలు విరుచు కొనటం, చెట్టు కొమ్మ వంచటం — వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో కర్కట హస్తం చెల్లుతుంది.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలోని కర్కట హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

వేరే గ్రంథంలో కర్కట హస్తం :

హిరణ్మయ భాంగుశీరంద్ర సంక్లేషే కర్కటో భవేత్ ।

అస్యాధిదైవతం విష్ణు మాదిదేవం విదు ర్బుధాః ॥

464

విలాపే జృంభణే మాతే కర్కటే శంఖపూరణే ।

అంగుళి మోటనే శ్రీజాం కర్కటో వినియుజ్యతే ॥

465

అర్థం : ఊర్జనాభ-అంగుళీ రంధ్ర సంశ్లేషే = ఊర్జనాభ హస్తంలో ఒక చేతివ్రేళ్ళు ఇంకొక చేతి వ్రేళ్ళ నందున చొప్పించితే 'అది'; కర్కటః, భవేత్ = 'కర్కట (హస్త)ం' అవుతుంది; అస్య-అధిదైవతం. ఆదిదేవం విష్ణుం, బుధాః విదుః = దీనియొక్క, అధిదేవతను, ఆదిదేవుడైన విష్ణువని బుధులు ఎరుగుదురు.

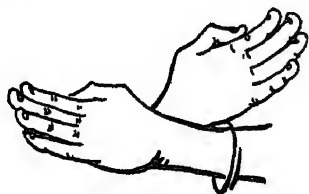
విలాపే, జృంభణే, మాతే, కర్కటే, శంఖపూరణే = విలపించటం, ఆవులింత, కొట్టటం (బరువుగా శ్వాసపీల్చటం-స్వామి), ఎండ్రకాయ, శంఖాన్ని పూరించటం - అనే అర్థములందు; స్త్రీణాం, అంగుళీమోటనే = స్త్రీలు, మెటికలు విరవటంలో; కర్కటః, వినియుజ్యతే = కర్కట (హస్త)ం, వినియోగపడుతుంది.

తాత్పర్యం : ఊర్జనాభ హస్తంయొక్క వ్రేళ్ళ నందులందు రెండవ చేతియొక్క వ్రేళ్ళను చొప్పించితే, అది 'కర్కట హస్తం' అవుతుంది. అధిదేవత అదిదేవుడైన విష్ణువు.

విలపించటం, ఆవులింత, కొట్టటం లేదా బరువుగా శ్వాస పీల్చటం, ఎండ్రకాయ, శంఖాన్ని పూరించటం స్త్రీలు మెటికలు విరవడం - వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో కర్కట హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన కర్కట హస్త నిర్వచనంతో, ఇది సరిపోతున్నది.

4. స్వస్తిక హస్తం :



4 అద

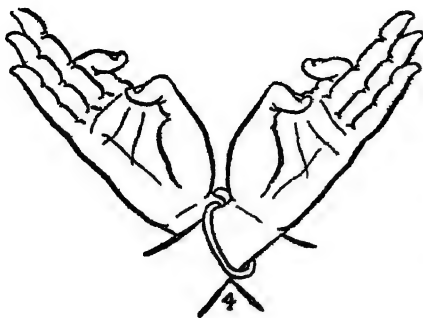
పతాకయోః నన్నియ క్త కరయోర్మణి
బంధయోః ।

సంయోగేన స్వస్తికాఙ్గో మకరాగ్ధే నియు
జ్యతే ॥

466

తయవాదే వివాదే చ కిర్తనే స్వస్తికో భవేత్ ।

అర్థం : పతాకయోః, సన్నియుక్త-కరయోః, మణి
బంధయోః, సంయోగేన = దగ్గరకు చేరిన రెండు పతాక హస్త
ములయొక్క, మణికట్టులు (అడ్డంగా) కలిస్తే: స్వస్తిక-ఆఖ్యః =
స్వస్తికం అనే పేరుగల (హస్తం అవుతుంది).



మరక-అర్థే నియుజ్యతే =
(ఇది) మొసలి అనే అర్థమందు
నియుక్తమవుతున్నది; భయ
వాదే, వివాదే(చ), కీర్తనే =
భయంతో మాటాడటం, వివాద
పడటం, పొగడటం - అనే
అర్థములందు; స్వస్తికః,
భవేత్ = స్వస్తిక (హస్తం)
అవుతుంది.

తాత్పర్యం : రెండు పతాక హస్తాలు మణికట్టులవద్ద అడ్డంగా
కలిస్తే అది స్వస్తిక హస్తం అవుతుంది.

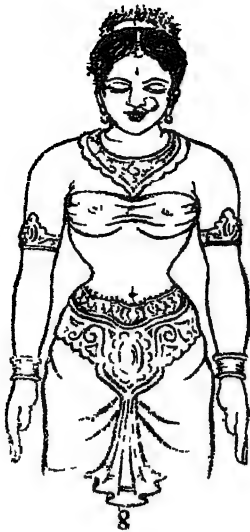
మొసలి, భయంతో మాటాడటం, వివాదపడటం, పొగ
డటం - ఈ అర్థములందు స్వస్తిక హస్తం తగును.

టీక : రెండు అరాల హస్తాలు మణికట్టుల వద్ద, వామ
పార్శ్వంలో ఉత్తానంగా కలియాలన్న నాట్యశాస్త్ర నిర్వచనం
దీనికి ఖిన్నంగా ఉంది.

ఇచ్చటి చివరి పాదం నీడాపాథంలో లేదు.

దీనికి గ్రంథాంతర నిర్వచనాదులు లేవు.

5. దోలాహస్తం :



పతాకావూడు దేశస్థా దోలాహస్తో² యము
చ్యతే॥ 467

నాట్యరంభే ప్రయోక్తవ్య ఇతి నాట్యవిదో³
విదుః ।

అర్థం : పతాకే, ఊరుదేశస్థా = రెండు పతాక హస్తాలు, తొడలమీద ఉంటే; అయం, దోలాహస్తః, ఉచ్యతే = అది, 'దోలాహస్తం' (అని), చెప్పబడుతున్నది.

నాట్య-ఆరంభే, ప్రయోక్తవ్యః, ఇతి = (ఈ హస్తం) నాట్య ప్రారంభమందు, ప్రయోగింపదగినది, అని; నాట్యవిదో, విదుః = నాట్యవేత్తలు, ఎరుగుదురు.

తాత్పర్యం : రెండు పతాక హస్తాలు వ్రేలాడుతూ తొడల మీద ఉంటే అది 'దోలాహస్తం' అవుతుంది.

దీనిని నాట్య ప్రారంభమందు ప్రయోగించవలెనని నాట్య వేత్తలకు తెలుసును.

టీక : 'దోల' అని నాట్యశాస్త్ర పాఠం. అంసములు (= భుజముల మూపులు) వదులుగా ఉండవలెనని అచ్చట అధికంగా చెప్పబడింది. కాగా నాట్యశాస్త్రంలోని దోలాహస్త నిర్వచనం, ఇదీ ఒక్కటే.

నిర్వచన పాదం మోష్ పాఠంలో ఇట్లా ఉంది :
పతాక ఊరూదేశస్థే డోలాహస్తోఽయమిష్యతే ।

వేరే గ్రంథంలో డోలాహస్తం :

పతాకౌ పార్శ్వగౌ డోలా భారతీ తస్య దేవతా ॥

468

మోహ మూర్ఖా మదాలస్య-విలాసాదిషు కీర్తితః ।

అర్థం : పతాకౌ, పార్శ్వగౌ, డోలా = పతాక హస్తాలు
రెండు ప్రక్కలలో ఉన్నవి అయితే (అది) డోలాహస్తం (అవు
తుంది); తస్య, దేవతా, భారతీ = దీని, అధిదేవత, భారతి.

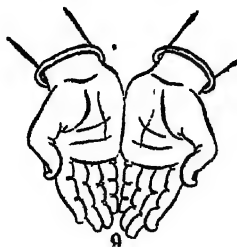
మోహ, మూర్ఖా, మద, ఆలస్య, విలాస-ఆదిషుకీర్తితః =
మోహం, మూర్ఖ, మదం, ఆలస్యం, విలాసం మొదలగు అర్థము
లందు (ఈ హస్తం) కీర్తింపబడినది (= వినియోగపడుతుంది).

తాత్పర్యం : రెండు పతాక హస్తాలు ప్రక్కలందు వ్రేలా
డితే, అది డోలాహస్తం అవుతుంది. అధిదేవత భారతి.

మోహం, మూర్ఖ, మదం, ఆలస్యం, విలాసం మొదలగు
అర్థములందు డోలాహస్తం తగును.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన డోల నిర్వచనం, ఈ నిర్వ
చనం ఒక్కటే. అయితే వినియోగాలు మాత్రం నాట్యశాస్త్రం
లోని వినియోగాలకు సన్నిహితంగా ఉన్నాయి.

6. పుష్పపుట హస్తం :



సంశ్లిష్టా సర్పశీర్షా చేత్ తవేత్ పుష్పపుటః కరః॥ 469

నీరాజనాపిదౌ వారిపలాదిగ్రహణే తథా ।

సంధ్యా యా మర్త్యదానే చ మంత్రపుష్పే

నియుజ్యతే॥ 470

అర్థం : సర్పశీర్షా, సంశ్లిష్టాచేత్ = (ఒక ప్రక్కగా) రెండు సర్పశీర్ష హస్తాలు, (చిటికెనవేళ్ళు, మణికట్టులు సన్నిహితములగు నట్లుగా) కలిస్తే, (అవి); పుష్పపుటకరః తవేత్ = 'పుష్పపుట హస్తం' అవుతుంది.

నీరాజనాపిదౌ, వారి పల-ఆదిగ్రహణే (తథా) = కర్పూర హారతి ఇవ్వటం, నీళ్ళు పండ్లు మొదలగు వానిని తీసుకొనటం (జాల-ఫలాది గ్రహణే = పిల్లలు పండ్లు మొదలగునవి గ్రహించటం-నీడా; స ధ్యా యామ్, అర్ఘ్యదానే (చ). మంత్రపుష్పే = సంధ్యా సమయం, సంధ్యాసమయమందు చేసే అర్ఘ్యప్రదానం, మంత్ర పుష్పం; ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో; నియుజ్యతే = (ఈ పుష్ప పుట హస్తం) నియుక్తమవుతున్నది. (పుష్పపుటం = పూలబుట్ట).

తాత్పర్యం : చిటికెనవేళ్ళు, మణికట్టులు సన్నిహితములగు నట్లుగా రెండు వతాక హస్తాలు కలిస్తే అది 'పుష్పపుట హస్తం' అవుతుంది.

కర్పూరహారతి ఇవ్వటం, నీళ్ళు-పండ్లు లేదా పిల్లలు పండ్లు మొదలగువాటిని గ్రహించటం, సంధ్యా సమయం, అర్ఘ్యప్రదానం లేదా సంధ్యా సమయమందుచేసే అర్ఘ్యప్రదానం - ఈ అర్థములందు పుష్పపుట హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలోని పుష్పపుట నిర్వచనం, ఇదీ ఒక్కటే.

వేరే గ్రంథంలో పుష్పపుట హస్తం :

సర్ప శీర్షస్య పార్శ్వే తు అవరః సర్పశీర్షకః ।

దృతః పుష్పపుటాఖ్యః స్వాదదీశః కిన్నరేశ్వరః ॥ 471

సుమ-ధాన్య-ఫలాదీనామర్పణే గ్రహణే తథా ।

అర్ఘ్యదానే పుష్పపుటః కీర్తితో భావకోవిదైః ॥ 472

అర్థం : సర్పశీర్షస్య పార్శ్వే(తు), అవరః సర్పశీర్షకః, దృతః = (ఒక) సర్పశీర్ష హస్తం యొక్క ప్రక్క ఇంకొక సర్ప శీర్ష హస్తాన్ని ధరిస్తే (=చేర్చటంవల్ల); పుష్పపుట - ఆఖ్యః, స్వాత్ = పుష్పపుట (హస్తం) అనే పేరుగలది, ఏర్పడుతుంది; అధీశః, కిన్నర-ఈశ్వరః = అధిదేవత, కిన్నరేశ్వరుడు.

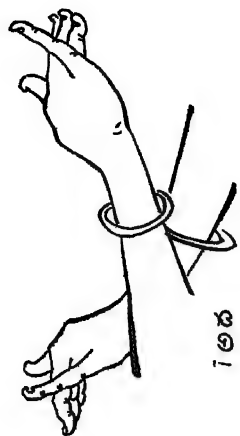
సుమ-ధాన్య-ఫల-ఆదీనాం-అర్పణే, గ్రహణే (తథా) = పువ్వులు, ధాన్యం, పండ్లు మొదలగువాటిని ఇవ్వటం, పుచ్చుకొనటం - అనే అర్థములందు; అర్ఘ్యదానే = అర్ఘ్య ప్రదానంలో; భావకోవిదైః, పుష్పపుటః, కీర్తితః = భావకోవిదులచేత, పుష్పపుట హస్తం కీర్తింపబడినది.

తాత్పర్యం : ఒక సర్పశీర్ష హస్తం ప్రక్కన ఇంకొక సర్ప శీర్ష హస్తాన్ని చేర్చితే, అది 'పుష్పపుట హస్తం' అవుతుంది. కిన్నరేశ్వరుడు అధిదేవత.

పువ్వులు ధాన్యం పండ్లు మొదలగువాటిని అర్పించటం, వాటిని పుచ్చుకొనటం, అర్ఘ్యప్రదానం - ఈ అర్థములందు పుష్పపుట హస్తం వినియోగపడుతుందని భావకోవిదులు చెప్పినారు.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన పుష్పపుట హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

7. ఉత్సంగ హస్తం :



అన్యోన్య బాహు మూలస్థౌ మృగశీర్ష కరౌ యది ।
ఉత్సంగహస్తః స జ్ఞేయౌ భరతాగమవేదిభిః ॥ 478

అలింగనే చ లజ్ఞాయా మంగదాది ప్రదర్శనే ।
బాలానాం శిక్షణే దాయముత్సంగో యుజ్యతే
కరః ॥ 474

అర్థం : మృగశీర్ష కరౌ, అన్యోన్య బాహుమూలస్థౌ, యది = రెండు మృగశీర్ష హస్తాలు, పరస్పరం బాహుమూలము లందు (బాహుదేశస్థౌ = బాహువులందు-నీడా) ఉన్నవి, అయితే; సః, ఉత్సంగహస్తః = అది (= ఆహస్తం), 'ఉత్సంగ హస్తం' (అని); భరతాగమవేదిభిః, జ్ఞేయః = నాట్య వేదవేత్తలచేత, తెలిసి కొనదగినది (ఆ హస్తం భరత వేదమందు ఉత్సంగము అనే పేరు గల హస్తంగా కీర్తింపబడినది-నీడా).

అలింగనే(చ), లజ్ఞాయాం, అంగద-అది ప్రదర్శనే, బాలానాం శిక్షణే(చ) = కౌగిలింత, సిగ్గు, భుజకీర్తులు మొదలగు వాటిని చూపటం, బాలురను శిక్షించటం - అనే అర్థములందు; ఉత్సంగః కరః, యుజ్యతే = ఉత్సంగహస్తం, నియుక్తమవుతున్నది (ఉత్సంగం = ఒడి).

తాత్పర్యం : రెండు మృగశీర్ష హస్తాలు పరస్పరం బాహు మూలములందు లేదా బాహువులందు ఉంటే, అది 'ఉత్సంగ హస్తం' అవుతుంది.

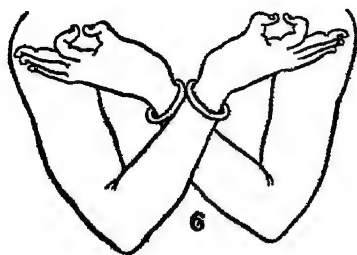
అలింగనం, సిగ్గు, భుజకీర్తులు మొదలగువాటిని చూపటం,

జాలురను శిఙ్గించటం - ఈ అర్థములందు ఉత్సంగహస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలో - ఉత్తానంగా ఉన్న రెండు అరాల హస్తాలు ఉత్సంగ హస్తం అవుతాయని చెప్పబడింది.

నిర్వచనంలోని రెండవ పాదం నీడా పాతంలో ఇట్లా ఉంది: ఉత్సంగ నామాహస్తోఽయం కీర్తితో భరతాగమే।

వేరే గ్రంథంలో ఉత్సంగ హస్తం :



అరాశా స్వస్తికస్కంధా వత్సంగ
స్తదదీశ్వరః ।

గౌతమ వినియోగ స్తు లజ్జాయాం
పరిరంభణే ॥ 475

అంగీకారే చ శీతే చ సాధ్వర్థే
కుచగోపనే ।

ఏవమాదిషు యుజ్యంతే ఉత్సంగకరభావనా ॥ 476

అర్థం. అరాశా, స్వస్తికస్కంధా, ఉత్సంగః = రెండు అరాల హస్తాలు, మూపుల యందు స్వస్తికం కావటం (= స్వస్తిక ఆకారంగా ఏర్పడటం) వల్ల, 'ఉత్సంగ హస్తం' (అవుతుంది); తత్ - అధీశ్వరః, గౌతమః = దాని అధిదేవత, గౌతముడు.

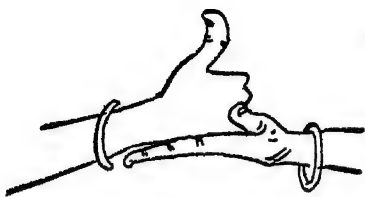
లజ్జాయాం, పరిరంభణే = సిగ్గు, కౌగిలింత అనే అర్థము లందు; వినియోగః (చ) = (దీక్షి) వినియోగం; అంగీకారే (చ), శీతే, సాధు. అర్థే, కుచగోపనే, ఏవ ఆదిషు = అంగీకారం, చలి, మేలు అనటం, కుచములను కప్పకొనటం మొదలైన అర్థములందు; ఉత్సంగకర భావనా = ఉత్సంగ హస్తం యొక్క భావన (చేయబడినది).

తాత్పర్యం : జాహువుల మూపులందు రెండు అరాల హస్తాలు స్వస్తికంగా ఉంటే, అది ఉత్సంగ హస్తం అవుతుంది. గౌతముడు అధిదేవత.

సిగ్గు, కౌగిలిత, అంగీకారం, చలి, మేలు అనటం, కుచ ములను కప్పుకొనటం మొదలగునవి — ఈ అర్థములందు ఉత్సంగ హస్తం భావింపబడినది.

టీక : నాట్య శాస్త్రంలోని ఉత్సంగ హస్త నిర్వచనం, ఇది ఒక్కటే.

8. శివలింగ హస్తం :



8 అద

వామే అర్థచంద్రే విన్యస్తః శిఖరః
శివలింగకః ।

వినియోగ స్తు తస్యైవ శివలింగ
ప్రదర్శనే ॥ 477

అర్థం : అర్థచంద్రే వామే, శిఖరః విన్యస్తః, శివలింగకః = అర్థచంద్ర హస్తంగా ఉన్న ఎడమ చేతిలో, శిఖర హస్తం (గా ఉన్న కుడిచేతిని) ఉంచితే, 'శివలింగ (క) హస్తం' (అవుతుంది).

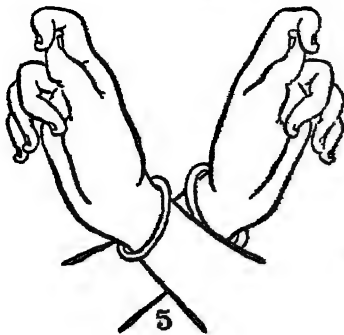
శివలింగ ప్రదర్శనే ఏవ తస్య వినియోగః (తు) = శివలింగ ప్రదర్శన మందే (దర్శనే = చూపించుట యందే - ఘోష్), దాని యొక్క వినియోగం

తాత్పర్యం : అర్థచంద్ర హస్తంగా ఉన్న ఎడమ చేతియందు (కుడి) శిఖర హస్తాన్ని ఉంచితే, అది 'శివలింగ (క) హస్తం' అవుతుంది.

శివలింగమును ప్రదర్శించటంలో ఇది వినియోగపడుతుంది.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలో ఈ హస్తం లేదు.

9. కటకావర్ధన హస్తం :



కటకాముఖయోః పాణ్యోః స్వస్తికా
న్మణిబంధయోః :
కటకావర్ధనాఖ్యః స్యా దితి నాట్యవిదో
విదుః ॥ 478

పట్టాభిషేకే పూజాయాం వివాహశిషి
యుజ్యతే ।

అర్థం : కటకాముఖయోః, పాణ్యోః = రెండు కటకాముఖ హస్తాలయొక్క; మణిబంధయోః స్వస్తికాత్ = మనికట్టుల వద్ద స్వస్తికం కావటం వలన; కటకావర్ధన-ఆఖ్యః, స్యాత్ = 'కటకావర్ధనం' అనే పేరుగలది, అవుతుంది; ఇతి, నాట్యవిదః, విదుః = అని, నాట్యవేత్తలు తెలిసికొందురు.

పట్టాభిషేకే, పూజాయాం, వివాహ-ఆశిషి = పట్టాభిషేకం, పూజ, పెండ్లి దీవన (వివాహశిషి = పెండ్లి మొదలగు వాటియందు-ఘోష) - అనే అర్థములందు : యుజ్యతే = (కటకావర్ధన హస్తం) తగును.

తాత్పర్యం : రెండు కటకాముఖ హస్తాలు మణికట్టుల వద్ద స్వస్తికం కావటం వలన 'కటకావర్ధన హస్తం' ఏర్పడుతుందని నాట్యవేత్తలు ఎరుగుదురు.

పట్టాభిషేకం, పూజ, పెండ్లి దీవన లేదా పెండ్లి మొదలగు నవి — ఈ అర్థములందు కటకావర్ధన హస్తం తగును.

టీక : నాట్యశాస్త్ర-సంగీతరత్నావళిములందు ఈ హస్తం పేరు 'కటకావర్ధమానకం'. నాట్యశాస్త్ర నిర్వచనంతో ఈనిర్వచనం సరిపోతున్నది.

వేరే గ్రంథంలో కటకావర్ధన హస్తం :

కటకావర్ధనాఖ్యః స్వాత్ స్వస్తికౌ కటకాముఖౌ ॥ 479

తస్యదేవో యక్షరాజో భావజ్ఞః శ్చ నిరూపితః ।

వినియోగో విచారే చ శృంగారే కోపసాంత్యనే ॥ 480

ఐక్కిణీనటనే దండలాస్యే భవతి నిశ్చయే ।

అర్థం : కటకాముఖౌ, స్వస్తికౌ = రెండు కటకాముఖ హస్తాలు, స్వస్తికం అయితే; కటకావర్ధన-అఖ్యః, స్వాత్ = కటకావర్ధనం అనే పేరుగలిది, అవుతుంది; తస్యదేవః, యక్షరాజః = దానికి అధిదేవత, యక్షరాజు (అశ్వి); భావజ్ఞః (చ), నిరూపితః = భావవేత్తల చేత నిరూపితమైనది.

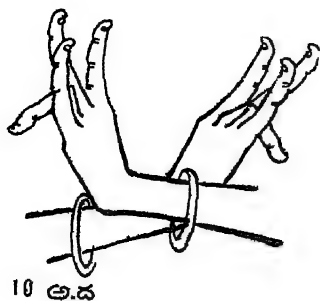
విచారే(చ), శృంగారే, కోపసాంత్యనే, ఐక్కిణీ నటనే, దండలాస్యే, నిశ్చయే = విచారం, శృంగారం, కోపం శాంతింపజేయటం, ఐక్కిణీనటనం, దండలాస్యం (=కోలాటం), నిశ్చయం - అనే అర్థములు; వినియోగః, భవతి = వినియోగం, అవుతుంది (=ఈ హస్తం వినియోగపడుతుంది).

తాత్పర్యం : రెండు కటకాముఖ హస్తాలు స్వస్తికంగా ఉంటే, అది 'కటకావర్ధన హస్తం' అవుతుంది, అధిదేవత యక్షరాజు-ఇట్లా భావవేత్తలచేత నిరూపితమైనది.

విచారం, శృంగారం, కోపం శాంతింపజేయటం, ఐక్కిణీ నటనం, దండలాస్యం. నిశ్చయం — వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో కటకావర్ధన హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన కటకావర్ధన హస్తం, ఇది ఒక్కటే.

10. కర్తరి స్వస్తిక హస్తం :



కర్తరి స్వస్తికాకారా కర్తరిస్వస్తికో
భవేత్ ॥ 481

శాఖాను చాదిశిఖరే వృక్షేషు చ
నియుజ్జితే ।

అర్థం : స్వస్తిక-ఆకారః, కర్తరి=స్వస్తిక ఆకారంగా ఉన్న, రెండు కర్తరిముఖ హస్తాలు; కర్తరి స్వస్తికః, భవేత్ = కర్తరిస్వస్తిక (హస్తం), అవుతుంది.

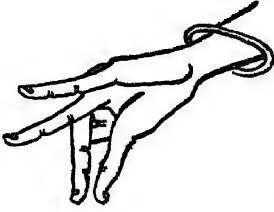
శాఖాను(చ), అదిశిఖరే, వృక్షేషు(చ), నియుజ్జితే = చెట్టు కొమ్మలు, పర్వత శిఖరం, వృక్షాలు (అనే అర్థములందు ఈ హస్తం) నియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : రెండు కర్తరిముఖ హస్తాల స్వస్తికగా ఉంటే అది 'కర్తరి స్వస్తిక హస్తం' అవుతుంది.

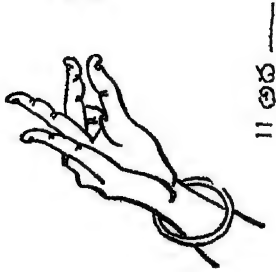
చెట్టు కొమ్మలు, పర్వత శిఖరం, వృక్షాలు - ఈ అర్థము లందు కర్తరిస్వస్తికం తగును.

టీక : ఈ హస్తంనుంచి, భేరుండ హస్తం వరకు-మొత్తం 14 హస్తాలు నాట్యశాస్త్రంలో లేవు.

11. శకట హస్తం :



భ్రమరౌ మధ్య మాంగుష్ఠ ప్రసారాచ్చకతో
భవేత్ ॥ 482



రాక్షసాభినయే ప్రాయః శకతో విని
యుజ్యతే ।

అర్థం : మధ్యమ - అంగుష్ఠ ప్రసారాత్ = నడిమివ్రేలు, బొటనవ్రేలు చాపబడటంవల్ల; భ్రమరౌ, శకటః, భవేత్ = రెండు భ్రమరహస్తాలు, శకట (హస్తం) అవుతాయి.

ప్రాయః రాక్షస-అభినయే = తరచుగా (అయం = ఈ హస్తం-నీడా) రాక్షసులను అభినయించటంలో; శకటః, వినియుజ్యతే = శకట (హస్తం), వినియు క్తమవుతుంది.

తాత్పర్యం : రెండు భ్రమరహస్తాల నడిమివ్రేళ్ళు, బొటన వ్రేళ్ళు ప్రసారితాలైతే; అది 'శకటహస్తం' అవుతుంది.

శకటహస్తం రాక్షసాభినయమందు (తరచుగా) ప్రయుక్తమవుతుంది.

12. శంఖ హస్తం :



శిఖరాంతర్గతాంగుష్ఠ ఇతరాంగుష్ఠ సంగతః ॥ 483

తర్జన్యాద్యా సతః శ్లిష్టాః శంఖ హస్తః ప్రకీర్తితః ।

శంఖాదిషు ప్రయోజ్యోఽయ మిత్యాహ

భరతాదయః ॥ 484

అర్థం : శిఖరాంతర్గత-అంగుష్ఠః = శిఖర హస్తమందలి అంగుష్ఠం ; ఇతరాంగుష్ఠ సంగతః = రెండవ శిఖర హస్తమందలి అంగుష్ఠంతో చేరినది ; తతఃతర్జన్యాద్యాః, శ్లిష్టాః = అట్లే తర్జని మొదలగు వ్రేళ్ళు (అంగుష్ఠంతో) కలిసినవి (కాగా అది) (తర్జన్యా యుత- అశ్లిష్టః = తర్జనితో కూడినది, కాని కలియనిది-ఘోష్) ; శంఖ హస్తః, ప్రకీర్తితః = 'శంఖ హస్తం' (అని) కీర్తించబడింది.

అయం, శంఖాదిషు, ప్రయోజ్యః ఇతి = ఇది, శంఖం మొదలగు వానియందు, ప్రయోగింపదగినది, అని; భరతాదయః ఆహుః = భరతాదులు, చెబుతారు.

తాత్పర్యం : ఒక శిఖర హస్తమందలి అంగుష్ఠం రెండవ శిఖర హస్తమందలి అంగుష్ఠంతో చేరగా, అట్లే తర్జని మొదలగు వ్రేళ్ళు కూడా కలియగా 'శంఖ హస్తం' ఏర్పడుతుంది.

ఈ హస్తం శంఖం మొదలగు వాటియందు వినియోగపడుతుందని భరతాదులు చెప్పినారు.

టీక : 'అశ్లిష్టః' అనే ఘోష్ పాఠం కూడ సమాదరణీయమే.

13. చక్ర హస్తం :



13 అద

యత్రార్థచంద్రా తిర్యక్చావనోన్యతల
సంస్పృశా ।

చక్రహస్తః స విజ్ఞేయః చక్రాగ్రే
వినియుజ్యతే ॥ 485

అర్థం : యత్ర, అర్థచంద్రా, తిర్యక్చావనోన్యతలసంస్పృశా = ఎచ్చట రెండు అర్థచంద్ర హస్తములందలి అరచేతులు అభిముఖంగా కలుస్తాయో (ఎచ్చట), సః, విజ్ఞేయః, చక్రహస్తః - అనీ, 'చక్రహస్తం' (అనీ), తెలియదగినది.

చక్ర-అగ్రే, వినియుజ్యతే = (ఈ చక్ర హస్తం) చక్రం అనే అర్థంలో, వినియుక్తమవుతుంది.

తాత్పర్యం : రెండు అర్థచంద్రహస్తములందలి అరచేతులు అభిముఖంగా కలిస్తే, అది 'చక్రహస్తం' అవుతుంది.

చక్రం అనే అర్థమందు ఈ హస్తం వినియోగపడుతుంది.

14. సంపుట హస్తం :



14 అద

కుంచితాంగుళయశ్చక్రే ప్రోక్షః సంపుట
హస్తకః ।

వస్త్రాద్వాదే సంపుటే చ సంపుటః కర
ఈరితః ॥ 486

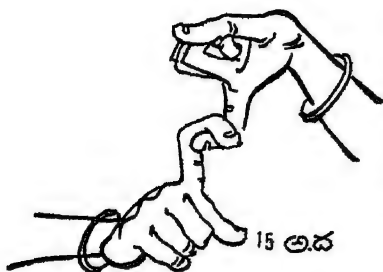
అర్థం : చక్రే, కుంచిత-అంగుళయః = (ముందు చెప్పిన) చక్రహస్తమందలి, అంగుళులు కుంచితాలయితే; సంపుట హస్తకః, ప్రోక్షః = (అది) సంపుట హస్త(క)ం (అనీ) చెప్పబడినది.

వస్తు-అచ్చాదనే, సంపుటే(చ) = వస్తువులను కప్పటం (= దాచటం). సంపుటం (= పెట్టె)-అనే అర్థములందు; సంపుటః కరః, ఈరితః = సంపుటహస్తం, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : చక్రహస్తమందలి అంగుళులు కుంచితములు అయితే అది సంపుట హస్తం అవుతుంది.

వస్తువులను కప్పటం లేదా దాచటం, పెట్టె అనే అర్థము లందు చక్రహస్తం వినియోగపడుతుంది.

15. పాశహస్తం :



సూచ్యం నికుంచితే శ్లిష్టే తర్జన్యా
పాశ ఈరితః ॥

అన్యోన్యకలహే పాశే శృంఖలాయాం
నియుజ్యతే ॥ 487

అర్థం : సూచ్యం, తర్జన్య = (రెండు) సూచీహస్తము లందలి, చూపుడువ్రేళ్ళు; నికుంచితే, శ్లిష్టే = వంగినవి, కలిసినవి (అయితే); పాశ, ఈరితః = పాశ(హస్తం), (అని) చెప్పబడింది.

అన్యోన్యకలహే, పాశే, శృంఖలాయాం = పరస్పర కలహం, త్రాడు, సంకెల-అనే-అర్థములందు; నియుజ్యతే = (ఈ హస్తం) నియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : రెండు సూచీహస్తములందలి చూపుడువ్రేళ్ళు వంగినవి, కలిసినవి అయితే, అది పాశహస్తం అవుతుంది.

పరస్పర కలహం, త్రాడు, సంకెల-అనే అర్థాలలో పాశ హస్తం నియుక్తమవుతుంది.

16. కీలక హస్తం :



16 అ.ద

కనిష్ఠే కుంచితే శ్లిష్టే మృగశీర్షే తు
కీలకః ।

స్నేహే నర్మానులాపే చ కీలకో
వినియుజ్యతే ॥ 488

అర్థం : మృగశీర్షే (తు), కనిష్ఠే, కుంచితే, శ్లిష్టే = రెండు మృగశీర్ష హస్తాలలోని, చిటికెన వ్రేళ్ళు, వంగినవి; కలిసినవి (అయితే అది) ; కీలకః = కీలక (హస్తం) (అవుతుంది).

స్నేహే, నర్మ-అనులాపే (చ) = స్నేహం, ప్రియవచనం - ఈ అర్థములందు ; కీలకః, వినియుజ్యతే = కీలక(హస్తం) వినియుక్తమవుతుంది.

తాత్పర్యం : రెండు మృగశీర్ష హస్తములందలి చిటికెన వ్రేళ్ళు వంగివవి, కలిసినవి అయితే, అది కీలకహస్తం అవుతుంది.

స్నేహం, ప్రియవచనం - ఈ అర్థములందు కీలక హస్తం వినియుక్తమవుతుంది (కీలక హస్తం యొక్క వినియోగం సమ్మతంపబడినది-నీడా).

17. మత్స్య హస్తం:



17 అ.ద

కరవృష్టోపరి న్యస్తో యత్ర హస్తః పతాకికః ।

కించి త్రస్సారితాంగుష్ఠకనిష్ఠే మత్స్యః

నామకః ॥ 489

ఏతస్య వినియోగ స్తు మత్స్యార్థే సమ్మతో
భవేత్ ।

అర్థం : యత్ర, పతాకికః హస్తః = ఎచ్చట, (ఒక) పతాక హస్తం ; కరవృష్ట-ఉపరిన్యస్తః = (రెండవ పతాక) హస్తం యొక్క వెనుక భాగం మీద ఉంచబడినది ; అంగుష్ఠ-కనిష్ఠః, కించిత్, ప్రసారితః = బొటన వ్రేళ్ళు, చిటికెన వ్రేళ్ళు, కొంచెం, చాపబడినవి (కాగా) (అది) ; మత్స్యనామకః = మత్స్యం (అనే) పేరుగలిగి (అవుతుంది).

పతన్య వినియోగః (తు) = దీని యొక్క వినియోగం ; మత్స్య-అర్థే, సమ్మతః భవేత్ = మత్స్యం (= చేప) అనే అర్థము నందు, సమ్మతమైనది (మత్స్యదర్శనే సమ్మతః = చేపను చూపుట యందు సమ్మతించబడినది-హోమ్).

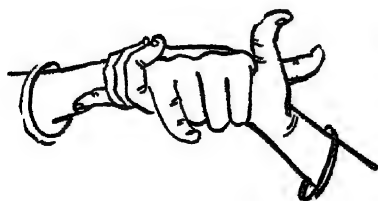
తాత్పర్యం : ఒక పతాక హస్తం మీద ఇంకొక పతాక హస్తాన్ని ఉంచి, బొటన వ్రేళ్ళను చిటికెన వ్రేళ్ళను కొంచెం ప్రసారితం చేస్తే, అది 'మత్స్యహస్తం' అవుతుంది.

ఈ హస్తం మత్స్యం అనే అర్థమందు వినియోగపడుతుంది.

టీక : యత్ర హస్తత్వ ధోముఖః = ఎక్కడ హస్తం అధోముఖం — అని హోమ్ పాఠం.

ఒక అరచేయి అధోముఖం కాగా, దాని మీదిది కూడ అధోముఖమే అవుతుంది. చక్రహస్తమందలి అరచేతులు అభిముఖములుగా కలిస్తే ఈ హస్తమందలి అరచేతులు ఒకదాని మీద ఒకటి కలుస్తాయి.

18. కూర్మహస్తం :



కుంచితాగ్రాంగుః శృక్రే త్యక్తాంగుష్ఠ
కనిష్ఠకః ॥ 490

కూర్మహస్తః స విజ్ఞేయః కూర్మాగ్రే
వినియుజ్యతే ।

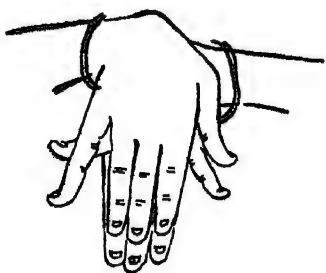
అర్థం : చక్రే = చక్రహస్తంలో; కుంచిత-అగ్ర-అంగుళి (చ) = వంచిన చివరలు గల (మూడు) వ్రేళ్ళు; త్యక్త-అంగుష్ఠ-కనిష్ఠకః = విడిచిపెట్టిన (= చాచిన) బొటన వ్రేళ్ళు, చిటికెన వ్రేళ్ళు (ఉంటే); సః, విజ్ఞేయః, కూర్మహస్తః = అది (= ఆ హస్తం) కూర్మహస్తం అని తెలియదగినది.

కూర్మార్థే వినియుజ్యతే = (ఇది) కూర్మం (= తాబేలు) అనే అర్థంలో వినియుక్తమవుతుంది.

తాత్పర్యం : చక్రహస్తమందలి బొటన వ్రేళ్ళు చిటికెన వ్రేళ్ళు చాచినవి, తక్కిన వ్రేళ్ళు చివరలు వంగినవి అయితే అది కూర్మహస్తం అవుతుంది.

తాబేలు అనే అర్థమందు ఇది వినియోగపడుతుంది.

19. వరాహ హస్తం :



19 అద

మృగశీర్షే త్వన్యతరే స్వోపర్యేకః స్థితే
యది || 491

కనిష్ఠాంగుష్ఠయో ర్కోగా ద్వరాహఃకర
ఈరితః ।

ఏతస్య వినియోగః స్యాత్ వరాహార్థ
ప్రదర్శనే || 492

అర్థం : మృగశీర్షే(తు), అన్యతరే స్వ-ఉపరి-ఏకః స్థితే, యది = రెండు మృగశీర్ష హస్తాలు, ఒకదానిమీద ఇంకొకటి ఉండగా; కనిష్ఠ - అంగుష్ఠయోః, యోగాత్ = చిటికెన వ్రేళ్ళు, బొటన వ్రేళ్ళు, (పరస్పరం) కలియటంవల్ల; వరాహః కరః, ఈరితః = వరాహహస్తం, చెప్పబడినది.

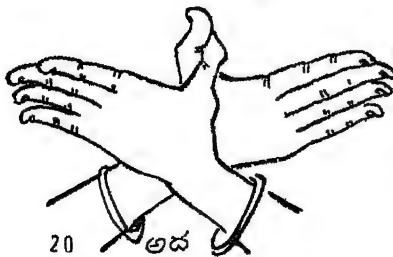
వరాహ-అర్థ ప్రదర్శనే = వరాహం అని తెలియజెప్పటంలో; ఏతస్య వినియోగః స్యాత్ = దీనియొక్క వినియోగం అవుతుంది (= ఇది వినియోగపడుతున్నది).

తాత్పర్యం : రెండు మృగశీర్ష హస్తాలు ఒకదానిమీద ఒకటి ఉండగా, చిటికెనవ్రేళ్ళు బొటనవ్రేళ్ళు పరస్పరం కలిస్తే అది వరాహహస్తం అవుతుంది.

వరాహం అనే అర్థమందు ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : 'మృగశీర్షే త్వన్మకరస్తేన శ్లిష్టస్థితః' - అని నీడా పాఠం. ఒక మృగశీర్ష హస్తంమీద ఇంకొక మృగశీర్ష హస్తం ఉంచినప్పుడు, ఒకచేతి బొటనవ్రేలు రెండవచేతి చిటికెనవ్రేలితోను, ఆ చేతి చిటికెనవ్రేలు రెండవచేతి బొటనవ్రేలితోను కలుస్తాయి. అందుచేత 'శ్లిష్టస్థితః' (=కలిసి ఉంటాయి) అన్న నీడా పాఠమే అర్థవంతం కాగలదు.

20. గరుడ హస్తం :



తిర్యక్తలస్థితా వర్దచంద్రా వంగుష్ఠ
యోగతః ।

గరుడో గరుడార్థే చ యజ్ఞశ్రే
భరతాగమే ॥ 498

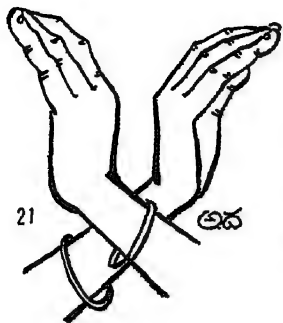
అర్థం : అంగుష్ఠయోగతః అర్దచంద్రా = రెండు బొటన వ్రేళ్ళు కలిసేటట్లుగా రెండు అర్దచంద్రహస్తాలు; తిర్యక్తలస్థితా = ఒక అరచేతి మీద ఇంకొక అరచేయి అడ్డంగా ఉంచినప్పుడు; గరుడ = (అది)గరుడ (హస్తం) అవుతుంది.

భరతాగమే = భరత వేదమందు; గరుడార్థే(చ), యజ్ఞశ్రే = గరుడుడు అనే అర్థమందు, నియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : రెండు బొటనవ్రేళ్ళు కలిసేటట్లుగా రెండు అర్దచంద్ర హస్తాలను - ఒక అరచేతి మీద ఇంకొక అరచేయి ఉండే టట్లుగా - పడితే, అది గరుడ హస్తం అవుతుంది.

గరుత్మంతుడు అనే అర్థమందు ఇది తగును అని భరతవేద మందు చెప్పబడినది.

21. నాగబంధ హస్తం :



సర్పశీర్షా స్వస్తికాచేత్ నాగబంధ ఇతీరితః ।

ఏతస్య వినియోగస్తు నాగబంధే హి సమ్మతః॥ 494

భుజంగదంపతీభావే నికుంజానాం చ దర్శనే ।

అధర్వణస్యమంత్రేషు యోజ్యో తరత

కోవిదైః ॥ 495

అర్థం : సర్పశీర్షా స్వస్తికాచేత్ = రెండు సర్పశీర్ష హస్తాలు స్వస్తికంగా ఉంటే (అది); (సర్పశీర్ష స్వస్తికంచ = ఒక సర్పశీర్ష హస్తం ఒక స్వస్తిక హస్తం కలిస్తే-ఘోష్); నాగబంధః, ఇతి, ఈరితః = నాగబంధ (హస్తం), అని చెప్పబడినది.

ఏతస్య వినియోగః (తు) = దీని యొక్క వినియోగం; నాగ బంధే (హి) సమ్మతః = నాగబంధమునందు అంగీకరించబడినది (నియుజ్యతే = నియుక్తమైనది-నీడా, (ఇంకా ఈ హస్తం)-భుజంగ దంపతీభావే = పాముల జంట అనే భావమందు; నికుంజానాం (చ) దర్శనే = పొదరిక్కు చూపటంలో; అధర్వణస్య మంత్రేషు = అధర్వణ వేద మంత్రముల విషయంలో; భరతకోవిదైః, యోజ్యః = భరత శాస్త్రవేత్తల చేత, ప్రయోగింపదగినది.

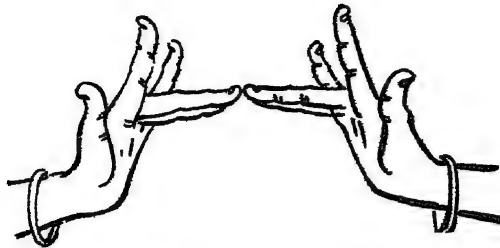
తాత్పర్యం : రెండు సర్పశీర్ష హస్తాలు స్వస్తికంగా ఉంటే అది 'నాగబంధ హస్తం' అని చెప్పబడినది (ఒక సర్పశీర్ష హస్తం, ఒక స్వస్తిక హస్తం కలిస్తే అది నాగబంధ హస్తం అవుతుంది - ఘోష్).

నాగబంధ విషయమున ఇది వినియోగపడుతుంది. ఇంకా

ఈ హస్తం - పాముల జంట, పొదరిళ్ళు చూపటం, అధర్వణ వేద మంత్రాలు - ఈ అర్థములందు కూడ ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : చివరి రెండు పాదాలు ఘోష్ పాఠంలో లేవు.

22. ఖట్వా హస్తం :



22 అద

చతురే చతురం న్యన్య తర్జన్యంగుష్ఠమోక్షతః ।

ఖట్వాహస్తో భవే దేవః ఖట్వాదిమ నియుజ్యతే ॥

498

అర్థం : చతురే, చతురం, న్యన్య = ఒక చతురహస్తంమీద, ఇంకొక చతురహస్తం, ఉంచి; తర్జనీ-అంగుష్ఠమోక్షతః = చూపుడు వ్రేళ్ళను, బొటన వ్రేళ్ళను చాపితే; ఖట్వాహస్తః, భవేత్ = ఖట్వా హస్తం, అవుతుంది.

ఏషః, ఖట్వాదిమ, నియుజ్యతే = ఇది (= ఈ హస్తం) ఖట్వం (= మంచం) మొదలగువాని విషయమున నియుక్తమవుతున్నది.

[ఖట్వాశిఖికయోః స్మృతః = ఖట్వం, శిఖిక (= పల్లకి) అనువాని విషయమున స్మరింపబడినది-ఘోష్].

తాత్పర్యం : ఒక చతురహస్తంమీద ఇంకొక చతురహస్తం ఉంచి, చూపుడు వ్రేళ్ళను బొటన వ్రేళ్ళను ప్రసారితంచేస్తే-అది ఖట్వా హస్తం అవుతుంది.

ఈ హస్తం ఖట్వం (ఖట్వం, శిఖిక - ఘోష్) మొదలగు అర్థములందు ఉపయోగపడుతుంది.

23. భేరుండ హస్తం :



23 అద

మణిబంధే కపిత్థాభ్యాం భేరుండకర ఇవ్యతే ।

భేరుండే పక్షిదంపత్యోః భేసుండో యుజ్యతేకరః 497

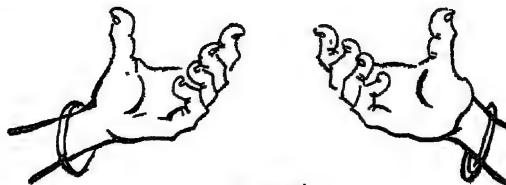
అర్థం : మణిబంధే, కపిత్థాభ్యాం = మణికట్టుల వద్ద రెండు కపిత్థ హస్తాలు కలిస్తే; భేరుండకరః, ఇవ్యతే = భేరుండ హస్తం (అవుతుందని) అంగీకరించబడింది.

భేరుండే, పక్షి దంపత్యోః = భేరుండం అనే పక్షి, పక్షిదంపతులు (భేరుండ పక్షిదంపత్యోః = భేరుండ పక్షి దంపతులు - నీడా) — అనే అర్థాలలో; భేరుండః కరః, యుజ్యతే = భేరుండ హస్తం, ప్రయోగించబడుతుంది.

తాత్పర్యం : మణికట్టుల వద్ద రెండు కపిత్థ హస్తాలుకూడితే అది భేరుండ హస్తం అవుతుంది.

భేరుండం, పక్షిదంపతులు (భేరుండ పక్షి దంపతులు - నీడా) అనే అర్థములందు భేరుండ హస్తం ఉపయుక్తమవుతుంది.

24. అవహిత్త హస్తం :



24 అద

సోఽపద్మా వక్షసిస్థా వవహిత్తకరో మతః ।

శృంగారపటనే చైవ లీలాకందుకదారణే ॥

కుటారే యుజ్యతే సోఽయ మవహిత్తకరాభిధః ।

అర్థం : సోలపద్మా వక్షసిస్థా = రెండు సోలపద్మహస్తాలు తొమ్ముమీదఉన్నవి (అయితే); అవహిత్తకరఃమతః = (అది) అవహిత్త హస్తం (అని), అంగీకరింపబడినది.

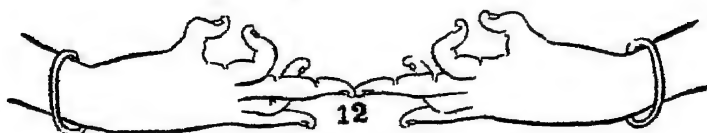
శృంగార నటనే(చ) (ఏవ), లీలాకందుక ధారణే, కుచ్ఛార్థే = శృంగారనటనం, లీలాకందుకాన్ని ధరించటం, కుచం అనే అర్థం — వీటి విషయంలో; అవహిత్తకరాభిదః, సః అయమ్ = అవహిత్త హస్తం అనే పేరుగలి, ఈ హస్తం; యుజ్యతే = ప్రయోగింపదగినది.

తాత్పర్యం: రెండు సోలపద్మహస్తాలు వక్షంమీద(అభిముఖంగా) ఉంటే, అది 'అవహిత్తహస్తం' అవుతుంది.

శృంగారనటనం, లీలాకందుకం ధరించటం, కుచం — ఈ అర్థములందు అవహిత్తహస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : ఈ హస్తం మోవ్ పాఠంలో లేదు; నాట్యశాస్త్ర మందు ఈ పేరుతో ఒక హస్తం ఉన్నది కాని, నిర్వచనాలు, వినియోగాలు కూడా భిన్నంగా ఉన్నాయి.

వేరే గ్రంథంలో అవహిత్త హస్తం :



హృదయాభిముఖౌ యత్ర శుకతుండా వదోగతౌ ॥

499

సో అవహిత్తో భవే దన్య మార్కండే యాదిదేవతా ।

దుర్బలత్వే దేహకార్యే కౌతుకే చ కృతే మతః ॥

500

అర్థం : యత్ర = ఎక్కడ (= ఎప్పుడు); శుకతుండే = రెండు శుకతుండ హస్తాలు; అధోగతౌ = క్రిందగా ఉన్నవి (= అరచేతులు భూమివైపు ఉంచినవి); హృదయాభిముఖౌ = వక్షమునకు ఎదు

రుగా ఉన్నవి (అయితే); సః, అవహిత్తః, భవేత్ = అది, అవహిత్త (హస్తం అవుతుంది; అస్య, అధిదేవతా, మార్కండేయః = దాని యొక్క, అధిదేవత, మార్కండేయుడు.

దుర్బలత్వే, దేహకార్యే, కౌతుకే(చ), కృశే = బలహీనత, దేహం నన్నగిలటం, సంతోషం, చిక్కిపోవటం — అనే అర్థము లందు; సమ్మతః = (ఈ హస్తం) అంగీకరించబడినది.

తాత్పర్యం : రెండు శుకతుండ హస్తాలు వక్షమునకు ఎదురుగా అధోముఖంగా ఉంటే అది అవహిత్త హస్తం అవుతుంది. అధిదేవత మార్కండేయుడు.

బలహీనత, దేహం నన్నగిలటం, సంతోషం, చిక్కిపోవటం - ఈ అర్థములందు అవహిత్తహస్తం తగును.

టీక : మొదటి పాదమందలి నిర్వచనం నాట్యశాస్త్రమందలి నిర్వచనంతో సంపదిస్తున్నది.

ఏవం సంయుతహస్తానాం నామలక్షణ మీరితమ్ ।

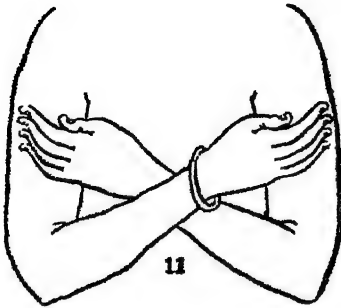
అర్థం : ఏవం = ఈ (= వై నిచ్చెప్పిన) విధంగా ; సంయుత హస్తానాం = సంయుత హస్తాలయొక్క; నామ-లక్షణం, ఈరితమ్ = పేర్లు, లక్షణాలు చెప్పబడినవి.

తాత్పర్యం : ఇంతవరకు (ఇరవై నాలుగు) సంయుత హస్తాల పేర్లు, నిర్వచనాలు, వినియోగాలు చెప్పబడినవి.

టీక : ఈ పాదం ఘోష్ పాఠంలో లేదు.

గ్రంథాంతర సంయుత హస్తాలు

1. గజదంత హస్తం :



బాహుమధ్యగతౌ సర్పశీర్షౌ స్వస్తికతా
మితౌ ॥ 501

యది స్యాద్గజదంతోఽయం
పరమాత్మా అధిదేవతా.

స్తంభగ్రహే శిలోత్పాదే భారగ్రాహే
నియుజ్యతే॥ 502

అర్థం: సర్పశీర్షౌ = రెండు సర్పశీర్ష హస్తాలు ; బాహుమధ్య గతౌ = బాహుమధ్యమును పొందినవి (బాహుమధ్య మందున్నవి) ; స్వస్తికతాం ఇతౌ = స్వస్తికత్వాన్ని పొందినవి ; యది స్యాత్ = అయితే ; అయం, గజదంతః = అది 'గజదంత (హస్తం)' (అవుతుంది) ; అధిదేవతా, పరమాత్మా = అధిదేవత, పరమాత్మ.

ఈ హస్తం - స్తంభగ్రహే = స్తంభమును గ్రహించటం ; శిల-ఉత్పాదే = రాతిని పెల్లగించటం ; భారగ్రాహే = బరువును మోయటం - అనే అర్థములందు ; నియుజ్యతే = నియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : రెండు సర్పశీర్ష హస్తాలు బాహుమధ్య మందు స్వస్తికత్వం పొందితే అది 'గజదంత హస్తం' అవుతుంది. దీనికి అధిదేవత పరమాత్మ.

స్తంభాన్ని గ్రహించటం, రాతిని పెల్లగించటం, బరువును మోయటం — అనే అర్థములందు ఈ హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : 'జగదంత హస్తం' అని నీడా పాఠం. కాని 'గజదంతం' అని — క మారస్వామి అంగ్లానువాదం. ఈ పేరుతోనే ఇంకొక నిర్వచనం తరువాత వస్తుంది. "గ్రంథాంతరే అసంయుత హస్తాః" అంటూ చెప్పిన అధికహస్తాలలో ఇది మొదటి వర్గం. ఈ మొదటి వర్గంలో 25 హస్తాలు ఉన్నాయి - నాట్యశాస్త్రంలోని 18 సంయుత హస్తాలలో 11 వ హస్తం 'గజదంత హస్తం'; ఆ గజదంత హస్తం, ఇది ఒక్కటే. ఈ గ్రంథాంతర హస్తాలలో 27 వ హస్తం కూడా గజదంత హస్తమే, కాని, అది దీని కంటే భిన్నమైంది. నాట్యశాస్త్రంలో సంయుత-అసంయుత హస్తాలు మాత్రమే కాక కేవలం నృత్తానికి ఉపయోగించే 30 నృత్తహస్తాలుకూడా నిర్వచింపబడినవి. ఇవి కేవలం నృత్తానికి ఉపయోగించేవి కాబట్టి వీటికి వినియోగాలు చెప్పబడలేదు. కాని, ఈ గ్రంథాంతర హస్తాలకు కొన్నింటికి అధిదేవతలు, వినియోగాలు కూడా చెప్పబడినవి.

'గ్రంథాంతరస్థములు' అంటూ నీడా మంగళం వారు అభినయ దర్పణం తెలుగు ముద్రణలో చేర్చిన రెండువర్గాల హస్తాలు మొత్తం 52 (25 + 27). వీటిల్లో చాలావరకు భరతుడు చెప్పిన నృత్త హస్తాలే. భరతముని నృత్త హస్తాలను బహువచనంలో చెప్పగా, ఇచ్చట ఏకవచనంలోనే ఉన్నవి.

ఇతర గ్రంథాల నుంచి ఉద్ధరించిన రెండు వర్గాలలోను పదకొండు పేర్లు సమానంగా ఉన్నవి. మొదటి వర్గంలోని తక్కిన 14 పేర్లు రెండవ వర్గంలో లేవు. అట్లాగే రెండవ వర్గంలో ఉన్న 14 పేర్లు మొదటి వర్గంలో లేవు — ద్వీరద, సంయమ, ముద్రా, అజాముఖ, అర్థముకుళ, కుశల, తిలక, జ్ఞాన, రేఖా, వైష్ణవ, బ్రహ్మోక్త శుకతుండ, ఖండచతుర, అర్థచతుర, లీనముద్రా హస్తాలు.

నామసామ్యాలను చూపే పట్టికను, చదువరుల సౌలభ్యార్థం క్రింద ఇస్తున్నాను. నిర్వచనాలు ఒక్కటే కావటం, భేదించటం, దగ్గరగా ఉండటం మొదలయిన అంశాలను ఆయా హస్తాల క్రింద టీకలలో వివరించాను.

గ్రంథాంతర సంయుత హస్తాలు

1 వ వర్గం	2 వ వర్గం	తె.నా.శా.లో	(పుట)
1. గణదంత	27. గణదంత	గణదంత	307
2. చతురశ్ర		చతురశ్రములు	312
3. తలముఖ	28. తాలముఖ	తలముఖములు	312
4. స్వస్తికాముఖ		స్వస్తికములు	314
5. ఆవిద్ధవక్ర		ఆవిద్ధవక్రములు	313
6. రేచిత	40. రేచిత	రేచితములు	313
7. నితంబ	31. నితంబ	నితంబములు	313
8. లత		లతలు	313
9. వక్షవంచిత	42. వక్షవంచిత	వక్షవంచితములు	313
10. వక్షప్రద్యోత		వక్షప్రద్యోతములు	313
11. గరుడవక్ష		గరుడవక్షములు	314
12. నిషేధ		నిషేధము	306
13. మకర		మకరము	307
14. వర్దమాన	45. వర్దమాన	వర్దమానము	307
15. ఉద్యుత్త	35. ఉద్యుత్త	ఉద్యుత్తములు	312
16. విప్రక్తిర్ణ	26. విప్రక్తిర్ణ	విప్రక్తిర్ణములు	312
17. అరాళకటకాముఖ		అరాళకటకాముఖములు	312

18. సూర్యాస్య	29. సూచీవిద్ధ	సూచీముఖములు	313
19. అర్ధరేచిత		అర్ధరేచితములు	318
20. కేశబంధ	32. కేశబంధ	కేశబంధములు	313
21. ముష్టికస్వస్తిక		ముష్టికస్వస్తికములు	314
22. నళినీపద్మకోశ		నళినీపద్మకోశములు	314
23. ఉద్యేష్టితాలపద్మ		అలపల్లవములు	314
24. ఉల్పణ		ఉల్పణములు	314
25. లాలిత	33. లత	లలితములు	314

2. చతురశ్ర హస్తం :

చతురశ్రః స్మృతో వక్షః పురోగా కటకాముఖౌ ।

తస్యాఽధిదైవం వారాహీ కీర్తితా భావకోవిదైః ॥ 503

నియోగో దధిమంథానే జక్కిణీనటనేఽపి చ ।

ధారణే దోహనవిధౌ పటానామవకుంతనే ॥ 504

వహనే మౌక్తికాదీనాం రక్షాదీనాం చ కర్షణే ।

నీపీణందే చోళబందే సుమాదీనాం చ ధారణే ॥ 505

పీజనే చామరాదీనాం చతురశ్రో నియుజ్యతే ।

అర్థం : కటకాముఖౌ = కటకాముఖ హస్తాలు (రెండు); వక్షః పురోగా = వక్షమునకు ఎదురుగా ఉన్నవి (అయితే ; చతురశ్రః స్మృతః = చతురశ్రహస్తం అని స్మరింపబడింది; తస్య అధిదైవం, వారాహీ = దీని (= ఈ హస్తం) యొక్క అధిదేవత, వారాహీ (అని); భావకోవిదైః కీర్తితా = భావాలు తెలిసిన వారిచేత, కీర్తింపబడినది.

నియోగః = వినియోగం (= ఈ హస్తం క్రిందివిధంగా వినియోగపడుతుంది) - దధిమంథానే, జక్కిణీ నటనే (అపి) (చ) = పెరుగు చిలుకటం, జక్కిణీ అనే నటనం; ధారణే = ధరించటం, పటానం

అవకుంఠనే, దోహనవిధౌ = వస్త్రం కప్పుకొనటం, పాలు పిదుకటం; మౌక్తికాదీనాం వహనే, రజ్జు-ఆదీనాం (చ) కర్షణే = ముత్యాలు మొదలగువానిని ధరించటం, తాడు మొదలగువానిని లాగటం; నీవీబంధే = పోకముడి వేయటం; చోళబంధే = రవికముడి వేయటం; సుమాదీనాం (చ) ధారణే = పువ్వులు మొదలగువానిని ధరించటం; చామరాదీనాం వీజనే = వింజారం మొదలగువాటిని వీచటం - ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో; చతురశ్రః నియుజ్యతే = చతురశ్రహస్తం వినియోగపడుతున్నది.

తాత్పర్యం : రెండు కటకాముఖ హస్తాలను వజ్రానికి ఎదురుగా పడితే చతురశ్ర హస్తం ఏర్పడుతుంది. దీని అధిదేవత వారాహి అని భావకోవిదులు చెప్పినారు.

పెరుగుచిలకటం, జక్కిణి నటనం, ధరించటం, పాలుపిదుకటం, వస్త్రం కప్పుకొనటం, ముత్యాలు మొదలగువాటిని ధరించటం, తాడు మొదలగువాటిని లాగటం, పోకముడి వేయటం, రవికముడి వేయటం, పువ్వులు మొదలగువాటిని ధరించటం, వింజారం మొదలగువాటిని వీచటం - ఈ అర్థములందు చతురశ్రహస్తం వినియోగపడుతున్నది.

టీక : ఇది భరతముని చెప్పిన 'చతురశ్రములు' అనే ప్రథమ నృత్యహస్తమే. కాని, భరతముని చాలా వివరంగా చెప్పినాడు - "కూర్పర-అంసములు సమానంగా ఉండేటట్లుచేసి, వజ్రానికి ఎదురుగా ఎనిమిది అంగుళాల దూరంలో ప్రాజ్ఞుఖంగా రెండు కటకాముఖ హస్తాలను ఉంచితే అవి 'చతురశ్ర హస్తాలు' అవుతాయి" (తె.నా.శా. పుట 312).

3. తలముఖ హస్తం :

వక్షః పురస్తా దుద్వృత్తౌ కరో త్వభిముఖౌ యది ॥ 506

నామ్నా తలముఖ నన్య విఘ్నరాజో ఒధిదేవతా ।

అలింగనే స్థూలవస్త్రస్య మహాస్తంభాది భావనే ॥ 507

బుద్ధై రభిహితో మంజుమర్దనే మధురస్వనే ।

అర్థం : వక్షఃపురస్తాత్ = వక్షమునకు ముందు; క రౌ = హస్తాలు; అభిముఖౌ ఉద్వృత్తైయది = ఒండొంటికి అభిముఖంగా మీదికి త్రిప్పబడినవి - అయితే; తలముఖఃనామ్నా = 'తలముఖ హస్తం' అనే పేరుగలది (అవుతుంది); తస్య, అధిదేవతా, విఘ్నరాజః = దీని యొక్క, అధిదేవత, విఘ్నరాజు.

(ఈ హస్తం) - ఆలింగనే = ఆలింగనం చేయటం; స్థూల వస్త్రాః = పెద్ద వస్తువులు; మహాస్తంభ-ఆది భావనే = గొప్ప స్తంభాలు మొదలగు వాటిని భావించటం (= చూపటం); మధురస్వనే, మఙ్గ మర్దనే = మధురస్వనం, మనోజ్ఞమైన మద్దెల వాదనం; — ఈ అర్థాలను నిరూపించటంలో; బుద్ధేః, ఋషీహితః = (ఈ హస్తం) విద్వాంసుల చేత చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : రెండు హస్తాలు వక్షమునకు ముందు ఒండొంటికి అభిముఖంగా మీదికి త్రిప్పబడితే 'తలముఖ హస్తం' ఏర్పడుతుంది. అధిదేవత విఘ్నరాజు.

ఆలింగనం చేయటం, పెద్ద వస్తువులు, గొప్ప స్తంభం మొదలగు వాటిని భావించటం, మధుర స్వనం, మనోజ్ఞమైన మద్దెల వాదనం — ఈ అర్థములందు తలముఖ హస్తం ప్రయోగింపదగినదని విద్వాంసులు చెప్పినారు.

టీక : భరతముని కూడా ఈ నృత్య హస్తాన్ని చెప్పినాడు. కాని, ఇక్కడ 'హస్తాలు' అని మాత్రమే ఉండగా, అక్కడ చతుశ్ర హస్తాలు చెప్పబడినవి. నీడా వారు మాత్రం 'వతాక' హస్తాలు అన్నారు.

4. స్వస్తికాముఖ హస్తం :

ప్రతివతాకౌ వామభాగే యది స్వస్తికతాం గతౌ ॥

508

స భవేత్ స్వస్తికాహస్తో గుహ న్నస్యాధిదేవతా ।

కల్పద్రుమేషు శైలేషు హస్తోఽయం నియుజ్యతే ॥

509

అర్థం : త్రిపతాక = రెండు త్రిపతాక హస్తాలు ; వామ భాగే = వామపార్శ్వంలో ; స్వస్తికతాంగతాయది = స్వస్తికత్వం పొందినది, అయితే ; సః స్వస్తిక హస్తః భవేత్ = అది, స్వస్తిక హస్తం అవుతుంది ; తస్య, అధిదేవతా, గుహః = దానికి, అధిదేవత, గుహుడు.

కల్పద్రుమేషు, కైలేషు = కల్పవృక్షాలు, పర్వతాలు - అనే అర్థములుందు ; అయం హస్తః, నియుజ్యతే = ఈ హస్తం, నియుక్త మవుతున్నది.

తాత్పర్యం : రెండు త్రిపతాక హస్తాలు వామ భాగమందు స్వస్తికంగా ఉంటే, అది స్వస్తికాముఖ హస్తం అవుతుంది. అధిదేవత గుహుడు.

కల్ప వృక్షాలు, పర్వతాలు అనే అర్థములుందు స్వస్తికాముఖ హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'స్వస్తికములు' అనే నృత్య హస్తానికి ఇది దగ్గరగా ఉంది.

౯. ఆవిధ వక్ర హస్తం :

పతాకహస్తౌ వ్యావృత్తౌ సవిలాసం సకూర్పరమ్ ।

అసౌ వావిధవక్రః స్యాత్ తుంబురు స్త్యధిదేవతా ॥ 510

మేఖలావహనే భేదే మధ్యకార్యనిరూపణే ।

దేశీయనాట్యనటనే వినియోగం తయోర్విదుః ॥ 511

అర్థం : పతాక హస్తౌ, సకూర్పరమ్, సవిలాసం, వ్యావృత్తౌ = రెండు పతాక హస్తాలు, మోచేతులతో కూడా, సవిలాసంగా, వ్యావృత్తములు (= వెనుకకు త్రిప్పబడినవి) అయితే; అసౌ, ఆవిధవక్రః, స్యాత్ = అది, 'ఆవిధవక్ర (హస్తం)' అవుతుంది ; తుంబురుః (తు), అధిదేవతా = (ఈ హస్తానికి) అధిదేవత, తుంబురుడు.

మేఖలావహనే, భేదే, మధ్యకార్య నిరూపణే, దేశీయ నాట్య నటనే = మేఖలను ధరించటం, భేదం, నడుము యొక్క సన్నదనం తెలుపటం, దేశీయ నాట్యం - పీటియందు ; తయోః, వినియోగం, విదుః = ఈ హస్తం యొక్క వినియోగాన్ని తెలిసికొందురు.

తాత్పర్యం : రెండు పతాక హస్తాలు మోచేతులతోసహా, సమానంగా వ్యావృత్తములు అయితే, అది ఆవిధవక్ర హస్తం అవుతుంది. అధిదేవత తంబురుడు.

మేఖలను ధరించటం, నడుము యొక్క సన్నదనం తెలుపటం, దేశీయ నాట్యం అనే అర్థములందు ఇది వినియోగపడుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన ఆవిధవక్రములు లేదా ఆవిధవక్రములు అనే నృత హస్తం, ఇదీ ఇంచుమించుగా ఒక్కటే.

6. రేచిత హస్తం :

హంసపక్షా కృతోత్తానతలా వగ్రధృతౌ యది ।

రేచితః స కరోజ్ఞేయో యక్షరా దధిదేవతా ॥

512

శిశూనాంధారణే చిత్రఫలకస్య నిరూపణే ।

వినియోగో రేచితస్య ఏవమాదిషు యుజ్యతే ॥

513

అర్థం : హంసపక్షా, కృత-ఉత్తానతలా-అగ్రధృతౌ, యది = రెండు హంసపక్ష హస్తాలు ఉత్తానతలములు (=పైకి పట్టిన అరచేతులు కలిగి), అగ్రధృతములు (ఎత్తుగా పట్టినవి) అయితే ; సఃకరః, రేచితః, జ్ఞేయః = ఆ హస్తం, 'రేచిత (హస్తం)' (అని) తెలియదగినది ; అధిదేవతా, యక్షరాట్ = అధిదేవత, యక్షరాజు.

శిశూనాంధారణే, చిత్రఫలకస్య నిరూపణే, ఏవమాదిషు = బిడ్డలను ఎత్తుకోవటం, చిత్రఫలకాన్ని చూపటం, ఇంకా ఇటువంటివాటియందు; రేచితస్య, వినియోగః, యుజ్యతే = రేచిత (హస్తం) యొక్క, వినియోగం, తగును.

తాత్పర్యం : రెండు హంసపక్ష హస్తాలను అరచేతులు పైకి ఉంచునట్లుగా ఎత్తివడితే, అది 'రేచిత హస్తం' అవుతుంది. అధిదేవత యక్షరాజు.

బిడ్డలను ఎత్తుకొనటం, చిత్ర ఫలకమును ఎత్తి చూపటం, ఇంకా ఇటువంటి వాటియందు రేచిత హస్తం తగును.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'రేచితములు' అనే వృత్తహస్తం. ఇది ఒక్కటే.

7. నితంబ హస్తం :

ఉత్తానితా వధోవక్త్రా వతాకా వంసదేశతః ।

నితంబస్థా నితంబాఖ్యో అగస్త్య స్తస్యదేవతా ॥ 514

శ్రమే ఓవతరణే చైవ విస్మయే వివళాయితే ।

ఏవమాదిషు యుజ్యేత నితంబాఖ్యకరః స్మృతః ॥ 515

అర్థం : ఉత్తానితౌ పతాకౌ, అంధోవక్త్రౌ, అసందేశతః నితంబస్థౌ = వెల్లకిలిగా ఉన్న, రెండు పతాకహస్తాలు, మూపులు మొదలు కొని క్రిందుమొగంగా పిరుదులను తాకుతూఉంటే; నితంబ-అఖ్యః = నితంబహస్తం అనే పేరుగలది (అవుతుంది); అస్యదేవతా(తు), అగస్త్యః = దానియొక్క, అధిదేవత, అగస్త్యుడు.

శ్రమే, అవతరణే(చ) (ఏవ). విస్మయే. వివళాయితే, ఏవమాదిషు = బడలిక, క్రిందకు దిగటం, విస్మయం, పరవశత్వం, ఇంకా ఇటువంటి వాటియందు; నితంబ-అఖ్యకరః, యుజ్యేత, స్మృతః = నితంబం అనే పేరుగల హస్తాన్ని, ప్రయోగించవలెను (అని) చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : పైకి ఎత్తబడిన రెండు పతాక హస్తాలు క్రిందు మొగములుగా పిరుదుల వరకు ప్రసారితములై తే అది నితంబహస్తం అవుతుంది. అధిదేవత అగస్త్యుడు.

బడలిక, క్రిందకు దిగటం, విస్మయం, పరవశత్వం ఇంకా ఇటువంటివాటియందు నితంబహస్తం చెల్లుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'నితంబములు' అనే నృత్తహస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

8. లతాహస్తం :

పతాకౌ దోలికాకరౌ లతాఖ్యః శక్తిదేవతః ।

ఏతస్య వినియోగ శ్చ నిశ్చేష్టాయాం మదాలసే ॥ 516

స్వభావనటనారంభే రేఖాయాం యోగభావనే ।

ఏవమాదిషు యుజ్యేత లతాహస్తవిభావనా ॥ 517

అర్థం : పతాకౌ, దోలిక-అకారౌ, లతా-అఖ్యః = రెండు పతాకహస్తాలు దోలిక (= ఊయెల) అకారంగా ఉంటే (అది), లతాహస్తం అనే పేరుగలది (అవుతుంది); దేవతః శక్తిః = (దీనికి) అధి దేవత శక్తి.

ఏతస్య వినియోగః(చ) = (ఇంక) దీనియొక్క వినియోగం-నిశ్చేష్టాయాం, మద-అలసే, స్వభావనటన ఆరంభే, రేఖాయాం, యోగభావనే, ఏవమాదిషు = చేష్టలేకుండటం, మదంవలని అలసత, స్వభావనటన ప్రారంభం, రేఖ, యోగభావన, ఇంకా ఇటువంటి అర్థములందు; లతాహస్త విభావనా = లతాహస్త విభావన; యుజ్యేత = యోజింపదగును.

తాత్పర్యం : రెండు పతాక హస్తాలు దోలిక అకారంగా ఉంటే అది లతాహస్తం అవుతుంది, అధిదేవత శక్తి.

చేష్టలేకుండటం, మదంవలన అలసత, స్వభావనటన ప్రారంభం, రేఖ, యోగభావన, ఇంకా ఇటువంటివాటియందు లతాహస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'లతలు' అనే నృత్తహస్తం, ఇదీ ఇంచుమించుగా ఒక్కటే.

9. పక్షవంచిత హస్తం :

విన్యస్యాగ్రే కటిశీర్షే త్రిపతాకకరా యది ।

పక్షవంచితనామానావనయో ద్వేపతార్జునః ॥

518

ఊర్వోరభినయే భేదే వినియోగో నియుజ్యతే ।

అర్థం : త్రిపతాకకరా, కటిశీర్షే-అగ్రే, విన్యస్య యది = రెండు త్రిపతాక హస్తాలను, కటి(నడుము) మీద, శిరస్సుమీద ఉంచితే; పక్షవంచిత నామానా = పక్షవంచిత హస్తాలు అనే పేరుగలవి (అవుతాయి); అనయోః, దేవతా, అర్జునః = వీటికి, అధిదేవత, అర్జునుడు.

ఊర్వోః- అభినయే, భేదే, వినియోగః, నియుజ్యతే = ఊరువుల అభినయమందు, భేదమందు వీటి వినియోగం తగును.

తాత్పర్యం : రెండు త్రిపతాక హస్తాలను కటిమీద, శిరస్సుమీద ఉంచితే అది పక్షవంచిత హస్తం అవుతుంది. అధిదేవత అర్జునుడు.

ఊరువుల అభినయమందు, భేదమందు ఈ హస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'పక్షవంచితకములు' అనే నృత్య హస్తం, ఇదీ ఇంచుమించుగా ఒక్కటే. అయితే ఒక త్రిపతాక హస్తం కటిమీద, ఇంకో త్రిపతాక హస్తం తలమీద ఉండాలని భరతముని స్పష్టంగా చెప్పినాడు.

10. పక్షప్రద్యోత హస్తం :

ఉక్తానితా విమో పక్షప్రద్యోతః సిద్ధదేవతః ॥

519

నిరుత్సాహే బుద్ధిజాడ్యే విపరీతనిరూపణే ।

మాయావరాహే కుండాభినయాదిషు భవే దసౌ ॥

520

అర్థం : ఇమౌ ఉత్తానితౌ = ఈ పక్షవంచిత హస్తాలు కటి-
శీర్షములందే ఉత్తానితములు (= ఊర్ధ్వముఖములు = వైకి ఎత్తబడి
నవి) (అయితే); పక్షప్రద్యోతః = పక్షప్రద్యోత (హస్తం) (ఏర్పడు
తుంది); దేవతః, సిద్ధః = అధిదేవత సిద్ధుడు.

అసౌ నిరుత్సాహే, బుద్ధిజాడ్యే, విపరీత నిరూపణే, మాయా
వరాహే, కుండ-అభినయ-ఆదిషు, భవేత్ = ఇవి (= ఈ హస్తాలు)
నిరుత్సాహం, బుద్ధిమాంద్యం, విపరీతాన్ని నిరూపించటం, మాయా
వరాహం, కుండాభినయం మొదలగువాటియందు (ప్రయుక్తం)
అవుతుంది.

తాత్పర్యం : పక్షవంచిత హస్తాలు కటి- శీర్షములందే వైకి
ఎత్తబడితే అది 'పక్ష ప్రద్యోత హస్తం' అవుతుంది. అధిదేవత
సిద్ధుడు.

నిరుత్సాహం, బుద్ధిమాంద్యం, విపరీతమును నిరూపించటం,
మాయావరాహం, కుండాభినయం మొదలైనవి — ఈ అర్థములందు
ఈ హస్తం తగును.

టీక : పక్షవంచితక హస్తాలు విపర్యయం అయితే, అవి 'పక్ష
ప్రద్యోతక హస్తాలు' అనే వృత్తహస్తం అవుతుందని భరతముని
చెప్పినాడు.

11. గరుడపక్ష హస్తం :

అర్థచంద్రౌ కటిపార్శ్వే న్యస్యోర్ధ్వంసారితౌ యది ।

స్యాతాం గరుడపక్షాభ్యా తయో రీశః సనందనః ॥

521

కటినూత్రే ౭ధికే చైవ ఏవమాదిషు యుజ్యతే ।

అర్థం : కటి పార్శ్వే, అర్థచంద్రౌ, న్యస్య, ఊర్ధ్వంసారితౌ,
యది = కటిపార్శ్వములందు, రెండు అర్థచంద్ర హస్తాలను ఉంచి,
వైకి చాపితే; గరుడపక్షాభ్యా, స్యాతాం = గరుడ పక్షాలు అనే

పేరుగలవి, అవుతాయి ; తయోః, ఈశః, సనందనః = వీటికి, అధిదేవత, సనందనుడు.

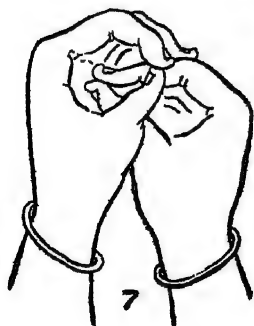
కటిసూత్రే, అధికే (చ) (ఏవ), ఏవం-ఆదిషు, యుజ్యతే = మొలనూలు, అధికం, ఈ మొదలైన వాటియందు (ఈ హస్తం) తగును.

తాత్పర్యం : రెండు అర్థచంద్ర హస్తాలను నడుమునకు రెండు వ్రక్కల ఉంచి (తరువాత) వైకిచాపితే, అది 'గరుడపక్ష హస్తం' అవుతుంది. సనందనుడు అధిదేవత.

మొలనూలు, అధికం మొదలైన అర్థములందు ఈ హస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : పక్షవంచితక హస్తాలు నితంజాల మీదవడి, వెంటనే వైకితేస్తే అవి 'గరుడ పక్ష హస్తాలు' అవుతాయని భరతముని.

12. నిషేధ హస్తం :



కపిత్థాభ్యేన హస్తేన వేష్టితో ముకుళో యది ॥ 522

నిషేధో నామ చ భవేత్ తుంబురుస్త్యధిదేవతా ।

సిద్ధాంతస్థాపనే సత్యే నూనమ్-ఇతి అభిఖాషణే ॥ 523

చూచుకగ్రహణే లింగపూజాయాం వినియుజ్యతే ।

అర్థం : కపిత్థ-ఆభ్యేన హస్తేన, ముకుళః, వేష్టితః, యది = కపిత్థం అనే పేరుగల హస్తం చేత, ముకుళ హస్తం చుట్టబడితే ; నిషేధః నామ (చ), భవేత్ = నిషేధం అనే పేరుగలది అవుతుంది ; అధిదేవతా (తు), తుంబురుః = అధిదేవత, తుంబురుడు.

సిద్ధాంత స్థాపనే, సత్యే, నూనమ్-ఇతి అభిఖాషణే, చూచుక గ్రహణే, లింగ పూజాయాం, వినియుజ్యతే = సిద్ధాంతమును

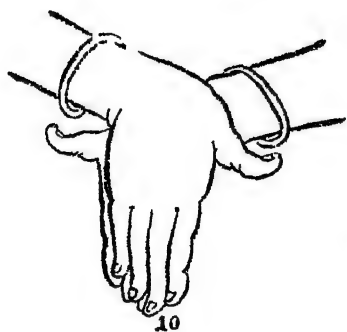
స్థాపించటం, సత్యం, నూనమ్ (= అవును, తప్పక) అని చెప్పటం, చనుమొనలను గ్రహించటం, లింగపూజ — వీటియందు (ఈ హస్తం) వినియోగపడుతుంది.

తాత్పర్యం : కపిత్థ హస్తం చేత ముకుళ హస్తం చుట్టబడితే అది నిషేధ హస్తం అవుతుంది. తుంబురుడు అధిదేవత.

సిద్ధాంతమును స్థాపించటం, సత్యం, అవును లేదా తప్పక అని చెప్పటం, చనుమొనలను గ్రహించటం, లింగపూజ - ఈ ఆర్థములందు నిషేధ హస్తం చెల్లుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'నిషధము' అనే 7 వ సంయుత హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

13. మకర హస్తం :



య త్రాఽన్యోన్యం పరిగతా వర్ధచంద్రా
వధోముఖా ॥ 524

చలాంగుష్ఠేన మకరో మహేంద్ర
స్తస్య దేవతా ।

కూలంకషే నదీపూరే సింహే దైత్యే
మృగానసే ॥ 525

కల్యాణే నిబిడే మంచే నక్రేచాయం నియుజ్యతే ।

అర్థం: యత్ర, అర్ధచంద్రా, అన్యోన్యం పరిగతా, అధోముఖా = ఎక్కడ, రెండు అర్ధచంద్ర హస్తాలు, పరస్పరం పరిగతములు (= కలిసినవి), అధోముఖములు అవుతాయో ; చల - అంగుష్ఠేన, మకరః = చలించుతున్న అంగుష్ఠాలు కలివి (కూడా) కావటం చేత, మకర హస్తం (అవుతాయి) ; తస్య, దేవతా, మహేంద్రః = దాని యొక్క, అధిదేవత, మహేంద్రుడు.

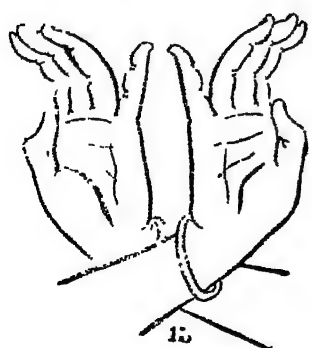
కూలంకపే, నదీపూరే, సింహే, దైత్యే, మృగాననే, కల్యాణే, నిఖిలే, మంచే, వక్రే, అయం నియుజ్యతే = గట్టుల నొరసి సాగుతున్న నదీ ప్రవాహం (సముద్రం, గట్టుమీదుగా ప్రవహించేది-స్వామి), సింహం, దైత్యుడు, లేడి ముఖం, బంగారం లేదా పెండ్లి, నిండుతనం లేదా నిండినది, మంచె, మొసలి — అనే అర్థములందు ఇది వినియోగపడుతుంది.

తాత్పర్యం : రెండు అర్ధచంద్ర హస్తాలు పరస్పరం కలిసినవి, అధోముఖములు, చలించుతున్న అంగుష్ఠములు కలవి అయితే, అది మకర హస్తం అవుతుంది. అధిదేవత మహేంద్రుడు.

గట్టుల నొరసి సాగుతున్న నదీ ప్రవాహం, సింహం, దైత్యుడు, లేడి ముఖం, బంగారం లేదా పెండ్లి, నిండుతనం లేదా నిండినది, మంచె, మొసలి — ఈ అర్థములందు మకర హస్తం చెల్లుతుంది.

టీక : భరతముని 'మకర హస్తం' అనే 10 వ సంయుత హస్తాన్ని చెప్పినాడు. రెండింటికీ కొంత పోలిక ఉంది.

14. వర్ధమాన హస్తం :



అధోముఖౌ హంసపక్షౌ యస్మిన్ననోన్యః
మన్ముఖౌ || 526

స వర్ధమానో భవతి వాసుకిః తస్య
దేవతా ।

అసౌ నృసింహ తద్దీప్తౌ రక్షోవక్షో
విదారణే || 527

అర్థం : యస్మిన్, అధోముఖౌ హంసపక్షౌ, అనోన్యః ఉన్ముఖౌ = ఎందులో, అధోముఖాలుగా ఉన్న రెండు హంసపక్షు హస్తాలు, పరస్పరం ఉన్ముఖాలుగా ఉంటాయో; సః, వర్ధమానః.

భవతి = అది వర్తమాన (హస్తం) అవుతుంది; తస్య, దేవతా, వాసుకిః = దాని యొక్క, అధిదేవత, వాసుకి.

అసౌ, నృసింహే, తత్ దీప్తా, రక్షోవక్షో విచారణే = అది (= ఆ హస్తం), నృసింహస్వామి, ఆయన తేజస్సు, ఆయన రాక్షసుని (= హిరణ్యకశిపుని) వక్షం చీల్చటం - అనే అర్థములందు (వినియోగపడుతుంది).

తాత్పర్యం : అధోముఖాలుగా ఉన్న రెండు హంసపక్ష హస్తాలు పరస్పరం ఉన్ముఖాలుగా ఉంటే అది వర్తమాన హస్తం అవుతుంది. అధిదేవతవాసుకి.

నృసింహ స్వామి, ఆయన తేజస్సు, ఆయన హిరణ్యకశిపుని వక్షాన్ని చీల్చటం - అనే అర్థములందు వర్తమాన హస్తం చెల్లుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'వర్తమానము' అనే 13 వ సంయుత హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే. ఇక్కడ 'ఉన్ముఖాలుగా' అని ఉంటే భరతముని 'పరాజ్ముఖాలుగా' అని చెప్పినాడు.

15. ఉద్వృత్త హస్తం :

అధరోత్తరయోరేకసమయే హంసపక్షయోః ।

ఉద్వృత్త ఇతి విఖ్యాతో వాసిష్ఠోఽస్యాధిదేవతా ॥ 528

లజ్ఞాయా ముపమార్థే చ సంతాపే కటకాదిషు ।

భేదే భయే విచారే చ ఉద్వృత్తకర ఈరితః ॥ 529

అర్థం : ఏకసమయే, హంస పక్షయోః అధర-ఉత్తరయోః = ఒకే సమయంలో, రెండు హంస పక్షాల యొక్క క్రిందు మీదులు (= ఒకటి క్రిందకు, ఇంకొకటి పైకి) (అయితే అది); ఉద్వృత్తః, ఇతి, విఖ్యాతః = ఉద్వృత్త (హస్తం), అని, ప్రసిద్ధి చెందినది; అస్య, అధిదేవతా, వాసిష్ఠః = దాని యొక్క, అధిదేవత, వాసిష్ఠుడు.

లజ్జాయాం, ఉపమ-అర్థే (చ), సంతాపే, కంటక-అదిషు, భేదే, భయే, విచారే (చ) = సిగ్గు, సాదృశ్యం (= పోలిక), సంతాపం, ముల్లు మొదలగునవి, భేదం, భయం, విచారం; — వీటి అర్థాలను నిరూపించటంలో; ఉద్వృత్త కరః, ఈరితః = ఉద్వృత్త హస్తం, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఒకే సమయంలో - రెండు హంసపక్ష హస్తాలలో ఒకటి మీదకు, ఇంకొకటి క్రిందకు చాపబడితే అది 'ఉద్వృత్త హస్తం' అవుతుంది. అధిదేవత వాసిమ్మడు.

సిగ్గు, పోలిక చెప్పటం, సంతాపం, ముల్లు మొదలగునవి. భేదం, భయం, విచారం — ఈ అర్థములందు ఉద్వృత్త హస్తం చెల్లుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'ఉద్వృత్తములు' అనే నృత్య హస్తం, ఇదీ ఇంచుమించుగా ఒక్కటే. అయితే ఈ హస్తాలను తాళ వృంతంవలె క్రిందుమీదులుగా అడించాలనీ, దీనికి 'తాళవృంతములు' అనే పేరు కూడా కలదని భరతముని చెప్పినాడు.

16. విప్రకీర్ణ హస్తం :

స్వస్తికః శీఘ్రవిక్లేషాత్ విప్రకీర్ణః స ఉచ్యతే ।

దక్షిణామూర్తి రేతస్య అధిదేవః ప్రకీర్తితః ॥

580

చేలాంచలస్య విస్రంసే స యజ్ఞేత విధూనసే ।

అర్థం : సః స్వస్తికః, శీఘ్రవిక్లేషాత్, విప్రకీర్ణః, ఉచ్యతే = (ఇంతకు ముందు చెప్పబడిన) ఆ స్వస్తిక హస్తం, వేగంగా విడిపోతే, (అది) విప్రకీర్ణ హస్తం (అని), చెప్పబడుతున్నది; ఏతస్య, అధిదేవః, దక్షిణామూర్తిః, ప్రకీర్తితః = దీని (= ఈ హస్తం) యొక్క, అధిదేవత, దక్షిణామూర్తి, (అని) కీర్తింపబడినది.

చేలాంచలస్య, విస్రంసే, విధూనసే, సః, యజ్ఞేతే = వైట జార్చటం, (వైట) తీసివేయటం — ఈ అర్థములందు ఇది ఉపయుక్త మవుతున్నది

తాత్పర్యం : స్వస్తిక హస్తం వేగంగా విడిపోతే అది విప్రక్లిగ్గ హస్తం అవుతుంది. అధిదేవత దక్షిణామూర్తి.

పైట జార్చటం, పైట తీసివేయటం అనే అర్థములందు ఈ హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'విప్రక్లిగ్గములు' అనే నృత్య హస్తం, ఇది ఒక్కటే.

17. అరాళకటకాముఖ హస్తం :

అరాళకటకౌ హస్తావరాళకటకాముఖః ॥

531

ప్రావితౌ చేత్ స్వస్తికతా మధిపోఽస్య చ వామనః ।

తాంబూలదళఖండానాం దానే చింతావిషాదయోః ॥

532

వినియోజ్య ఇతి ప్రోక్షః అరాళకటకాముఖః ।

అర్థం : అరాళ-కటకౌ హస్తౌ, స్వస్తికతామ్, ప్రావితౌచేత్ అరాళకటకాముఖః = అరాళ హస్తాన్ని, కటకాముఖ హస్తాన్ని, స్వస్తికతను పొందిస్తే (=స్వస్తిక ఆకారంగా ఏర్పడితే), (అది) అరాళకటకాముఖ (హస్తం) (అవుతుంది) ; అస్య, అధివః, వామనః = దీని (=ఈహస్తం యొక్క), అధిదేవత, వామనుడు.

తాంబూలదళ-ఖండానాం దానే, చింతా - విషాదయోః = తములపాకులను- వక్కలను ఇవ్వటం, చింత, విషాదం - అనే అర్థము లందు ; అరాళకటకాముఖః, వినియోజ్యః, ఇతి, ప్రోక్షః = అరాళకటకాముఖ హస్తం, వినియోగింప దగినది, అని చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఒక అరాళ హస్తం, ఒక కటకాముఖ హస్తం, స్వస్తికతాన్ని పొందితే, అది కటకాముఖ హస్తం అవుతుంది. అధిపతి వామనుడు.

తములపాకులను వక్కలను ఇవ్వటం. చింత, విషాదం — అనే అర్థములందు ఈ హస్తాన్ని వినియోగించవలెను.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'అరాలకటకాముఖము' అనే వృత్త హస్తం, దీని కంటే భిన్నంగా ఉంది.

18. సూర్యసంహారము :

సూర్యమున పురోదేశా ద్యుగవత్పార్శ్వగామినౌ || 533

సూర్యసంహార విజ్ఞేయః అధిదేవో అస్యచారదః ।

కింకరోమితివచనే విరహే నకలార్థకే || 534

విలోకయేతివాక్యే చ సూర్యస్యాభినయం విదుః ।

అర్థం : సూర్యమున = సూర్యముఖ హస్తములు రెండున్నా ; పురోదేశాత్, యుగవత్, పార్శ్వగామినౌ = ఎదుట నుంచి, కలిసి, ప్రక్కలకు వస్తే ; సూర్యసంహారం, ఇతి, విజ్ఞేయః = సూర్యసంహార (హస్తం) అని, తెలియదగినది ; అస్య, అధిదేవః, నారదః = దీని యొక్క, అధిదేవత, నారదుడు.

కింకరోమి-ఇతివచనే, విరహే, నకల- అర్థకే, విలోకయ-ఇతి వాక్యే (చ) = ఏమి చేయుదును అని అనటం, విరహం, సమస్తం అనే అర్థం. చూడుము అని అనటం-ఈ అర్థములందు ; సూర్యసంహార అభినయః, విదుః = సూర్యసంహార (హస్తం) యొక్క అభినయం (యుక్తమని) (వేత్తలు) తెలిసికొందురు.

తాత్పర్యం : రెండు సూర్యముఖ హస్తాలు ఎదుటి నుంచి కలిసి ప్రక్కలకు వస్తే, అది 'సూర్యసంహార హస్తం' అవుతుంది.

ఏమి చేయుదును అనటం, విరహం, సమస్తం అనటం, చూడుము అనటం — ఈ అర్థములందు సూర్యసంహార హస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'సూర్యముఖములు' అనే వృత్తహస్తం దీని కంటే భిన్నంగా ఉంది.

19. అర్థరేచిత హస్తం :

ఏకం త్వదోముఖం ధృత్వా తౌ హస్తౌ వథరేచితౌ ॥

585

అర్థరేచితనామానౌ నందికేశోః అధిదేవతా ।

ఆవాహే చోపదాదీనాం కార్యగుప్తా విమౌ మతౌ ॥

586

అర్థం : అథ రేచితౌ తౌ హస్తౌ = ఇంక, రేచిత హస్తాల లోని ; ఏకం (తు), అధోముఖం, ధృత్వా = ఒక (హంసపక్ష) హస్తాన్ని అధోముఖంగా పట్టి ; అథ = విమ్మట ; తౌ హస్తౌ = ఆ హస్తాలను, రేచితౌ = రేచితములుగా చేస్తే ; అర్థ రేచితనామానౌ = అర్థరేచితాలు అనే పేరుగలవి (అవుతాయి) ; నందికేశః, అధిదేవతా = (దీనికి) నందికేశుడు. అధిదేవత.

ఆవాహే (చ), ఉపద-ఆదీనాం, కార్యగుప్తా, విమౌమతౌ = ఆవాహనం, కానుక మొదలగునవి, కార్యాన్ని మరుగుపరచటం (అనే అర్థములందు) ఈ హస్తాలు, (చెల్లుతాయి) (అని) సిద్ధాంతం.

తాత్పర్యం : రేచిత హస్తమందలి రెండు హంసపక్ష హస్తాలలో ఒకదానిని అధోముఖం చేసి, మరల వాటిని రేచితం చేస్తే, అది, 'అర్థరేచిత హస్తం' అవుతుంది. అధిదేవత నందికేశుడు.

ఆవాహనం, కానుక మొదలగునవి, కార్యాన్ని మరుగు పరచటం — ఈ అర్థములందు ఈ హస్తం చెల్లుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'అర్థరేచితములు' అనే నృత్య హస్తం దీనికంటె భిన్నంగా ఉంది.

20. కేశఖంధ హస్తం :

పతాకౌ స్యా క్షేపఖంధః తస్య దుర్గాధిదేవతా ।

రత్నస్తంభే కేశఖందే కపిలాదిషు యుజ్యతే ।

587

అర్థం : పతాకౌ, కేశబంధః స్యాత్ = రెండు పతాక హస్తాలు (కలిస్తే) కేశబంధ (హస్తం) అవుతుంది; తస్య, అధిదేవతా, దుర్గా = దీని యొక్క, అధిదేవత, దుర్గ.

రత్నస్తంభే, కేశబంధే, కపోల-ఆదిషు, యుజ్యతే = రత్నస్తంభం, కొప్పు, చెక్కిళ్ళు మొదలగు అర్థములందు ఇది తగును.

తాత్పర్యం : రెండు పతాకహస్తాలు కలిసి 'కేశబంధహస్తం' అవుతుంది. అధిదేవత దుర్గ.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'కేశబంధ హస్తములు' అనే నృత్య హస్తానికి ఇది సన్నిహితంగా ఉంది.

21. ముష్టిస్వస్తిక హస్తం :

ముష్టిహస్తౌ స్వస్తికతాం కుక్షిస్థానే గతౌ యది ।

ముష్టిస్వస్తికహస్తః స్యాత్ దేవః కింపురుషః స్మృతః ॥ 588

క్రీడాకందుకసంధానే ద్వంద్వయుద్ధ నిరూపణే ।

ప్రీడాభరే నీవిబంధే వినియోగోఽస్య సంమతః ॥ 589

అర్థం : కుక్షిస్థానే, ముష్టిహస్తౌ, స్వస్తికతాంగతౌ, యది = పొట్ట మీద, రెండు ముష్టి హస్తాలు, స్వస్తికత్వం పొందితే ; ముష్టి స్వస్తిక హస్తః, స్యాత్ = (అది) ముష్టిస్వస్తికహస్తం, అవుతుంది ; దేవః, కింపురుషః, స్మృతః = అధిదేవుడు, కింపురుషుడు, అని చెప్పబడినది.

క్రీడాకందుక సంధానే, ద్వంద్వయుద్ధ నిరూపణే, ప్రీడాభరే, నీవిబంధే, అస్యవినియోగః, సంమతః = పూలచెండు గ్రుచ్చటం, ద్వంద్వ యుద్ధం, సిగ్గు బరువు, పోకముడి (అనే అర్థములందు), దీని యొక్క వినియోగం, సమ్మతించబడినది.

తాత్పర్యం : రెండు ముష్టి హస్తాలు పొట్టమీద స్వస్తికంగా ఉంటే, అది ముష్టిస్వస్తికహస్తం అవుతుంది. అధిదేవత కింపురుషుడు.

పూలచెండు గ్రుచ్చటం లేదా పూలచెండుతో ఆడటం, ద్వంద్వ యుద్ధం, సిగ్గు, బరువు లేదా ఎక్కువ సిగ్గు, పోకముడి — ఈ అర్థములందు ఈ హస్తం తగును.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'ముష్టిక స్వస్తికములు' అనే నృత హస్తం దీనికంటె కొంత భిన్నంగా ఉంది.

22. నళినీపద్మకోశ హస్తం :

వ్యావర్తితౌ పద్మకోశౌ యది స్వస్తికతాం గతౌ ।

నళినీపద్మకోశాభ్యో భవేత్ శేషోఽధిదేవతా ॥

540

నాగబంధే చ ముకుశే సమయోః దానకర్మణి ।

స్తబకే దశసంఖ్యాయాం గండభేరుండకే మతః ॥

541

అర్థం: వ్యావర్తితౌ, పద్మకోశౌ, స్వస్తికతాం గతౌ యది = వెనుకకు త్రిప్పబడిన, రెండు పద్మకోశ హస్తాలు, స్వస్తికంగా అయితే (ఆ హస్తం); నళినీ పద్మకోశ- ఆఖ్యై, భవేత్ = నళినీ పద్మకోశం అనే పేరు గలది అవుతుంది; అధిదేవతా, శేషః = (దీనికి) అధిదేవత, శేషుడు.

నాగబంధే (చ), ముకుశే, సమయోః దానకర్మణి, స్తబకే, దశసంఖ్యాయాం, గండభేరుండకే, మతః = నాగబంధం, ముకుళం (= మొగ్గ), రెండు సమభాగాలను చూపటం, పూలగుత్తి, పది సంఖ్య, గండభేరుండపక్షి - అనే అర్థములందు (ఇది) సమ్మతించబడినది.

తాత్పర్యం : వెనుకకు త్రిప్పబడిన రెండు పద్మకోశ హస్తాలు స్వస్తికంగా ఉంటే, అది 'నళినీపద్మకోశహస్తం' అవుతుంది.

నాగబంధం, మొగ్గ, రెండు సమభాగాలను చూపటం, పూలగుత్తి, పదిసంఖ్య, గండభేరుండ పక్షి — ఈ అర్థములందు ఈ హస్తం తగును.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'నఖినీ పద్మకోశములు అనేనృత హస్తానికి ఇది సన్నిహితంగా ఉంది.

23. ఉద్వేష్టితాలపద్మ హస్తం :

ఉద్వేష్టితక్రియావంతో వక్షసోఽగ్రేఽలపల్లవౌ ,

ఉద్వేష్టితాలపద్మాఖ్యః శక్తి రస్యాదిదేవతా ॥

542

ప్రాణేశే దీనవచనే స్తనయోః వికచాంబుజే .

మోహితాస్మితివాక్యే చ ప్రలావస్యనిరూపణే ॥

543

కామితార్థప్రకటనే ఏతేషు వినియోజ్యతే .

అర్థం : వక్షసః అగ్రే, అలపల్లవౌ, ఉద్వేష్టిత క్రియావంతౌ = తొమ్మునకు ఎదురుగా, రెండు అలపల్లవ హస్తాలు, వైకి అల్లుకొంటే; ఉద్వేష్టితాలపద్మ-ఆఖ్యః = ఉద్వేష్టితాలపద్మ (హస్తం) అనే పేరు కలిది (అవుతుంది); అస్య, అధిదేవతా, శక్తిః = దీని యొక్క, అధిదేవత, శక్తి.

ప్రాణేశే, దీనవచనే, స్తనయోః, వికచ-అంబుజే, మోహితా-అస్మి-ఇతి వాక్యే (చ), ప్రలావస్య నిరూపణే, కామిత-అర్థ ప్రకటనే, ఏతేషు, వినియోజ్యః = ప్రాణనాథుడు, దీనవచనం, స్తనాలు, వికసించిన కమలం, మోహితురాలను అయితిని అనే వాక్యం, ప్రలాపం నిరూపించటం, కోరికను తెలియజేయటం — అనే అర్థములందు (ఈ హస్తం) వినియోగింపదగినది.

తాత్పర్యం : తొమ్ముమీద రెండు అలపల్లవ హస్తాలు వైకి అల్లుకొంటే, అది ఉద్వేష్టితాలపద్మహస్తం అవుతుంది. అధిదేవత శక్తి.

ప్రాణనాథుడు, దీనవచనం, స్తనాలు, వికసించిన కమలం, మోహితురాలను అయితిని అనటం, ప్రలాపం, కోరికను తెలియజేయటం — ఈ అర్థములందు ఈ హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : దీనిని భరతముని చెప్పలేదు.

24. ఉల్బణ హస్తం :

తా నేత్రదేశగా పుల్పణాఖ్యో విఘ్నేశ దేవతః ॥

544

స్తబకేషు విశాలేషు నేత్రేషు చ నిరూపితః ।

అర్థం : తా, నేత్రదేశగా, ఉల్బణ-అఖ్యః = అవి (—అ అల వల్ల వ హస్తాలను) కంటికి ఎదురుగా పట్టితే, ఉల్బణం అనే పేరుగలది (అవుతుంది) ; విఘ్నేశ దేవతః = (ఇది) విఘ్నేశుడు దేవతగా కలది.

స్తబకేషు, విశాలేషు నేత్రేషు (చ), నిరూపితః = పూల గుత్తులు, విశాలములైన నేత్రాలు — ఈ అర్థాలలో (ఈ హస్తం) నిరూపితమైనది.

తాత్పర్యం : రెండు అలవల్ల వ హస్తాలు కంటికి ఎదురుగా ఉంటే, అది 'ఉల్బణ హస్తం' అవుతుంది.

పూలగుత్తులు, విశాల నేత్రాలు — ఈ అర్థములందు ఈ హస్తం తగును.

టీక ; భరతముని చెప్పిన 'ఉల్బణములు' అనే నృత హస్తం కంటే ఇది కొంత భిన్నంగా ఉంది.

25. లాలిత హస్తం :

స్వస్తికారణా వేతా శిరోదేశేఽలవల్లవా ॥

545

లాలితో గదితా వేతా దేవతా వైష్ణవీ మతా ।

ఏతస్య వినియోగ స్తు సారే దుర్గే మహిధరే ॥

546

అర్థం : ఏతా అలవల్ల వా, శిరోదేశే, స్వస్తికారణే, లాలితః గదితే = ఈ అలవల్ల వ హస్తాలు, శిరస్సు మీదుగా, స్వస్తికత్వం పొందితే (అది), లాలిత (హస్తం) (అని) చెప్పబడినది; దేవతా, వైష్ణవీ, మతా = దేవత, వైష్ణవి (అని), సిద్ధాంతం.

సాలే, దుగ్గే, మహీధరే, ఏతస్య వినియోగః (తు) = మద్ది చెట్టు, దుగ్గం, కొండ - అనే అర్థములందు ఈ హస్తం యొక్క వినియోగం (చెల్లుతుంది).

తాత్పర్యం : రెండు అలవల్లవ హస్తాలు శిరస్సు మీద స్వస్థికంగా ఉంటే, అది 'లాలిత హస్తం' అవుతుంది. అధిదేవత వైష్ణవి.

మద్దిచెట్టు, దుగ్గరి, కొండ - ఈ అర్థములందు లాలిత-హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'లలితములు' అనేనృత హస్తం, ఇదీ ఒక్కటే. అయితే ఇందులో హస్తాలు స్వస్థికంగా ఉండాలని స్పష్టంగా చెప్పబడింది.

26. విప్రకీర్ణ హస్తం :

హస్తౌ తు త్రివతాకాఖ్యా తిర్యక్ కూర్పర సంయుతౌ ।

కథ్యతే విప్రకీర్ణోఽయం హస్తో నాట్యవిశారదైః ॥ 547

కవచే చ కరన్యాసే మంత్రావాహే ఉమాగుణే ।

విచారే చ ప్రయోక్తవ్యో విప్రకీర్ణ ఇతిరితః ॥ 548

అర్థం : త్రివతాక ఆఖ్యా హస్తౌ (తు), తిర్యక్ కూర్పర సంయుతౌ = త్రివతాకములు అనే పేరుగలి రెండు హస్తాలు, మోచేతుల వద్ద అడ్డంగా కలిస్తే ; అయః హస్తః, విప్రకీర్ణః, నాట్య శాస్త్ర విశారదైః, కథ్యతే = ఆ హస్తం, విప్రకీర్ణం (అని), నాట్య వేత్తలచేత, చెప్పబడుతున్నది.

కవచే (చ), కరన్యాసే, మంత్ర - ఆవాహే, ఉమాగుణే, విచారే (చ), విప్రకీర్ణః, ప్రయోక్తవ్యః, ఇతి, ఈరితః = కవచం, కరన్యాసం, మంత్ర ఆవాహనం, ఉమాగుణం, విచారం - అనే అర్థములందు విప్రకీర్ణ (హస్తం) ప్రయోగింపదగినది, అని, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : రెండు పతాక హస్తాలు మోచేతుల వద్ద ఆడ్డంగా కలిస్తే అది విప్రకీర్ణ హస్తం అవుతుంది.

కవచం, కరన్యాసం, మంత్రఅవాహనం, తుమాగుణం, విచారం — ఈ అర్థములందు విప్రకీర్ణ హస్తాన్ని ప్రయోగించవలెను.

టీక : “గ్రంథాంతరే సంయుత హస్తాః” అంటూ చెప్పిన అధికహస్తాలలో ఇక్కడనుంచి రెండవ వర్గం. ఈ వర్గంలో 27 హస్తములున్నాయి. ఇంతకుముందు చెప్పిన విప్రకీర్ణ హస్తం కంటే ఇది భిన్నంగా ఉంది.

27. గజదంత హస్తం :

కరాభ్యాం శిఖరౌ ధృత్వా కనిష్ఠే ప్రసృతే యది ।

గజదంతకరః ఖ్యాతః కరో భరతవేదిభిః ॥ 549

జలావగాహే ద్వీరదదంతయోః భూమిమానయోః ।

శంకుస్థాపనభావేషు గజదంతో నియుజ్యతే ॥ 550

అర్థం : కరాభ్యాం, శిఖరే, ధృత్వా = రెండు చేతులతో, శిఖర హస్తాలను, పట్టి ; కనిష్ఠే, ప్రసృతే యది = చిటికెన వ్రేళ్ళు చాపబడితే ; కరః, గజదంతకరః, భరతవేదిభిః, ఖ్యాతః = (అ) హస్తం గజదంత హస్తం (అని), భరతవేత్తల చేత చెప్పబడినది.

జల-అవగాహనే, ద్వీరద దంతయోః, భూమిమానయోః, శంకుస్థాపనభావేషు, గజదంతః, నియుజ్యతే = నీళ్ళయందు మునుగటం, ఏనుగు దంతాలు, భూమి కొలత, శంకుస్థాపన — అనే భావములందు గజదంత (హస్తం) వినియోగపడుతుంది.

తాత్పర్యం : రెండు చేతులతో శిఖరహస్తాలను పట్టి చిటికెన వ్రేళ్ళనుచాపితే, అది గజదంతహస్తం అవుతుంది అని భరతవేత్తలు చెప్పినారు.

నీళ్ళయందు ముసుగటం, ఏనుగుదంతం, భూమికొలత, శంకు స్థాపన — ఈ అర్థములందు గజదంత హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన గజదంత హస్తం కంటే ఇది ఖిన్నంగా ఉంది.

28. తాలముఖ హస్తం :

కరే పతాకనామా నావన్యోన్యాఖిముఖీకృతౌ ।

చలితౌ చేత్ తాలముఖః ప్రోక్తో భరతవేదిభిః ॥ 551

భుజంగసూక్ష్మనాట్యే చ ముఖనాట్యే చ మేళనే ।

గ్రహే స్థూలపదార్థే చ తాలవక్త్రోఽఖిధీయతే ॥ 552

అర్థం : పతాక నామానౌకరౌ, అన్యోన్య-అఖిముఖీకృతౌ, చలితౌ చేత్ = పతాకములు అనే పేరుగల హస్తాలు రెండు, ఎదురెదురుగా, చలించుతూ ఉంటే (అది); తాలముఖః, భరతవేదిభిః, ప్రోక్తః = తాలముఖ (హస్తం) (అవుతుందని) భరతవేత్తల చేత, చెప్పబడినవి.

భుజంగ సూక్ష్మనాట్యే (చ), ముఖనాట్యే (చ), మేళనే, గ్రహే, స్థూలపదార్థే (చ), తాలవక్త్రీః, అఖిధీయతే = భుజంగ సూక్ష్మ నాట్యం, ముఖనాట్యం, కలియిక, గ్రహించటం, లావై న పదార్థం-అనే అర్థములందు తాలవక్త్రీ (ముఖ) (హస్తం) చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : రెండు పతాక హస్తాలు ఎదురెదురుగా ఉన్నవి, చలిస్తున్నవి అయితే, అది 'తాలముఖ హస్తం' అవుతుంది.

భుజంగ . సూక్ష్మనాట్యం, ముఖనాట్యం, కలియిక, గ్రహించటం, లావుగ ఉన్న వస్తువు — ఈ అర్థములందు తాలముఖ (= తాలవక్త్రీ) హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన 'తలముఖ హస్తం' తో ఇది సంబదిస్తున్నది.

29. సూచీవిద్ధ హస్తం :

అన్యోన్యమభినసంస్పృష్టౌ సూచీవక్త్రాభిదౌ కరా ।

సూచీవిద్ధకరః సోఽయం నృత్తహస్తానుసారిభిః ॥ 553

హల్లిసలీనాభినయే లగ్నార్థే మేళనే దృఢే ।

శాఖాద్వయస్య సంయోగే సూచీవిద్ధకరో భవేత్ ॥ 554

అర్థం: సూచీవక్త్ర-అభిధౌకరా, అన్యోన్యమ్-అభినసంస్పృష్టౌ = సూచీముఖములు అనే పేరుగల రెండు హస్తాలు, ఎదురెదురుగా కలిస్తే : అయం పః, సూచీవిద్ధకరః = ఈ హస్తం, సూచీవిద్ధ హస్తం (అవుతుంది); నృత్తహస్త - అనుసారిభిః = నృత్తహస్తాలను అనుసరించే (= తెలిసిన) వారిచేత (ఇట్లా చెప్పబడినది).

హల్లిస-లీన-అభినయే, లగ్న-అర్థే, దృఢే, మేళనే, శాఖాద్వయస్య సంయోగే, సూచీవిద్ధకరః భవేత్ = హల్లిసమందు కలిసిన అభినయం (కోలాట మందలి కలగలుపు-నీడా), తగుల కొవటం అనే అర్థం, గట్టి కలియిక, రెండు కొమ్మల చేరిక — వీటి అర్థాలను రూపించటంలో సూచీవిద్ధ హస్తం వినియోగపడుతుంది.

తాత్పర్యం : రెండు సూచీముఖ హస్తాలు ఎదురెదురుగా లిస్తే అది 'సూచీవిద్ధ హస్తం' అవుతుంది.

హల్లిసమందలి అభినయం, చేరిక, గట్టితనం, రెండు కొమ్మల చేరిక - ఈ అర్థములందు సూచీవిద్ధ హస్తం చెల్లుతుంది.

టీక : ఇది నాట్యశాస్త్రంలో లేదు. ఇంతకుముందు చెప్పిన సూచీవిద్ధ హస్తానికి ఇది సన్నిహితంగా ఉంది.

30. పల్లవ హస్తం :

పతాకౌ మణిబంధే తు చలితౌ చే దధోముఖౌ ।

కరః పల్లవనామాఽయం యుజ్యతే నాట్యవేదిభిః ॥ 555

ఫలపుష్పాతిభారేణ నమ్రశాఖానులంబనే ।

నమ్రతార్థే నియోక్తవ్యః పల్లవ స్సోఽభిధీయతే ॥ 556

అర్థం : మణిబంధే (తు), పతాకౌ = మణికట్టుల వద్ద, రెండు పతాక హస్తాలు ; అధోముఖౌ చలితౌ చేత్ = అధోముఖములుగా చలిస్తున్నవి అయితే; అయం కరః = ఈ హస్తం ; నాట్యవేదిభిః, పల్లవనామా, యుజ్యతే = నాట్యవేత్తల చేత పల్లవ హస్తం అనే పేర వ్యవహృతమవుతున్నది.

ఫలపుష్ప-అతిభారేణ నమ్రశాఖ-అనులంబనే, నమ్రత-అర్థే = ఫలపుష్పముల యొక్క అతిభారంచేత వంగిన కొమ్మలు వ్రేలాడటం, వంగటం అనే అర్థాలలో ; పాపల్లవః, నియోక్తవ్యః, అభిధీయతే = ఈ పల్లవ హస్తం, నియోగింపదగినది, (అని) చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : రెండు పతాక హస్తాలు మణికట్టులవద్ద అధోముఖంగా, చలిస్తున్నవి అయితే, అది పల్లవ హస్తం అవుతుంది.

ఫల-పుష్పముల యొక్క అతిభారం చేత వంగిన కొమ్మలు వ్రేలాడటం, వంగటం అనే అర్థములందు పల్లవ హస్తం చెల్లుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'అలపల్లవములు' అనే నృత్య హస్తానికి ఇది సన్నిహితంగా ఉంది.

31. నితంబ హస్తం :

అంసదేశం సమరభ్య నితంబావధి చాలితౌ ।

పార్శ్వయో స్తు పతాకౌ ద్వౌ నితంబకర ఉచ్యతే ॥ 557

పరివేషి చ సూర్యేంద్రో రంగలావణ్యదర్శనే ।

ప్రాకారే దేవతానాం చ నై వత్సే భ్రమణే లపి చ ॥

558

పార్శ్వసౌందర్యభావే చ నితంబాఖ్యకరో భవేత్ ।

అర్థం : పతాకౌద్వో = పతాక హస్తాలు రెండు; పార్శ్వ యోః(తు) = రెండు పార్శ్వములందు; అంసదేశం సమారభ్య. నితంబ-అవధి చాలితౌ = అంసములు (= మూపులు) మొదలుకొని, పిరుదుల పర్యంతం చలిస్తూ ఉంటే (అది); నితంబకరః, ఉచ్యతే = నితంబహస్తం (అని), చెప్పబడుతున్నది.

సూర్య-ఇంద్రోః పరివేషే(చ) = సూర్యచంద్రుల పరివేషం అనే అర్థంలో; అంగలావణ్య దర్శనే, ప్రాకారే, దేవతానాం(చ) నై వత్సే, భ్రమణే (అపి) (చ), పార్శ్వ సౌందర్యభావే(చ) నితంబ-అఖ్యకరః, భవేత్ = చక్కదనం, ప్రాకారం, దేవతల వేషం, భ్రమణం, ప్రక్కల చక్కదనం - ఈ అర్థములందు నితంబం అనే పేరుగల హస్తం ఉపయోగపడుతుంది.

తాత్పర్యం : రెండు పతాక హస్తాలు రెండు పార్శ్వము లందు అంసములు మొదలుకొని పిరుదుల పర్యంతం చలిస్తూ ఉంటే, అది నితంబహస్తం అవుతుంది.

సూర్యచంద్రుల పరివేషం, చక్కదనం, ప్రాకారం, దేవతల వేషం, భ్రమణం, ప్రక్కల చక్కదనం - ఈ అర్థములందు నితంబ హస్తం చెల్లుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'నితంబములు' అనే నృత్యహస్తం, ఇంతకుముందు చెప్పిన నితంబహస్తం, ఇదీ ఒక్కటే.

32. కేశబంధ హస్తం :

వీతావేప నితంబాది కేశవర్యంతచాలితౌ ॥

559

యది స్యాత్ కేశబంధాఖ్యకరః సమ్యక్ జ్ఞియావ్యతే ।

వృక్షద్యయే అధికే మేరోరథే బహువిభావనే ।

560

ఉత్తిష్ఠేతి వచోభావే యుజ్యతే కేశబంధకః ।

అర్థం : ఏతా ఏవ = (ఇంతకుముందు చెప్పిన) పతాక హస్తాలు; నితంబ-అది, కేశపర్యంత చాలితా, స్యాత్ యది = పిరుదులు మొదలుకొని, వెండుకల వరకు చలించితే (అది); కేశబంధ-అఖ్యః కరః, సమ్మక్ నిరూప్యతే = కేశబంధం అనే పేరుగల హస్తం (అని), బాగుగా నిరూపింపబడుతున్నది.

వృక్షద్యయే, అధికే, మేరో-అర్థే, బహు విభావనే, ఉత్తిష్ఠ-ఇతి వచోభావే, కేశబంధకః, యుజ్యతే = రెండు పెద్ద చెట్లు, అధికం, మేరుపర్యంతం అనే అర్థం, చాలా అనే భావం, లెమ్ము అని చెప్పటం — వీటియందు కేశబంధ హస్తం ఉపయోగపడుతుంది.

తాత్పర్యం : రెండు పతాక హస్తాలు పిరుదులు మొదలు కొని కేశముల పర్యంతం చలించితే, అది కేశబంధ హస్తం అవుతుంది.

రెండు పెద్ద చెట్లు, అధికం, మేరుపర్యంతం, చాలా అనటం, లెమ్ము అనటం — ఈ అర్థములందు కేశబంధ హస్తం తగును.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన కేశబంధ హస్త నిర్వచనం కంటే ఈ నిర్వచనం స్పష్టంగా ఉంది.

363. లతాహస్తం :

అలవద్మా వగ్రభాగప్రశ్రితౌ చలితౌ యది ॥

561

లతాహస్తః న విజ్ఞేయః ప్రోక్తో నాట్యవిభారదైః ।

త్రమరాక్షిధనాద్యే చ వాయో శృలితకోరకే ॥

562

లతాయాం పుష్పితాయాం చ స్తబ్ధకావలనేఽపి చ ।

లీలాకందుకభావే చ లతాహస్తో నియుజ్యతే ॥

563

అర్థం : అలవద్మా, అగ్రభాగ ప్రశ్రితౌ, చలితౌ యది = అలపద్మ హస్తాలు రెండు, చివరిభాగంలో వంగినవి, చలిస్తున్నవి,

అయితే; సః లతాహస్తః విక్షేయః = అది, లతాహస్తం (గా) జాగుగా తెలియదగినది (అని); నాట్య విశారదైః, ప్రోక్తః = నాట్యవేత్తలచేత చెప్పబడినది.

భ్రమర-అభిధనాశ్చ్యే(చ), వాయోః చలితకోరకే, పుష్పితాయాం లతాయాం(చ), స్తబికాచలనే (అపి) (చ), లీలాకందుక భావే(చ) = భ్రమరం అనే పేరుగల నాట్యం, గాలి తాకుడుచేత కదలే మొగ్గ, పూలతీగె, పూలగుత్తుల కదలిక, పూలచెండు — అనే అర్థములందు; లతాహస్తః, నియుజ్యతే = లతాహస్తం వినియోగ పడుతున్నది.

తాత్పర్యం : రెండు అలపద్మ హస్తాలు చివరిభాగంలో వంగి నవి, చలిస్తున్నవి అయితే, అది లతాహస్తం అవుతుంది. భ్రమర నాట్యం, గాలి తాకుడుచేత కదలే మొగ్గ, పూలతీగె, పూలగుత్తుల కదలిక, పూలచెండు — ఈ అర్థములందు లతాహస్తం వినియోగ పడుతున్నది.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన లాలిత హస్తానికి ఇది సన్నిహితంగా ఉంది.

34. ద్వీరద హస్తం

పతాకనామ్నా హస్తేన స్కంధదేశే నివేశ్య చ ।

పద్మకోశ మధోవక్త్రం దక్షిణే హస్తకే యది ॥

564

సమా దృతా చేత్ ద్వీరదహస్తోఽయం పరికీర్తితః ।

గజస్య శుండాభినయే గజవక్త్రప్రదర్శనే ॥

565

యుజ్యతే కరిహస్తోఽసౌ నరహస్తానుసారతః ।

అర్థం : పతాకనామ్నా హస్తేన = పతాకం అనే పేరుగల (వామ) హస్తాన్ని; స్కంధదేశే నివేశ్య(చ) = స్కంధం (=మూపు) మీద ఉంచి; అధోవక్త్రం, పద్మకోశం దక్షిణే హస్తకే (యది) = అధోముఖంగా, పద్మకోశ హస్తాన్ని, కుడిచేతితో; సమాదృతాచేత్ =

సమంగా (= ఒకే కాలమందు) పడితే; అయం, ద్విరదహస్తః, పరి కీర్తితః = అది ద్విరదహస్తం (అని), కీర్తింపబడినది.

గజస్య శుండ-అఖినయే, గజవక్త్ర) ప్రదర్శనే = ఏనుగు తొండమును అఖినయించటంలో, విఘ్నేశ్వరుని చూపటంలో; అసౌ కరి హస్తః, నరహస్తానుసారతః, యుజ్యతే = ఈకరి (= ద్విరద) హస్తం, నరహస్తానుసారంగా, ప్రయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : వామహస్తంచేత పతాకహస్తం పట్టి, దానిని స్కంధమందుంచి, రెండవచేత ఆధోముఖంగా పద్మకోశహస్తం పడితే, అది ద్విరదహస్తం అవుతుంది.

ఏనుగుతొండం, విఘ్నేశ్వరుడు- అనే అర్థములందు ద్విరద హస్తం తగును.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలోని 'కరిహస్తములు' అనే నృత్య హస్తం ఉంది. దానికంటె ఇది భిన్నంగా ఉంది.

35. ఉద్భృత హస్తం :

ఉరస్తోఽగ్రే హంసపక్ష వన్యోన్యాభిముఖీకృతా ॥ 566

భవే దుద్భృత హస్తో ఽయం వినియోగో ఽస్య కథ్యతే ।

ఆవరే త్వప్యథేత్వర్థే ఖావనాయాం-స్వరూపకే ॥ 567

స్థిరోభవేతివచనే దోలాయాం స్థూలకే ఽపి చ ।

గృహే ఽప్యద్భృతహస్తోఽయం ప్రకృతార్థే నియుజ్యతే ॥ 568

అర్థం : ఉరస్తః- అగ్రే = రొమ్మునకు, ఎదురుగా ; హంస పక్షే, అన్యోన్య-అభిముఖీ కృతా = రెండు హంసపక్షహస్తాలు, ఎదు రెదురుగా చేరినవి (అయితే) ; అయం, ఉద్భృత హస్తః, భవేత్ = ఇది ఉద్భృత హస్తం, అవుతుంది ; అస్య, వినియోగః, కథ్యతే = దీని యొక్క, వినియోగం, చెప్పబడుతున్నది.

ఆవరై (తు), అవ్యథా-ఇత్యర్థే, భావనాయాం, స్వరూపకే, స్థిరోభవ - ఇతివచనే; డోలాయాం, స్థూలకే (అపి) (చ), గృహే, ప్రకృత-అర్థే = నీటి సుడి, నిశ్చింత, తలపు, స్వరూపం, స్థిరుడవు కమ్ము అనటం. ఉద్యోల, పెద్ద వస్తువు, ఇల్లు, ప్రకృతం అనే అర్థం - వీటి యందు; అయం, ఉద్భృత హస్తః, నియుజ్యతే = ఈ, ఉద్భృత హస్తం, నియుక్తమవుతున్నది.

నీటిసుడి, నిశ్చింత, తలపు, స్వరూపం, స్థిరుడవు కమ్ము అనటం, ఉద్యోల, పెద్ద వస్తువు, ఇల్లు, ప్రకృతము అనే అర్థం - వీటియందు ఉద్భృత హస్తం వినియోగపడుతున్నది.

తాత్పర్యం : తొమ్మునకు ఎదురుగా రెండు హంసపక్ష హస్తాలు అభిముఖంగా చేరి ఉంటే, అది ఉద్భృత హస్తం అవుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'ఉద్భృతములు' అనే నృత్య హస్తం, ఇది ఒక్కటే. ఇంతకు ముందు చెప్పిన ఉద్భృత హస్తం దీనితో సంబదిస్తున్నది.

36. సంయమ హస్తం :

తర్జనీమధ్యమౌ హస్తతలే నమ్రీకృతౌ యది ।

ఇతరౌ ప్రసృతౌ సోఽయం కరః సంయమనామకః ॥

569

ప్రాణాయామే మహాయాగే యుజ్యతే చాఽఽర్కభావనే ।

అర్థం : తర్జనీ మధ్యమౌ, హస్తతలే, నమ్రీకృతౌ = చూపుడు వ్రేలు నడిమి వ్రేలు, అరచేతిలోనికి, వంగినవి; ఇతరౌ, ప్రసృతౌ, యది = తక్కిన వ్రేళ్ళు, చాపబడినవి, అయితే; అయం సః, సంయమనామకః కరః = ఈ హస్తం, సంయమం అనే పేరుగల హస్తం (అవుతుంది).

ప్రాణాయామే, మహాయోగే, అర్థభావనే (చ), యుజ్యతే = ప్రాణాయామం, యోగాభ్యాసం, పూజ్యాలు అనటం - వీటియందు ఈ హస్తం తగును.

తాత్పర్యం : చూపుడు వ్రేలు నడిమివ్రేలు అరచేతిలోనికి వంగివవి, తక్కిన వ్రేళ్ళు ప్రసారితాలు అయితే అది 'సంయమ హస్తం' అవుతుంది.

ప్రాణాయామం, యోగాభ్యాసం, పూజ్యాలు అనటం - ఈ అర్థములందు సంయమ హస్తం తగును.

టీక : దీనిని భరతముని చెప్పలేదు.

37. ముద్రా హస్తం:

కరయోః మధ్యమాంగుష్ఠే యోగా స్ముద్రాకరో భవేత్ || 570

అణౌ తృణే గోముఖే చ త్రోటిపుటనిదర్శనే ।

ముద్రాహస్తో యుజ్యతేఽసౌ భరతాగమకోవిదైః || 571

అర్థం : కరయోః, మధ్యమ-అంగుష్ఠే, యోగాత్ = రెండు చేతుల, నడిమి బొటన వ్రేళ్ళను, దగ్గరకు చేర్చితే; ముద్రాకరః, భవేత్ = ముద్రా హస్తం, అవుతుంది.

అణౌ, తృణే, గోముఖే (చ), త్రోటిపుట నిదర్శనే = అణువు, గడ్డిపోచ, అవు మోర, పక్షిముక్కు చూపటం - అనే అర్థములందు; అసౌ ముద్రా హస్తః, భరత - ఆగమకోవిదైః, యుజ్యతే = ఈ ముద్రా హస్తం, భరతవేదవేత్తలచేత, ఉపయుక్త మవుతున్నది.

తాత్పర్యం : రెండుచేతుల నడిమి-బొటన వ్రేళ్ళను దగ్గరకు చేర్చినచో, అది 'ముద్రా హస్తం' అవుతుంది.

అణువు, గడ్డిపోచ, అవు మోర, పక్షిముక్కు చూపటం -

ఈ అర్థములందు ముద్రా హస్తం తగును అని భరతవేదవేత్తలు చెప్పినారు.

టీక : ఈ హస్తాన్ని భరతముని చెప్పలేదు.

38. అజాముఖ హస్తం :

సింహాననాభిధకరే తర్జనీ చ కనిష్ఠికా ।

మధ్యమానామికా వృషే యోగా ద్భూయా దజాముఖః ॥ 572

అజాదికానాం వక్త్రేషు నిర్విషాణముఖేషు చ ।

గజకుంభే మల్లయుద్ధే అజావక్త్రో నియుజ్యతే ॥ 578

అర్థం : సింహ-ఆనన-అభిధకరే = సింహముఖం అనే పేరు గల హస్తంలో; తర్జనీ (చ) కనిష్ఠికా, మధ్యమ-అనామికే వృష్టే యోగాత్ = చూపుడు-చిటికెన వ్రేళ్ళు. నడిమి-ఉంగరపు వ్రేళ్ళ వెనుక చేరితే, (అది); అజాముఖః, భూయాత్ = అజాముఖ (హస్తం) అవుతుంది.

అజ-అదికానాం వక్త్రేషు, నిర్విషాణముఖేషు (చ), గజ కుంభే, మల్లయుద్ధే = మేక మొదలగు వాటి ముఖాలు, కొమ్ములు లేని జంతువుల ముఖాలు, ఏనుగు కుంభ స్థలం, మల్లర యుద్ధం — ఈ అర్థములందు; అజావక్త్రో, నియుజ్యతే = అజాముఖ (హస్తం) నియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : సింహముఖ హస్తమందలి చూపుడు-చిటికెన వ్రేళ్ళను, నడిమి - ఉంగరపు వ్రేళ్ళ వెనుక చేర్చితే, అది అజాముఖ హస్తం అవుతుంది.

మేక మొదలగు వాటి ముఖాలు, కొమ్ములు లేని జంతువుల ముఖాలు, ఏనుగు కుంభస్థలం, మల్లర యుద్ధం — ఈ అర్థములందు అజాముఖ హస్తం నియుక్తమవుతున్నది.

టీక : దీనిని భరతముని చెప్పలేదు.

39. అర్థముకుళ హస్తం :

లాంగూలాఖ్యకరే సమ్యక్ కనిష్ఠా వక్రితా యది ।

ప్రోక్తే అర్థముకుళాభ్యో అసౌ భరతాగమవేదిభిః ॥ 574

లికుచే శీలభావే చా వ్యుచితే అపి కుచే అపి చ ।

లోభే ముకుళపద్మే చ కరణే వినియుజ్యతే ॥ 575

అర్థం : లాంగూల-అఖ్యకరే = లాంగూలం అనే పేరుగల హస్తంలో; కనిష్ఠా, సమ్యక్, వక్రితాయది = చిటికెనవ్రేలు, చక్కగా, వంచబడితే; అసౌ, అర్థముకుళ- అఖ్యః = అది, అర్థముకుళం అనే పేరుగలిది (అవుతుందని); భరత-ఆగమవేదిభిః ప్రోక్తః = భరతవేదవేత్తలచేత చెప్పబడినది.

లికుచే, శీలభావే(చ), (అపి) ఉచితే, (అపి) కుచే, (అపి)(చ) లోభే, ముకుళపద్మే(చ), కరణే, వినియుజ్యతే = గజనిమ్మపండు, మంచి స్వభావం, ఉచితం (= తగినది), కుచం, లోభం, తామర మొగ్గ, ఉపకరణం (= సాధనం) — అనే అర్థములందు (ఈ అర్థముకుళహస్తం) తగును.

తాత్పర్యం : లాంగూల హస్తమునందలి చిటికెనవ్రేలు చక్కగా వంచబడితే, అది అర్థముకుళహస్తం అవుతుందని భరత వేదవేత్తలు చెప్పినారు.

గజనిమ్మపండు, మంచి స్వభావం, ఉచితం, కుచం, లోభం, తామరమొగ్గ, ఉపకరణం — ఈ అర్థములందు అర్థముకుళ హస్తం చెల్లుతుంది.

టీక : ఈ హస్తం నాట్యశాస్త్రంలో లేదు.

40. రేచితహస్తం :

అలనద్మకరౌ యత్ర శ్లిష్టా వ్రసారితౌ ।

తత్ర త్రప్తయోగకుళైః రేచితౌ అయం నిరూప్యతే ॥ 576

చారీయే పార్శ్వనటనే నారికేళే ప్రలాపకే ।

సర్వనాట్యేషు వేళాయాం యుజ్యతే రేచితః కరః ॥

577

అర్థం : తత్ తత్ ప్రయోగకుశలైః = అయా ప్రయోగాలలో నేర్పరులైనవారిచేత; యత్ర, అలపద్మకరౌ, పార్శ్వప్రసారితౌ = ఎచ్చట, అలపద్మహస్తాలు రెండు, దగ్గర చేర్చబడినవై, (తరువాత) పార్శ్వములందు చాపబడినవి (అవుతాయో); అయం, రేచితః, నిరూప్యతే = (ఎచ్చట) అది రేచిత హస్తం (అవుతుందని), నిరూపించబడుతున్నది.

చారీయే, పార్శ్వనటనే, నారికేళే, ప్రలాపకే, సర్వనాట్యేషు వేళాయాం = చారీనాట్యం, పార్శ్వనటనం, కొబ్బరికాయ, ప్రలాపం — అనే అర్థములందు, సర్వనాట్య సమయములందు; రేచితః కరః, యుజ్యతే = రేచితహస్తం తగును.

తాత్పర్యం : రెండు అలపద్మ హస్తాలను దగ్గరకుచేర్చి, ప్రక్కలకు ప్రసారితంచేస్తే, అది రేచిత హస్తం అవుతుంది.

చారీనాట్యం, పార్శ్వనటనం, కొబ్బరికాయ, ప్రలాపం — ఈ అర్థములందు, సర్వనాట్య సమయములందు రేచిత హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన రేచిత హస్తంకంటె ఇది భిన్నంగా ఉంది.

41. కుశలహస్తం :

అన్యోన్యభిముఖా వర్ణచంద్రౌ కుశలసంజ్ఞకః ।

భూచారే నయనే పూర్ణవస్తునిర్దేశభావనే ॥

578

జలావగాపే వద్మే చ యుజ్యతే కుశలః కరః ।

అర్థం : అర్ణచంద్రౌ అన్యోన్య-అభిముఖౌ = రెండు అర్ణచంద్ర హస్తాలు పరస్పరం ఎదురు ఎదురుగా ఉంటే; కుశలసంజ్ఞకః = కుశల(హస్తం) అనే పేరుగలది (అవుతుంది).

భూచాంరే, నయనే, పూర్ణవస్తు నిర్దేశభావనే, జల-అవగాహే, పద్మే(చ) = భూసంచారం, నేత్రం, నిండు వస్తువులను నిర్దేశించటం, నీళ్ళలో మునుగటం, పద్మం — ఈ అర్థములందు; కుశలః కరః, యుజ్యతే = కుశలహస్తం తగును.

తాత్పర్యం : రెండు అర్థచంద్ర హస్తాలు పరస్పరం అభి ముఖంగా ఉంటే అది కుశలహస్తం అవుతుంది.

భూ సంచారం, నేత్రం, నిండు వస్తువులను నిర్దేశించటం, నీళ్ళలో మునుగటం, పద్మం — ఈ అర్థములందు కుశలహస్తం తగును.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలో ఈ హస్తం లేదు.

42. పక్షవంచిత హస్తం :

కటిదేశగతా వేతా పక్షవంచితకో భవేత్ ॥

579

పక్షిణాం పక్షభావే తు రశనాయాం నితంబకే ।

పక్షవంచిత హస్తో ఽయం యుజ్యతే ఽత్ర పురాతనైః ॥

580

అర్థం : ఏతా, కటిదేశగతా = అవి (= కుశల హస్తమందలి అర్థచంద్ర హస్తాలు), కటి ప్రదేశమందుంటే : పక్షవంచితకః, భవేత్ = (అది) పక్షవంచిత (క) (హస్తం) (అవుతుంది).

పక్షిణాం పక్షభావే (తు), రశనాయాం, నితంబకే = పక్షుల రెక్కలు, వడ్డాణం, పిరుదు — అనే అర్థములందు ; అయం, పక్ష వంచిత హస్తః = ఈ పక్షవంచిత హస్తం ; పురాతనైః, అత్ర యుజ్యతే = ప్రాచీనుల చేత, ఈ నాట్యమందు, ప్రయుక్తమవు తున్నది.

తాత్పర్యం : రెండు అర్థచంద్ర హస్తాలను రెండు ప్రక్కల కటిమీద ఉంచితే, అది 'పక్షవంచిత హస్తం' అవుతుంది.

పక్షుల రెక్కలు, వడ్డాణం, పిరుదు — అనే అర్థములందు ఈ హస్తం ప్రయుక్తమవుతున్నది.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన పక్షవంచిత హస్తంతో ఇది సంబదిస్తున్నది. అక్కడ త్రిపతాక హస్తాలు చెప్పగా, ఇక్కడ అర్థ చంద్ర హస్తాలు చెప్పినారు.

43. తిలక హస్తం :

త్రిపతాకాభిధౌ హస్తౌ లలాటే హృదయే స్థితౌ ।

తిలకాభిధహస్తో ఽయం కీర్తితో భావవేదిభిః ॥ 581

దేవపుష్పాంజలౌ గంధవస్త్యాదిపుతలకేషు చ ।

తిలకాభిధహస్తో ఽయం కీర్తితో భావవేదిభిః ॥ 582

అర్థం : త్రిపతాక-అభిధౌ, హస్తౌ = త్రిపతాకం అనే పేరు గల, రెండు హస్తాలు ; లలాటే, హృదయే స్థితౌ = (ఒకటి) నొసటను, (ఇంకొకటి) తొమ్ము మీదను ఉంచే; అయం, తిలక - అభిధ హస్తః = ఇది తిలకం అనే పేరుగల హస్తం (అవుతుందని); భావ వేదిభిః, కీర్తితః = భావవేత్తల చేత, కీర్తింపబడినది.

దేవపుష్పాంజలౌ, గంధవస్తు-ఆదిషు, తిలకేషు (చ) = దేవతకు ఇచ్చే పుష్పాంజలి, సువాసనగల వస్తువులు మొదలగునవి, తిలకం (=బొట్టు) — ఈ అర్థములందు; తిలక-అభిధహస్తః అయం = తిలకం అనే పేరుగల ఇది (=ఈ హస్తం); భావవేదిభిః, కీర్తితః = భావవేత్తల (=శాస్త్రజ్ఞుల) చేత, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : రెండు త్రిపతాక హస్తాలలో ఒకటి లలాటం మీదను, ఇంకొకటి తొమ్ము మీదను ఉంచే, అది 'తిలక హస్తం' అవుతుంది.

దేవపుష్పాంజలి, సువాసన గల వస్తువులు మొదలగునవి, తిలకం- అనే అర్థములందు తిలకహస్త ప్రయోగాన్ని శాస్త్రజ్ఞులు చెప్పినారు.

టీక : ఈ హస్తం నాట్యశాస్త్రంలో లేదు.

44. ఉత్థానవంచిత హస్తం :

త్రివతాకా వంసదేశగతా వృత్తానవంచితః ।

విష్టోరఖినయే స్తంభభావనాయాం బుధోదితః ॥

583

ఉత్థానవంచితాఖిఖ్యః సర్వనాట్యేషు కీర్తితః ।

అర్థం : అసందేశగతౌ త్రివతాకౌ = మూపురాల (= భుజ మూలముల)మీద చేరిన రెండు త్రివతాక హస్తాలు; ఉత్థానవంచితః = ఉత్థానవంచిత (హస్తం) (అవుతాయి).

విష్టోః- అఖినయే, స్తంభభావనాయాం = విష్టువును అఖిన యించటంలో, స్తంభమును చూపటంలో; బుధ-ఉదితః = (ఈ హస్తం పండితులచేత చెప్పబడినది.

ఉత్థానవంచిత-అఖిఖ్యః = ఉత్థానవంచితం అనే పేరుగల (ఈ హస్తం); సర్వనాట్యేషు కీర్తితః = అన్ని విధములగు నాట్యాలలో కీర్తింపబడినది.

తాత్పర్యం : రెండు త్రివతాక హస్తాలు మూపురములమీద ఉంటే, అది 'ఉత్థానవంచిత హస్తం' అవుతుంది.

విష్టువును, స్తంభమును అఖినయించటంలో ఈ హస్తం తగును. అంతేకాదు ఇది సర్వనాట్యములందును తగును అని ప్రసిద్ధి పొందింది.

టీక : భరతముని చెప్పిన 'ఉత్థానవంచితములు' అనే నృత్య హస్తానికి ఇది సన్నిహితంగా ఉంది.

45. వర్ణమానహస్తం

ఊర్ధ్వభాగోన్ముఖౌ హస్తౌ శిఖరే వర్ణమానకః ॥

584

సర్వదేతి వచోభావే దత్తమిత్యర్థకే ౭పి చ ।

కింకిమిత్కుక్తిసమయే కదాచిదితి బాషణే ॥

585

వర్ణమానకరః ప్రోక్తః భరతాగమవేదిభిః ।

అర్థం : ఊర్ధ్వ భాగ - ఉన్ముఖౌ, శిఖరౌ హస్తా = మీదకు ఉన్ముఖములు అయిన రెండు శిఖర హస్తాలు; వర్ధమానకః = వర్ధమాన (క, (హస్తం) అవుతాయి.

సర్వదా - ఇతివచః భావే, దత్తమ్ - ఇతి - అర్థకే (అపి) (చ), కిమ్ - ఇతి - ఉక్తి సమయే, కదాచిత్ - ఇతి భాషణే, = ఎల్లప్పుడూ అని చెప్పటం, ఇవ్వబడినది అనే అర్థం, ఏమిటి అని (ప్రశ్నించే) సమయం, ఒకానొకప్పుడు అని చెప్పటం - ఈ 'అర్థము లందు; భరత - అగమవేదిభిః = భరతశాస్త్రవేత్తలచేత; వర్ధమాన కరః, ప్రోక్తః = వర్ధమానకరం, చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : రెండు శిఖర హస్తాలను పైకెత్తి, పడితే అది 'వర్ధమానహస్తం' అవుతుంది.

ఎల్లప్పుడూ అని చెప్పటం, ఇవ్వబడినది అనే అర్థం, ఏమిటి అని ప్రశ్నించటం, ఒకానొకప్పుడు అని చెప్పటం - వీటియందు వర్ధమానహస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఇంతకుముందు చెప్పిన 'వర్ధమానహస్తం' కంటే ఇది భిన్నంగా ఉంది.

46. జ్ఞానహస్తం

ఆదౌపతాకౌ ధృత్వా తు అంసా దూర్ధ్వముఖౌ వహేత్ ॥ 586

భవేత్ జ్ఞానాభిధకరః కథితం నృత్తకోవిదైః ।

గ్రహే చ హృదయే ధ్యానే జ్ఞానహస్తో విధీయతే ॥ 587

అర్థం : ఆదౌ పతాకౌ ధృత్వా (తు) = మొదట రెండు పతాక హస్తాలు పట్టి (తరువాత); అంసాత్, ఊర్ధ్వముఖౌ, వహేత్ = భుజమూలము నుంచి ఊర్ధ్వముఖాలుగా పట్టవలెను (అప్పుడు అది); జ్ఞాన - అభిధకరః, భవేత్ = జ్ఞానం అనే పేరుగల హస్తం అవుతుంది (అని) : నృత్త కోవిదైః, కథితం = నృత్తవేత్తల చేత, చెప్పబడినది.

గ్రహే (చ, హృదయే, ధ్యానే = గ్రహం, హృదయం, ధ్యానం - అనే అర్థములందు; జ్ఞానహస్తః, విధీయతే = జ్ఞానహస్తం, విధింపబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : తొలుత రెండు వతాక హస్తాలను పట్టి, తరువాత అంశముల నుంచి ఊర్ధ్వముఖాలుగా చాపితే, అది జ్ఞానహస్తం అవుతుందని నృత్తకోవిదులు చెప్పినారు.

గ్రహం, హృదయం, ధ్యానం అనే అర్థములందు జ్ఞానహస్తం తగును.

టీక : ఈ హస్తం నాట్యశాస్త్రంలో లేదు. 'జ్ఞానహస్తం' నుంచి లీనముద్రాహస్తం వరకు - అంటే ఈ ఏడు హస్తాలు నాట్యశాస్త్రంలో లేవు.

47. రేఖాహస్తం :

అంగుష్ఠః కుంచితో భూయా నృధ్యమా అనామికా తథా ।

కుంచితా స్యాత్ కనిష్ఠా చ తర్జనీ ప్రసృతా యచి ॥ 588

రేఖాభిధకరః సో ఽయం ముద్రాయాం సంప్రయుజ్యతే ।

అర్థం : అంగుష్ఠః, కుంచితః, భూయాత్ = అంగుష్ఠం, కుంచితం (=వంగినది), కావలెను; నృధ్యమా, అనామికా తథా కనిష్ఠా కుంచితాస్యాత్ = నడిమివ్రేలు, ఉంగరపు వ్రేలు, అట్లే చిటికెన వ్రేలు కుంచితములు కావలెను (ఇంక); తర్జనీ, ప్రసృతాయచి = చూపుడు వ్రేలు ప్రసృతం (=చాపబడినది) (అయితే అది); రేఖా-అభిధకరః = రేఖ అనే పేరుగల హస్తం (అవుతుంది).

అయం సః = ఈ రేఖాహస్తం; ముద్రాయాం, సంప్రయుజ్యతే = ముద్రాయందు, చక్కగా ఉపయోగింపబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : చూపుడువ్రేలు ప్రసారింప, తక్కిన నాలుగు వ్రేళ్ళు కుంచితాలు అయితే అది రేఖాహస్తం అవుతుంది.

ముద్రాయందు ఈ హస్తం వినియోగపడుతున్నది.

48. వైష్ణవహస్తం :

ఊర్ధ్వగా త్రివతాకౌ చే ద్వైష్ణవః కర ఈరితః ॥

589

విష్ణో రభినయే యోజ్య ఇతి భావవిదో విదుః ।

అర్థం : త్రివతాకౌ, ఊర్ధ్వగా, చేత్ = రెండు త్రివతాక హస్తాలు, ఊర్ధ్వముఖాలుగా, ఉన్నప్పుడు; వైష్ణవకరః, ఈరితః = (అది) వైష్ణవహస్తం (అని), చెప్పబడినది.

(ఈ హస్తం) విష్ణోః అభినయే, యోజ్యః = (మహా)విష్ణువును అభినయించటంలో, ఉపయోగింపదగినది (అని); భావవిదః విదుః = భావవేత్తలు ఎరుగుదురు.

తాత్పర్యం : రెండు త్రివతాక హస్తాలను ఊర్ధ్వముఖాలుగా పడితే అది వైష్ణవహస్తం అవుతుంది.

మహావిష్ణువును అభినయించటంలో ఈ హస్తం తగును.

49. బ్రహ్మోక్తశుకతుండహస్తం :

కపిత్థే అంగుష్ఠ - తర్జన్యౌ సమానాగ్రౌ ధృతౌ యది ॥

590

బ్రహ్మోక్తశుకతుండః స్యాత్ గరుడాక్షే నియుజ్యతే ।

అర్థం : కపిత్థే, అంగుష్ఠ-తర్జన్యౌ, సమాన - అగ్రౌ ధృతౌ యది = కపిత్థహస్తమందలి, అంగుష్ఠాన్ని తర్జనీని, సమానాగ్రములుగా, పడితే (అది); బ్రహ్మ - ఉక్త - శుకతుండః, స్యాత్ = బ్రహ్మ చెప్పిన శుకతుండ (హస్తం) అవుతుంది.

(ఈ హస్తం) గరుడ - అక్షే నియుజ్యతే = గరుత్మంతుడు అనే అర్థమందు ప్రయుక్తమవుతుంది.

తాత్పర్యం : కపిత్థహస్తమందలి అంగుష్ఠంయొక్క, తర్జనీయొక్క చివరలు సమానంగా ఉంటే, అది బ్రహ్మోక్తశుకతుండ హస్తం అవుతుంది.

గరుత్మంతుడు అనే అర్థమందు ఇది చెల్లుతుంది.

50. ఖండచతురహస్తం :

చతురే తర్జనీ త్యక్తా కనిష్ఠా మిశ్రితా యది ॥ 591

నామ్నా ఽయం ఖండచతురః కీర్తితో భరతాగమే ।

రుధిరాదిద్రవే చాఽపి కర్ణామృత మితిరితే ॥ 592

ఖండాదిషు ప్రయోక్తవ్యః ఖండాఖ్యచతురః కరః ।

అర్థం : చతురే, తర్జనీత్యక్తా, కనిష్ఠా మిశ్రితా, యది = చతురహస్తమందలి, చూపుడుప్రేలు విడువబడినది, చిటికెనప్రేలు చేర్చిపట్టబడినది, అయితే; అయం, ఖండచతురః, నామ్నా = అది ఖండచతురం (అనే) పేరుగల (హస్తం అవుతుంది, అని); భరతాగమే, కీర్తితః = భరతవేదమందు చెప్పబడినది.

రుధిరాదిద్రవే (చ) (అపి, = రక్తం మొదలగు ద్రవ పదార్థములందు; కర్ణ-అమృతం, ఇతి, ఈరితే = కర్ణామృతం (= చెవికింపు) అని చెప్పబడినపుడు; ఖండాదిషు = ఖండం (= ముక్క) మొదలగు వాటియందు; ఖండ-అఖ్య చతురః కరః = ఖండం అనేపేరు గల చతురహస్తం (చెల్లుతుంది.)

తాత్పర్యం : చతురహస్తమందు చూపుడు ప్రేలిని విడిచి, చిటికెన ప్రేలిని చేర్చిపట్టితే అది ఖండచతురహస్తం అవుతుందని భరతవేదమందు చెప్పబడినది.

రక్తం మొదలగు ద్రవపదార్థాలు, చెవికింపు అని చెప్పటం, ఖండం మొదలగునవి - ఈ అర్థములందు ఖండచతురహస్తం చెల్లుతుంది.

51. అర్థచతురహస్తం :

అస్మిన్ కనిష్ఠికౌ త్యక్తౌ య ద్వర్ధచతురో భవేత్ ॥ 593

మధురాదిరసాస్యాదే వినియోగోఽన్య కీర్తితః ।

అర్థం : అస్మిన్ = ఇందు (= ఈ ఖండచతురహస్తమందు; కనిష్ఠికౌ త్యక్తౌ, యది = చిటికెన ప్రేళ్ళు, విడువబడినవి, అయితే; అర్థచతురః భవేత్ = అర్థచతుర (హస్తం) అవుతుంది.

మధుర - అది రస - ఆస్వాదే = మధురం (= తీపి) మొదలగు రసాలను ఆస్వాదించటంలో; అన్యవినియోగః కీర్తితః = దీని (= ఈ అర్థచతురహస్త) వినియోగం కీర్తింపబడింది.

తాత్పర్యం : ఖండచతురహస్తమందు చిటికెనప్రేళ్ళు విడువబడితే, అది అర్థచతురహస్తం అవుతుంది.

మధురము మొదలైన రసాలను ఆస్వాదించటంలో ఈ హస్తం చెప్పబడినది.

52. లీనముద్రాహస్తం :

ముద్రాభ్యే తర్జనీ నమ్రా లీనముద్రాకరో భవేత్ || 594

అర్థం: ముద్రా- అభ్యే = ముద్ర అనే పేరుగల హస్తమందు; తర్జనీ, నమ్రా = చూపుడువ్రేలు వంచబడినది (అయితే); లీనముద్రాకరః, భవేత్ = లీనముద్రాహస్తం, అవుతుంది.

తాత్పర్యం : ముద్రాహస్తమందు చూపుడు వ్రేలు వంగితే అది లీనముద్రాహస్తం అవుతుంది.

టీక : దీనికి వినియోగం చెప్పలేదు.

దేవ - దిక్పాల - దశావతారహస్తాలు

దేవహస్తాలు

అథ బ్రహ్మాదిదేవానాం భావనాభినయక్రమాత్ ।

మూర్తిభేదేన యే హస్తాః తేషాం లక్షణ ముచ్యతే ॥

595

అర్థం : అథ, బ్రహ్మ - అది దేవానాం, భావనా = ఇంక, బ్రహ్మ మొదలగు దేవతల యొక్క భావనను (అథ - అత్ర బ్రహ్మ రుద్రాది దేవతా = ఇంక ఇప్పుడు బ్రహ్మ రుద్రాది దేవతల యొక్క - ఘోష్); అభినయక్రమాత్ = అభినయక్రమంలో; మూర్తిభేదేన = మూర్తి భేదాలననుసరించి; యేహస్తాః = ఏ హస్తాలు (కలవో); తేషాం, లక్షణం, ఉచ్యతే = వాటియొక్క లక్షణం చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : ఇంక ఇప్పుడు బ్రహ్మ, రుద్రుడు మొదలగు దేవతల యొక్క హస్తాలు, ఆయా మూర్తులలోని భేదాలను అనుసరించి, అభినయానుగుణంగా వివరింపబడుతున్నవి.

టీక : ఈ దేవతల హస్తాలు కూడా నాట్యశాస్త్రంలో లేవు. ఇచ్చట 9 మంది దేవతలకు హస్తాలు చెప్పబడినవి - బ్రహ్మ, శంఖువు, విష్ణువు (= త్రిమూర్తులు); సరస్వతి, పార్వతి, లక్ష్మి (= త్రిమూర్తుల భార్యలు); విఘ్నేశ్వర, షణ్ముఖ, మన్మథులు. మాతృభూతయ్య కూడా ఈ తొమ్మిది హస్తాలే చెప్పినాడు.

1. బ్రహ్మహస్తం :

బ్రహ్మణ శృతురో వామే హంసాస్యో దక్షిణే కరః ।

అర్థం : వామే చతురః, దక్షిణే హంసాస్యః = ఎడమచేత

చతుర హస్తం, కుడిచేత హంసాస్య హస్తం (పట్టితే అది); బ్రహ్మణః కరః = బ్రహ్మ యొక్క హస్తం (అవుతుంది.)

తాత్పర్యం : ఎడమచేత చతుర హస్తం, కుడిచేత హంసాస్య హస్తం పట్టితే, అది బ్రహ్మహస్తం అవుతుంది.

టీక : బ్రహ్మ - ఎడమచేత చతురం, కుడిచేత హంసాస్యం పట్టవలెను - ఈ ప్రకరణంలో ఘోష్ అనువాదం ఇట్లా సాగింది.

2. శంఖుహస్తం :

శంఖో ర్వామే మృగశీర్ష త్రివతాక స్తు దక్షిణే ॥

596

అర్థం : వామే మృగశీర్షః, దక్షిణే త్రివతాకః (తు) = ఎడమ చేత మృగశీర్షహస్తం, కుడిచేత త్రివతాకహస్తం (పట్టితే అది); శంఖోః = శంఖుని (=శివుని) యొక్క (హస్తం అవుతుంది).

తాత్పర్యం : ఎడమచేత మృగశీర్ష హస్తం, కుడిచేత త్రివతాక హస్తం పట్టితే, అది శంఖుహస్తం అవుతుంది.

3. విష్ణుహస్తం :

హస్తాభ్యాం త్రివతాకాభ్యాం విష్ణుహస్తః ప్రకీర్తితః ।

అర్థం : త్రివతాకాభ్యాం, హస్తాభ్యాం = రెండు త్రివతాక హస్తాల చేత (=పట్టడంవల్ల); విష్ణుహస్తః, ప్రకీర్తితః = విష్ణు హస్తం, కీర్తింపబడినది.

తాత్పర్యం : రెండు చేతులతోను త్రివతాక హస్తాలను పట్టితే అది విష్ణుహస్తం అవుతుంది.

4. సరస్వతీహస్తం :

సూచీకృతే దక్షిణే ఒర్ధ్వచంద్రే వామకరే తతా ।

597

సరస్వత్యాః కరః ప్రోక్తః భరతాగమవేదిభిః ।

అర్థం : దక్షిణే, సూచీకృతే = కుడిచేత సూచీహస్తం పట్టి; వామకరే, అర్థచంద్రే = ఎడమచేత అర్థచంద్రహస్తం పట్టితే (అది); సరస్వత్యాః కరః = సరస్వతీయొక్క హస్తం (అని); భరతాగమ వేదిఖిః, ప్రోక్తః = భరతవేదం ఎరిగిన వారిచేత, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : కుడిచేత సూచీహస్తం, ఎడమచేత అర్థచంద్ర హస్తం పట్టితే అది సరస్వతీహస్తం అవుతుంది.

టీక : ఈ హస్తం ఘోష్లో భిన్నవిధంగా ఉన్నది.

సూచీకృతే దక్షిణే చ వామే చాంసనమకృతౌ ॥ 598

కపిత్థకే ౭పి భారత్యాః కరః స్యాదితి సమ్మతః ।

కుడిచేత సూచీహస్తం, ఎడమచేత కపిత్థహస్తం భుజస్కంధా లతో సమానంగా పడితే (అది), భారతీహస్తమవుతుంది అని సిద్ధాంతం.

5. పార్వతీహస్తం :

ఊర్ధ్వతః ప్రసృతా వర్ధచంద్రాఖ్యా వామదక్షిణౌ ॥ 599

అతయో వరద శ్రైవ పార్వత్యాః కర ఈరితః ।

అర్థం : వామదక్షిణే = ఎడమ, కుడి పార్శ్వములందు అర్థచంద్రాఖ్యా = రెండు అర్థచంద్ర హస్తాలు; అభయః, వరదః (చ) (ఏవ) = అభయహస్తంగా, వరదహస్తంగా; ఊర్ధ్వ - అధః ప్రసృతౌ = (ఎడమచేయి) క్రిందకు, (కుడిచేయి) పైకి చాపబడినవి (అయితే); పార్వత్యాః కరః, ఈరితః = (అది) పార్వతీదేవి యొక్క హస్తం (అని) చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేత అర్థచంద్ర హస్తాన్ని ఎడమ ప్రక్క వరదహస్తంగా క్రిందకు, కుడిచేత అర్థచంద్ర హస్తాన్ని కుడిప్రక్క అభయ హస్తంగా పైకి పట్టితే, అది పార్వతీహస్తం అవుతుంది.

టీక : నీడా అనువాదం ప్రకారం కుడి-ఎడమ చేతులు వరుసగా క్రిందు-మీదు అవుతాయి.

6. లక్ష్మీహస్తం :

అంసోపకంఠే హస్తాభ్యాం కపిత్థాభ్యాం శ్రియః కరః ॥

600

అర్థం : అంస - ఉపకంఠే = రెండు అంసముల సమీపంలో; కపిత్థాభ్యాం హస్తాభ్యాం = కపిత్థ హస్తాలను (పట్టితే); శ్రియః కరః = లక్ష్మీహస్తం (అవుతుంది).

తాత్పర్యం : రెండు అంసముల సమీపమందు రెండు కపిత్థ హస్తాలను పట్టితే, అది లక్ష్మీహస్తం అవుతుంది.

7. విఘ్నేశ్వరహస్తం :

పురోగాభ్యాం కపిత్థాభ్యాం కరాభ్యాం విఘ్నరాట్ కరః ।

అర్థం : పురోగాభ్యాం, కపిత్థాభ్యాం కరాభ్యాం = ఎదురుగా రెండు కపిత్థహస్తాలను (పట్టిన); విఘ్నరాట్ కరః = విఘ్నేశ్వర హస్తం (ఏర్పడుతుంది). (ఉరోగతాభ్యాం = తొమ్ముమీద ఉన్న రెండు కపిత్థ హస్తాలచేత — మోన్).

తాత్పర్యం : రెండు కపిత్థ హస్తాలు ఎదురుగా (లేదా తొమ్ముమీద ఉంటే, అది విఘ్నేశ్వరహస్తం అవుతుంది.

8. షణ్ముఖహస్తం :

వామే కరే త్రిశూల శ్చ శిఖరో దక్షిణే కరే ॥

601

ఊర్ధ్వం గతే షణ్ముఖస్య హస్తః స్యాదితి కీర్తితః ।

అర్థం : వామే కరే త్రిశూలః (చ), దక్షిణే కరే శిఖరః = ఎడమచేత త్రిశూలహస్తం, కుడిచేత శిఖరహస్తం; ఊర్ధ్వంగతే = వైకి ఎత్తిపట్టితే (అది); షణ్ముఖస్యహస్తః, స్యాత్, ఇతి, కీర్తితః = షణ్ముఖ హస్తం అవుతుంది, అని, కీర్తించబడినది (...ఇత్యుచ్యతే బుధైః = అని బుధుల చేత చెప్పబడుతున్నది — నీడా).

తాత్పర్యం : ఎడమచేత త్రిశూలహస్తం, కుడిచేత శిఖర హస్తం పట్టి వైకి చాపితే, అది షణ్ముఖహస్తం అవుతుంది.

9. మన్మథహస్తం :

వామే కరే తు శిఖరో దక్షిణే కటకాముఖః ॥

602

మన్మథస్య కరః ప్రోక్తో నాట్యశాస్త్రార్థకోవిదైః ।

అర్థం : వామేకరే (తు) శిఖరః, దక్షిణే కటకాముఖః = ఎడమచేత శిఖరహస్తం, కుడిచేత కటకాముఖ హస్తం (పట్టితే అది); మన్మథస్యకరః = మన్మథునియొక్క హస్తా (అని); నాట్యశాస్త్రార్థకోవిదైః ప్రోక్తః = నాట్యశాస్త్రార్థాలు తెలిసిన వారిచేత, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేత శిఖరహస్తం, కుడిచేత కటకాముఖ హస్తం పట్టితే, అది మన్మథహస్తం అవుతుందని నాట్యశాస్త్రవేత్తల మతం.

దిక్పాలహస్తాలు

1. ఇంద్రహస్తం :

త్రివతాకౌ స్వస్తికాచేత్ ఇంద్రహస్తః ప్రకీర్తితః ॥

603

అర్థం : త్రివతాకౌ, స్వస్తికాచేత్ = రెండు త్రివతాక హస్తాలు, స్వస్తికంగా ఉంటే, (అది); ఇంద్రహస్తః, ప్రకీర్తితః = ఇంద్ర (శక్ర - ఘోష్) హస్తా (అని) కీర్తింపబడినది.

తాత్పర్యం : రెండు త్రివతాకహస్తాలు స్వస్తికంగా ఉంటే, అది ఇంద్ర లేదా శక్రహస్తం అవుతుంది. (ఇంద్ర - శక్ర పదాలు పర్యాయపదాలు)

టీక : దిక్పాలహస్తాలు నాట్యశాస్త్రంలో లేవు. ఎనిమిది దిక్కులకు దిక్పాలురు ఎనమండుగురు:

తూర్పు - ఇంద్రుడు

ఆగ్నేయం - అగ్ని

దక్షిణం - యముడు

వైశ్యతి - నిరృతి

పశ్చిమం - వరుణుడు

వాయవ్యం - వాయువు

ఉత్తరం - కుబేరుడు

ఈశాన్యం - ఈశానుడు.

కాని ఇచ్చట ఎనిమిదవ దిక్కు అయిన ఈశాన్యమువకు అధిపతి అయిన ఈశానుని హస్తం చెప్పబడలేదు. మాతృభూతయ్య ఈశాన హస్తాన్ని ఇట్లా వివరించినాడు:

“ముందుగా వామ పార్శ్వమందు శంఖ హస్తాన్ని పట్టి, తరువాత దక్షిణ హస్తంతో త్రిపతాకం, వామహస్తంతో మృగశిర్షం చూపితే అది ఈశానహస్తం అవుతుంది”.

2. అగ్నిహస్తం :

త్రిపతాకో దక్షిణే తు వామే కాంగులహస్తకః ।

అగ్నిహస్తః స విజ్ఞేయో నాట్యశాస్త్రవిశారదైః ॥

604

అర్థం : దక్షిణే (తు) త్రిపతాకః, వామే కాంగులహస్తకః = కుడిచేత త్రిపతాకహస్తం, ఎడమచేత కాంగుల (లాంగూల - నీడా) హస్తం (పట్టితే); సః, అగ్నిహస్తః = అది అగ్నిహస్తం (అని); నాట్య శాస్త్రవిశారదైః, విజ్ఞేయః = నాట్యశాస్త్రవిశారదుల చేత, తెలియ దగినది.

తాత్పర్యం : కుడిచేత త్రిపతాకహస్తం, ఎడమచేత కాంగుల లేదా లాంగూలహస్తం పట్టితే అది అగ్నిహస్తం అవుతుందని నాట్య శాస్త్ర విశారదులు తెలియవలెను.

3. యమహస్తం :

వామే పాళః దక్షిణే తు సూచీ యమకరః స్మృతః ।

అర్థం : వామే పాళః, దక్షిణే (తు) సూచీ = ఎడమచేత పాళ హస్తం, కుడిచేత సూచీహస్తం (పట్టితే అది); యమకరః, స్మృతః = యమహస్తం (అని), స్మరించబడినది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేత పాళహస్తం, కుడిచేత సూచీహస్తం పట్టితే అది యమహస్తం అవుతుంది.

4. నైర్వతి హస్తం :

ఖట్వా చ శకటశ్చైవ కీర్తితో నిర్వతేః కరః ॥

605

అర్థం : ఖట్వా (చ), శకటః (చ) (ఏవ) = ఖట్వాహస్తం, శకటహస్తం (పట్టితే, అది); నిర్వతేః (నైర్వతేః — నీడా) = నైర్వతి హస్తం అవుతుంది.

తాత్పర్యం : ఒకచేత ఖట్వాహస్తం, ఇంకొకచేత శకట హస్తం పట్టితే అది నైర్వతిహస్తం అవుతుంది.

5. వరుణహస్తం :

పతాకో దక్షిణే వామే శిఖరో వారుణః కరః ।

అర్థం : దక్షిణే పతాకః, వామే శిఖరః = కుడిచేత పతాక హస్తం, ఎడమచేత శిఖరహస్తం (పట్టితే, అది); వారుణః కరః = వరుణహస్తం అవుతుంది.

తాత్పర్యం : కుడిచేత పతాకహస్తం, ఎడమచేత శిఖర హస్తం పట్టితే, అది వరుణహస్తం అవుతుంది.

6. వాయుహస్తం :

అరాలో దక్షిణే హస్తే వామే చార్దవతాకికా ॥

606

ధృతాచేత్ వాయుదేవస్య కర ఇత్యభిధీయతే ।

అర్థం : దక్షిణే హస్తే అరాళః, వామే (చ) అర్ధపతాకికా = కుడిచేత అరాళహస్తం, ఎడమచేత అర్ధపతాకహస్తం; ధృతా చేత్ = పట్టితే (అది); వాయుదేవస్యకరః, ఇతి, అభిధీయతే = వాయు దేవునియొక్క హస్తం, అని, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : కుడిచేత అరాళహస్తం, ఎడమచేత అర్ధపతాక హస్తం పట్టితే అది వాయుహస్తం అవుతుంది.

7. కుబేరహస్తం :

వామే వద్మం దక్షిణే తు గదా యక్షవతేః కరః ॥

607

అర్థం : వామే పద్మం, దక్షిణే (తు) గదా = ఎడమచేత పద్మహస్తం, కుడిచేత గదాహస్తం (పట్టితే, అది); యక్షవతేః కరః = యక్షరాజు (= కుబేరుడు) యొక్క హస్తం (అవుతుంది).

తాత్పర్యం : ఎడమచేత పద్మహస్తం, కుడిచేత గదాహస్తం పట్టితే, అది కుబేరహస్తం అవుతుంది.

టీక : ఈశానహస్తం చెప్పబడలేదు; ఇంతకు ముందు చెప్పిన 'శంఖహస్తం' ఇక్కడ కూడా సరిపోతుందని కాబోలు! ఇచ్చట గదాహస్తం యొక్క నిర్వచనం లేదు. మాతృభూతయ్య గదా హస్తానికి బదులు ముష్టిహస్తం చెప్పినాడు. ఎడమచేతిలో పద్మం, కుడిచేత గద చూపితే చాలునేమో ?

దశావతారహస్తాలు

1. మత్స్యవతారహస్తం :

మత్స్యహస్తం దర్శయిత్వా తతః స్కంధసమౌ కరౌ

[త్రివతాకౌ యది ధృతౌ యుజ్యతే మత్స్యజన్మని ।]

ధృతౌ మత్స్యవతారస్య హస్త ఇత్యభిధీయతే ॥

608

అర్థం : మత్స్య హస్తం దర్శయిత్వా = మత్స్యహస్తం ప్రదర్శించి; తతః స్కంధసమౌ, కరౌ, ధృతౌ = తరువాత మూపులతో సమానంగా, హస్తాలను, పట్టితే (అది); మత్స్యవతారస్య, హస్తః, ఇతి, అభిధీయతే = మత్స్యవతారం యొక్క హస్తం, అని చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : రెండు చేతులతో మత్స్య హస్తాలను పట్టి, తరువాత స్కంధాలతో సమానంగా ఉంచితే అది 'మత్స్యవతార హస్తం' అవుతుంది.

టీక : "త్రివతాకే.....మత్స్యజన్మని" — ఈపాదం హోమ్ పాఠంలో లేదు. "స్కంధాలతో సమానంగా త్రివతాక హస్తాలను పట్టితే మత్స్యవతారమందు చెల్లును" — అని దీని అర్థం. ఇది ఇక్కడ ఉండవలసినది కాదేమో?

దశావతారహస్తాలు కూడా నాట్యశాస్త్రంలో లేవు. దశావతారాలు : మత్స్య, కూర్మ, వరాహ, నృసింహ (= నారసింహ), వామన, పరశురామ, రామచంద్ర, బలరామ, బుద్ధ, కల్కవతారాలు. ఇచ్చట బుద్ధావతారహస్తం చెప్పబడలేదు; దాని బదులు కృష్ణావతారహస్తం ఉన్నది. మాతృకూతయ్య కూడా బుద్ధావతారహస్తానికి బదులు కృష్ణావతారహస్తాన్నే చెప్పినాడు.

2. కూర్మావతారహస్తం :

కూర్మహస్తం దర్శయిత్వా తతః స్కంధసమౌ కరౌ ।

[త్రివతాకౌయది ధృతో యుజ్యతే కూర్మజన్మని ।]

ధృతో కూర్మావతారస్య హస్త ఇత్యభిధీయతే ॥

609

అర్థం : కూర్మహస్తం దర్శయిత్వా = కూర్మహస్తం ప్రదర్శించి; తతః, స్కంధసమౌ, కరౌ ధృతో = పిమ్మట, స్కంధాలతో సమానంగా హస్తాలు పట్టితే (అది); కూర్మావతారస్య, హస్తః, ఇతి, అభిధీయతే = కూర్మావతారం యొక్క హస్తం అని చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : కూర్మహస్తం ప్రదర్శించి, పిమ్మట స్కంధాలతో సమానంగా హస్తాలను పట్టితే, అది 'కూర్మావతారహస్తం' అవుతుంది.

టీక : “త్రివతాకౌ.....కూర్మజన్మని” — ఈ పాదం మోవ్ పాఠంలో లేదు. ఈ పాదం ఇక్కడ ఉండవలసినది కాదేమో? దీని అర్థం ఇట్లా ఉంటుంది:

తతః, త్రివతాకౌ, కరౌ, సమౌ, ధృతో, యది = పిమ్మట త్రివతాకహస్తాలు స్కంధములకు సమానంగా ధరిస్తే (అది); కూర్మజన్మని, యుజ్యతే — కూర్మావతారమందు, తగును.

3. వరాహావతారహస్తం :

దర్శయిత్వా వరాహం తు కటి పార్శ్వ సమా కరా ।

ధృతో వరాహదేవస్య హస్త ఇత్యభిధీయతే ॥

610

అర్థం : వరాహం (తు), దర్శయిత్వా—వరాహహస్తం ప్రదర్శించి; కటిపార్శ్వసమా, కరా, ధృతో = పార్శ్వములందు కటితో సమానంగా హస్తాలను పట్టితే (అది); వరాహదేవస్య, హస్తః, ఇతి, అభిధీయతే = వరాహ దేవుని యొక్క, హస్తం, అని చెప్పబడు తున్నది.

తాత్పర్యం : వరాహహస్తం ప్రదర్శించి, పార్శ్వములందు కటి (=నడుము)తో సమానంగా హస్తాలను పట్టితే, అది 'వరాహావతారహస్తం' అవుతుంది.

4. నృసింహావతారహస్తం :

వామే సింహముఖం ధృత్వా దక్షిణే త్రిపతాకికా ।

నరసింహావతారస్య హస్త ఇత్యభిధీయతే ॥

611

అర్థం : వామే, సింహముఖం, ధృత్వా—ఎడమచేత, సింహముఖ హస్తం, ధరించి; దక్షిణే, త్రిపతాకికా = కుడిచేత, త్రిపతాక హస్తం (పట్టితే, అది); నర (=నృ) సింహావతారస్య, హస్తః, ఇతి, అభిధీయతే = నర (=నృ) సింహావతారం యొక్క, హస్తం, అని, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేత సింహముఖహస్తం, కుడిచేత పతాక హస్తం ధరిస్తే అది 'నృసింహావతారహస్తం' అవుతుంది.

5. వామనావతారహస్తం :

ఊర్వాదో ధృతముష్టిభ్యాం సవ్యాన్యాభ్యాం యది స్థితః ।

స వామనావతారస్య హస్త ఇత్యభిధీయతే ॥

612

అర్థం : సవ్య - అన్యాభ్యాం, ధృతముష్టిభ్యాం = ఎడమ - కుడిచేతులతో, ధరింపబడిన ముష్టి హస్తాలను; ఊర్వ - అధఃస్థితః యది = (క్రమంగా) పైకి క్రిందకు చాపితే; స, వామనావతారస్య, హస్తః, ఇతి, అభిధీయతే = అది, వామనావతారం యొక్క, హస్తం, అని, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : ఎడమ - కుడి చేతులతో ముష్టి హస్తాలను పట్టి, (వరుసగా) పైకి, క్రిందకు - చాపితే, అది 'వామనావతార హస్తం' అవుతుంది.

6. పరశురామావతారహస్తం :

వామం కటితటే న్యన్య దక్షిణే ధర్మపతాకికా ।

ధృతా పరశురామస్య హస్త ఇత్యభిధీయతే ॥

613

అర్థం : వామం, కటితటే, న్యన్య = ఎడమచేతిని, కటి యందు, ఉంచి; దక్షిణే, ధర్మపతాకికా, ధృతా = కుడిచేత, అర్థ పతాక హస్తం పట్టితే (అది); పరశురామస్య హస్తః, ఇతి, అభిధీయతే = పరశురామునియొక్క, హస్తం, అని, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేతిని కటి మీద ఉంచి, కుడిచేత అర్థ పతాక హస్తం, పట్టితే, అది 'పరశురామావతారహస్తం' అవుతుంది.

7. రామచంద్రావతారహస్తం :

కపిత్థో దక్షిణే హస్తే వామే తు శిఖరః కరః ।

ఊర్ధ్వం ధృతో రామచంద్రహస్త ఇత్యుచ్యతే ఐదైః ॥ 614

అర్థం : దక్షిణేహస్తే కపిత్థః = కుడిచేత కపిత్థహస్తం; వామే (తు) శిఖరః కరః, ఊర్ధ్వం ధృతః = ఎడమచేత శిఖరహస్తం, పైకి పట్టితే (అది); రామచంద్రహస్తః, ఇతి, బుధైః, ఉచ్యతే = రామచంద్ర (= రఘురామ - నీడా) హస్తం, అని, బుధులచేత, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : కుడిచేత కపిత్థహస్తం క్రిందుగానూ, ఎడమచేత శిఖరహస్తం మీదుగానూ పట్టితే అది 'రామచంద్రావతార (= రఘురామావతార) హస్తం' అవుతుంది.

టీక : 'అధరోత్తరభాగేతు రామచంద్ర కరః స్మృతః' అని నీడా పాఠం; అనగా కుడి కపిత్థహస్తం క్రిందుగానూ, ఎడమచేతి శిఖరహస్తం మీదుగానూ ఉంటే అది రామచంద్రహస్తం అని స్మరింపబడినది అని అర్థం. ఇది సమంజసంగా ఉన్నది.

8. బలరామావతారహస్తం :

పతాకో దక్షిణే హస్తే ముష్టి ర్యామకరే తథా ।

బలరామావతారస్య హస్త ఇత్యభిధీయతే ॥ 615

అర్థం : దక్షిణేహస్తే పతాకః, (తథా), వామకరే ముష్టిః = కుడిచేత పతాకహస్తం, ఎడమచేత ముష్టిహస్తం (పట్టితే అది); బలరామావతారం యొక్క హస్తం, అని, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : కుడిచేత పతాకహస్తం, ఎడమచేత ముష్టిహస్తం పట్టితే, అది బలరామావతారహస్తం అవుతుంది.

9. కృష్ణావతారహస్తం :

మృగశిర్షే తు హస్తాభ్యా మన్యోన్యాభిముఖీకృతే ।

ఆస్యోవకంఠే కృష్ణస్యహస్త ఇత్యుచ్యతేఽదైః ॥

616

అర్థం : హస్తాభ్యాం మృగశిర్షే (శు) = రెండు చేతులతో మృగశిర్ష హస్తాలను (పట్టి); ఆస్యోవకంఠే = ముఖానికి దగ్గరగా (అంసోపకంఠే = స్కంధాలకు దగ్గరగా - నీడా); అన్యోన్య - అభిముఖీ కృతే = పరస్పరం అభి ముఖాలుగా చేస్తే (అది); కృష్ణస్య హస్తః, ఇతి, బుధైః, ఉచ్యతే = కృష్ణుని యొక్క హస్తం, అని బుధులచేత, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : రెండు చేతులతో మృగశిర్ష హస్తాలను పట్టి వాటిని ముఖం లేదా అంసాలకు దగ్గరగా, అభిముఖంగా చేస్తే అది కృష్ణావతారహస్తం అవుతుంది.

టీక : సాధారణంగా 'రామోరామఃరామశ్చ' అని పరశురామ, రామ, బలిరాములనే దశావతారములందు పరిగణిస్తారు. ఆ పరిగణనలో కృష్ణావతారం లేదు; దీని బదులు బుద్ధావతారం ఉంది. బహుళః ఈ హస్త పరిగణన బుద్ధుని అవతారంగా గుర్తించటానికి ముందు జరిగినది కాదగును.

వేణుగానం చేస్తూన్నట్లు చూపితే, అది కృష్ణావతారహస్త మవుతుందని మాతృభూతయ్య వర్ణించినాడు.

10. కల్కవతారహస్తం ;

పతాకో దక్షిణే వామే త్రిపతాకః కరో ధృతః ।

కల్కాఖ్యస్యావతారస్య ఇత్యభిదీయతే ॥

617

అర్థం : దక్షిణే పతాకః, వామే త్రిపతాకః కరః, ధృతః = కుడిచేత పతాకహస్తం, ఎడమచేత త్రిపతాకహస్తం, ధరిస్తే (అది); కల్క - అఖ్యస్య - అవతారస్య, హస్తః = కల్క అనే పేరు

గల అవతారం యొక్క, హస్తం; ఇతి, అభిధీయతే = అని, చెప్ప బడుతున్నది

తాత్పర్యం : కుడిచేత పతాకహస్తం, ఎడమచేత త్రిపతాక హస్తం ధరిస్తే, అది 'కల్యణవతారహస్తం' అవుతుంది.

టీక : హస్తః కల్యణవతారస్య ఇతి నాట్యవిదో విదుః = కల్కి అవతారం యొక్క హస్తం అని నాట్యవేత్తలు తెలిసి కొందురు — నీడా పాఠం.

వర్ణ - జాతీయ - బాంధవ హస్తాలు

చతుర్వర్ణహస్తాలు

1. బ్రాహ్మణహస్తం:

కరాభ్యాం శిఖరం ధృత్వా యజ్ఞసూత్రస్య సూచనే ।

దక్షిణేన కృతే తిర్యక్ బ్రహ్మణానాం కరః స్మృతః ॥ 618

అర్థం : కరాభ్యాం శిఖరం ధృత్వా = రెండుచేతులతోను శిఖరం హస్తాలను పట్టి; దక్షిణేన, తిర్యక్, యజ్ఞసూత్రస్య, సూచనే కృతే = కుడిచేత, అడ్డంగా, యజ్ఞోపవీతం యొక్క, సూచన, చేస్తే (అది); బ్రహ్మణానాం కరః, స్మృతః = బ్రాహ్మణులయొక్క హస్తం (అని), వర్ణించబడినది.

తాత్పర్యం : రెండు చేతులతో శిఖరహస్తాలు పట్టి, కుడిచేత అడ్డంగా జందెమును చూపిస్తే, అది బ్రాహ్మణహస్తం అవుతుంది.

టీక : ఇది ఇంతకు ముందు చెప్పిన బృహస్పతిగ్రహ హస్త నిర్వచనంతో సరిపోలింది. ('అడ్డంగా' అనేది ఇచ్చట అధికం). చతుర్వర్ణ హస్తాలు నాట్యశాస్త్రంలో లేవు.

బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైశ్య, శూద్రవర్ణాలు నాలుగింటికి ఇచ్చట హస్తాలు చెప్పబడినవి. అంతేకాక రాక్షస హస్తం అనేది అధికంగా చెప్పబడింది.

2. క్షత్రియహస్తం :

వామేన శిఖరం తిర్యక్ ధృత్వాఽన్యేన పతాకికా ।

ధృతా యది క్షత్రియాణాం హస్త ఇత్యభిధీయతే ॥

అర్థం : వామేన, శిఖరం తిర్యక్, ధృత్వా = ఎడమచేత శిఖరహస్తాన్ని, అడ్డంగా, ధరించి; అన్వేషన, పతాకికా, ధృతా యది = రెండవ (= కుడి) చేత, పతాక హస్తం ధరిస్తే (అది); క్షత్త్రియాణాం హస్తః, ఇత్యభిధీయతే = క్షత్రియుల యొక్క హస్తం అని చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేతితో శిఖరహస్తం అడ్డంగా పట్టి, కుడి చేతితో పతాకహస్తం ధరిస్తే, అది క్షత్రియహస్తం అవుతుంది.

3. వైశ్యహస్తం :

కరే వామే తు హంసాస్యో దక్షిణే కటకాముఖః ।

వైశ్యహస్తోఽయ మాఖ్యాతో మునిభిర్వరతాదిభిః ॥

అర్థం : వామేకరే (తు), హంసాస్యః = ఎడమచేత, హంసాస్య హస్తం; దక్షిణే, కటకాముఖః = కుడిచేత, కటకాముఖ హస్తం (పట్టితే); అయం, వైశ్యహస్తః = ఇది, వైశ్యహస్తం (అని); భరతాదిభిః మునిభిః ఆఖ్యాతః = భరతాది మునుల చేత (భరతాగమ వేదిభిః = భరతాగమవేత్తల చేత — నీడా) చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేతితో హంసాస్యహస్తం, కుడిచేతితో కటకాముఖహస్తం పట్టితే, అది వైశ్యహస్తం అవుతుందని భరతాగమ వేత్తలు చెప్పినారు.

టీక : చతుర్వర్ణహస్తాలు నాట్యశాస్త్రంలో లేవు కావున, 'భరతాదులు' అనటం కంటే 'భరతాగమవేత్తలు' అనటమే సమంజసం.

4. కూద్రహస్తం :

వామే తు శిఖరం ధృత్వా దక్షిణే మృగశీర్షకః ।

కూద్రహస్తః స విజ్ఞేయో మునిభిః వరతాదిభిః ॥

621

అర్థం : వామే (తు) శిఖరం ధృత్వా, దక్షిణే మృగశీర్షకః

= ఎడమచేత శిఖరహస్తం ధరించి, కుడిచేత మృగశిర్షహస్తం (సూచిహస్తం - నీడా (పట్టితే); సః, కూద్రహస్తః = అది కూద్రహస్తం (అవుతుందని); భరతాదిభిః మునిభిః విజ్ఞేయః = భరతాది మునులచేత, తెలియదగినది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేతితో శిఖరహస్తం, కుడిచేతితో మృగశిర్షహస్తం పట్టితే అది 'కూద్రహస్తం' అవుతుందని భరతాది మునులు ఎరుగుదురు.

టీక : చివరి పాదం నీడాలో లేదు.

5. రాక్షసహస్తం :

ముఖే కరాభ్యాం శకటౌ రాక్షసానాం కరః స్మృతః ।

అర్థం : ముఖే, కరాభ్యాం, శకటౌ = ముఖమునందు (=ముఖం వద్ద) రెండు చేతులతో శకటహస్తాలు (పట్టితే అది); రాక్షసానాం, కరః, స్మృతః = రాక్షసుల యొక్క, హస్తం, (అని) స్మరించబడినది.

తాత్పర్యం : ముఖంవద్ద రెండు చేతులతో శకట హస్తాలను పట్టితే అది రాక్షసహస్తం అవుతుంది.

టీక : ఈ హస్తం ఫోష్ పాఠంలో చతుర్వర్ణహస్తాలకు మొదట ఉండగా, నీడా పాఠంలో దశావతారహస్తాలకు చివర ఉంది. మాతృభూతయ్య దీనిని చెప్పలేదు.

తత్తజ్జాతీయహస్తాలు

అష్టాదశానాం జాతీనాం కర్మాదీనః కరః స్మృతః ॥

622

తత్తద్దేశజనానాం చ ఏవమూహ్యం ఋదోత్తమైః ।

యావదర్థః ప్రయోగాణాం తావద్వేదాః కరః స్మృతః ॥

623

అర్థాత్పరకరణాల్లింగాదౌచిత్యా దర్శనిర్ణయః ।

తత్తత్సమ్యక్సమాలోక్య సంగృహ్యోక్తమిదం మయా ॥

624

సమాలోచ్య ప్రయోక్తవ్యం భావజ్ఞై రిహకాన్త్రతః ।

అర్థం : అష్టాదశజాతీనాం కరాః, కర్మాధీనాః, స్మృతాః
 =(తక్కిన) పదునెనిమిది జాతుల యొక్క, హస్తాలు, వారి వారి
 పనులను అనుసరించి (=పనులకు తగినట్లు) ఉంటాయని, చెప్ప
 బడినది; తత్ తత్ దేశజనానాం (చ), ఏవం, బుధోత్తమైః ఊహ్యం
 =ఆయా దేశాల జనుల హస్తాలు కూడా, ఈ విధంగానే ఉత్తమ
 బుధుల చేత, ఊహింపదగినవి; ప్రయోగాణాం, యావదర్థాః,
 తావత్ కరాః భేదాః, స్మృతాః=ప్రయోగాలకు, ఎన్ని విధాలయిన
 అర్థాలు ఉన్నాయో అన్ని విధాలయిన హస్తభేదాలు, చెప్పబడినవి;
 అర్థాత్, ప్రకరణాత్, లింగాత్, ఔచిత్యాత్, అర్థనిర్ణయః=అర్థం, ప్రక
 రణం (=సందర్భం), లింగం, ఔచిత్యం (వీటిని ఒట్టి) అర్థ నిర్ణయం
 (చేయవలెను); తత్ తత్ సమ్యక్ సమాలోచ్య, సంగృహ్య, ఉక్తం
 ఇదం మయా=ఆయా విషయాల నన్నింటిని బాగుగా పరిశీలించి,
 సంగ్రహంగా, ఇది నా చేత చెప్పబడినది; సమాలోచ్య, కాన్త్రతః,
 భావజ్ఞైః, ప్రయోక్తవ్యం= (కావున) బాగుగా ఆలోచన చేసి,
 కాస్త్రా)నుగుణంగా, భావజ్ఞుల చేత, ప్రయోగింపదగును.

తాత్పర్యం : పదునెనిమిది జాతుల హస్తాలు వారి వారి
 పనులకు తగినట్లుగా ఉంటాయి. ఆయా దేశాల జనుల హస్తాలను
 కూడా ఈ విధంగానే ఊహించవలెను. ప్రయోగాలకు ఎన్ని విధా
 లయిన అర్థాలు ఉన్నాయో అన్ని విధాలయిన హస్తభేదాలు
 ఉన్నాయి. ఈ హస్తాలను అర్థం, సందర్భం, లింగం, ఔచిత్యం అనే
 వాటిని అనుసరించి అర్థనిర్ణయం చేసి, ప్రయోగించవలెను. ఆయా
 విషయాలనన్నింటిని బాగుగా పరిశీలించి, సంగ్రహంగా ఈ హస్తాలను

చెప్పాను. కావున భావవేత్తలు కూడా బాగుగా ఆలోచించి, శాస్త్రానుగుణంగా ప్రయోగాలు చేయదగును.

టీక : 623, 624 శ్లోకపాదాలు ఘోష్ పాఠంలో లేవు.

బాంధవహస్తాలు

ఆత్మకాదశ బాంధవ్యాః తేషాం లక్షణముచ్యతే :

625

అర్థం : అథ - ఏకాదశ, బాంధవ్యాః = ఇంక పదకొండు, బాంధవ్యాలు (కలవు); తేషాం, లక్షణం, ఉచ్యతే = వాటియొక్క (= బాంధవ్యాలు తెలిపే హస్తాల యొక్క), లక్షణం చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : లోకంలో పదకొండు బాంధవ్యాలు (= బంధుత్వాలు), కలవు: ఆ బాంధవ్యాలను తెలిపే హస్తాల యొక్క లక్షణం ఇప్పుడు చెప్పబడుతున్నది.

టీక : ఈ శ్లోక పాదం ఘోష్ లో లేదు. నిజానికి ఈ శీర్షిక క్రింద 18 హస్తాలు చెప్పబడినవి - దంపతి, మాతృ, పితృ, శ్వశ్రూ, శ్వశుర, భర్తృభ్రాతృ, ననాందృ, జ్యేష్ఠభ్రాతృ, కనిష్ఠభ్రాతృ, పుత్ర, స్నుషా, భర్తృ, సపత్నీ హస్తాలు. వీటిలో పుత్రహస్తం నిడా పాఠంలో లేదు. భర్తృ హస్తం ఘోష్ పాఠంలో లేదు.

మొత్తం మీద చెల్లెలు, అక్క, భార్య, కుమార్తె, అల్లుడు అనే ప్రసిద్ధ బాంధవ్యాలకు ప్రత్యేకంగా హస్తాలు చెప్పబడ లేదు. మాతృహస్తమే కుమార్తెకు, పితృహస్తమే అల్లునికి చెల్లుతాయని తరువాత చెప్పబడినది. అట్లే తక్కినవాటిని ఆచార్యుడు సంప్రదాయానుసారంగా ప్రయోగించవలెను.

ఇచ్చటనుంచి చెప్పబడుతున్న హస్తాలు ఏవీ కూడా నాట్య శాస్త్రంలోలేవు. ఇవి తరువాతి కాలంలో పెంపొందినవే. అనంయుత-

సంయుత హస్తాలను వివరించిన తరువాత భరతముని ఇట్లా . పేర్కొన్నాడు. “.....అర్థసహితములైన ఇతర లౌకికహస్తములింకను చాలా కలవు. ఆచార్యబుద్ధి ననుసరించి వానిని రస - భావ (= స్థాయిభావ - వ్యభిచారిభావ) సూచకములగువట్లుగా ప్రయోగింపదగును. దేశమును, కాలమును, ప్రయోగమును, అర్థయుక్తిని విశేషముగా విచారించి, స్త్రీ - పురుషులీ హస్తములను ప్రయోగించవలెను.” (తె. నా. శా. పుట 308)

1. దంపతిహస్తం :

వామే తు శిఖరం ధృత్వా దక్షిణే మృగశీర్షకః ।

ధృతః స్త్రీపుంసయోః హస్తః ఖ్యాతో భరతకోవిదైః ॥ 626

అర్థం : వామే (తు), శిఖరం, ధృత్వా = ఎడమచేత, శిఖర (హస్తం), ధరించి; కుడిచేత, మృగశీర్ష (క) (హస్తం), పట్టితే (అది); స్త్రీపుంసయోః హస్తః, భరతకోవిదైః, ఖ్యాతః = స్త్రీ పురుష (= దంపతి) హస్తం (అని), భరత కోవిదుల చేత, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేత శిఖరహస్తం, తరువాత కుడిచేత మృగశీర్షహస్తం పట్టితే, అది దంపతి (= భార్యాభర్తల = అలుమగల) హస్తం అని భరతవేత్తలు చెప్పినారు.

2. మాతృహస్తం :

హస్తే వామే ఒర్ధ్వచంద్ర శ్చ సందంశో దక్షిణే కరే ।

ఆవర్తయిత్వా జతరే వామహస్తం తతఃపరమ్ ॥ 627

స్త్రీయాః కరో ధృతో మాతృహస్త ఇత్యుచ్యతే ఋదైః ।

జనన్యాం చ కుమార్యాం చ మాతృహస్తో నియుజ్యతే ॥ 628

అర్థం : వామేహస్తే, అర్థచంద్రః (చ), దక్షిణేకరే, సందంశః = ఎడమచేత అర్థచంద్ర(హస్తం), కుడిచేత సందంశ (హస్తం) (పట్టి); వామహస్తం, జతరే, అవర్తయిత్వా = ఎడమ చేతిని, పొట్టకు ఎదురుగా, త్రిప్పి; తతఃపరమ్, స్త్రియాః కరః, ధృతః = అటుపిమ్మట, స్త్రీ హస్తం, పట్టితే (అది); మాతృహస్తః, ఇతి, బుధైః, ఉచ్యతే = మాతృ(=తల్లి) హస్తం; అని, బుధుల చేత చెప్పబడుతున్నది.

జనన్యాం(చ), కుమార్యాం(చ), మాతృహస్తః, నియుజ్యతే = తల్లియందు, కుమార్తెయందు, మాతృహస్తం, ఉపయుక్త మవుతున్నది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేత అర్థచంద్రహస్తం, కుడిచేత సందంశ హస్తం పట్టి, ఎడమచేతిని పొట్టకు లేదా నాభికి ఎదురుగా త్రిప్పి, పిమ్మట స్త్రీ హస్తం ధరిస్తే, అది మాతృహస్తం అవుతుంది.

జనని(=తల్లి), కుమార్తె అనే అర్థములందు మాతృహస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : స్త్రీ హస్తం ఎక్కడా నిర్వచింపబడలేదు. కాని ఒక చేతిని పొట్టమీద ఉంచి, కడుపును సూచించితే అది స్త్రీ హస్తం కాదగునని కుమారస్వామి సూచన.

3. పితృ హస్తం :

ఏతస్మిన్ మాతృహస్తే తు శిఖరోదక్షిణేనతు ।

ధృతఃచేత్ నాట్యకాస్త్రజ్ఞః పితృహస్తో ఽయ ముచ్యతే ॥

629

అయం హస్తస్త జనకే తామతరిత నియుజ్యతే ।

అర్థం : ఏతస్మిన్ మాతృహస్తే(తు), దక్షిణేన(తు) శిఖరః, ధృతఃచేత్ = ఈ మాతృ హస్తమందు, కుడిచేత శిఖరహస్తం,

పట్టతే; అయం, పితృహస్తః, నాట్యశాస్త్రజ్ఞైః, ఉచ్యతే = ఇది. పితృహస్తం (అవుతుందని), నాట్య శాస్త్రవేత్తలచేత (మనీషిః = మనీషులచేత-హోవ్) చెప్పబడుతున్నది.

అయం హస్తం (తు) జనకే, జామాతరి(చ), నియుజ్యతే = ఈ హస్తం తండ్రి, అల్లుడు అనే అర్థములందు. నియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : మాతృ హస్తమందలి కుడిచేత శిఖరహస్తం పట్టతే, అది 'పితృహస్తం' అవుతుందని నాట్య శాస్త్రవేత్తలు చెప్పినారు.

తండ్రి, అల్లుడు అనే అర్థములందు ఈ హస్తం ఉపయోగిస్తుంది.

టీక : అల్లుని హస్తాన్ని మాతృభూతయ్య వేరుగా వివరించి నాడు: "వామ హస్తంచేత సద్భుకోశం, దక్షిణ హస్తంచేత శిఖర హస్తం. పట్టతే, అది అల్లుని హస్తం అవుతుంది."

4. శ్వశ్రూ హస్తం

విన్యస్య కంఠే హంసాస్యం సందంశం దక్షిణే కరే ॥ 680

ఉదరే చ పరావృత్య వామహస్తం తతః పరమ్ ॥

త్రియాః కరో ధృతః శ్వశ్రూహస్తః తస్యాం నియుజ్యతే ॥ 681

అర్థం : కంఠే, హంసాస్యం, విన్యస్య = కంఠమందు (ఎడమ చేతితో) హంసాస్యహస్తం, ఉంచి; దక్షిణేకరే, సందంశం = కుడి చేతితో సందంశహస్తం పట్టి; వామహస్తం ఉదరే(చ) పరావృత్య = ఎడమచేతిని పొట్టమీద త్రిప్పి (పరామృశ్య = స్పృశించి - హోవ్); తతఃపరమ్ త్రియాః కరో ధృతః = అటువమ్మట త్రిహస్తం పట్టతే (అది); శ్వశ్రూ హస్తః = శ్వశ్రూ (= అత్త) హస్తం (అవుతుంది).

తస్యాం నియుజ్యతే = అందే (—అత్త అనే అర్థమందే) ఈ హస్తా వినియోగపడుతున్నది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేత హస్తాస్య హస్తం, కుడిచేత సందంశ హస్తం పట్టి, మొదట ఎడమచేతిని కంఠమందుంచి, తరువాత పొట్టకెదురుగా త్రిప్పి లేదా పొట్టను స్పృశించి, పిమ్మట స్త్రీ హస్తం పట్టితే అది శ్వశ్రూహస్తం అవుతుంది.

అత్త అనే అర్థమందు ఈ హస్తం ఉపయోగిస్తుంది.

5. శ్వశురహస్తం :

ఏతస్యాంతే తు హస్తస్య శిఖరో దక్షిణే యది ।

ధృతశ్చ శ్వశురస్యాయం హస్త ఇత్యుచ్యతే బుధైః ॥ 682

అర్థం : ఏతస్య హస్తస్య-అంతే(తు), దక్షిణే, శిఖరః, ధృతః(చ) యది = దాని(—అ శ్వశ్రూహస్తం) చివర, కుడిచేత, శిఖరహస్తం, పట్టితే; అయం, శ్వశుగవ్య, హస్తః, ఇతి, బుధైః, ఉచ్యతే=ఇది, శ్వశుర(—మామయొక్క) హస్తం అని బుధుల చేత, చెప్పబడుతున్నది. (శ్వశురహస్తః స్యాత్, తస్మిన్ ఏవ-నియుజ్యతే=శ్వశురహస్తం అవుతుంది. అందే అంటే మామ విషయం లోనే అది వినియుక్తమవుతున్నది — నీడా).

తాత్పర్యం : శ్వశ్రూహస్తం చివర, కుడిచేత శిఖరహస్తం పట్టితే, అది శ్వశురహస్తం అవుతుంది.

మామ అనే అర్థమందే అది ఉపయోగపడుతుంది.

6. భర్తృభ్రాతృహస్తం :

వామే తు శిఖరం ధృత్వా పార్శ్వయోః కర్తరీముఖః ।

ధృతో దక్షిణహస్తేన భర్తృభ్రాతృకరః స్మృతః ॥

అర్థం : వామే(తు) శిఖరం ధృత్వా, దక్షిణహస్తేన కర్తరీ ముఖః, పార్శ్వయోః, ధృతః = ఎడమచేత శిఖరహస్తం ధరించి, కుడిచేత కర్తరీముఖ హస్తం — రెండు పార్శ్వములందు ధరిస్తే (అది); భర్తృభ్రాతృకరః, స్మృతః = భర్తృ భ్రాతృ (=భర్త సోదరుడు = బావ లేదా ముఱది) హస్తం, (అని) చెప్పబడినది. (ఎడమ చేతితో శిఖరహస్తం ఎడమప్రక్కను, కుడిప్రక్కను కుడిచేతితో కర్తరీ ముఖహస్తం పట్టితే భర్తృ భ్రాతృహస్తం అవుతుంది — ఘోష్).

తాత్పర్యం : ఎడమచేత శిఖరహస్తం పట్టి, కుడిచేతితో కర్తరీ ముఖహస్తం రెండు ప్రక్కల ధరిస్తే భర్తృభ్రాతృ హస్తం అవుతుంది లేదా ఎడమప్రక్కను ఎడమచేతితో శిఖరహస్తం, కుడి ప్రక్కను కుడిచేతితో కర్తరీముఖ హస్తం పట్టితే అది భర్తృభ్రాతృ హస్తం అవుతుంది.

7. ననాందృహస్తం :

భర్తృభ్రాతృ కరస్యాంతే శ్రీహస్తో దక్షిణే కరే ।

భృతో ననాందృహస్తః స్యా దితి నాట్యవిదాం మతమ్ ॥

684

అర్థం : భర్తృ భ్రాతృకరస్య - అంతే, దక్షిణేకరే, శ్రీ హస్తః, ధృతః = భర్తృ భ్రాతృహస్తం చివర, (=ఆ హస్తమందలి) కుడిచేత, శ్రీ హస్తం, పట్టితే; ననాందృహస్తః, స్యాత్, ఇతి, నాట్య విదాం, మతమ్ = (అది) ననాందృ (=వదినె లేదా మరదలు = భర్త సోదరి) హస్తం, అవుతుంది, అని నాట్యవిదుల, సిద్ధాంతం. (ననాందృహస్తః స్యాత్, తస్యాం ఏవ నియుజ్యతే = ననాందృ హస్తం అవుతుంది; అందే అంటే ననాందృ విషయంలోనే అది నియుక్తమవుతుంది - సిద్ధా).

తాత్పర్యం : భర్తృభ్రాతృ హస్తం చివరి కుడిచేత స్త్రీ హస్తం - పట్టితే. అది ననాందృహస్తం అవుతుంది అని నాట్య విదుల మతం.

ననాందృ - విషయంలోనే ఈ హస్తం చెల్లుతుంది.

8, 9. శ్లోక-కనిష్ఠ భ్రాతృహస్తాలు :

మయూరహస్తః పురతః పార్శ్వభాగే చ దర్శితః ।

శ్లోకభ్రాతృః కనిష్ఠస్యావ్యయం హస్త ఇతి స్మృతః ॥ 835

అర్థం : మయూరహస్తః, పురతః, పార్శ్వ భాగే(చ), దర్శితః = మయూరహస్తం, ముందుభాగంలో, పార్శ్వమందు (పశ్చాద్భాగే = వెనుకభాగమందు - నీడా) చూపబడితే; ఆయం, శ్లోక - భ్రాతృః, కనిష్ఠస్య-అపి, హస్తః, ఇతిస్మృతః = ఇది శ్లోక భ్రాతృ (= అన్న) హస్తం, కనిష్ఠ భ్రాతృ (= తమ్ముడు) హస్తం కూడా అవుతుందని చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : మయూరహస్తం ముందు భాగమున, పార్శ్వ మందు (లేదా వెనుకభాగమందు) పట్టితే. అది శ్లోక భ్రాతృహస్తం, కనిష్ఠ భ్రాతృహస్తం కూడా అవుతుంది.

టీక : ఒకేహస్తం ఇరువురిని తెలుపుతుందన్నట్లుగా కుమార స్వామి అనువాదం. ఫోర్స్ అనువాదం అటూ, ఇటూ కాకుండా ఉన్నది. రెండు మయూరహస్తాలను ముందుభాగంలో పట్టితే శ్లోక భ్రాతృ (= అన్న) హస్తం అవుతుందని, ప్రక్కను లేదా వెనుకను పట్టితే కనిష్ఠ భ్రాతృ (= తమ్ముని) హస్తం అవుతుందని చెప్పవచ్చు నేమో? ఇందుకు సంప్రదాయజ్ఞులే ప్రమాణం.

మాతృభూతయ్య క్రిందివిధంగా వివరించినాడు : అన్న హస్తం - ఎడమచేత శిఖరం, కుడిచేత అర్ధపతాకం పట్టాలి. తమ్ముని హస్తం - ఎడమచేత శిఖరం, కుడిచేత త్రిపతాకం పట్టాలి.

10. పుత్రహస్తం :

సందంశ ముదరే న్యన్య భ్రామయిత్వా తతఃపరమ్ ।

ధృత్వా వామేన శిఖరం పుత్రహస్తః ప్రకీర్తితః ॥

686

అర్థం : సందంశం ఉదరేన్యన్య, భ్రామయిత్వా, తతఃపరమ్, వామేన శిఖరం, ధృత్వా = సందంశహస్తం ఉదరం మీద పట్టి, త్రిప్పి లేదా చలింపజేసి, అటు పిమ్మట, ఎడమచేత, శిఖరహస్తం, పట్టితే (అది); పుత్రహస్తః, ప్రకీర్తితః = పుత్రహస్తం (అని) కీర్తింపబడినది.

తాత్పర్యం : సందంశహస్తం పొట్టమీద పట్టి, చలింపజేసి, పిమ్మట ఎడమచేత శిఖరహస్తం పట్టితే అది పుత్ర (= కొడుకు) హస్తం అవుతుంది.

టీక : ఈ హస్తం నీడలో లేదు.

11. స్నుషా హస్తం :

ఏతదంతే దక్షిణేన స్త్రీహస్తశ్చ ధృతో యది ।

స్నుషాహస్త ఇతి ఖ్యాతో భరతాగమకోవిదైః ॥

687

అర్థం : ఏతత్-అంతే, దక్షిణేన, స్త్రీ హస్తః (చ), ధృతః యది = పుత్ర (జ్యేష్ఠ-కనిష్ఠ భ్రాతృ-నీడా) హస్తం చివర, కుడిచేత, స్త్రీహస్తం, పట్టితే (అది); స్నుషాహస్తః, ఇతి, భరతాగమకోవిదైః, ఖ్యాతః = స్నుషా (= కోడలు) హస్తం, అవుతుందని, భరతవేద వేత్తలచేత, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : పుత్ర (లేదా జ్యేష్ఠ-కనిష్ఠ భ్రాతృ) హస్తం చివర, కుడిచేత స్త్రీహస్తం పట్టితే అది స్నుషాహస్తం అవుతుందని భరతవేదవేత్తల మతం.

12. భర్తృ హస్తం :

విన్యన్య కంతే హంసాస్యో శిఖరో దక్షిణే కరే ।

భర్తృహస్త ఇతి ఖ్యాతః తస్మిన్నేవ నియుజ్యతే ॥

688

అర్థం : కంతే, హంసాస్య విన్యస్య, దక్షిణేకరే, శిఖరః = కంతం మీద (=వద్ద), హంసాస్య హస్తాలు ఉంచి, (తరువాత) కుడి చేత శిఖరహస్తం (వట్టితే అది); భర్తృహస్తః, ఇతి, భ్యాతః = భర్తృ (=భర్త) హస్తం అవుతుంది అని, చెప్పబడినది.

తస్మిన్-ఏవనియుజ్యతే = (ఈ హస్తం) అందే (=భర్తృ విషయమందే) వినియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : కంతం వద్ద హంసాస్య హస్తాలను ఉంచి, కుడి చేత శిఖర హస్తం వట్టితే, అది భర్తృ హస్తం అవుతుంది.

భర్తృ అనే అర్థమందే ఈ హస్తం వినియోగపడుతుంది.

టీక : ఈ హస్తం మోష్ సాతంలో లేదు. భార్య హస్తం ఇచ్చట చెప్పబడలేదు. కాని, మాతృభూతయ్య భార్య హస్తాన్ని ఇట్లా వర్ణించినాడు: “వామహస్తంతో హంసహస్తం కంతందగ్గర వట్టి, దక్షిణహస్తంతో సందంశం నాభిదగ్గర వట్టితే, అది భార్యహస్తం అవుతుంది”.

13. సవత్సర హస్తం :

దర్శయిత్వా పాశహస్తం కరాభ్యాం స్త్రీకరా వుభౌ ।

ధృతౌ సవత్సరహస్తః స్యాదితి భావవిదోవిదుః ॥

639

అర్థం : పాశహస్తం, దర్శయిత్వా = పాశహస్తం చూపించి; కరాభ్యాం, ఉభౌ స్త్రీకరా, ధృతౌ = (విమ్మట) చేతులతో రెండు స్త్రీ హస్తాలను ధరించితే (అది), సవత్సరహస్తః, స్యాత్, ఇతి, భావవిదో, విదుః = సవత్సర (=సవతి) హస్తం, అవుతుంది అని, భావవిదులు, తెలిసికొందురు.

[సవత్సరహస్తః స్యాత్; తస్మాం ఏవనియుజ్యతే = సవత్సర హస్తం అవుతుంది; దానియందే (=సవత్సర విషయమందే) ఇది ప్రయుక్తమవుతున్నది - నీడా].

తాత్పర్యం : మొదట పాశహస్తం పట్టి, తరువాత రెండు చేతులతో స్త్రీ హస్తాలను పట్టితే, అది సపత్నిహస్తం అవుతుంది.

సపత్ని అనే అర్థంలో ఇది ప్రయుక్తమవుతుంది.

ఇత్యేకాదశ శాంధవ్యహస్తాః సందర్భితాః క్రమాత్ ।

అనుక్తానాం తు బంధూనాం జ్ఞేయాః కర్మానుసారతః ॥ 640

అర్థం : ఇతి-ఏకాదశ శాంధవ్యహస్తాః, క్రమాత్, సందర్భితాః = ఇట్లా పదకొండు శాంధవ్యహస్తాలు, క్రమంగా చూపబడినాయి; అనుక్తానాం(తు) బంధూనాం, కర్మానుసారతః, జ్ఞేయాః = (ఇక్కడ) చెప్పబడని బంధువుల యొక్క హస్తాలు, వారి వారి క్రియలను అనుసరించి తెలిసికోదగినవి.

తాత్పర్యం : ఇచ్చట పదకొండు శాంధవ్య హస్తాలు క్రమంగా చెప్పబడినవి. ఇచ్చట చెప్పబడని బంధువులయొక్క హస్తాలను వారు చేసే పనులనుబట్టి తెలిసికోవలెను.

టీక : మొత్తం 18 హస్తాలు చెప్పబడినవని ఇంతకుముందు వివరించాను. ఈ రెండు పాదాలు ఘోషలో లేవు.

గ్రహ - రాజ - సముద్ర - నదీ - లోక హస్తాలు

నవగ్రహ హస్తాలు

1. సూర్యహస్తం :

అంసోపకంఠే హస్తాభ్యాం మలపద్మకపిత్తకౌ ।

ధృతౌ యది కరో హ్యేష దివాకరకరః స్మృతః ॥

641

ఆర్థం : అంస-ఉపకంఠే, హస్తాభ్యాం, అలపద్మ-కపిత్తకౌ
ధృతౌ యది = ఖుజ శిరస్సులమీద, రెండు చేతులతో, (వరుసగా)
అలపద్మ - (సోలపద్మ - నీడా) కపిత్త హస్తాలను ధరిస్తే; ఏషకరః,
దివాకరకరః, స్మృతః = ఈ హస్తం, సూర్యహస్తం (అని) స్మరింప
బడినది.

తాత్పర్యం : ఖుజ శిరస్సులమీద రెండు చేతులతో అలపద్మ
(లేదా సోలపద్మ) - కపిత్త హస్తాలను ధరించితే, అది సూర్యగ్రహ
హస్తం అవుతుంది (దివాకర - సూర్యపదాలు రెండూ వర్ణాయ
పదాలు).

టీక : నవగ్రహ హస్తాలు నాట్యశాస్త్రంలో లేవు. నవ
గ్రహాలు : సూర్య, చంద్ర, అంగారక (=కుజ), బుధ, బృహ
స్పతి (=గురు), శుక్ర, శని (=మంద), రాహు, కేతువులు.
మాతృభూతయ్య సూర్య-చంద్ర హస్తాలు రెండే చెప్పినాడు.

2. చంద్ర హస్తం :

అలవద్దో వామహస్తే దక్షిణే పతాకికా ।

నిశాకరకరః ప్రోక్తో భరతాగమదర్శిభిః ॥

642

అర్థం : వామహస్తే అలవద్దో, దక్షిణే (చ) పతాకికా — ఎడమచేత అలవద్ద (సోలవద్ద - నీడా) హస్తం, కుడిచేత పతాక హస్తం (పట్టితే, అది); నిశాకరకరః భరతాగమదర్శిభిః, ప్రోక్తః = చంద్ర హస్తం (అని), భరతాగమవేత్తలచేత చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేత అలవద్ద లేదా సోలవద్ద హస్తం, కుడిచేత పతాకహస్తం పట్టితే అది చంద్రగ్రహ హస్తం అవుతుందని భరతవేదవేత్తల మతం.

3. అంగారక హస్తం :

వామే కరే తు సూచీ స్యా న్ముష్టిహస్త స్తు దక్షిణే ।

ధృత శ్చే న్నాట్యశాస్త్రజ్ఞై రంగారకకరః స్మృతః ॥

643

అర్థం : వామేకరే(తు) సూచీస్యాత్, దక్షిణే ముష్టి హస్తః (తు), ధృతఃచేత్ — ఎడమచేత సూచీహస్తం, కుడిచేత ముష్టిహస్తం, ధరిస్తే (అది); అంగారకకరః, నాట్యశాస్త్రజ్ఞైః, స్మృతః = అంగారక (=కుజ) హస్తం (అని), నాట్యశాస్త్రజ్ఞులచేత స్మరింపబడినది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేతితో సూచీహస్తం, కుడిచేతితో ముష్టిహస్తం పట్టితే, అది అంగారకగ్రహ హస్తం అవుతుందని నాట్యశాస్త్రజ్ఞులచేత చెప్పబడినది.

4. ఋధ హస్తం :

తిర్యగ్వామే చ ముష్టిః స్యా ద్దక్షిణే చ పతాకికా ।

ఋధగ్రహకరః ప్రోక్తో భరతాగమవేదిభిః ॥

644

అర్థం : వామే (చ), తిర్యక్-ముష్టిః, దక్షిణే (చ) పతాకికా స్యాత్ = ఎడమచేత అడ్డంగా ముష్టిహస్తం, కుడిచేత పతాకహస్తం ఉంటే (అది); బుధగ్రహకరః, భరతాగమవేదిఖిః, ప్రోక్తః = బుధ గ్రహ హస్తం (అవుతుందని) భరతాగమవేత్తలచేత చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేతితో అడ్డంగా ముష్టిహస్తం, కుడి చేతితో పతాకహస్తం పట్టితే, అది బుధగ్రహహస్తం అవుతుందని భరతాగమవేత్తలు చెప్పినారు.

5. బృహస్పతి హస్తం :

హస్తాభ్యాం శిఖరం ధృత్వా యజ్ఞసూత్రస్య దర్శనమ్ ।

ఋషిబ్రాహ్మణహస్తోఽయం గురో శాపి ప్రకీర్తితః ॥ 645

అర్థం : హస్తాభ్యాం శిఖరం ధృత్వా, యజ్ఞ సూత్రస్య దర్శనమ్ = రెండు చేతులతో శిఖర హస్తం పట్టి, జందెం చూపించటం (జరిగితే); అయం, ఋషి-బ్రాహ్మణహస్తః, గురోః (చ) (అపి) ప్రకీర్తితః = ఇది, ఋషిహస్తం, బ్రాహ్మణహస్తం, గురు (= బృహస్పతి) హస్తం అని కూడా కీర్తింపబడినది.

తాత్పర్యం : రెండు చేతులతో శిఖరహస్తం పట్టి, జందెం చూపితే, అది బృహస్పతి హస్తం అవుతుంది. ఇది ఋషిహస్తం, బ్రాహ్మణ హస్తం కూడా అవుతుంది.

6. శుక్రహస్తం :

వామోర్ధ్వభాగే ముష్టిః స్యా దధస్తా దక్షిణే తథా ।

శుక్రగ్రహకరః ప్రోక్తో భరతాగమవేదిఖిః ॥ 646

టీక : వామ — ఊర్ధ్వభాగే, తథా దక్షిణే అధస్తాత్, ముష్టిః స్యాత్ = ఎడమప్రక్కను మీదుగాను, అట్లే కుడిప్రక్కను క్రిందుగాను ముష్టిహస్తాలు పట్టితే (అది); శుక్రగ్రహకరః భరతాగమ

వేదిఖిః, ప్రోక్తః = శుక్రగ్రహహస్తం (అని) భరతాగమవేత్తలచేత, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఎడమప్రక్కను మీదుగాను, కుడిప్రక్కను క్రిందుగాను ముష్టిహస్తాలు ఉంటే, అది శుక్రగ్రహ హస్తం అవుతుందని భరతాగమవేత్తలు చెప్పినారు.

7. శని (= శనైశ్చర) హస్తం :

వామే కరే తు శిఖర త్రిశూలో దక్షిణే కరే ।

శనైశ్చరకరః ప్రోక్తో భరతాగమకోవిదైః ॥

647

అర్థం : వామేకరే (తు) శిఖరః, దక్షిణేకరే త్రిశూలః = ఎడమచేత శిఖరహస్తం, కుడిచేత త్రిశూలహస్తం (పట్టితే, అది); శనైశ్చరకరః, భరతాగమకోవిదైః, ప్రోక్తః = శనైశ్చర (= శని గ్రహ) హస్తం (అని), భరతాగమవేత్తలచేత, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేతితో శిఖరహస్తం, కుడిచేతితో త్రిశూలహస్తం పట్టితే అది 'శనిగ్రహ హస్తం' అవుతుందని భరతాగమవేత్తలు చెప్పినారు.

8. రాహుహస్తం :

సర్పశీర్షో వామకరే సూచీ స్యా దక్షిణే కరే ।

రాహుగ్రహకరః ప్రోక్తో భరతాగమకోవిదైః ॥

648

అర్థం : వామకరే సర్పశీర్షః, దక్షిణకరే సూచీ, స్యాత్ = ఎడమచేత సర్పశీర్షహస్తం, కుడిచేత సూచీహస్తం, ఉంటే (అది); రాహుగ్రహకరః, భరతాగమకోవిదైః, ప్రోక్తః = రాహుగ్రహ హస్తం (అని), భరతాగమకోవిదులచేత చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేతితో సర్పశీర్ష హస్తం, కుడిచేతితో సూచీహస్తం పట్టితే, అది 'రాహుగ్రహహస్తం' అవుతుందని భరతాగమ కోవిదులు చెప్పినారు.

9. కేతుహస్తం :

వామే కరే తు సూచీ స్యా ద్దక్షిణే తు పతాకికా ।

కేతుగ్రహకరః ప్రోక్తో నాట్యవిద్యాధిపైర్జనైః ॥

649

అర్థం : వామేకరే(తు) సూచీ, దక్షిణే(తు) పతాకికా స్యాత్ = ఎడమచేత సూచీహస్తం, కుడిచేత పతాక (అర్ధపతాక - నీడా) హస్తం ఉంటే (అది); కేతుగ్రహకరః, నాట్య విద్యాధిపైః జనైః. ప్రోక్తః = కేతుహస్తం (అని), నాట్య విద్యాధిపులైన జనులచేత (భరతాగమవేదిభిః = భరతాగమవేత్తలచేత - నీడా) చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేతితో సూచీహస్తం, కుడిచేతితో పతాకహస్తం (లేదా అర్ధపతాక హస్తం) వట్టితే అది 'కేతుగ్రహ హస్తం' అవుతుందని నాట్యవిద్యావేత్తలు లేదా భరతాగమవేత్తలు చెప్పినారు.

టీక : సూర్యహస్తంలో తప్ప, తక్కిన అన్ని గ్రహ హస్తాలలోను భరతాగమం అంటే నాట్యశాస్త్రం స్మరింపబడింది. ననగ్రహ హస్తాలు నాట్యశాస్త్రంలో లేవని ముందే పేర్కొన్నాను. ఇట్లా భరతాగమాన్ని స్మరించటంలో ఉద్దేశం సంప్రదాయానికి బలం చేకూర్చటం కావచ్చు.

ప్రసిద్ధ రాజహస్తాలు

శుకతుండో హరిశ్చంద్రే మయూరో నగభూపతౌ ।

పురుకుత్సే లింగవద్మాఖ్యో ముష్టిహస్తః పురూరవే ॥

649

అలవద్మః శిరస్థాయీ నగరాధే నియుజ్జితే ।

లిలీపాఖ్యే పతాకః స్యా దంబరీషే తు కర్తరీ ॥

650

శిబిరాక్షి కపిత్థః స్యా త్పురోభాగే ప్రదాలికః ।

ఉభౌ పతాకౌ భుజయోః అంతే దేవవిభావనే ॥

651

కథితౌ కార్తవీర్యే తు విరళాంగుష్ఠరంధ్రతౌ ।
ఏతావహే త్సుంఖితౌ చే ద్రావణార్థే ప్రకీర్తితౌ ॥ 652

ఘటదేశే ప్రచలితః సూచిః స్యాద్ధర్మరాజకే ।
త్రివతాకః పురోభాగే చాలితః పునఃపునః ॥ 653

అద్దనార్థే నాట్యభేదే యుజ్యతే నాట్యవేదిభిః ।
భీమే ముష్టిః పురోభాగే చలితో యది కల్ప్యతే ॥ 654

ఉక్తః శైల్యే సూచి రేవ కించి దుద్వేష్టితాంగుళః ।
కటకో నకులార్థే చ శిఖరః సహదేవకే ॥ 655

సహుషే చలహస్తః స్యాద్ద్యయాతో తామ్రమాడకః ।
అర్ధచంద్రకరః సోఽయం త్రివతాకాకృతిః భవేత్ ॥ 656

భగీరథార్థే యోజ్యః స్యాద్ద్రాహుగ్రస్తేందుమండలే ।
మాంధాతాగ్రిమభూపాలే మరుత్వా నితి భూభుజీ ॥ 657

నిరూపణార్థే ముకుళః సూచి ముష్టికరోఽపి చ ।
కరోఽవ్యర్థవతాకః స్యాద్దుద్వేష్టితతనుం భజన్ ॥ 658

ఏతే చతుర్విధాహసాః ప్రయోజ్యంతే యథాక్రమాత్ ।
రమావజమహీపాలే దక్షిణేతరభాగతః ॥ 659

క్రమేణ వరియోజ్యేతే పూర్వోక్తార్థభావకౌ
అలవద్మః స్వస్తికః చే ద్యోజ్యేద్దశరదే నృపే ॥ 660

రామే శిఖరహస్తోఽసౌ వికేషా వ్యాపహణిమ
యోజ్యః శాస్త్రప్రయోగాను పూర్వార్థవికారదైః ॥ 661

శిఖరోఽయం దక్షిణాంసగామీ చే ద్వారతే భవేత్ ।

ఆయం వామాంసగామీ చే లక్ష్మణార్థే నియుజ్యతే ॥

662

అయం లలాటగామీ చేత్ శత్రుహ్నుర్థే నియుజ్యతే ।

సోమవంశే జనిజషామేతే వామాంసయోజనాత్ ॥

663

కల్పితా నాట్యకుశలైః యుక్తధర్మ ప్రయోగతః ।

అర్థం : హరిశ్చంద్రే, శుకతుండః = హరిశ్చంద్రుని యందు, శుకతుండ హస్తం; నళభూపతౌ, మయూరః = నళభూపతియందు, మయూర హస్తం; పురుకుత్సే, అలవద్మ-అఖ్యః = పురుకుత్సుని యందు, అలవద్మహస్తం అనే పేరు గలది; పురూరవే, ముష్టిహస్తః = పురూరపునియందు, ముష్టిహస్తం; శిరస్థాయీ, అలవద్మః, సగరార్థే, నియుజ్యతే = శిరస్సు మీద చేర్చిన, అలవద్మ హస్తం, సగరుడు అనే అర్థమందు ప్రయుక్తమవుతున్నది; దిలీపాభ్యే పతాకః, అంబరీషే (తు) కర్తరీ స్యాత్ = దిలీపుడనే పేరు గల (రాజు) విషయంలో పతాకహస్తం; అంబరీషునియందు కర్తరీహస్తం అవుతాయి; శిఖిరాక్షి, పురోభాగే ప్రచాలితః, కపిత్థః, స్యాత్ = శిఖి అనే రాజు విషయంలో ముందు భాగమందు చలింపజేయబడిన కపిత్థ హస్తం చెల్లుతుంది.

నిరళ-అంగుష్ఠ రంధ్రతౌ, ఉభౌ పతాకౌ, భజయోః అంతే, దేవవిభావనే, కార్తవీర్యే (తు) కథితౌ = ఎడంగా ఉన్న అంగుష్ఠ రంధ్రాలు కలి, రెండు పతాక హస్తాలు, భుజాల చివర = స్కంధాలవద్ద, దేవతా జ్ఞానగా (ధరింపబడితే) (అది), కార్తవీర్యుని యందు చెప్పబడినది.

ఏతౌ, పుంఖతౌ వహేత్ చేత్, నావణార్థే, ప్రక్షిర్దితౌ = ఆ హస్తాలే పుంఖతాలుగా ధరింపబడితే, నావణుడు అనే అర్థమైతదు క్షిర్దింపబడవని.

భుజదేశే, ప్రచలితౌ, సూచిః, ధర్మరాజుకే, స్యాత్ = భుజం

వద్ద చలింపజేయబడిన సూచీహస్తం, ధర్మరాజు విషయంలో చెల్లుతుంది.

పురోభాగే, పునఃపునః, చాలితః, త్రిపతాకః = ముందు భాగ మందు, మాటిమాటికి చలింపజేయబడిన త్రిపతాక హస్తం; అర్జు నార్థే, నాట్యభేదే, నాట్యవేదికః, యుజ్యతే = అర్జునుడు అనే అర్థం వచ్చే నాట్యభేదంలో, నాట్యవేదులచేత ప్రయోగింపదగినది.

ముష్టిః, పురోభాగే, చలితః, యది, భీమే కల్ప్యతే = ముష్టి హస్తాన్ని ముందు భాగంలో చలింపజేస్తే, (అది) భీమునియందు చెల్లుతుంది.

సూచిః (ఏవ), కించిత్, ఉద్వేష్టిత-అంగుళః, శై బ్యే, ఉక్తః = సూచీహస్తం, కొంచెం ఉద్వేష్టితమైన అంగుళి కలిగినది (అయితే అది), శై బ్యునియందు చెప్పబడినది.

కటకః, నకులార్థే; శిఖరః సహదేవకే = కటక హస్తం, నకులుడు అనే అర్థమందు; శిఖరహస్తం, సహదేవునియందు (చెల్లు తాయి).

చలహస్తః నహుషే, తామ్రచూడకః యయాతౌ స్యాత్ = నహుషునియందు చల (పతాక) హస్తం; యయాతి యందు తామ్ర చూడ(క) హస్తం అవుతాయి.

సః అయం, అర్ధచంద్రకరః, త్రిపతాక-ఆకృతిః, భవేత్ = ఆయీ, అర్ధచంద్రహస్తం, త్రిపతాక ఆకారం కలిది అయితే; భగీరథ-అర్థే, రాహుగ్రస్త-ఇందుమండలే, యోజ్యః, స్యాత్ = భగీరథుడు అనే అర్థమందు, రాహుగ్రస్తమైన చంద్రమండలమందు తగినది అవుతుంది.

మాంధాత-అగ్రిమభూపాలే, మరుత్వాన్ ఇతి భూభాణి నిరూప ణార్థే = మాంధాత అనే రాజు శ్రేష్ఠునియందు, మరుత్వంతుడు అనే రాజును నిరూపించుటయందు; ముకుళ-సూచీ-ముష్టికరః (అపి) (చ) = ముకుళ హస్తం, సూచీహస్తం, ముష్టిహస్తం; (అపి) ఉద్వేష్టిత

తనుంభజన్ స్యాత్ అర్ధపతాకకరః = ఉద్వేషితమై శరీరాన్ని తాకు
తున్న అర్ధపతాకహస్తం; ఏతే, చతుర్విధా హస్తాః, యథాక్రమాత్,
ప్రయోజ్యంతే = ఈ నాలుగు విధాలైన హస్తాలు యథాక్రమంగా
ప్రయోజ్యములవుతాయి.

పూర్వోక్తౌ, అర్ధపతాకకౌ, దక్షిణేతర భాగతః, క్రమేణ
రఘౌ-అజమహీపాలే పరియోజ్యేతే = ముందు చెప్పబడిన, అర్ధ
పతాక హస్తాలు, కుడి-ఎడమ భాగములందు ఉంటే, క్రమంగా
రఘు-అజ మహీపాలుర యందు చెల్లుతాయి.

అలపద్మః, స్వస్తికః చేత్, దశరథే నృపే, యోజ్యః = అల
పద్మ హస్తం, స్వస్తికంగా ఉంటే, దశరథ మహారాజునందు
చెల్లుతుంది.

శిఖరహస్తః రామే = శిఖరహస్తం రామునియందు; విశేషాత్,
చాపపాణిషు = విశేషంగా చాపపాణులైన రాజులయందు; పూర్వ
ధర్మవిశారదైః, శాస్త్ర ప్రయోగేషు యోజ్యః = ప్రాచీన ధర్మ
వేత్తలచేత, శాస్త్రప్రయోగాలను అనుసరించి యోజింపదగును.

అయం శిఖరః, దక్షిణ-అంసగామీచేత్, భరతే, భవేత్ = ఈ
శిఖరహస్తం, కుడి మూపురమునందుచేరితే, భరతునియందు తగును.

అయం, చామ-అంసగామీచేత్, లక్ష్మణ-అర్థే, నియుజ్యతే =
ఈ హస్తాన్ని ఎడమ మూపురంమీద చేర్చితే, లక్ష్మణుడు అనే అర్థ
మందు చెల్లుతుంది.

అయం, లలాటగామీచేత్, శత్రుఘ్న-అర్థే, నియుజ్యతే =
ఈ హస్తమే, లలాటమందు ఉంటే, శత్రుఘ్నుడు అనే అర్థమందు
నియుక్తమవుతుంది.

ఏతే, చామ-అంసయోజనాత్, సోమవశేజనిజాహం, యుక్త
ధర్మ ప్రయోగతః, నాట్యకుశలైః కల్పితాః = ఈ హస్తాలు, ఎడమ

మూపురం మీద చేరితే, సోమ (= చంద్ర) వంశపు రాజుల యందు, ప్రయోగోచితంగా, నాట్యకుళురచేత కల్పించబడినవి.

తాత్పర్యం : ప్రసిద్ధులైన ఆయా రాజులను తెలిపే హస్తాలు క్రింది విధంగా ఉంటాయి :

రాజు	హస్తం
హరిశ్చంద్రుడు	శుకతుండం
నలుడు	మయూరం
పురుకుత్సుడు	అలవద్దం
పురూరపుడు	ముష్టి
నగరుడు	శిరస్సుమీద చేర్చిన అలవద్దం
దిలీపుడు	వతాకం
అంబరీషుడు	కర్తరి
శిబి	ముందు భాగంలో చలించే కపిత్థం
కార్తవీర్యుడు	ఎడంగా ఉన్న, అంగుష్ఠ రంధ్రాలు గల రెండు వతాక హస్తాలు దేవతాభావంగా ధరింపబడటం.
అ రావణుడు	పై హస్తాలే పుంఖితాలు కావటం
దర్మరాజు	భుజమునొద్ద చలించే సూది
అర్జునుడు	ముందు భాగంలో మాదిమాదికి చలించే త్రివతాకం
భీముడు	ముందు భాగంలో చలించే ముషి
కైబ్యుడు	ఉద్దేశ్యితమైన అంగుష్ఠశికిరి సూక్తి

నకులుడు	కటకం
నహదేవుడు	శిఖరం
నహపుడు	చలవతాకం
యయాతి	తామ్రమూడం
భగీరథుడు, చంద్రగహణం	వతాక ఆకారంగా ఉన్న అర్ధచంద్రం
మాంధాత, మరుత్వంతుడు	యథాక్రమంగా ముకుళ - నూచీ - ముష్టి హస్తాలు, ఉద్వేషితమై శరీరం తాకుతున్న అర్ధవతాక హస్తం
రఘువు	పై అర్ధవతాక, కుడి భాగంలో ఉన్నప్పుడు
అజాదు	పై అర్ధవతాక, ఎడమ భాగంలో ఉన్నప్పుడు
దశరథుడు	స్వస్తికం అయిన అరివద్దం
రాముడు	శిఖరం
చాపపాణులైన రాజులు	శిఖరం
భరతుడు	కుడి మూపురం మీద ఉన్న శిఖరం
లక్ష్మణుడు	ఎడమ మూపురం మీద ఉన్న శిఖరం
శత్రుమ్ముడు	లఛాటమొందున్న శిఖరం
శర్లదవంశపు రాజులు	ఎడమ మూపురం మీద ఉన్న శిఖరం

ఈ హస్తాల నన్నింటిని ప్రయోగాలకు తగినట్లు యోజింపు
వలెను.

టీక : ప్రసిద్ధ రాజ హస్తాలకు సంబంధించిన ఈ శ్లోకాలేపి ఘోష్ పాఠంలో లేవు. నాట్యశాస్త్రంలో ఈ హస్తాలు చెప్పబడ లేదు.

సప్తసముద్ర హస్తాలు

లవణేషు సురాసర్పిర్దధిక్షీరజలార్దవాః ॥

664

ఏతేషాం హస్తకలనా విశేషా ప్రతిపాద్యతే ।

అర్థం : లవణ - ఇతు-సురా - సర్పి - దధి - క్షీర - జల
అర్దవాః = లవణం (= ఉప్పు), ఇతువు (= చెఱుకు), సుర (= సారా),
సర్పి (= నేయి), దధి (= పెరుగు), క్షీర (= పాలు), జల
(= మంచినీరు) - (అని) సముద్రాలు (ఏడు ఉన్నాయి); ఏతేషాం,
హస్తకలనా = ఈ ఏడు సముద్రాలను నిరూపించే, హస్త సంద
ర్భాలు; విశేషాత్, ప్రతిపాద్యతే = విశేషించి, ప్రతిపాదించబడు
తున్నవి.

తాత్పర్యం : లవణసముద్రం, ఇతుసముద్రం, సురా
సముద్రం, సర్పిస్సముద్రం, దధిసముద్రం, క్షీరసముద్రం, జల
సముద్రం - ఇట్లా సముద్రాలు ఏడు కలవు. వీటిని నిరూపించే హస్త
వ్యాపారం ఇప్పుడు ప్రతిపాదించబడుతున్నది.

టీక : సప్తసముద్ర హస్తాలు నాట్యశాస్త్రంలో లేవు.
మాతృకూతయ్య కూడా చెప్పలేదు. ఘోష్ పాఠంలో కూడా
లేవు. ఇందులో కొన్ని హస్తాలకు బృహస్పతి మతం, శుక్రాచార్య
మతం... అంటూ చెప్పటం విశేషంగా గుర్తించవలసిన అంశం.
కాగా, ఈ సందర్భంలో - బృహస్పతి, శుక్రాచార్య, ఆంజనేయ,
దత్తిలాచార్య, నారద, కోహళాచార్య మతాలు ఆరు పేర్కొన
బడినవి. వీటినేకాక అర్జున, యాజ్ఞవల్క్య, రావణ, ఉపాకన్యా,
విఘ్నేశ్వర, సుబ్రహ్మణ్య, గరుడ మతాలను కొందరు పేర్కొ
న్నారు. ఈ మతాలను 'భరతములు' అంటారు. భరతం మొత్తం
పదహారు విధాలని ప్రసిద్ధి; అంటే భరత శాస్త్రకర్తలు పదహారుగురు

అన్నమాట. పైని చెప్పిన తొమ్మిదుగురు, భరత-నందికేశులిద్దరు ఈ పడహోరుగురిలోనూ ఉన్నారు.

1. లవణ సముద్రహస్తం :

ముకుళాఖ్యై కరా చైవ వ్యావృత్తౌ చాపవేష్టితౌ ॥

665

ప్రయోజ్యౌ లవణాంబోధౌ ధిషణస్య మతాంతరే ।

అర్థం : వ్యావృత్తౌ(చ) అపవేష్టితౌ = వ్యావృత్తములు, అపవేష్టితములు (వెనుకకు త్రిప్పబడినవి, ముందుకు త్రిప్పబడినవి) అయిన; ముకుళ - ఆఖ్యాకరా(చ) (ఏవ) = ముకుళములు అనే పేరుగల హస్తాలు; లవణ-అంబోధౌ ప్రయోజ్యౌ = లవణసముద్రం (అనే అర్థమందు) ప్రయోగింపదగినవి (అని); ధిషణస్య మతాంతరే = బృహస్పతియొక్క మతాంతరమునందు (చెప్పబడినది).

తాత్పర్యం : వ్యావృత్తములు, అపవేష్టితములు అయిన రెండు ముకుళ హస్తాలు లవణసముద్రం అనే అర్థమందు ప్రయుక్తమవుతాయి. ఇది బృహస్పతి మతం.

2. ఇక్షు సముద్రహస్తం :

అలిపద్మః తథాభూత ఇక్షుభౌ సంప్రయుజ్యతే ॥

666

అర్థం : తథాభూతః, అలిపద్మః = పై విధంగా పట్టబడిన అలిపద్మహస్తం; ఇక్షు-అభౌ, సంప్రయుజ్యతే = చెఱకుసముద్రం (అనే అర్థమందు), ప్రయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : లవణసముద్ర హస్తమునందువలెనే వ్యావృత్తం, అపవేష్టితం అవునట్లుగా అలిపద్మ హస్తాన్ని పట్టితే, అది ఇక్షుసముద్రహస్తం అవుతుంది. చెఱకు సముద్రం అనే అర్థమందు ఇది తగును.

3. సురా సముద్రహస్తం :

సంక్లిష్టాఖ్యపతాకౌ చ తథైవ గుణమాశ్రితో ।

సురాంబుధౌ ప్రయోక్తవ్యౌ శుక్రాచార్యమతాంతరే ॥

667

అర్థం : తథా-ఏవగుణమాశ్రితో, సంక్లిష్ట-అఖ్య పతాకౌ (చ) = అదేవిధంగా పట్టబడిన సంక్లిష్ట-పతాకహస్తాలు; సురాంబుధౌ, ప్రయోక్తవ్యౌ = సురసముద్రం అనే అర్థమందు, ప్రయోగింపదగినవి (ఇది); శుక్రాచార్య మతాంతరే = శుక్రాచార్య మతమందు (చెప్పబడినది).

తాత్పర్యం : సంక్లిష్ట పతాకహస్తాలను వ్యావృత్తాలు, అపవేష్టితాలు అవునట్లుగా పట్టితే, అది సురా సముద్రహస్తం అవుతుంది.

సురాసముద్రం అనే అర్థమందు ఈ హస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది. ఇది శుక్రాచార్యమతం.

4. సర్పి సముద్రహస్తం :

సర్పి రథే స్తు చతురో వాయుసూనుమతాంతరే ।

అర్థం : చతురః, సర్పిః, అథై(తు) = చతురహస్తము(లు), సర్పి (= నేయి) సముద్రమందు (చెల్లును, ఇది); వాయుసూను మతాంతరే = అంజనేయుని మతమందు (చెప్పబడినది).

తాత్పర్యం : వ్యావృత్తాలు, అపవేష్టితాలు అయిన చతురహస్తాలు సర్పిసముద్రం అనే అర్థమందు చెల్లుతాయి. ఇది అంజనేయుని మతం.

5. దధి సముద్రహస్తం :

త్రివతాకాభిధౌ హస్తౌ పూర్వవద్గుణమాశ్రితో ॥

668

దధ్యర్థవే ప్రయోక్తవ్యౌ ద తిలాచార్యనమ్నతో ।

అర్థం : పూర్వవత్ గుణమాశ్రితౌ, త్రివతాక - అభిరౌ హస్తైః = పూర్వం (= అవతతసముద్రవిషయంలో) చెప్పబడిన విధంగా త్రివతాకం అనే పేరుగల హస్తాలు; దధి-అర్థవౌ ప్రయోక్తవ్యౌ = దధి (= పెరుగు) సముద్రమందు, ప్రయోగింపదగినవి; దత్తిలాచార్య, సమ్మతౌ = (ఈ హస్తాలు) దత్తిలాచార్య, సమ్మతాలు.

తాత్పర్యం : రెండు త్రివతాకహస్తాలు వ్యావృత్తాలు, అవ వేష్టితాలు అయితే, అది దధిసముద్రహస్తం అవుతుంది. దీనిని దధి సముద్రం అనే అర్థమందు ప్రయోగింపదగినది. ఇది దత్తిలాచార్య మతం.

6. క్షీర సముద్రహస్తం :

సర్పశీర్షాహ్వయౌ హస్తౌ యథాపూర్వగుణాశ్రయౌ ॥ 669

క్షీరసాగరరూపార్థే నారదాభిమతౌ స్మృతౌ ।

అర్థం : యథాపూర్వ గుణాశ్రయౌ, సర్పశీర్షాహ్వయౌ హస్తౌ = పూర్వం చెప్పబడిన గుణం ఆశ్రయించిన (= వ్యావృత్త-అవవేష్టితములైన) సర్పశీర్ష హస్తాలు, క్షీరసాగరరూప - అర్థే = క్షీర (= పాలు) సముద్రం అనే అర్థమందు (ప్రయుక్తమవుతాయి) (అని); నారద-అభిమతౌ = నారదుని మతంలో; స్మృతౌ = చెప్పబడినవి.

తాత్పర్యం : వ్యావృత్తాలు, అవవేష్టితాలు అయిన రెండు సర్పశీర్ష హస్తాలు 'క్షీరసముద్ర హస్తం' అవుతాయి. ఈ హస్తం క్షీరసముద్రం అనే అర్థమందు చెల్లుతుంది. ఇది నారదమతం.

7. జలసముద్రహస్తం :

పతాకగుణసంయుక్తౌ పూర్వవత్ మిళితౌ కృతౌ ॥

670

జలార్థవే ప్రయోక్తవ్యౌ కోహణాచార్యసమ్మతౌ ।

అర్థం : పూర్వవత్ మిశ్రితౌకృతౌ = ఇంతకుముందు చెప్పిన విధంగా విరివిగా త్రిప్పి క్రిందుముఖంగా చేయబడినవి; పతాక గుణ సంయుక్తౌ = పతాకంయొక్క గుణాలు కలిగినవి; జలార్థవే, ప్రయోక్తవ్యౌ = శుద్ధోదక (= మంచినీరు) సముద్ర విషయంలో, ప్రయోగింపదగినవి; (ఇవి) కోహళాచార్య, సమ్మతౌ = కోహళాచార్యునిచేత, సమ్మతములు.

తాత్పర్యం : వ్యావృత్తాలు, అపవేష్టితాలు అయిన రెండు పతాకహస్తాలు జలసముద్ర హస్తం అవుతాయి. జలసముద్ర విషయంలో ఈ హస్తం చెల్లుతుంది. ఇది కోహళాచార్య మతం.

ప్రసిద్ధ నదీహస్తాలు

గంగాదీనాం నిర్ణయే తు వ్యావృత్త శ్చానవేష్టితః ॥ 671

నదీనా మపి సర్వాసాం పతాకః సముదాహృతః ।

గంగాదీనాం విశేషేణ తద్గుణాద్యనువర్తనాత్ ॥ 672

హస్తానాం భేదకలనా గురుణా పూర్వ మీరితా ।

తత్స్వరూపం ప్రవక్ష్యామి నాట్యాఖినయయోగతః ॥ 673

అర్థం : గంగాదీనాం, సర్వాసాం నదీనాం (అపి), నిర్ణయే (తు) = గంగ మొదలైన, సర్వనదులను, నిరూపించుటయందు; వ్యావృత్తః(చ), అపవేష్టితః, పతాకః, సముదాహృతః = వ్యావృత్తం, అపవేష్టితం అయిన పతాక హస్తం ఉదాహరింపబడినది (అయినప్పటికీ); విశేషేణ, గంగాదీనాం, తత్ - గుణ - ఆది అనువర్తనాత్ = విశేషంగా గంగాది నదులయొక్క, గుణాలు మొదలగునవి వర్ణింపబడి ఉండటంవల్ల; హస్తానాం భేదకలనా, గురుణా, పూర్వం, ఈరితమ్ = హస్తాలయొక్క భేదాలు, బృహస్పతిచేత, పూర్వం, చెప్పబడినవి; తత్ స్వరూపం = ఆ స్వరూపం;

నాట్య - అభినయయోగతః = నాట్యాభినయ సంబద్ధరీతిలో; ప్రవ
త్వామి = చెబుతాను.

తాత్పర్యం : గంగ మొదలగు సర్వనదులను నిరూపించ
టంలో వ్యాప్యత్రం అపవేష్టితం అయిన పతాకహస్తం సరిపోతుంది.
అయినప్పటికీ, గంగ మొదలగు నదుల గుణాదులు వేరు చేరుగా
ఉండటంవల్ల, ఆయా హస్తాల తేదాలను బృహప్పతి పూర్వం వివ
రించటం జరిగింది. ఆ వివరణ, నాట్యాభినయమునకు అనుగుణంగా
ఇప్పుడు చెప్పబడుతున్నది.

గంగాది నదీహస్తాలు

గంగాయాం తామ్రచూడః స్వాత్ సూర్యజాయాస్తు రేఖికః ।

కృష్ణవేణ్యాం సింహముఖః కావేర్యాం చతురః కరః ॥ 674

పతాకచతురౌ హస్తౌ సరస్వత్యాం ప్రకీర్తితౌ ।

నర్మదాయాం విదేయః స్వా త్కరో హ్యర్ధపతాకికః ॥ 675

హంసాస్యః తుంగభద్రాయాం శరావత్యాం తు బాణకః ।

సూచీహస్తౌ వేత్రవత్యాం చంద్రబాగార్థకే చరః ॥ 676

సరయౌ మలపద్మాశ్శో భీమరథ్యా మరాలకః ।

సువర్ణముఖనద్యాం చ కరోఽర్ధచతురో మతః ॥ 677

శుకతుండః పావనాశ్యాం యుజ్యతే ఖావవేదిభిః ।

అనుక్తానాంనదీనాం చ పతాకః సంప్రయుజ్యతే ॥ 678

అర్థం : గంగాయాం, తామ్రచూడః (స్వాత్) = గంగానది
యందు, తామ్రచూడం (అవుతుంది); సూర్యజాయాం(తు,
రేఖికః = యమునానదియందు, రేఖికం: కృష్ణవేణ్యాం, సింహ
ముఖః = కృష్ణానదియందు, సింహముఖం; కావేర్యాం, చతురః
కరః = కౌవేరీనదియందు, చతురహస్తం; సరస్వత్యాం, పతాక
చతురౌ, హస్తౌ ప్రకీర్తితః = సరస్వతీ నదియందు, పతాక - చతుర

హస్తాలు, చెప్పబడినవి; నర్మదాయాం, అర్థపతాకికః కరః (హి), విధేయః స్యాత్ = నర్మదానదియందు, అర్థపతాకిక హస్తం, విధింపబడింది; తుంగభద్రాయాం, హంసాస్యః = తుంగభద్రా నదియందు, హంసాస్యం; శరావత్యాం(తు), జాణకః = శరావతీ నదియందు, జాణకం; వేత్రవత్యాం, సూచీహస్తః = వేత్రవతియందు, సూచీ హస్తం; చంద్రభాగ - అర్థకే, చలః = చంద్రభాగానది అనే అర్థమందు, చల(వతాకం); సరయ్యాం, అలపద్మాఖ్యః = సరయూ నదియందు, అలపద్మం అనే పేరుగలది; భీమరథ్యాం, అరాలకః = భీమరథీనదియందు, అరాలకం; సువర్ణముఖనద్యాం(చ), అర్థచతురః కరః మతః = సువర్ణముఖి నదియందు, అర్థచతుర హస్తం ఇష్టం; పాపనాశ్యాం, శుకతుండః భావవేదిభిః యుజ్యతే = పాపనాశినీ నదియందు, శుకతుండహస్తం, భావవేత్తలచేత, ప్రయుక్తమవుతున్నది;

(ఇంకా -)

అనుక్తానాం నదీనాం(చ) = చెప్పబడని నదుల విషయంలో పతాకః, సంప్రయుజ్యతే = పతాకహస్తం ప్రయుక్తం అవుతుంది.

తాత్పర్యం : గంగ మొదలగు నదులను సూచించటంలో క్రింది విధంగా హస్తాలు వినియోగపడతాయి.

నది	హస్తం
గంగ	తామ్రచూడం
యమున	రేఖికం
కృష్ణవేణి	సింహముఖం
కావేరి	చతురం
సరస్వతి	పతాకం, చతురం
నర్మద	అర్థపతాకికం
తుంగభద్ర	హంసాస్యం

శరావతి	బాణం
వేత్రవతి	నూచి
చంద్రభాగ	చలవతాకం
సరయు	అలవద్దం
భీమరథి	అరాలం
సువర్ణముఖి	ఆర్ధవతురం
పావనాశని	కుకతుండం

ఇక ఇచ్చట చెప్పని నదుల విషయంలో పతాకహస్తాన్ని వినియోగించవలెను.

టీక : సదీహస్తాలు నాట్యశాస్త్రంలో లేవు. మాతృ భూతయ్య కూడా చెప్పలేదు ఘోష్ పాఠంలో కూడా ఇవి లేవు.

చతుర్దశలోక హస్తాలు

1. ఊర్ధ్వలోక హస్తాలు :

భూలోక శ్చ భువర్లోకః స్వర్గలోకః తతః పరః ।

జనోలోక స్తపోలోకః సత్యలోకాభిధ స్తతః ॥ 679

మహర్లోక శ్చ సప్తేతే లోకాశ్చోర్ధ్వం సమాశ్రితాః ।

ఉద్వేష్టితః పతాకస్త ఏతేషు వినియుజ్యతే ॥ 680

అర్థం : భూలోకః (చ), భువర్లోకః, స్వర్గలోకః, (తతః పరః) = భూలోకం, భువర్లోకం, స్వర్గలోకం (అటుపిమ్మట); జనో లోకః, తపోలోకః, సత్యలోక-అభిధః (తతః) = జనోలోకం, తపో లోకం; సత్యలోకం (అనే పేరుగలది) (తరువాత); మహర్లోకః (చ) = మహర్లోకం; ఏతే సప్తలోకాః (చ), ఊర్ధ్వం సమాశ్రితాః = ఈ ఏడులోకాలు పైభాగాన్ని ఆశ్రయించినవి (= ఊర్ధ్వలోకాలు); ఏతేషు, ఉద్వేష్టితః, పతాకః (తు), వినియుజ్యతే = వీటియందు. ఉద్వేష్టితమైన, పతాకహస్తం, వినియోగపడుతున్నది.

తాత్పర్యం : 1. భూలోకం, 2. భువర్లోకం, 3. స్వర్గ లోకం, 4. జనోలోకం, 5. తపోలోకం, 6. సత్యలోకం, 7. మహర్లోకం- ఈ ఏడున్నూ ఊర్ధ్వలోకాలు. వీటియందు ఉద్వేషితమైన పతాకహస్తం వినియోగపడుతుంది.

2. అధోలోక హస్తాలు :

అతలో వితలం శైవ సుతలం శృ తలాతలం :

మహాతలం ఇతి ఖ్యాతో రసాతలం ఇతిరితిః ॥ 681

పాతాళశైవ సప్తై హ్యధోలోకాః ప్రకీర్తితాః :

అధోలోకేషు యుజ్యేత పతాకహస్తవేష్టితః ॥ 682

అర్థం : అతలం, వితలం, (చ) (ఏవ), సుతలం (చ), తలా తలం=అతలం, వితలం, సుతలం, తలాతలం; మహాతలం (ఇతిఖ్యాతం), రసాతలం (ఇతి-ఈరితః)=మహాతలం (అని ఖ్యాతించెందినది), రసా తలం (అని చెప్పబడినది); పాతాళః (చ) (ఏవ)=పాతాళం; — ఏతే సప్త-అధోలోకాః, ప్రకీర్తితాః=ఈ ఏడు అధోలోకాలు (గా), కీర్తింపబడినవి; అధోలోకేషు, అపవేష్టితః పతాకః (చ) యుజ్యేత=అధోలోకాలు అనే అర్థమందు అపవేష్టితమైన పతాక హస్తాన్ని ప్రయోగించదగును.

తాత్పర్యం : 1. అతలం, 2. వితలం, 3. సుతలం, 4. తలా తలం, 5. మహాతలం, 6. రసాతలం, 7. పాతాళం — ఈ ఏడున్నూ అధోలోకాలు. వీటియందు అపవేష్టితమైన పతాకహస్తం వినియోగపడుతుంది.

నృత్తహస్త - పాద - మండల - స్థానక భేదాలు

నృత్తహస్తాల గతులు

- భవంతి నృత్తహస్తానాం గతయః పంచదా భువి ।
 ఊర్ధ్వాఅధరోత్తరా ప్రాచీ దక్షిణా జేతి విశ్రుతా ॥ 683
- యథా స్యాత్ పాదవిన్యాసః తత్తైవ కరయో రపి ।
 వామాంగభాగే వామస్య దక్షిణే దక్షిణస్య చ ॥ 684
- కుర్యాత్ ప్రచలనం హేత న్నృత్తసిద్ధాంతఃక్షణమ్ ।
 యతో హస్తః తతో దృష్టి ర్యతో దృష్టి స్తతో మనః ॥ 685
- యతో మనస్తతో భావో యతో భావ స్తతో రసః

అర్థం : భువి, నృత్తహస్తానాం, గతయః, పంచదా, భవంతి = లోకంలో, నృత్తహస్తాలయొక్క గతులు, ఐదు విధాలుగా అవుతున్నాయి; ఊర్ధ్వా-అధరా - ఉత్తరా - ప్రాచీ-దక్షిణా (చ) (ఇతి) విశ్రుతా = ఊర్ధ్వ, అధర, ఉత్తర, ప్రాచీ, దక్షిణ (అని ఈ అయిదు గతులు) సుప్రసిద్ధాలు; పాదవిన్యాసః, యథాస్యాత్, కరయోః, అపి, తథా ఏవ = పాదవిన్యాసం, ఎట్లా ఉంటుందో, కర విన్యాసం కూడా, అట్లాగే (ఉండాలి).

వామాంగభాగే వామస్య, దక్షిణే దక్షిణస్య (చ) = (శరీర) వామభాగమందు వామహస్తంయొక్క, దక్షిణభాగమందు దక్షిణ హస్తం యొక్క; ప్రచలనం, కుర్యాత్ = ప్రచలనం (= బాగుగా

చలించటం) చేయవలెను; ఏతత్, నృత్య సిద్ధాంత, లక్షణం = ఇది, నృత్య సిద్ధాంతంయొక్క, లక్షణం.

తాత్పర్యం : నృత్యహస్తాల గతులు అయిదు విధాలు — ఊర్ధ్వ, అధర, ఉత్తర, ప్రాచి, దక్షిణ. పాదవిన్యాసం ఎట్లా ఉంటుందో, కరవిన్యాసం కూడా అట్లాగే ఉండాలి. వామభాగమందు వామహస్తంయొక్క చలనం, కుడిప్రక్క కుడిచేయి చలనం జరుగవలెను. - ఇది నృత్య సిద్ధాంతం.

టీక : 685 శ్లోకం రెండవ పాదం, 686 శ్లోకం మొదటి పాదం - ఈ రెండూ ఇంతకుముందు 57వ శ్లోకంగా ఉన్నవి. అర్థాలు అచ్చట చూడవలెను.

వీటిని 'నృత్య హస్తాలు' అనటంకంటే 'నృత్య హస్తాలు' అనటమే సమంజసం. ఈ హస్తగతులను, హస్త ప్రచారాలన్న పేరుతో భరతముని ఇట్లా వివరించినాడు : "ఉత్తానము (=ఊర్ధ్వముఖముగా ఉండటం), పార్శ్వగతము, అధోముఖము అను తేదములచే హస్త ప్రచారము మూడు విధములు. ఉత్తానము, వర్తులము, త్ర్యక్రము (=త్రిపార్శ్వగతము), స్థితము, అధోముఖము అను తేదములచే హస్తప్రచారము నాట్య-నృత్యములందు ఐదు విధములని కొందరందురు. ప్రయోగములందు నేత్ర-భూ-ముఖరాగాదులు ఈ హస్త ప్రచారముల ననుసరించుచు అర్థవ్యక్తికరణమునందు తోడ్పడవలెను. కరణ-కర్మ-స్థాన-ప్రచార-యుక్తి-క్రియలను విచారించి లోక సదృశముగా హస్తాభినయము చేయవలెను." (తె. నా. శా. పుటలు 310-11).

683 శ్లోకం మొదలు 753 శ్లోకంవరకు అంటే 71 శ్లోకాలు నీడా పాఠంలో లేవు. అనేక వ్రాతప్రతులను పరిశీలించిన ఘోష్ ఇవి అభినయదర్శనంలోనివే అని నిర్ణయించినాడు. నీడా మంగలం వారు వీటిని విడిచిపెట్టటానికి కారణం తెలియదు.

నృతహస్తాలు

వతాకా స్వస్తికాఖ్య శ్చ డోలాహస్త న్తాంజలిః ॥ 686

కటకావర్ధన శ్చైవ శకటః పాశ-కిలకౌ ।

కపిత్థః శిఖరః కూర్మౌ హంసాస్య శ్చాలపద్మకః ॥ 687

త్రయోదశైతే హస్తాః స్యుః నృతస్యా ప్యవయోగినః ।

అర్థం : వతాకా, స్వస్తిక - అఖ్యః (చ), డోలాహస్తః, (తథా) అంజలిః, కటకావర్ధనః (చ) (ఏవ), శకటః, పాశ-కిలకౌ, కపిత్థః, శిఖరః, కూర్మౌ, హంసాస్యః, అలపద్మకః = వతాకం, స్వస్తికం, డోల, అంజలి, కటకావర్ధనం, శకటం, పాశం, కిలకం, కపిత్థం, శిఖరం, కూర్మం, హంసాస్యం, అలపద్మ(క)ం; ఏతే, త్రయోదశహస్తాః, నృతస్య (అపి) ఉపయోగినః స్యుః = ఈ పద మూడు హస్తాలు నృతమునకు (కూడ) ఉపయోగించేవిగా ఉన్నాయి.

తాత్పర్యం : 1. వతాకహస్తం, 2. స్వస్తికహస్తం, 3. డోలాహస్తం, 4. అంజలిహస్తం, 5. కటకావర్ధనహస్తం, 6. శకట హస్తం, 7. పాశహస్తం, 8. కిలకహస్తం, 9. కపిత్థహస్తం, 10. శిఖరహస్తం, 11. కూర్మహస్తం, 12. హంసాస్యహస్తం, 13. అల పద్మహస్తం - ఈ పదమూడు హస్తాలు నృతమునకు ఉపయోగించే హస్తాలు.

టీక : 686వ శ్లోకం మొదలు 688వ శ్లోకం మొదటి పాదం వరకు ఉన్న శ్లోకాలు ఘోష్ పాఠంలో బాంధవ హస్తాలకు మధ్య ఉన్నవి. కాని ఇవి ఇచ్చట ఉండటమే సమంజసం.

పాదభేదాలు

వక్ష్యతే పాదభేదానాం లక్షణం పూర్వసస్మృతమ్ ॥

688

మండలోత్పన్నే చైవ భ్రమరీ పాదచారికా ।

చతుర్థా పాదభేదాః స్యుస్తేషాం లక్షణ ముచ్యతే ॥

689

అర్థం : పూర్వసమ్మతమ్ పాదభేదానాం లక్షణం వక్ష్యతే = పూర్వ (=సంప్రదాయ) సమ్మతములైన పాదభేదాల లక్షణం చెప్పబడుతున్నది; మండల- ఉత్పన్నే (చ) (ఏవ). భ్రమరీ, పాదచారికా, చతుర్థా, పాదభేదాః, స్యుః = మండలం, ఉత్పన్నం, భ్రమరి, పాదచారి (అనే) నాలుగు విధాలుగా, పాదభేదాలు కలవు; తేషాం, లక్షణం, ఉచ్యతే = వీటియొక్క లక్షణం, చెప్పబడుతున్నది

తాత్పర్యం : ఇంక సంప్రదాయ సమ్మతములైన పాదభేదాల లక్షణం-చెప్పబడుతున్నది. మండలం ఉత్పన్నం, భ్రమరి, పాదచారి లేదా చారి - ఇట్లా పాదభేదాలు నాలుగు విధాలు.

టీక : పాదాలకు సంబంధించిన ఈ నాలుగు భేదాలలోని విభేదాలు వరుసగా ముందు చెప్పబడుతున్నవి. భరతముని, పాదకర్మ అందు విధాలని చెప్పి, ఉద్భవతీతం మొదలయిన అందు విధాలను వివరించినాడు (తె.నా.శా. పుటలు-320-21). పాదభేదాలు నాలుగు అంటూ ఇట్లా వివరించటం భిన్నసంప్రదాయమన్నమాట. ఈ నాలుగు భేదాలు పాదాలచేత నిర్వహించబడేవి కాబట్టి, వీటిని పాదభేదాలన్నారు

మండల భేదాలు

స్థానకం చాయతాలీడం ప్రేంఖణ ప్రేరితాని చ ।

ప్రత్యాళీడం స్వస్తికం చ మోటితం సమసూచికా ॥

690

పార్శ్వసూచి చ దశ మండలానీరితానీహ ।

అర్థం : స్థానకం(చ), ఆయత - ఆలీడం, ప్రేంఖణ-ప్రేరితాని (చ), ప్రత్యాళీడం, స్వస్తికం(చ), మోటితం, సమసూచికా, పార్శ్వసూచీ = స్థానకం, ఆయతం, ఆలీడం, ప్రేంఖణం, ప్రేరితం,

ప్రత్యాఖీడం, స్వస్తికం, మోటితం, నమఃసూచి(క), పార్శ్వసూచి; ఇతి(చ), దశ మండలాని, ఇహ, ఈరితాని = ఇట్లా, పది మండలాలు, ఇక్కడ చెప్పబడినవి.

తాత్పర్యం : 1. స్థానకమండలం, 2. ఆయతమండలం, 3. ఆలీడమండలం, 4. ప్రేంఖణమండలం, 5. ప్రేరితమండలం, 6. ప్రత్యాఖీడమండలం, 7. స్వస్తికమండలం, 8. మోటితమండలం, 9. సమసూచీమండలం, 10. పార్శ్వసూచీమండలం - ఇట్లా మండల భేదాలు పది. వీటి ముఖ్యలక్షణ మిప్పుడు చెప్పబడుతున్నది.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలో చెప్పబడిన 'మండలం' కంటే ఇచ్చటి మండలం భిన్నమైనది. నాట్యశాస్త్రంలోని 20 మండలాలు చారుల సంయోగంవలన ఏర్పడతాయి - ఇందులో పది ఆకాశగ ములు; పది భూమిగములు (తె.నా.శా. 10వ అధ్యాయం). మండల భేదాలకు 'స్టాండింగ్ పోజ్' అని ఫోమ్ అనువాదం. ఇచ్చట చెప్పిన నిర్వచనాలనుబట్టి, 'మండలం' అనే పదం నాట్యశాస్త్రం లోని 'స్థానకం' అనే అర్థంలో ప్రయుక్తమైనదని చెప్పవచ్చు. ఇందులో, తరువాత, స్థానభేదాలు ఆరు-వేరుగా చెప్పబడటం గమనార్హం. ఇచ్చట చెప్పబడిన పది మండలాలు, అదే నిర్వచనాలతో నాట్యశాస్త్రంలో లేవు.

1. స్థానకమండలం

కటిం స్ఫుష్టాః అర్థచంద్రపాణిభ్యాం నమపాదతః ॥ 691

నమరేఖతయా తిష్ఠేత్ తత్ స్థాన్ స్థానకమండలం ।

అర్థం : అర్థచంద్రపాణిభ్యాం, కటిం, స్ఫుష్టాః=అర్థచంద్ర వాస్తాలతో, కటిని, స్పృశించి; నమపాదతః, నమరేఖతయా, తిష్ఠేత్ = నమపాదాలతో, నమరేఖతో, నిలిస్తే; తత్, స్థానకమండలం, స్థాన్ = అది, 'స్థానకమండలం' అవుతుంది.

తాత్పర్యం : నడుంమీద రెండు ప్రక్కలను రెండు అర్థ చంద్ర హస్తాలను ఉంచి, సమపాదాలతో, సమరేఖతో నిలిస్తే, అది 'స్థానక మండలం' అవుతుంది.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలోని 'సమపాద స్థానకము'నకు ఇది సన్నిహితంగా ఉంది.

2. ఆయతమండలం

వితస్యంతరితౌ పాదౌ కృత్వా తు చతురస్రకౌ ॥

692

తిర్యక్ కుంచితజానుభ్యాం స్థితి రాయతమండలమ్ ।

అర్థం : పాదౌ, వితస్తి - అంతరితౌ, చతురస్రకౌ, కృత్వా (తు) = రెండుపాదాలను, వితస్తి అంతరం (= ఒక జానెడుదూరం) కలవిగా, చతురస్రంగా, చేసి; జానుభ్యాం, తిర్యక్, కుంచితస్థితిః, ఆయతమండలం = జానువుల (= మోకాళ్ళ)ను, అడ్డంగా, వంచి (నిలిచి)న స్థితి (ఒక జానువుపై ఇంకొక జానువును ఉంచి నిలిచిన స్థితి - హోప్), ఆయతమండలం అవుతుంది.

తాత్పర్యం : రెండు పాదాలను ఒక వితస్తి ఎడం కల విగా, చతురస్రంగా చేసి, జానువులను అడ్డంగా వంచి (లేదా ఒక జానువుపై ఇంకొక జానువును ఉంచి) నిలిస్తే అది ఆయతమండలం అవుతుంది.

టీక : 'వితస్తి' = half cubit అని హోప్ అనువాదం. cubit అనగా 'మూర' అని అర్థం. కావున వితస్తి అంటే జేన (= 9 అం॥) అని మాత్రమే అర్థం. నాట్యశాస్త్రంలో జేన (= వితస్తిలో సగం) అనగా 'తాలము'. శబ్దిరత్నాకరంలో జేన అనగా వితస్తి అని చెప్పి 12 అంగుళాలు అని విశదం చేయబడింది; ఇది సరికాదు. జేన అనగా 9 అంగుళాలే. నాట్య శాస్త్రంలో 'ఆయతం' స్త్రీల స్థానకం; నిర్వచనంలో ఇవి భిన్నంగా ఉన్నాయి.

3. ఆలీఢమండలం

దక్షిణాంఘ్రే శ్చ పురతః వితస్తి త్రితయాంతరమ్ ॥ 693

విన్యసేత్ వామపాదం చ శిఖరం వామపాణినా ।

కటకాముఖహస్త శ్చ దక్షిణేన ధృతో యది ॥ 694

ఆలీఢమండల మితి విఖ్యాతం భరతాదిభిః ।

అర్థం : వామపాదం, దక్షిణాంఘ్రేః (చ) పురతః, వితస్తి త్రితయాంతరం, విన్యసేత్ (చ) = వామపాదాన్ని, కుడిపాదం ముందు, మూడు వితస్తుల దూరంలో, నిలిపి; వామపాణినా శిఖరం, దక్షిణేన కటకాముఖః (చ), ధృతః యది = ఎడమచేత శిఖరహస్తం కుడిచేత కటకాముఖహస్తం, ధరిస్తే (అది); ఆలీఢమండలం, ఇతి, భరతాదిభిః, విఖ్యాతం = ఆలీఢమండలం, అని, భరతాదులచేత, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : వామపాదాన్ని కుడి పాదం ముందు మూడు వితస్తుల దూరంలో ఉంచి, ఎడమచేత శిఖరహస్తం, కుడిచేత కటకాముఖ హస్తం పట్టి నిలిస్తే, అది ఆలీఢమండలం అవుతుందని భరత తుడు మొదలగువారు చెప్పినారు.

టీక : 'ఆలీఢస్థానం'లో దక్షిణ పాదము వామపాదం నుంచి 5 తాలముల (= కేసల) దూరంగా ప్రసారితం కావాలని భరత ముని పేర్కొన్నాడు.

4. ప్రత్యాలీఢమండలం

ఆలీఢస్య విపర్యాసాత్ ప్రత్యాలీడాఖ్య మండలమ్ ॥ 695

అర్థం : ఆలీఢస్య, విపర్యాసాత్ = ఆలీఢ మండలంయొక్క, విపర్యాసం (= తారుమారువల్ల); ప్రత్యాలీఢ-ఆఖ్య మండలమ్ = ప్రత్యాలీఢం అనే పేరుగల మండలం (సిద్ధిస్తుంది).

తాత్పర్యం : ఆలీఢమండలం విపర్యాసం అయితే, అది 'ప్రత్యాలీఢ మండలం' అవుతుంది. (అంటే కుడిపాదం వామపాదం ముందు మూడు విత్తస్థుల దూరంలో ఉండటం).

టీక : ఆలీఢస్థానంలోని పాదాలు వ్యత్యస్తములైతే అది 'ప్రత్యాలీఢ స్థానం' అవుతుందని భరతముని. అంటే వామపాదం ముందుకు, దక్షిణపాదం వెనుకకు ఉండగా, వాటి మధ్య దూరం 5 తాలాలు ఉంటుంది. ఆలీఢస్థానంలో దక్షిణపాదం ముందుండాలని భరతముని చెప్పగా, వామపాదం ముందుండాలని నందికేశుడు. అట్లాగే ప్రత్యాలీఢ స్థానంలో వామపాదం ముందుండాలని భరత ముని చెప్పగా, కుడిపాదం ముందుండాలని నందికేశుడు. కాగా, నందికేశుడు భిన్న సంప్రదాయాన్ని అనుసరించినాడన్నమాట.

5. ప్రేంఖణమండలం :

ప్రసృత్యైకపదం పార్శ్వే పార్షిదేశస్య పాదతః ।

స్థిత్యాంతే కూర్మహస్తేన స్థితిః ప్రేంఖణమండలమ్ ॥ 696

అర్థం : ఏకపదం, పాదతః, పార్షిదేశస్య పార్శ్వే, ప్రసృత్య, స్థిత్యా = ఒక పాదాన్ని, పాదంయొక్క, పార్షి (= చీలమండ) ప్రక్కకు, చాపి, నిలిచి; అంతే, కూర్మహస్తేన, స్థితిః = చివర కూర్మహస్తం పట్టి, నిలిచిన స్థితి ప్రేంఖణమండలం (అవుతుంది).

తాత్పర్యం : ఒక పాదాన్ని రెండవ పాదంయొక్క చీల మండ ప్రక్కనునిల్పి, కూర్మహస్తం పట్టి నిలిస్తే అది 'ప్రేంఖణ మండలం' అవుతుంది.

6. ప్రేరిత మండలం :

సంతాడ్యైకం పదం పార్శ్వే వితస్త్రితయంతరమ్ ।

తిర్యక్ కుంచితజానుఖ్యాం స్థిత్యాఽథ శిఖరం కరమ్ ॥ 697

విదాయ వక్షన్యన్యేన ప్రసృతా చ వతాకికా ।

ప్రదర్శయే దిదం తద్ధాః ప్రేరితం మండలం జగుః ॥ 698

అర్థం : ఏకంపదం, పార్శ్వే, వితస్తి త్రితయాంతరమ్, సంతాడ్య = ఒక పాదాన్ని, (రెండవ పాదముయొక్క) ప్రక్కగా, మూడు జానెలదూరంలో, (నేలమీద) గట్టిగా కొట్టి; తిర్యక్, కుంచిత జానుభ్యాం, స్థిత్యా = (ఒకదానిమీద ఒకటి) అడ్డంగా, వంచివ జానువులతో, నిలిచి; అథ, వక్షసి, శిఖరంకరమ్, విధాయ = తరువాత, వక్షంమీద, శిఖరహస్తాన్ని, ఉంచి; అన్యేన, పతాకికా, ప్రస్ఫుతా(చ) = రెండవచేతితో, పతాకహస్తం పట్టి, చాపి: ప్రదర్శయేత్ = ప్రదర్శించవలెను; ఇదం, ప్రేరితంమండలం, తక్షణ, జగూః = దీనిని, ప్రేరితమండలం (అని), తక్షణాలు చెప్పినారు.

తాత్పర్యం : ఒకపాదంతో రెండవపాదం ప్రక్కగా, మూడు వితస్తుల దూరంలో భూమిని గట్టిగా కొట్టి, జానువులను ఒకదాని మీద ఒకటి అడ్డంగా ఉంచి, ఒకచేతితో శిఖరహస్తం తొమ్ముమీద పట్టి, రెండవదానితో పతాకహస్తం పట్టి చాపి నిలిస్తే అది ప్రేరిత మండలం అవుతుంది.

7. స్వస్థికమండలం :

దక్షిణోత్తరతః కుర్యాత్ పాదే పాదం కరే కరమ్ ।

వ్యత్యాసేన తదా ప్రోక్తం స్వస్థికంనామ మండలమ్॥

699

అర్థం : దక్షిణ-ఉత్తరతః, పాదేపాదం, కరేకరమ్, వ్యత్యాసేన, కుర్యాత్ = కుడి ఎడమలుగా, పాదంమీద పాదం, కరంమీద కరం, వ్యత్యాసంగా, పట్టి (కుడిపాదాన్ని ఎడంపాదంమీదుగా, కుడిచేతిని ఎడంచేతిమీదుగా అడ్డంగా ఉంచి — ఘోష్); తదా, స్వస్థికంనామ మండలం, ప్రోక్తం = అప్పుడు (అది), స్వస్థికం అనే పేరుగల మండలంగా, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : కుడిపాదాన్ని ఎడంపాదం మీదుగానూ, కుడి చేతిని ఎడంచేతిమీదుగానూ అడ్డంగా పట్టి నిలిస్తే అది 'స్వస్థిక మండలం' అవుతుంది.

8. మోటితమండలం:

ప్రపదాభ్యాం భువి స్థిత్యా జానుయుగ్మేన సంస్పృశేత్ ।

క్రమా ద్భూతలమేకైకం త్రిపతాకకరద్వయం ॥ 700

కృత్వా తన్నోటితంనామ మండలం కథితం బుధైః ।

అర్థం : ప్రపదాభ్యాం, భువి, స్థిత్యా = ప్రపదముల (= పాదాగ్రాల = వ్రేళ్ళ)తో భూమిమీద, నిలిచి; త్రిపతాకకరద్వయం, కృత్వా = త్రిపతాక హస్తాలు రెండు, పట్టి; జానుయుగ్మేన, ఏకైకం క్రమాత్ భూతలం సంస్పృశేత్ = రెండు మోకాళ్ళతో, ఒకదాని తరువాత ఇంకొకటిగా, క్రమంగా, భూమిని తాకవలెను; తత్, మోటితం నామ, మండలం, బుధైః, కథితం = అది, మోటితం అనే పేరుగల, మండలం (అవుతుందని), బుధులచే, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : రెండు చేతులతో త్రిపతాక హస్తాలను పట్టి, పాదాగ్రాలమీదనిలిచి, ఒక్కొక్క మోకాలితో క్రమంగా భూమిని తాకితే, 'మోటితమండలం' అవుతుంది.

9. సమసూచీమండలం :

పాదాగ్రాభ్యాం చ జానుభ్యాం భూతలం సంస్పృశేద్ద్యది ॥ 701

మండలం సమసూచీతి కథితం పూర్వసూరిభిః ।

అర్థం : పాదాగ్రాభ్యాం (చ), జానుభ్యాం, భూతలం, సంస్పృశేత్ ద్యది = పాదాగ్రాల (= వ్రేళ్ళ)తో, జానువులతో, భూమిని, స్పృశించితే (అది); సమసూచీమండలం, ఇతి, పూర్వ సూరిభిః, కథితం = సమసూచీమండలం (అవుతుంది), అని, ప్రాచీన పండితులచేత, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : పాదాగ్రాలతో, జానువులతో భూమిని వరుసగా తాకితే, అది సమసూచీమండలం అవుతుందని ప్రాచీన పండితుల అభిప్రాయం.

10. పార్శ్వసూచీమండలం

స్థిత్యా పాదాగ్రయుగ్మేన జానునై కేన పార్శ్వతః ॥

702

సంస్పృశే ద్యుతలం పార్శ్వసూచీమండలం మీరితమ్ ।

అర్థం : పాదాగ్రయుగ్మేన, స్థిత్యా = రెండు పాదాగ్రాల మీద, నిలిచి; ఏకేన జానునా, పార్శ్వతః, భూతలం, సంస్పృశేత్ = ఒక జానువుతో, ప్రక్కగా, భూమిని, స్పృశించవలెను (అది); పార్శ్వ సూచీ మండలం (అని), చెప్పబడినది

తాత్పర్యం : రెండు పాదాగ్ర లమీద నిలిచి, ఒక జానువుతో ప్రక్కగా భూమిని తాకితే అది 'పార్శ్వసూచీమండలం' అవుతుంది.

స్థానకభేదాలు

పాదవిన్యాసభేదేన స్థానకం షడ్విధం భవేత్ ॥

703

నమపాదం చైకపాదం నాగబంధస్తతఃపరమ్ ।

బంధ్రం చ గారుడం చైవ బ్రహ్మస్థాన మితి క్రమాత్ ॥

704

అర్థం : క్రమాత్, నమపాదం (చ); ఏకపాదం, నాగబంధః, (తతః) (పరమ్) బంధ్రం (చ), గారుడం (చ) (ఏవ), బ్రహ్మస్థానం, ఇతి = క్రమంగా నమపాదం, ఏకపాదం, నాగబంధం, బంధ్రం, గారుడం, బ్రహ్మ (స్థానం) (అని); పాదవిన్యాసభేదేన, స్థానకం, షడ్విధం, భవేత్ = పాదవిన్యాసమందలి భేదంచేత స్థానకం ఆరువిధాలు అవుతుంది.

తాత్పర్యం : పాదాలయొక్క విన్యాసములందలి భేదాల వల్ల స్థానకం ఆరువిధాలు — 1. నమపాదం, 2. ఏకపాదం, 3. నాగ బంధం, 4. బంధ్రం, 5. గారుడం, 6. బ్రహ్మం.

టీక: ఆయా గతి- ప్రచారాలకు ముందుగానీ, తరువాతగానీ నిలిబడే విధానమే 'స్థానకం' అని చెప్పి, భరతముని ఆరు పురుషుల స్థానకాలను 10వ అధ్యాయంలో, మూడు స్త్రీల స్థానకాలను పన్నెండవ అధ్యాయంలో పేవరించినాడు (తె.నా.శా - పుటలు 382-384; 380-61). అయితే ఆ స్థానకాలకంటె ఈ స్థానకాలు

భిన్న సంప్రదాయానికి చెందినవి. భరతార్జునం అయిదవ అధ్యాయంలో 32 స్థానకాలు వివరించబడినవి; అందులో నందికేశుడు చెప్పిన ఆరు స్థానకాలు కూడా ఉన్నాయి.

స్థానక పదానికి 'రెస్టింగ్ పోజ్' అని ఘోష్ అనువాదం.

1. సమపాద స్థాన(క)ం :

స్థితిః సమాభ్యాం పాదాభ్యాం సమపాద మితి స్మృతమ్ ।

పుష్పాంజలౌ దేవరూపే సమపాదం నియుజ్యతే ॥

705

అర్థం : సమాభ్యాం పాదాభ్యాం, స్థితిః, సమపాదం, ఇతి, స్మృతం = సమంగా ఉన్న పాదాలతో, నిలిస్తే (అది), సమపాద (స్థానకం) అని, చెప్పబడినది.

పుష్పాంజలౌ, దేవరూపే, సమపాదం నియుజ్యతే = పుష్పాంజలి సమర్పించేటప్పుడు, దేవతల రూపాలు ధరించేటప్పుడు సమపాదం ఉపయుక్తమవుతుంది.

తాత్పర్యం : పాదాలు సమంగా ఉంటే, అది 'సమపాద స్థానకం' అవుతుంది.

పుష్పాంజలి, దేవతారూపాలు ధరించటం — వీటియందు ఈ స్థానకం తగును.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలో ఈ స్థానకం ఉంది. అయితే రెండు పాదాల మధ్య జానెడు ఎడం ఉండాలని, ఆ పాదాలు స్వభావ సౌష్ఠ్యోపేతాలు కావాలని భరతముని.

2. ఏకపాద స్థాన(క)ం :

జాన్యాశ్రిత్య పదై కేన స్థితిః స్యా దేకపాదకమ్ ।

ఏకపాదం త్విదం స్థానం నిశ్చరే తవసి స్థితమ్ ॥

706

అర్థం : జాను - ఆశ్రిత్య, పద-ఏకేనస్థితిః, ఏకపాదకమ్, స్యాత్ = మోకాలును ఆశ్రయించి, ఒక పాదంమీద (నిలిచి)

ఉండటం, ఏకపాద (స్థానక)ం, అవుతుంది (రెండవకాలు, నిలిచిన కాళి మోకాలుమీదుగా అడ్డంగా ఉంటుంది);

ఇదం, ఏకపాదం స్థానం, నిశ్చలే, తపసి స్థితమ్ = ఈ, ఏక పాద స్థానం, నిశ్చలత్వమునందు, తపస్సువందు చెల్లుతుంది (లేదా నిశ్చలమైన తపస్సు చేయుచున్న వానియందు చెల్లుతుంది).

తాత్పర్యం : ఒక కాలుమీద నిలిచి, రెండవకాలును మొదటి కాళి మోకాలుమీదుగా అడ్డంగా ఉంచితే, అది 'ఏకపాద స్థానకం' అవుతుంది. నిశ్చలత్వం, తపస్సు — ఈ అర్థములందు లేదా నిశ్చలమైన తపస్సు చేయుచున్న వానియందు ఈ స్థానకం చెల్లుతుంది.

టీక : భరతముని చెప్పిన వైష్ణవ స్థానమునకు ఇది దగ్గరగా ఉంది.

వి. నాగబంధ స్థాన(క)ం :

పాదం పాదేన సంవేష్ట్య తథా పాణిం చ పాణినా ।

స్థితిః స్యాత్ నాగబంధాఖ్యా నాగబంధే ప్రయుజ్యతే ॥ 707

అర్థం : పాదేన పాదం, (తథా) పాణినా పాణిం (చ), సంవేష్ట్య, స్థితిః నాగబంధాఖ్యా, స్యాత్ = ఒక పాదంతో రెండవ పాదాన్ని, ఒకచేతితో రెండవచేతిని, చుట్టి ఉంటే, (అది) నాగ బంధం అనే పేరుగలది (అవుతుంది);

నాగబంధే, ప్రయుజ్యతే = (ఈ హస్తం) నాగబంధ విషయంలో ప్రయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : ఒక పాదంతో రెండవ పాదాన్ని ఒకచేతితో రెండవచేతిని చుట్టి నిలిస్తే అది 'నాగబంధ స్థానకం' అవుతుంది.

ఈ స్థానకం 'నాగబంధం' అనే అర్థమందు తగును.

టీక : దీనిని భరతముని చెప్పలేదు.

4. ఐంద్రస్థాన(క)ం :

పాదమేకం సమాకుంచ్య స్థిత్యాఽన్యపదజానునీ ।

ఉత్తానితే కరం న్యన్య స్థితి రైంద్ర మితిరితమ్ ॥

708

వాసవే రాజభావే చ స్థానమైంద్రం నియుజ్యతే ।

అర్థం : ఏకంపాదం, సమాకుంచ్య, స్థిత్యా = ఒకకాలు, బాగుగా వంచి, నిలిచి; అన్యపద-జానునీ, ఉత్తానితే = రెండవ పాదంయొక్క జానువును, వైకివత్తి; కరంన్యన్య, స్థితిః = చేతిని జారవిడిచి, ఉన్న స్థితి; ఐంద్రం, ఇతి, ఈరితమ్ = ఐంద్రం, అని, చెప్పబడినది.

వాసవే, రాజభావే (చ), ఐంద్రస్థానం నియుజ్యతే = ఇంద్రుడు, రాజు - అనే అర్థములందు ఐంద్రస్థానం వ్రయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : ఒకకాలును బాగుగా వంచి, రెండవ పాదంయొక్క జానువును వైకెత్తి, చేతిని జారవిడిచే అది 'ఐంద్రస్థానకం' అవుతుంది.

ఇంద్రుడు, రాజు-అనే అర్థములందు ఈ స్థానకం తగును.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలో ఈ స్థానకం లేదు.

5. గరుడస్థాన(క)ం :

ఆలీడమండలే పశ్చాదథ జానుతలం ఖవి ॥

709

సంస్థాప్య పాణియగ్మేన వహన విరలమండలమ్ ।

స్థితి స్తు గరుడస్థానం గరుడే వినియుజ్యతే ॥

710

అర్థం : అథ, ఆలీడమండలే, పశ్చాత్, జానుతలం, ఖవి, సంస్థాప్య = ఇంకకుముందు చెప్పిన, ఆలీడమండలంలో నిల్చి,

పిమ్మట, ఒక మోకాలును, నేలమీద, నిల్పి; పాణియుగ్మేవ = రెండు చేతులతో; వహన విరలమండలమ్ = వహించటానికి (= మోయటానికి) వీలుగా మండల-ఆకారంగా; స్థితిః(తు) = నిలిచి యుండే స్థితి; గరుడస్థానం = గరుడస్థానకం అవుతుంది.

గరుడే, వినియుజ్యతే = (ఇది) గరుత్మంతునియందు, విని యోగపడుతుంది.

తాత్పర్యం : ఆలీఢ మండలమందలి ఒక మోకాలును నేల మీద అన్పి, రెండు చేతులు మోయుటకు వీలుగా మండల ఆకారంగా ఉంచితే, అది గరుడస్థానకం అవుతుంది.

ఈ స్థానకం గరుత్మంతుని తెలుపుతుంది.

టీక : దీనిని భరతముని చెప్పలేదు

6. బ్రహ్మస్థాన(క)ం :

జానుపరి పదం న్యన్య పదస్యోపరి జాను చ ।

స్థితం యది భవేత్ బ్రాహ్మం జపాదిష నియుజ్యతే ॥ 711

అర్థం : జాను-ఉపరి పదం, పదస్య-ఉపరి జాను(చ), న్యన్య = (ఒక) మోకాలిమీద (రెండవ) పాదాన్ని, (ఒక) పాదంమీద (రెండవ) మోకాలిని ఉంచి; స్థితం, భవేత్ యది = కూర్చుండటం; జరిగితే; బ్రహ్మం = (అది) బ్రహ్మ(స్థానకం) (అవుతుంది).

జపాదిషు, నియుజ్యతే = (ఇది) జపాదులయందు ప్రయుక్త మవుతుంది.

తాత్పర్యం : ఒక మోకాలిమీద రెండవ పాదాన్ని, ఒక పాదంమీద రెండవ మోకాలిని ఉంచి కూర్చుంటే అది 'బ్రహ్మ స్థానకం' అవుతుంది.

ఈ స్థానకం జపం మొదలగువాటియందు తగును.

టీక : ఇది ఉపవేశనవిధికి (=కూర్చుండుటకు) సంబంధించిన 'పద్మావనం'. భరతముని వివిధములగు ఉపవేశన విధులను వర్ణించి ఉన్నాడు (తె.నా.శా. పుటలు 303-34). ఇంతకుముందు చెప్పిన ఐదు స్థానక భేదాలు, మండల భేదాలు పది - ఇంచుమించుగా ఇవి అన్నీ నిలిచి ఉండటంతో గల భేదాలను తెల్పుతున్నవి. మండలాలకు వినియోగాలు చెప్పబడలేదు; కాని స్థానకాలకు వినియోగాలు చెప్పబడినవి.

ఉత్పవన - భ్రమరీ భేదాలు

ఉత్పవనభేదాలు

అతోత్పవనభేదానాం లక్షణం పరికథ్యతే ।

అలగం కర్తరీ వాఙ్మోత్పవనం మోటితం తథా ॥

712

కృపాలగ మితి ఖ్యాతం వంచదోత్పవనం ఐదైః ।

అర్థం : అథ, ఉత్పవన భేదానాం, లక్షణం, పరికథ్యతే = ఇంక, ఉత్పవన భేదాలు, లక్షణం, చెప్పబడుతున్నది; అలగం, కర్తరీ (వా), అశ్వ - ఉత్పవనం, మోటితం (తథా), కృపాలగం ఇతి = అలగం, కర్తరీ, అశ్వ (ఉత్పవనం), మోటితం, కృపాలగం అని; ఉత్పవనం, పంచధా, బుధైః ఖ్యాతః = ఉత్పవనం, ఐదు విధాలుగా, పండితులచేత, చెప్పబడినది

తాత్పర్యం : ఇంక ఉత్పవన భేదాలు ఐదు విధాలు —

1. అలగం, 2. కర్తరీ, 3. అశ్వం, 4. మోటితం, 5. కృపాలగం, వీటి లక్షణమిప్పుడు చెప్పబడుతున్నది.

టీక : ఉత్పవన భేదాలను భరతముని చెప్పలేదు. ఉత్పవన పదానికి Leap అని ఘోష్ అనువాదం.

1. అలగోత్పవనం

ఉత్పత్త్య పార్శ్వయుగలం కటిదేశే తు విన్యసేత్ ॥

713

బద్ధ్యా కరాభ్యాం శిఖరౌ అలగోత్పవనం వవేత్ ।

అర్థం : ఉత్పత్య = ఒక గెంతువేసి (= ఒకసారి దుముకి); కరాభ్యాం, శిఖరా, బధ్వా = రెండు చేతులతో, శిఖర హస్తాలు, పట్టి; కటిదేశే (తు) పార్శ్వయుగలం, విన్యసేత్ = కటి మీద, రెండు ప్రక్కల, (అ హస్తాలను) ఉంచవలెను (ఇది); అలగ-ఉత్ప్లవనం భవేత్ = 'అలగోత్ప్లవనం' అవుతుంది.

తాత్పర్యం : ఒకసారి దుముకి, శిఖరహస్తాలుగా ఉన్న రెండు చేతులను నడుం మీద రెండు ప్రక్కలను ఉంచితే అది 'అలగోత్ప్లవనం' అవుతుంది.

2. ఉత్ప్లవనకర్తరి :

ఉత్పత్య ప్రపదైః సవ్యపాదస్యైకస్య పృష్ఠతః ॥ 714

కర్తరీ విన్యసే దేషా స్యాదుత్ప్లవనకర్తరీ ।

అధోముఖం చ శిఖరం కటే హస్తం స్యసే దిహ ॥ 715

అర్థం : ప్రపదైః ఉత్పత్య = వ్రేళ్ళ మీదుగా దుముకి; ఏకస్య, సవ్యపాదస్య, పృష్ఠతః, కర్తరీ విన్యసేత్ = ఒకచేతితో, సవ్య (= ఎడమ) పాదం, వెనుకగా, కర్తరీ హస్తాన్ని పట్టవలెను; ఇహ, అధోముఖం, శిఖరహస్తం, (చ) కటే, వ్యసేత్ = అదే సమయంలో అధోముఖంగా (రెండవ) హస్తాన్ని, కటి మీద, ఉంచవలెను.

తాత్పర్యం : ప్రపదం మీదుగా ముందుకు దుముకి, ఒక చేతితో ఎడమ పాదమునకు వెనుకగా కర్తరీహస్తాన్ని పట్టి, రెండవ చేతితో అధోముఖంగా శిఖరహస్తం పట్టి, దానిని కటి మీద ఉంచితే అది ఉత్ప్లవనకర్తరి లేదా కర్తర్యుత్ప్లవనం అవుతుంది.

3. అశోత్ప్లవనం

పురః పాదం సముత్ప్రత్య వశ్చాత్ పాదం నియోజయేత్ ।

కరా తు త్రివతాకాభ్యో కృత్వాఽ శోత్ప్లవనం భవేత్ ॥ 716

అర్థం: త్రివతాకాఖ్యా కరా(తు) కృత్వా = రెండు చేతులతో, త్రివతాక హస్తాలు, పట్టి; పురః = మొదట; పాదం సముత్సృత్య = ఒక పాదంతో దుమికి; పశ్చాత్ = తరువాత; పాదం, నియోజయేత్ = (రెండవ) పాదాన్ని దానితో సమానంగా ఉంచవలెను (అప్పుడు అది); అశ్వ - ఉత్సవనం, భవేత్ = అశ్వోత్సవనం, అవుతుంది.

తాత్పర్యం : రెండు చేతులతో త్రివతాక హస్తాలు పట్టి, మొదట ఒక పాదంతో ముందుకు దుముకి, తరువాత రెండవ పాదాన్ని మొదటి పాదంతో సమానంగా ఉంచితే, అది 'అశ్వోత్సవనం' అవుతుంది.

4. మోటితోత్సవనం

పర్యాయపార్శ్వోత్సవనం కర్తరివతు మోటితా ।

త్రివతాకే చ కరయోః కృత్వా శశ్వత్ ప్రకాశనాత్ ॥ 717

అర్థం : కరయోః, త్రివతాకే (చ), కృత్వా = రెండు చేతులతో, త్రివతాక హస్తాలను, పట్టి; శశ్వత్, ప్రకాశనాత్ = మాటి మాటికి చూపటం వలన; కర్తరి, ఇవ = కర్తరి, వలెనే; పర్యాయ, పార్శ్వ - ఉత్సవనం = పర్యాయంగా, రెండు ప్రక్కలకు దుముకటం; మోటితా = మోటితోత్సవనం (అవుతుంది).

తాత్పర్యం : రెండు చేతులతో త్రివతాక హస్తాలను పట్టి, ఉత్సవన కర్తరి యందువలెనే పర్యాయంగా రెండు ప్రక్కలకు దుముకటం 'మోటితోత్సవనం' అవుతుంది.

5. కృపాలగోత్సవనం

పార్జి మేకైకపాదస్య కడే పర్యాయతో న్యసేత్ ।

అర్థచంద్రకలాంమద్యే హస్త మేతత్ కృపాలగమ్ ॥ 718

అర్థం : ఏకైక పాదస్య, పార్జిమ్, పర్యాయతః, కటే, న్యసేత్ = ఒక్కొక్క చీలముండను పర్యాయంగా కటి మీద ఉంచ

వలెను (=కటిని తాకించవలెను); మధ్యే, అర్థచంద్రకలాం, హస్తమ్
— అ రెండింటిమధ్య, అర్థచంద్ర కలాహస్తం ఉంచవలెను; తత్,
కృపాలగం = అది, కృపలాగం (అనే) ఉత్సవనం అవుతుంది.

తాత్పర్యం : ఒక్కొక్క చీలమండతో వర్షాయుగా కటిని
తాకుతూ, మధ్య అర్థచంద్రకలాహస్తం ట్టితే అది 'కృపాలగో
త్సవనం' అవుతుంది.

భ్రమరీభేదాలు

భ్రమర్యా లక్షణాన్యత్ర వక్ష్యే లక్షణభేదతః ।

ఉత్పతభ్రమరీ చక్రభ్రమరీ గరుడాభిధా ॥ 719

తథైకపాదభ్రమరీ కుంచితభ్రమరీ తథా ।

ఆకాశభ్రమరీ చైవ తథాంగభ్రమరీతి చ ॥ 720

భ్రమర్యః సప్త విజ్ఞేయా నాట్యశాస్త్రవిశారదైః

అర్థం : అత్ర, లక్షణభేదతః, భ్రమర్యా, లక్షణాని, వక్ష్యే =
ఇప్పుడు, లక్షణం (=స్వరూపం) భేదాలను అనుసరించి, భ్రమరుల
లక్షణం చెబుతాను. ఉత్పతభ్రమరీ, చక్రభ్రమరీ, గరుడ-ఆభిధా,
(తథా) ఏకభ్రమరీ, కుంచిత భ్రమరీ, (తథా), ఆకాశభ్రమరీ (చ)
(ఏవ) (తథా, అంగభ్రమరీ, ఇతి(చ) = ఉత్పతభ్రమరీ, చక్రభ్రమరీ,
గరుడం అనే పేరుగల భ్రమరీ, ఏకభ్రమరీ, కుంచిత భ్రమరీ, ఆకాశ
భ్రమరీ, అంగభ్రమరీ — అని; సప్త భ్రమర్యః, నాట్యశాస్త్ర విశారదైః
విజ్ఞేయా = ఏడు భ్రమరులు, నాట్యశాస్త్ర విశారదుల చేత తెలిసికో
దగినవి.

తాత్పర్యం : ఇప్పుడు భ్రమరుల యొక్క లక్షణం చెబు
తాను (భ్రమరీ = ఎగరటం) — 1. ఉత్పత భ్రమరీ, 2. చక్ర
భ్రమరీ, 3. గరుడభ్రమరీ, 4. ఏకపాద భ్రమరీ, 5. కుంచితభ్రమరీ,
6. ఆకాశభ్రమరీ, 7. అంగభ్రమరీ — ఇట్లా భ్రమరులు ఏడు అని
నాట్యశాస్త్ర విశారదులు తెలిసికోవలెను.

టీక : భ్రమరీ భేదాలను కూడా భరతముని చెప్పలేదు.
భ్రమరి పదానికి flight అని ఘోష్ అనువాదం.

1. ఉత్పతభ్రమరి :

స్థిత్యా సమాఖ్యాం పాదాఖ్యా ముత్పత్య భ్రామయేద్యది || 721

సర్వాంగమంతరాలే స్యాదుత్పతభ్రమరీ త్వసౌ ।

అర్థం || సమాఖ్యాం పాదాఖ్యాం, స్థిత్యా = సమపాదాలతో, నిలిచి; ఉత్పత్య = ఎగిరి; అంతరాలే సర్వాంగం భ్రామయేత్ యని = అంతరాళమందు శరీరమునంతటినీ త్రిప్పివట్లయితే; అసౌ, ఉత్పత భ్రమరీ (తు), స్యాత్ = అది ఉత్పతభ్రమరి, అవుతుంది.

తాత్పర్యం : సమపాదాలతో నిలిచి, తరువాత ఎగిరి, అంతరాళమందు (= భూమికి తగులకుండా) శరీరాన్ని అంతటినీ త్రిప్పితే అది 'ఉత్పతభ్రమరి' అవుతుంది.

2. చక్రభ్రమరి :

భువి పాదౌ ముహుః కర్షం త్రిపతాకౌ కరౌ వహన్ || 722

చక్రవత్ భ్రమతే యత్ర సా చక్రభ్రమరీ భవేత్ ।

అర్థం : పాదౌ, ముహుః, భువి, కర్షం = రెండు పాదాలను, మాటిమాటికి భూమిమీద, తట్టుతూ; కరౌ, త్రిపతాకౌ, వహన్ = రెండు చేతులతో త్రిపతాక హస్తాలను పట్టి; చక్రవత్, భ్రమతే, యత్ర = చక్రాకారంగా, తిరగటం, ఎక్కడో (అక్కడ); సా, చక్రభ్రమరీ, భవేత్ = అది, చక్రభ్రమరి, అవుతుంది.

తాత్పర్యం : రెండు చేతులతో త్రిపతాక హస్తాలను పట్టి నేలను పాదాలతో మాటిమాటికి తట్టుతూ, చక్రాకారంగా తిరిగితే, అది 'చక్రభ్రమరి' అవుతుంది.

3. గరుడభ్రమరి :

తిర్యక్ ప్రసారైకపాదం వశ్చాజ్ఞాను భువి ఓపేత్ || 723

సమ్యక్ ప్రసార్య బాహూద్వౌ భ్రామయేత్ గరుడో భవేత్ ।

అర్థం : ఏకపాదం, తిర్యక్, ప్రసార్య = ఒక పాదాన్ని అడ్డంగా, చాపి; వశ్చాత్, జాను, భువి, ఓపేత్ = పిమ్మట, మోకాలును, భూమిమీద, ఉంచవలెను (ఆ సమయంలో); ద్వౌ, బాహూ, సమ్యక్, ప్రసార్య, భ్రామయేత్ = రెండు, బాహువులను, బాగుగా, చాపి, (వేగంగా) త్రిప్పవలెను (అది); గరుడః, భవేత్ = గరుడ (భ్రమరి) అవుతుంది.

తాత్పర్యం : ఒక పాదాన్ని అడ్డంగాచాచి, పిమ్మట మోకాలును భూమిమీదఉంచవలెను; తరువాత రెండు బాహువులను బాగుగా చాపి, వేగంగా త్రిప్పితే అది 'గరుడభ్రమరి' అవుతుంది.

టీక : గరుడస్థానకాన్ని కూడా పరిశీలించదగును.

4. ఏకపాదభ్రమరి :

భ్రామయే దేకమేకేన పాదం పాదేన సత్వరమ్ || 724

సా త్వైకపాద భ్రమరీ భవే దితి వినిశ్చితా ।

అర్థం : ఏక పాదం, ఏకేన పాదేన, సత్వరమ్, భ్రామయేత్ = ఒక పాదాన్ని, ఇంకో పాదంతో, వేగంగా, త్రిప్పితే; సా (తు) ఏకపాద భ్రమరీ, భవేత్ ఇతి, వినిశ్చితా = అది 'ఏకపాదభ్రమరి' అవుతుందని, నిశ్చయించబడినది.

తాత్పర్యం : ఒక పాదాన్ని ఇంకొక పాదంచేత (=పాదం మీద) పర్యాయంగా త్రిప్పితే అది 'ఏకపాద భ్రమరి' అవుతుంది.

5. కుంచితభ్రమరి :

నికుంవ్య జానుభ్రమణం కుంచిత భ్రమరీ భవేత్ ||

725

అర్థం : జాను, నికుంచ్య, భ్రమణం = జానువును, వంచి, తిరగటం; కుంచిత భ్రమరి, భవేత్ = 'కుంచితభ్రమరి' అవుతుంది.

తాత్పర్యం : జానువును వంచి, తిరిగితే అది 'కుంచితభ్రమరి' అవుతుంది.

6. ఆకాశభ్రమరి:

ఉత్పత్య పాదౌ విరతౌ కృత్వా పాదౌ ప్రసార్య చ ।

భామయేత్ సకలం గాత్ర మాకాశభ్రమరి భవేత్ ॥ 726

అర్థం : ఉత్పత్య = (ఒకసారి) ఎగిరి, (ఆ సమయంలో); పాదౌ, విరతౌ, కృత్వా, పాదౌ, ప్రసార్య (చ) = పాదాలను ఎడంగా చేసి, ఆ పాదాలనే, బాగాచాపి; సకలం గాత్రం, భామయేత్ = శరీరమంతటినీ త్రిప్పితే (అది); ఆకాశభ్రమరి, భవేత్ = 'ఆకాశభ్రమరి' అవుతుంది.

తాత్పర్యం : ఒకసారి ఎగిరి, పాదాలను ఎడంగా చాపి, శరీరమంతటినీ త్రిప్పితే అది 'ఆకాశభ్రమరి' అవుతుంది.

7. అంగభ్రమరి :

వితస్త్రింతరితౌ పాదౌ కృత్వాంగభ్రమణం తథా ।

తిష్ఠేద్యది భవేదంగభ్రమరి భరతోదితా ॥ 727

అర్థం : పాదౌ, వితస్త్రి-అంతరితౌ, కృత్వా, తథా, అంగభ్రమణం = పాదాలను, ఒక జానెడు దూరంగా, ఉంచి, తరువాత, శరీరాన్ని గుండ్రంగా త్రిప్పి; తిష్ఠేత్ యది = నిలిస్తే (అది; భరత-ఉదితా, అంగభ్రమరి, భవేత్ = భరతునిచేత చెప్పబడిన 'అంగభ్రమరి' అవుతుంది.

తాత్పర్యం : పాదాలను ఒక జానెడు దూరంగా ఉంచి, తరువాత శరీరాన్ని గుండ్రంగా త్రిప్పితే, అది భరతుడు చెప్పిన అంగభ్రమరీ' అవుతుంది.

టీక : ఈ భ్రమరుని భరతముని చెప్పలేదు. 'భరతాదితా' అనటం మాటవరుసకే.

చారిభేదాలు

అతాత్ర చారిభేదానాం లక్షణం కథ్యతే మయా ।

ఆదౌ తు చలనం ప్రోక్తం పశ్చాత్ చంక్రమణం తతా ॥ 728

సరణం వేగినీ చైవ కుట్టనం చ తతఃపరమ్ ।

లుఠితం లోలితం చైవ తతో విషమసంచరః ॥ 729

చారిభేదా అమీ అష్టౌ ప్రోక్తా భరతవేదిభిః ।

అర్థం : అథ, అత్ర, చారిభేదానాం, లక్షణం, మయా, కథ్యతే = ఇంక, ఇప్పుడు, చారిభేదాల, లక్షణం, నాచేత, చెప్పబడుతున్నది; (ఆదౌ) చలనం (ప్రోక్తం), పశ్చాత్ చంక్రమణం (తతా), సరణం, వేగినీ (చ) (ఏవ), కుట్టనం (చ) (తతః పరమ్), లుఠితం, లోలితం (చ) (ఏవ), (తతః) విషమ సంచరః = (మొదట) చలనం (చెప్పబడినది), (తరువాత) చంక్రమణం, సరణం, వేగినీ, కుట్టనం, (అటుపిమ్మట) లుఠితం, లోలితం, (పిమ్మట) విషమ సంచరం; అమీ, అష్టౌ చారిభేదాః, భరతవేదిభిః, ప్రోక్తాః = ఈ, ఎనిమిది చారిభేదాలు, భరతవేత్తలచేత, చెప్పబడినవి.

తాత్పర్యం: ఇంక ఇప్పుడు చారిభేదాల లక్షణంచెబుతాను —

1. చలనం, 2. చంక్రమణం, 3. సరణం, 4. వేగినీ, 5. కుట్టనం, 6. లుఠితం, 7. లోలితం, 8. విషమసంచరం - అనే భేదాలచేత చారులు ఎనిమిది అని భరతవేత్తలు చెప్పినారు.

టీక : ఊరు-కటీ-పాద-జంఘలయొక్క కర్మల పరస్పరం యోజనఫలమైన చేష్ట 'చారి' అని నిర్వచించి 16 భౌమీచారులను, 16 ఆకాశీచారులను భరతముని నిర్వచించినాడు (10 వ అధ్యాయం) కాని, ఆచారులకంటే, ఇక్కడ వివరింపబడుతున్న చారులు భిన్నములు. 'చారి' అన్న పదానికి 'గెయిట్' అని మోష్ అనువాదం.

1. చలనచారి :

స్వస్థానాత్ స్వస్వపాదస్య చలనా చ్చలనం భవేత్ || 780

అర్థం : స్వస్వపాదస్య స్వస్థానాత్, చలనాత్ = పాదం తన స్థానం నుంచి, చలనం (పొందటం) వల్ల; చలనం, భవేత్ = చలన (చారి) అవుతుంది.

తాత్పర్యం : పాదాన్ని ఉన్న చోటు నుంచి కదలించితే, అది 'చలనచారి' అవుతుంది.

2. చంక్రమణచారి :

పాదయోః జాహ్యపార్శ్వభ్యా ముత్తిప్యోత్తిప్య యత్నతః ।

గతి ర్భవే చ్చంక్రమణం వర్జితం నాట్యకోవిదైః ॥ 781

అర్థం : యత్నతః, ఉత్తిప్య - ఉత్తిప్య = (పాదాలను) ప్రయత్నపూర్వకంగా ఎత్తి, ఎత్తి; పాదయోః జాహ్య పార్శ్వ భ్యాం గతిః = (ఆ) పాదాల వెలుపలి ప్రక్కలకు వేస్తూ ఉంటే; చంక్రమణం, భవేత్ = 'చంక్రమణచారి' అవుతుంది (అని); నాట్య కోవిదైః, వర్జితః = నాట్య విద్వాంసులచేత, వర్జింపబడినది.

తాత్పర్యం : పాదాలను ప్రయత్నపూర్వకంగా ఎత్తి ఎత్తి ఆ పాదాల ప్రక్కలకు పర్యాయంగా వేస్తూ ఉంటే, అది 'చంక్ర మణచారి' అవుతుంది.

3. సరణచారి :

చలనం తు జలూకావ దేకేనాన్యన్య పార్జినా ।

తిర్యగాకర్షయే ద్భూమిం కరాభ్యాం తు పతాకికే ॥

782

ధృత్వా చ గమనం యత్తు సరణం తదుదీరితమ్ ।

అర్థం : ఏకేన - పార్జినా, అన్యన్య = ఒకపాదం యొక్క చీల మండచేత రెండవ(పాదంయొక్క చీలమండను తాకుతూ); కరాభ్యాంతు, పతాకికే, ధృత్వా (చ) = రెండు చేతులతో, పతాక హస్తాలను పట్టి; జలూకావత్, చలనం (తు), భూమిం, తిర్యక్, ఆకర్షయేత్ = జలగవలె, ప్రాకుతూ, భూమి మీద, అడ్డంగా, సాగటం; యత్తు తత్ = ఏదో, అది; సరణం, ఉదీరితమ్ = 'సరణచారి' (అని) చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఒక పాదం యొక్క చీలమండ చేత రెండవ పాదం యొక్క చీలమండను తాకుతూ, రెండు చేతులతో పతాక హస్తాలను పట్టి, జలగవలె భూమి మీద ప్రాకటం 'సరణచారి' అనబడుతుంది.

4. వేగినీచారి

పార్జిణా వదాగ్రేణ ద్రుతగత్వా తు చాలనం ॥

783

కరాభ్యాం చాలవద్మే చ త్రిపతాకే యథాక్రమమ్ ।

ధృత్వా నటేత్ యది భవేత్ వేగవత్త్వేన వేగినీ ॥

అర్థం : పార్జిణా, వా, వద-అగ్రేణ, ద్రుత గత్వా (తు) చాలనం = చీలమండల చేత, లేదా, పాదాగ్రంచేత, వేగవంతమైన గతితో, చరిస్తూ; కరాభ్యాం (చ), యథాక్రమం, అలపద్మే (చ), త్రిపతాకే, ధృత్వా = రెండు చేతులతో వరుసగా అలపద్మ హస్తం, త్రిపతాకహస్తం, పట్టి; నటేత్ యది, వేగవత్త్వేన, వేగినా, భవేత్ = (వేగంగా) నటినై, వేగవత్త్వం చేత, అది 'వేగినీచారి' అవుతుంది.

తాత్పర్యం : చీలమండచేత లేదా పాదాగ్రం చేత వేగంగా చరిస్తూ, రెండు చేతులతో వరుసగా అలపద్మహస్తం, త్రిపతాక హస్తం పట్టి నడిస్తే వేగంవల్ల అది 'వేగినీచారి' అవుతుంది.

5. కుట్టనచారి :

పార్శ్వి నా వా వదాగ్రేణ నమస్తేన తలేన వా ।

యత్రాదనం భూతలస్య కుట్టనం తదుదీరితమ్ ॥

785

అర్థం : పార్శ్వి ణా, వా, పద - అగ్రేణ, వా నమస్తేన తలేన = చీలమండచేత, లేదా, పాదాగ్రంచేత, లేదా మొత్తం పాద తలం చేత; భూతలస్య, తాదవం, యత్, తత్ = భూమిని, తట్టటం, ఏదో, అది; కుట్టనం, ఈరితమ్ = 'కుట్టనచారి' (అని) చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : చీలమండచేత లేదా పాదాగ్రంచేత లేదా మొత్తం పాదతలం (= అరకాలు) చేత నేలను తట్టితే, అది 'కుట్టన చారి' అవుతుంది.

6. లురితచారి :

స్వస్తికస్థితి పాదాగ్రే కుట్టనాత్ లురితం భవేత్ ।

అర్థం : స్వస్తికస్థితి = స్వస్తికస్థితిలో; పాదాగ్రే, కుట్టనాత్ = పాదాగ్రమందు, కుట్టనం చేయటం (= గట్టిగా రాయటంవల్ల); లురితం భవేత్ = 'లురితచారి' అవుతుంది.

తాత్పర్యం : స్వస్తిక స్థితిలో ఉండి (= ఒక పాదం మీద నిలిచి, రెండవ కాల్గిని అడ్డంగా చేర్చి), పాదాగ్రంతో కుట్టనం చేస్తే అది 'లురితచారి' అవుతుంది.

7. లోలితచారి :

పూర్వవత్ కుట్టనం కృత్వా మందంమంద మతఃపరమ్ ॥

786

అస్పృష్టభూమేః పాదస్య చాలనం లోలితం భవేత్ ।

అర్థం : పూర్వవత్, కుట్టనం, కృత్వా = ముందు చెప్పినట్లుగా కుట్టనం, చేసి; అతఃపరమ్, అస్పృష్టభూమేః, మందంమందమ్, పాదస్య

చాలనం = అటువిమ్మట, భూమిని తాకకుండా, మెల్లమెల్లగా, పాద
చాలనం చేయటం (= పాదాన్ని ముందుకు జరపటం); లోలితం,
భవేత్ = 'లోలితచారి' అవుతుంది.

తాత్పర్యం : ముందు చెప్పిన విధంగా కుట్టవం చేసి, పిమ్మట
భూమిని తాకకుండా పాదచాలనం చేస్తే, అది 'లోలితచారి' అవుతుంది.

8. విషమసంచరచారి :

వేష్టయిత్యా దక్షిణేన వామం వామేన దక్షిణమ్ ॥

737

క్రమేణ పాదం విన్యస్య భవే ద్విషమసంచరః ।

అర్థం : దక్షిణేన వామం, వామేన దక్షిణం, వేష్టయిత్యా
= కుడిపాదం ప్రక్కగా ఎడం పాదాన్ని, ఎడమపాదం ప్రక్కగా
కుడిపాదాన్ని, చుట్టుతూ; క్రమేణ, పాదం, విన్యస్య = పర్యా
యంగా, పాదవిన్యాసం చేయటం; విషమసంచరః, భవేత్ = 'విషమ
సంచరచారి' అవుతుంది.

తాత్పర్యం : కుడిపాదం ప్రక్కగా ఎడమ పాదాన్ని,
ఎడమ పాదం ప్రక్కగా కుడి పాదాన్ని చుట్టుతూ, పర్యాయంగా
పాదవిన్యాసం చేస్తే, అది 'విషమసంచరచారి' అవుతుంది.

గతిభేదాలు

అతాత్ర గతి భేదానాం లక్షణం వక్ష్యతే క్రమాత్ ॥

738

హంసీ మయూరీ చ మృగీ గజలీలా తురంగిణీ ।

సింహీ భుజంగీ మండూకీ గతి ర్విరా చ మానవీ ॥

739

దత్తేతా గతయో జ్ఞేయా నాట్యకావ్రవిహారదైః ।

అర్థం : అథ, అత్ర, గతి భేదానాం, లక్షణం, క్రమాత్,
వక్ష్యతే = ఇంక, ఇప్పుడు, గతి భేదాల లక్షణం, క్రమంగా, చెప్ప
బడుతున్నది; హంసీ, మయూరీ (చ), మృగీ, గజలీలా, తురంగిణీ,
సింహీ, భుజంగీ, మండూకీ (గతిః), వీరా (చ), మానవీ =

హంసి, మయూరి, మృగి, గజలీల, తురంగిణి, సింహి, భుజంగి, మండూకి (గతి), వీర, మానవి; ఏతా, దశ గతయాః, నాట్యశాస్త్ర విశారదైః, జ్ఞేయా = ఇట్లా, పది గతులు, నాట్యశాస్త్ర విశారదుల చేత, తెలియదగినవి.

తాత్పర్యం : ఇప్పుడు గతి భేదాల లక్షణం క్రమంగా చెప్పబడుతుంది. 1. హంసి, 2. మయూరి, 3. మృగి, 4. గజలీల, 5. తురంగిణి, 6. సింహి, 7. భుజంగి, 8. మండూకి, 9. వీర, 10. మానవి — ఇట్లా గతులు పది విధాలని నాట్యశాస్త్ర విశారుదులు తెలియపరచెను.

టీక : 'స్త్రీల శీల భేదములు' అన్న పేరుతో భరతముని 28 భేదములు నిర్వచించినాడు (తె. నా. శా. పుటలు 666-69). అంతే కాని వారి గతులను వివరించలేదు.

1. హంసీగతి :

పరివర్త్య తనుం పార్శ్వం వితస్త్వంతరితం శనైః ॥ 740

ఏకైకం తత్వదం న్యన్య కపిత్థం కరయో ర్వహన్ ।

హంసవద్గమనం యత్తు సా హంసీ గతి రీరితా ॥ 741

అర్థం : తనుం, పార్శ్వం, పరివర్త్య = శరీరాన్ని, రెండు ప్రక్కలకు, (పర్యాయంగా) త్రిప్పతూ; వితస్త్వి - అంతరితం తత్ ఏకైకంవదం శనైః న్యన్య = ఒక జానెడు ఎడంగా, ఆ ఒక్కొక్క పాదాన్ని, మెల్లగా, ముందుకు వేస్తూ; కరయోః, కపిత్థం, వహన్ = రెండు చేతులతో, కపిత్థహస్తాలను, పట్టి; హంసవత్, గమనం, యత్తు, సా = హంసవలె, నడవటం, ఏదో, అది; హంసీగతిః, ఈరితా = హంసీగతి (అని), చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : శరీరాన్ని రెండు ప్రక్కలకు పర్యాయంగా త్రిప్పతూ, ఒక జానెడు ఎడంగా ఒక్కొక్క పాదాన్ని ముందుకు వేస్తూ, రెండు చేతులతో కపిత్థహస్తాలను పట్టి హంసవలె నడిస్తే, అది 'హంసీగతి' అవుతుంది.

2. మయూరీగతి :

ప్రపదాభ్యాం ఖవి స్థిత్యా కపిత్థం కరయో ర్వహన్ ।

ఏతైకజాను చలనా న్మయూరీగతి రీరితా ॥

742

అర్థం : ఖవి, ప్రపదాభ్యాం, స్థిత్యా = నేలపై, పాదా
గ్రాల మీద, నిలిచి; కరయోః, కపిత్థం, వహన్ = రెండు చేతులతో,
కపిత్థ హస్తాలను, పట్టి; ఏక - ఏక జానుచలనాత్ = ఒక్కొక్క
మోకాలును, (పర్యాయంగా) కదపటం చేత; మయూరీగతిః,
ఈరితా = మయూరీ (= నెమలి) గతి, (అవుతుందని) చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : నేల మీద పాదాగ్రాలతో నిలిచి, రెండుచేతు
లతో కపిత్థహస్తాలను పట్టి, ఒక్కొక్క మోకాలును పర్యాయంగా
ముందుకు వేస్తూ ఉంటే అది 'మయూరీగతి' అవుతుంది.

3. మృగీగతి :

మృగవద్గమనం వేగాత్ త్రిపతాకకరా వహన్ ।

పురతః పార్శ్వయో శ్చైవ యానం మృగగతిః ఖవేత్ ॥

743

అర్థం : త్రిపతాక కరా, వహన్ = త్రిపతాక హస్తాలను
రెండు చేతులతో, పట్టి; పురతః, పార్శ్వయోః (చ) (ఏవ) యానం
= ముందుకు, ప్రక్కలకు, సాగటం; మృగవత్ వేగాత్ గమనం =
లేడివలె వేగంగా పరుగెత్తటం (వల్ల); మృగగతిః, ఖవేత్ = 'మృగ'
(= లేడి) గతి, అవుతుంది.

తాత్పర్యం : రెండు చేతులతో త్రిపతాక హస్తాలను, పట్టి,
ముందుకు, ప్రక్కలకు సాగుతూ లేడివలె వేగంగా పరుగెత్తటం
వల్ల 'మృగీగతి' అవుతుంది.

4. గజలీలాగతి :

పార్శ్వయో స్తు పతాకాఖ్యాం కరాఖ్యాం విచరం స్తతః ।

సమపాదగతి ర్మందం గజలీలేతి విశ్రుతా ॥

744

అర్థం : పార్శ్వయోః, పతాకాఖ్యాం, విచరన్ = రెండు ప్రక్కల, పతాక హస్తాలను, పట్టి; తతః మందం సమపాదగతిః = విమ్మట, మెల్లగా, సమపాద పాదాలతో ముందుకు సాగటం; గజ లీలా, ఇతి, విశ్రుతా = 'గజలీలాగతి' (అని), ప్రఖ్యాతమైనది.

తాత్పర్యం : రెండు ప్రక్కల పతాక హస్తాలను పట్టి, విమ్మట మెల్లగా సమ పాదాలతో ముందుకు సాగటం 'గజలీలాగతి' అవుతుంది.

5. తురంగిణీగతి :

ఉత్తిప్య దక్షిణం పాద ముల్లంఘ్య చ ముహూర్ముహః ।

వామేన శిఖరం ధృత్వా దక్షిణేన వతాకికామ్ ॥

745

తురంగిణీగతిః ప్రోక్తా నృత్తశాస్త్రవిశారదైః ।

అర్థం : దక్షిణం పాదం, ఉత్తిప్య = కుడి పాదాన్ని, ఎత్తి; ముహూఃముహూః, ఉల్లంఘ్య (చ) = మాటిమాటికి లేదా వెంట వెంటనే, ముందుకు దుముకుతూ; వామేన శిఖరం, దక్షిణేన వతాకి కామ్, ధృత్వా = ఎడమచేత శిఖరహస్తం, కుడిచేత పతాకహస్తం, పట్టి (సాగితే, అది); తురంగిణీగతిః, నృత్తశాస్త్ర విశారదైః, ప్రోక్తా = 'తురంగిణీ (=గుఱం) గతి', (అని), నృత్తశాస్త్ర విశారదుల చేత, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : కుడిపాదాన్ని ఎత్తి, మాటిమాటికి ముందుకు దుముకుతూ, ఎడమచేత శిఖరహస్తం, కుడిచేత పతాకహస్తం పట్టి సాగితే, అది 'తురంగిణీగతి' అవుతుందని నృత్తశాస్త్రవిశారదులు చెప్పినారు.

6. సింహగతి :

పాదాగ్రాఖ్యాం భువి స్థిత్యా పురఉత్పత్త్య వేగతః ॥

746

కరాఖ్యాం శిఖరందృత్యా యానం సింహగతిర్భ వేత్ ।

అర్థం : పాదాగ్రాఖ్యాం, భువి, స్థిత్యా = పాదాగ్రాల మీద, భూమిపై, నిలిచి; కరాఖ్యాం, శిఖరం, దృత్యా = రెండు చేతులతో, శిఖరహస్తాలను పట్టి; పురః, వేగతః ఉత్పత్త్య, యానం = ముందుకు, వేగంగా, దూకి, సాగటం; సింహగతిః భవేత్ = (అది) 'సింహగతి', అవుతుంది.

తాత్పర్యం : భూమిపై పాదాగ్రాల మీద నిలిచి, రెండు చేతులతో శిఖరహస్తాలను పట్టి, ముందుకు వేగంగా దూకుతూ సాగితే, అది 'సింహగతి' అవుతుంది.

7. భుజంగీగతి :

త్రివతాకకరౌ దృత్యా పార్శ్వయౌ దుభయౌ రపి ॥

747

పూర్వవ ధమనం యత్తు సా భుజంగీగతి ర్భవేత్ ।

అర్థం : ఉభయోః, పార్శ్వయోః (అపి), త్రివతాకకరౌ, దృత్యా = రెండు పార్శ్వములందును, త్రివతాక హస్తాలు, పట్టి; పూర్వవత్, గమనం, యత్తు, సా = ముందు చెప్పిన విధంగా, నడవటం, ఏదో, అది; భుజంగీగతిః, భవేత్ = 'భుజంగీగతి' అవుతుంది.

తాత్పర్యం : రెండు చేతులతో రెండు పార్శ్వములందు త్రివతాక హస్తాలను పట్టి, ముందు చెప్పిన విధంగా నడవటం, 'భుజంగీగతి' అవుతుంది.

8. ముండాకీగతి :

కరాఖ్యాం శిఖరం దృత్యా కించిత్ సింహసమాగతిః ॥

748

మండాకీగతి రిత్యేషా వ్రసిద్ధా భరతాగమే ।

అర్థం : కరాఖ్యాం, శిఖరం, దృత్యా = రెండు చేతులతో

శిఖరహస్తాలను, పట్టి; కించిత్, సింహాసమాగతిః = కొంచెం సింహాగతితో సమానమైన గతి (= నడక) (సాగితే); ఏషా, మండూకీగతిః, ఇతి, భరతాగమే, ప్రసిద్ధా = అది, మండూకీగతి, అని, భరతవేదంలో ప్రసిద్ధమైనది.

తాత్పర్యం : రెండు చేతులతో శిఖరహస్తాలను పట్టి, కొంచెం సింహాగతితో సమానమైన గతితో సాగితే, అని 'మండూకీగతి' అవుతుందని భరతవేదంలో ప్రసిద్ధమైనది.

9. వీరాగతి :

వామే తు శిఖరం ధృత్వా దక్షిణేన పతాకికా ॥

749

దూరా దాగమనం యత్తు వీరాగతి రుదీరితా ।

అర్థం : వామే (తు) శిఖరం, దక్షిణేన పతాకికా, ధృత్వా = ఎడమచేత శిఖర హస్తాన్ని, కుడిచేత పతాక హస్తాన్ని, ధరించి; దూరాత్, ఆగమనం, యత్తు = దూరం నుంచి, రావటం ఏదో, అది; వీరాగతిః, ఉదీరితా = 'వీరాగతి' (అని) చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేత శిఖరహస్తం, కుడిచేత పతాకహస్తం ధరించి, దూరం నుంచి వస్తున్నటుగా ఉంటే అది 'వీరాగతి' అవుతుంది.

10. మానవీగతి :

మండలాకారవద్ భ్రాంత్యా సమాగత్య ముహూర్త్యుహాః ॥

750

వామకరం న్యన్య కట్యా దక్షిణే కటకాముఖమ్ ।

మానవీగతి రిత్థేషా ప్రసిద్ధా పూర్వసూరిభిః ॥

751

అర్థం : మండల - ఆకారవత్, ముహూః ముహూః, భ్రాంత్యా, సమాగత్య = గుండ్రంగా, మాటి మాటికి, తిరుగుతూ, వచ్చి; కట్యా, వామకరం న్యన్య, దక్షిణే కటకాముఖమ్ = కటిపై ఎడమ చేతిని ఉంచి, కుడిచేత కటకాముఖ హాసం (పట్టితే); ఏషా, మానవీ

గతిః, ఇతి, పూర్వసూరిభిః, ప్రసిద్ధా = అది 'మానవీగతి' అని, ప్రాచీనపండితుల చేత, ప్రసిద్ధమైనది.

తాత్పర్యం : గుండ్రంగా మాటి మాటికీ తిరుగుతూ వచ్చి కటిపై ఎడమచేతిని ఉంచి, కుడిచేత కటకాముఖ హస్తం పట్టితే అది 'మానవీగతి' అని ప్రాచీనపండితులు చెప్పినారు.

మండలాదుల పరస్పర సంబంధం

మండలాని ప్రయుక్తాని తవైవోత్థవనాని చ ।

భ్రమ, కైవ చార్య శ్చ గతయ శ్చ పరస్పరమ్ ॥ 752

ఏకైక భేదసంబంధా దనంతాని భవంతి హి ।

ఏతా శ్చ నర్తనవిధౌ శాస్త్రతః సంప్రదాయతః ॥ 753

సతా అనుగ్రహేణైవ విజ్ఞేయా నాన్యథా భువి ।

అర్థం : మండలాని (తవ) (ఏవ), ఉత్థవనాని (చ), భ్రమర్యః (చ) (ఏవ), చార్యః (చ), గతయః (చ) పరస్పరం సంబంధాత్ ప్రయుక్తాని = మండలములు, ఉత్థవనములు, భ్రమరులు, చారులు, గతులు — ఇవి పరస్పరసంబంధంతో ప్రయుక్తాలు (అయితే); ఏకైక భేదసంబంధాత్, అనంతాని, భవంతి (హి) = ఒక్కొక్క భేదంతో సంబంధంవల్ల, అనంత సంఖ్య కలవి, అవుతాయి; ఏతాః (చ), నర్తన విధౌ = వీటివెల్ల, నర్తన విధియందు; శాస్త్రతః, సంప్రదాయతః, సతాం అనుగ్రహేణ (ఏవ), విజ్ఞేయా = శాస్త్రం (అద్యయనం చేయటం)వల్ల, సంప్రదాయానుసారంగా, విజ్ఞులయొక్క అనుగ్రహంవల్ల, తెలియవలెను; అన్యథా, న = ఇంకోవిధంగా, కాదు.

తాత్పర్యం : మండలములు, ఉత్థవనములు, భ్రమరులు, చారులు, గతులు — ఇవి పరస్పర సంబంధంతో ప్రయుక్తములవుతాయి. అందుచేత పరస్పరసంబంధంతో ఒక్కొక్క భేదం అనంత సంఖ్యకలది అవుతుంది. ఇవి అన్నీ నర్తన విధియందు శాస్త్రం ద్వారా, సంప్రదాయానుసారంగా, విజ్ఞుల అనుగ్రహంతో తెలియదగినవి; అంతేకాని ఇంకోవిధంగా సాధ్యం కాదు.

టీక : నృత్య-నృత్య-నాట్యములు మూడింటికిని ప్రమాణములు మూడు - 1. లోకం, 2. శాస్త్రం, 3. ఆత్మజ్ఞానం (తె.నా. శా. పుట 729). లోకమన్నది సంప్రదాయాన్ని, విజ్ఞుల బోధను మేళవించుకొన్న ప్రమాణం. నాట్యశాస్త్రాదులు శాస్త్రప్రమాణం. ఇంక సంప్రదాయాన్ని, విజ్ఞుల బోధను, ఆకళింపుచేసుకొని, స్వీయమానుభవాన్ని వాటితో సమన్వయించుకొనటం ఆత్మజ్ఞానం అవుతుంది. ఈ సత్యాన్ని పై రెండుల్లోకాలు విశదీకరిస్తున్నవి. శాస్త్రం ఎంతచెప్పినా, అందులో కొన్ని చిత్రాలు (గ్రాఫ్స్) ఉండనే ఉంటాయి. అభివవ గుప్తుడు వేర్కొన్నట్లుగా సంప్రదాయాన్ని అనుసరించి నృత్యఆచార్యుడు వాటిని పూరిస్తూ ఉంటాడు. అంటే నృత్యాచార్యుడు చిద్రచ్ఛాదనం (లోటులను పూర్తి)చేసి, అలాత చక్ర ప్రతిమత్వం (మండుతున్న కొరవిని వేగంగా గుండ్రంగా త్రిప్పుతూఉంటే ఏర్పడే జ్వాలావలయంలోని ఏకత్వం) సాధించగలడు. శాస్త్రం చదివి కరణ-అంగహారాదులను ప్రయోగించటానికి పూనుకొంటే వాటికి ఏకరూపత సిద్ధించక, అవి విడివిడిగానే గోచరిస్తూఉంటాయి. అందుచేత శాస్త్ర-సంప్రదాయ విదుడైన ఉత్తమ నృత్యాచార్యునివద్దనే నృత్యాన్ని అభ్యసించాలి. ఇందుకు చక్కని వ్యాయామం అవసరం. ఈ నృత్యాభ్యాసం యోగాభ్యాసంతో సమానం. అందుచేతనే నృత్యం శివ-పార్వతులకు ప్రీతిపాత్రమైంది.

వృక్ష - మృగ హస్తాలు

వృక్ష హస్తాలు

1. అశ్వత్థ హస్తం :

అలపద్మా రేచితో చే దశ్వత్థే సంప్రయుజ్యతే ॥

754

అర్థం : అలపద్మా, రేచితోచేత్ = రెండు అలపద్మహస్తాలు, రేచితములై తే(అ హస్తం); అశ్వత్థే, సంప్రయుజ్యతే = అశ్వత్థ వృక్ష మందు ప్రయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : రెండు అలపద్మ హస్తాలు రేచితాలు (= చలిస్తున్నవి) అయితే, అది అశ్వత్థవృక్షహస్తం అవుతుంది. ఇది అశ్వత్థ వృక్షం (= రావిచెట్టు) అనే అర్థంలో వినియోగపడుతుంది.

టీక : వృక్ష హస్తాలను, సింహాది మృగహస్తాలను, పక్షిహస్తాలను, జలజంతు హస్తాలను భరతమునిచెప్పలేదు. ఇవి మోవ్ పాఠంలో కూడా లేవు. ఇతర గ్రంథాలనుంచి గ్రహించినట్లుగా నీడా మంగళం వారు చెప్పలేదు. మాతృభూతయ్య, దివాకరకవి గ్రంథాలలో కూడా ఇవి లేవు.

2. కదళీహస్తం :

కదళ్యాం శ్లిష్టముకుళో రేచితోద్వేష్టితో భవేత్ ।

అర్థం : శ్లిష్టముకుళః = శ్లిష్ట (= ప్రేక్కు సన్నిహితంగా ఉన్న) ముకుళహస్తం; రేచితః, ఉద్వేష్టితః = రేచితం, ఉద్వేష్టితం (అయితే); కదళ్యాం భవేత్ = కదళీవృక్షం (= అరటిచెట్టు) అనే అర్థంలో చెల్లుతుంది.

తాత్పర్యం : శిష్ట ముకుళహస్తం ఉద్వేషితం (=పైకి చాపబడినది), రేచితం అయితే కదళీవృక్షహస్తం అవుతుంది (=కదళీ వృక్షం అనే అర్థమందు చెల్లుతుంది).

3, 4. నారంగ-లికుచహస్తాలు :

నారంగే పద్మకోశః స్యాద్భ్రమరో లికుచే భవేత్ ॥ 756

అర్థం : నారంగే, పద్మకోశః, స్యాత్ = నారింజచెట్టు విషయంలో, పద్మకోశహస్తం, అవుతుంది; లికుచే, భ్రమరః, భవేత్ = గజనిమ్మచెట్టు విషయంలో, భ్రమరహస్తం, అవుతుంది.

తాత్పర్యం : నారింజచెట్టు విషయంలో పద్మకోశహస్తం చెల్లుతుంది. గజనిమ్మచెట్టు విషయంలో భ్రమరహస్తం చెల్లుతుంది.

5, 6. పనస-ఖిల్వహస్తాలు :

పనసే చతురః ప్రోక్తా ల్వాధే చతురో భవేత్ ।

అర్థం : పనసే, చతురః, ప్రోక్తః = పనసచెట్టు విషయంలో, చతురహస్తం, చెప్పబడినది; ఖిల్వాధే, చతురః, భవేత్ = ఖిల్వ వృక్షం (=మారేడుచెట్టు) విషయంలో (కూడా) చతురహస్తమే.

తాత్పర్యం : పనసచెట్టు విషయంలో చతురహస్తం చెల్లుతుంది. మారేడుచెట్టు విషయంలో కూడా చతురహస్తమే చెల్లుతుంది.

7. పున్నాగహస్తం :

వతాకచతురౌ ప్రోక్తౌ పున్నాగతరునిర్ణయే ॥ 756

అర్థం : పున్నాగతరు, నిర్ణయే = పున్నాగవృక్షం (=పొన్న చెట్టు)ను, నిరూపించటంలో; వతాకచతురౌ, ప్రోక్తౌ = వతాక-చతురహస్తాలు, చెప్పబడినవి.

తాత్పర్యం : పున్నాగవృక్ష విషయంలో వతాకహస్తం, చతురహస్తం జగును.

8, 9. మందార-వకుళహస్తాలు :

మందారే ఖండచతురః సందంశో వకుళే భవేత్ ।

అర్థం : మందారే, ఖండచతురః = మందార వృక్షమందు ఖండచతురహస్తం; వకుళే, సందంశః = వకుళ (= పొగడ) వృక్షమందు సందంశహస్తం; భవేత్ = అవుతాయి.

తాత్పర్యం : మందారవృక్ష విషయంలో ఖండచతురహస్తం, వకుళవృక్ష విషయంలో సందంశహస్తం తగును.

10, 11. పట-అర్జునహస్తాలు :

పతాకో పటవృక్షే స్యా దర్శనే సింహవక్త్రకః ॥

757

అర్థం : పటవృక్షే, పతాకః = పట (= మట్టి) వృక్షమందు పతాకహస్తం; అర్జునే, సింహవక్త్రకః = అర్జునవృక్షం (= ఏలు మద్ది చెట్టు) విషయంలో సింహముఖ హస్తం; స్యాత్ = అవుతాయి.

తాత్పర్యం : మట్టిచెట్టు విషయంలో పతాకహస్తం, ఏలు మద్దిచెట్టు విషయంలో సింహముఖ హస్తం తగును.

12, 13. పాటలీ-హింతాల హస్తాలు :

పాటల్యాం శుకతుండః స్యాత్ హింతాలే కర్తరీముఖః ।

అర్థం : పాటల్యాం, శుకతుండః = పాటలీ (= కలిగొట్టు) వృక్షమందు శుకతుండహస్తం; హింతాలే, కర్తరీముఖః = హింతాలి వృక్ష విషయంలో, కర్తరీముఖ హస్తం; స్యాత్ = అవుతాయి.

తాత్పర్యం : పాటలీవృక్ష విషయంలో శుకతుండహస్తం, హింతాలం అనే వృక్షవిషయంలో కర్తరీముఖ హస్తం తగును.

14. పూగహస్తం :

పద్మకోశా న్యస్తాకౌ స్తః పూగవృక్ష సేదూపణే ॥

758

అర్థం : పూగవృక్ష నిరూపణే = పూగ (= పోక) వృక్షాన్ని. నిరూపించటంలో; స్వస్తికా = స్వస్తికంగా పట్టబడిన; పద్మకోశా, స్త్రా = రెండు పద్మకోశ హస్తాలు, చెల్లుతాయి.

తాత్పర్యం : స్వస్తికంగా ఉన్న రెండు పద్మకోశహస్తాలు పూగవృక్షం అనే అర్థమందు చెల్లుతాయి.

15. చంపకహస్తం :

చంపకే పూర్వశాస్త్రజ్ఞే రథోలాంగూల మివ్యతే ।

అర్థం : చంపకే, అధోలాంగూలం = చంపక (= సంపెంగ) వృక్ష విషయంలో. అధోలాంగూల హస్తం; పూర్వశాస్త్రజ్ఞైః ఇవ్యతే = ప్రాచీన శాస్త్రవేత్తల చేత, గ్రహింపబడినది.

తాత్పర్యం : చంపకవృక్ష విషయంలో అధోలాంగూల హస్తాన్ని పూర్వ శాస్త్రజ్ఞులు చెప్పినారు.

టీక : 'అధోలాంగూలహస్తం' ఈ గ్రంథంలోలేదు. బహుశః లాంగూలహస్తం అధః (= క్రిందుగా) ఉంటే' అని అర్థం కావచ్చు.

16. ఖదిరహస్తం :

అధోనతః తామ్రచూడః కరః ఖదిరవర్ణనే ॥

759

అర్థం : ఖదిర, వర్ణనే = ఖదిర వృక్షం (= నల్ల తుమ్మ చెట్టు) పర్ణించటంలో; అధోనత, తామ్రచూడః = క్రిందకు వంచబడిన, తామ్రచూడహస్తం (చెల్లుతుంది).

తాత్పర్యం : క్రిందకు వంచబడిన తామ్రచూడహస్తం నల్ల తుమ్మ చెట్టువిషయంలో చెల్లుతుంది.

17. శమీహస్తం :

శమీవృక్షే సమాఖ్యాతః కరో యః శ్లిష్టకర్తరీ ।

అర్థం : యః, శ్లిష్టకర్తరీ కరః = ఏది, శ్లిష్టకర్తరీ హస్తమో (అది); శమీ వృక్షే, సమాఖ్యాతః = శమీవృక్ష (= జమ్మిచెట్టు) విషయంలో, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : జమ్మిచెట్టు విషయంలో శ్లిష్టకర్తరీహస్తం తగును.

టీక : 'శ్లిష్టకర్తరీహస్తం' ఈ గ్రంథంలో లేదు. 'శ్లిష్ట (= కలిసిన = స్వస్తికంగా ఉన్న) కర్తరీహస్తాలు' అని అర్థం కావచ్చు.

18. అశోకహస్తం :

పతాకౌ మణిబంధస్థౌ సమ్యక్ తిర్యక్ కృతౌ యది ॥ 760

పతాకస్వస్తికోహస్తః కథితో భరతాదిభిః ।

పతాకస్వస్తికో హస్తః అశోకాభినయే స్మృతః ॥ 761

అర్థం : పతాకౌ = రెండు పతాకహస్తాలు; మణిబంధస్థౌ = మనికట్టులవద్ద ఉన్నవి; సమ్యక్, తిర్యక్, కృతౌ, యది = బాగా, అడ్డంగా, త్రిప్పబడినవి, అయితే (అవి); పతాక స్వస్తికః హస్తః, భరతాదిభిః, కథితః = పతాకస్వస్తికహస్తం (అవుతుందని), భరతాదులచేత, చెప్పబడినది; పతాకస్వస్తికః హస్తః, అశోక- అభినయే, స్మృతః = పతాకస్వస్తికహస్తం, అశోకవృక్షాన్ని అభినయించటంలో, స్మరింపబడినది.

తాత్పర్యం : పతాకస్వస్తికహస్తం (స్వస్తికంగా ఉన్న పతాకహస్తాలు) అశోకవృక్షం అనే అర్థమందు తగును. రెండు పతాకహస్తాలు మనికట్టులవద్ద బాగా అడ్డంగా తిరిగిఉంటే, అది పతాకస్వస్తికహస్తం అనబడుతుందని భరతాదులు చెప్పినారు.

19 సిందువారహస్తం :

సిందువారతరౌ యోజ్యః కరః శ్లిష్టమయూరకః ।

అర్థం : శ్లిష్టమయూరకః కరః = శ్లిష్టమయూరహస్తం; సిందు

వారతరాయోజ్యః = సిందువారి (= వావిలి) వృక్ష విషయంలో యోజింపదగినది.

తాత్పర్యం : వావిలిచెట్టు అనే అర్థమందు శ్లిష్టమయూర హస్తం (= కలిసిన రెండు మయూరహస్తాలు) తగును.

20. ఆమలకహస్తం :

తర్జసి మధ్యమా హస్తతరే సమ్మిశ్రితే యది ॥

762

ఇతరే ప్రస్ఫుతాః సోఽయం కరః సంయమనామకః ।

సంయమాభిదహస్తో ఽయం భవే దామలకే ద్రుమే ॥

763

అర్థం : హస్తతలే, తర్జసి - మధ్యమా, సమ్మిశ్రితే = అరచేతిలో చూపుడువ్రేలు, నడిమివ్రేలు కలియగా; ఇతరే, ప్రస్ఫుతాః యది = తక్కిన వ్రేళ్ళు చాపబడినవి, అయితే; సః అయం కరః, సంయమనామకః = ఆ హస్తం, 'సంయమం' అనే పేరుకలిది (అవుతుంది); అయం, సంయమ - అభిధ, హస్తః = ఆ 'సంయమం' అనే పేరుగల, హస్తం; ఆమలకే ద్రుమే, భవేత్ = ఆమలకవృక్షం (= ఉసిరిచెట్టు) విషయంలో అవుతుంది.

తాత్పర్యం : సంయమహస్తం ఉసిరిచెట్టు అనే అర్థమందు చెల్లుతుంది. అరచేతిలో చూపుడువ్రేలు, నడిమివ్రేలు కలియగా తక్కిన వ్రేళ్ళు చాపబడినవి అయితే అది సంయమహస్తం అవుతుంది.

21. కురవకహస్తం :

కర్తరీ త్రివతాకా చ జ్ఞేయా కురవకద్రుమే ।

అర్థం : కురవక ద్రుమే = కురవకవృక్షం (= ఎఱ్ఱగోరింట చెట్టు) విషయంలో; కర్తరీ త్రివతాకా (చ), జ్ఞేయా = కర్తరీ-త్రివతాక హస్తాలు (చెల్లుతాయని) తెలియవలెను.

తాత్పర్యం : కర్తరీహస్తం, త్రివతాక హస్తం ఎఱ్ఱగోరింట చెట్టు విషయంలో చెల్లుతాయి.

22. కపిత్థహస్తం :

అలవద్మ స్వస్తికా చేత్ కపిత్థార్థే నియుజ్యతే ||

764

అర్థం : అలవద్మ, స్వస్తికా, చేత్ = రెండు అలవద్దు హస్తాలు, స్వస్తికంగా, ఉంటే (అది); కపిత్థ-అర్థే, నియుజ్యతే = కపిత్థవృక్షం (= వెలగచెట్టు) అనే అర్థంలో, వినియోగపడుతుంది.

తాత్పర్యం : స్వస్తికంగా ఉన్న రెండు అలవద్దు హస్తాలు వెలగచెట్టు అనే అర్థమందు వినియోగపడతాయి.

23. కేతకీహస్తం :

పతాకచతురాఖిఖ్యో స్వస్తికా మణిబంధయోః |

కేతకీవృక్షభేదే ఒపి యుజ్యేతే దేవమంత్రిణి ||

765

అర్థం : పతాక-చతురాఖిఖ్యో = పతాక - చతురములనే పేరు గల హస్తాలు; మణిబంధయోః స్వస్తికా = మనికట్టులవద్ద స్వస్తికం (అయినప్పుడు); కేతకీ వృక్షభేదే, దేవమంత్రిణి (అపి) = కేతకి (= మొగలి) అనే వృక్షమునందు, దేవమంత్రియందు (చెల్లుతాయి).

తాత్పర్యం : పతాకహస్తం మనికట్టులవద్ద స్వస్తికంగా ఉంటే, కేతకీవృక్షం, దేవమంత్రి (= బృహస్పతి) అనే అర్థాలను తెలుపుతాయి.

24. శింశుపాహస్తం :

అర్థచంద్రా స్వస్తికా చేత్ ప్రయోజ్యో శంశపాతరే |

అర్థం : అర్థచంద్రా, స్వస్తికా, చేత్ = రెండు అర్థచంద్ర హస్తాలు, స్వస్తికం, అయితే; శింశపాతరే, ప్రయోజ్యే = శింశుపా (= శింశుపా) వృక్షం అనే అర్థంలో ప్రయోగింపదగును.

తాత్పర్యం : స్వస్తికంగా ఉన్న రెండు అర్థచంద్ర హస్తాలు శింశుపావృక్ష విషయంలో చెల్లుతాయి.

25, 26. నింబ-సాలహస్తాలు :

గుకతుండ స్వస్తికా చేత్ నింబే సాలే నిరూపితా ॥

766

అర్థం : గుకతుండ, స్వస్తికా చేత్ = రెండు గుకతుండ హస్తాలు, స్వస్తికంగా వట్టబడితే; నింబే సాలే నిరూపితా = నింబ వృక్షం (= వేపచెట్టు), సాలవృక్షం (= మద్దిచెట్టు) విషయంలో, నిరూపితములై నవి.

తాత్పర్యం : స్వస్తికంగా ఉన్న రెండు గుకతుండ హస్తాలు వేపచెట్టు, మద్దిచెట్టు అనే అర్థములందు చెల్లుతాయి.

27. పారిజాతహస్తం :

వామే పతాకకో హస్తః తత్ర సవ్యే పతాకికః ।

ఉద్యేష్టితకృతో హస్తః త్రిజ్ఞానః పరికీర్తితః ॥

767

త్రిజ్ఞానః పారిజాతవ్యక్తోదే యది ధృతః కరః ।

అర్థం : వామే పతాకకః హస్తః = ఎడమచేతియందు పతాక (క)క హస్తం; (తత్ర) సవ్యే, పతాకికః = కుడిచేతియందు; పతా (కి)క హస్తం; ఉద్యేష్టితకృతః, త్రిజ్ఞానహస్తః, పరికీర్తితః = ఉద్యేష్టితములు (= వైకిత్రిప్పి పట్టినవి) అయితే, 'త్రిజ్ఞానహస్తం' (అని) కీర్తింపబడినది. త్రిజ్ఞానకరః, క్రోడే, ధృతః, యది = త్రిజ్ఞానహస్తం, తొమ్మునకు ఎదురుగా, ధరింపబడినది, అయితే; పారిజాతస్య = పారిజాతస్య = పారిజాత వృక్షమయై (అర్థంలో చెల్లుతుంది).

తాత్పర్యం : త్రిజ్ఞానహస్తం పారిజాత వృక్షమందు చెల్లుతుంది. ఎడమచేత కుడిచేత పతాకహస్తాలు వైకిత్రిప్పిపట్టితే, అది 'త్రిజ్ఞానహస్తం' అవుతుంది.

28, 29. తింత్రిణీ-జంబూహస్తాలు :

తింత్రిణ్యా మపి లాంగూలో జంబూ మర్దపతాకకః ॥

768

అర్థం : తింత్రిద్యాం (అపి), లాంగూలః = తింత్రిణీవృక్షం (= చింతచెట్టు) విషయంలో, లాంగూలహస్తం; జంబావం, అర్థపతాకకః = జంబూవృక్షం (= నేరేడుచెట్టు) విషయంలో, అర్థపతాక హస్తం (చెల్లుతాయి).

తాత్పర్యం : చింతచెట్టు అనే అర్థమందు లాంగూలః (= కాంగుల) హస్తం, నేరేడుచెట్టు అనే అర్థమందు అర్థపతాకహస్తం చెల్లుతాయి.

30, 31. పాలాశ-రసాల హస్తాలు :

పాలాశే చార్దచంద్ర శ్చ రసాలే త్రివతాకికః ।

అర్థం : పాలాశే(చ), అర్దచంద్రః (చ) = పాలాశవృక్షం (= మోదుగచెట్టు) విషయంలో, అర్దచంద్ర హస్తం (చెల్లుతుంది); రసాలే, త్రివతాకికః = రసాలవృక్షం (= తియ్యమామిడిచెట్టు) విషయంలో, త్రివతాకహస్తం (చెల్లుతుంది).

తాత్పర్యం : మోదుగచెట్టు విషయంలో అర్దచంద్ర హస్తం, తియ్యమామిడిచెట్టు విషయంలో త్రివతాకహస్తం వినియోగపడతాయి.

సింహాది మృగహస్తాలు

1. సింహహస్తం :

దక్షిణే సింహవక్త్రః స్వాత్ తత్పృష్ఠే వామహస్తతః ॥ 769

పతాకహస్తమాశ్రితః చలత్ ప్రవిరళాంగులిమ్ ।

శ్లిష్టసింహముఖః సోఽయం సింహార్థే వినియుజ్యతే ॥ 770

అర్థం : దక్షిణే, సింహవక్త్రః = కుడిచేతితో సింహముఖ హస్తం; తత్, పృష్ఠే = దానికి (= కుడిచేతికి) వెనుకగా; వామ హస్తతః చలత్ ప్రవిరళ-అంగులిమ్, పతాక హస్తమ్, ఆశ్రిత్య =

ఎడమచేతితో, ఎడం ఎడంగా కదులుతున్న వ్రేళ్ళుగల, పతాక హస్తం, అవలంబించి(తే); నః, శ్లిష్టసింహముఖః, స్యాత్ = అది, శ్లిష్టసింహముఖ (హస్తం) అవుతుంది; అయం, సింహార్థే, వినియుజ్యతే = ఈ హస్తం, సింహం అనే అర్థమందు, వినియోగపడుతున్నది.

తాత్పర్యం : కుడిచేతితో సింహముఖ హస్తం, దాని వెనుకగా ఎడమచేతితో ఎడం ఎడంగా కదులుతున్న వ్రేళ్ళుగల పతాక హస్తం పట్టితే, అది శ్లిష్ట సింహముఖ హస్తం అవుతుంది. 'సింహం' అనే అర్థమందు ఈ హస్తం వినియోగపడుతుంది.

2. వ్యాఘ్రహస్తం :

అర్థచంద్రో ఒదోముఖశ్చ ద్వ్యాఘ్రార్థే సంప్రయుజ్యతే ।

అర్థం : అర్థచంద్రః, అదోముఖః చేత్ = అర్థచంద్రహస్తం, అదోముఖంగా, అయితే (అది); వ్యాఘ్ర-అర్థే, సంప్రయుజ్యతే = వ్యాఘ్రం (= పెద్దపులి) అనే అర్థమందు, వినియోగింపబడుచున్నది.

తాత్పర్యం : అర్థచంద్ర హస్తాన్ని అదోముఖంగా పట్టితే అది వ్యాఘ్రహస్తం అవుతుంది; ఇది పెద్దపులి అనే అర్థమందు వినియోగపడుతుంది.

3. సూకరహస్తం :

పూర్వోక్త మత్యహస్తే తు దక్షిణః కుంచితః చలః ॥ 771

అస్మాంగుళ్యః ప్రవిరళాః పంచసంఖ్యా యథాక్రమమ్ ।

యుజ్యతే నైఋరోమార్థే నంకిర్దమకరః కరః ॥ 772

అర్థం : పూర్వ-ఉక్త, మత్యహస్తే (తు) = ఇంతకుముందు చెప్పబడిన, మత్యహస్తమందు; దక్షిణః, కుంచితః, చలః = కుడి చేయి వంచబడినది, చలించుచున్నది (కాగా); అస్య-అంగుళ్యః పంచసంఖ్యాయథాక్రమం ప్రవిరళాః = దానియొక్క వ్రేళ్ళు

అయిదు, వరుసగా, ప్రవిరళములు (= ఎడం ఎడంగా ఉన్నవి), అయితే (అది); సంకీర్ణమకరః, కరః = సంకీర్ణమకరహస్తం (అపుతుంది); స్తబ్ధరోమాథే, యుజ్యతే = (ఈ హస్తం) వరాహం అనే అర్థమునందు, ఉపయుక్తం అవుతున్నది.

తాత్పర్యం : మత్స్య హస్తమందలి కుడిచేయి వంగినది కదలుతున్నది కాగా, అయిదు ప్రేళ్ళు క్రమంగా విరళములు అయితే అది సంకీర్ణ మకరహస్తం అవుతుంది. ఈ హస్తం వరాహం అనే అర్థమందు తగును (స్తబ్ధరోమం = వరాహం = పంది).

4. కపిహస్తం :

పూర్వోక్తముష్టిహస్తస్తు మధ్యమాంగుష్ఠయోగతః ।

నామ్నాఽధోముష్టిముకుళః కపి రథే నిరూప్యతే ॥ 773

అర్థం : పూర్వ-ఉక్త, ముష్టిహస్తః (తు) = ఇంతకుముందు చెప్పబడిన, ముష్టిహస్తం; మధ్యమ - అంగుష్ఠయోగతః = నడిమి ప్రేలు బొటన ప్రేలు కలియటంవల్ల; అధోముష్టి ముకుళః, నామ్నాఽ = అధోముష్టి ముకుళ(హస్తం), అనే పేరుగలది (అవుతుంది); కపిః అథే, నిరూప్యతే = (ఈ హస్తం) కపి (=కోతి) అనే అర్థమునందు నిరూపించబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : ముష్టి హస్తమందలి నడిమిప్రేలు బొటన ప్రేలు కలిస్తే అది ముష్టిముకుళహస్తం అవుతుంది. ఈ హస్తం కోతి అనే అర్థమందు చెల్లుతుంది.

5. భల్లూకహస్తం :

వామహస్తే పద్మకోశోఽధోముఖత్వముపాశ్రితః ।

దక్షిణే తు పతాకాఖ, నైస్య పృష్ఠతలశ్రితః ॥

774

భల్లూకార్థే ప్రయోజ్యః స్యాత్ పద్మకోశపతాకకః ।

అర్థం : వామహస్తే, పద్మకోశః = ఎడమచేతియందు, పద్మకోశహస్తం; అధోముఖత్వమ్-ఉపాశ్రితః = అధోముఖత్వం ఆశ్రయించగా (= పొందగా); దక్షిణే(తు), పతాక-అఖ్యః = కుడిచేతియందు, పతాకం అనే పేరుగలది; తస్య, పృష్ఠతలశ్రితః = దాని (= పద్మకోశహస్తం) యొక్క, వెనుకభాగాన్ని ఆశ్రయించినది కాగా; పద్మకోశ పతాకకః స్యాత్ = (అది) పద్మకోశపతాక(క) హస్తం అవుతుంది; భల్లూక - అర్థే, ప్రయోజ్యః = (ఈ హస్తం) భల్లూకం (= ఎలుగుబంటి) అనే అర్థంలో, ప్రయోగింపదగినది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేతితో పద్మకోశ హస్తం అధోముఖంగా పట్టి, కుడిచేతితో పతాకహస్తం దానినెనుకగా పట్టితే అది 'పద్మకోశ పతాకహస్తం' అవుతుంది. ఈ హస్తం ఎలుగుబంటి అనే అర్థమందు చెల్లుతుంది.

6. మార్జారహస్తం:

పూర్వోక్త ముష్టిహస్తస్యానామికాంగుష్ఠయోగతః ॥

775

నామ్నాఽయమర్థముకుళో మార్జారే సంప్రయుజ్యతే ।

అర్థం : పూర్వ-ఉక్త, ముష్టిహస్తస్య = పూర్వం చెప్పబడిన, ముష్టిహస్తం యొక్క; అనామికా-అంగుష్ఠ, యోగతః = అనామిక-అంగుష్ఠం, కలియటంవల్ల; నామ్నా అర్థముకుళః = పేరుచేత అర్థముకుళం (అనే హస్తం అవుతుంది); అయం, మార్జారే, సంప్రయుజ్యతే = ఇది (= ఈ హస్తం), మార్జారము (= పిల్లి) (అనే అర్థము) వందు వినియోగింపబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : ముష్టి హస్తమందలి ఉంగరపు వ్రేలు, బొటన వ్రేలు కలిస్తే, అది 'అర్థ ముకుళహస్తం' అవుతుంది. ఈ హస్తం పిల్లి అనే అర్థమందు చెల్లుతుంది.

7. చమరీహస్తం :

వామే ముష్టిర్దక్షిణే వా మణిబంధేన మిశ్రితా ॥

776

ముద్రికాఽదోముఖా ముష్టిముద్రాహస్తోఽయ మీరితః ।

ముష్టిముద్రాకర శ్చాపి చమర్యాం సంప్రయుజ్యతే ॥

777

అర్థం : వామే, ముష్టిః = ఎడమచేత, ముష్టిహస్తం; దక్షిణే (వా), ముద్రికా = కుడిచేత, ముద్రికాహస్తః; మణిబంధేన, మిశ్రితా, అధోముఖా = మనికట్టువద్ద, కలిసినదై, క్రిందుముఖంగా (ఉంచే); అయం, ముష్టిముద్రాహస్తః, ఈరితః = ఇది, ముష్టిముద్రాహస్తం (అని) చెప్పబడినది; ముష్టిముద్రాకరః (చ) (అపి), చమర్యాం, సంప్రయుజ్యతే = ముష్టిముద్రాహస్తం, చమరీమృగం అనే అర్థమందు ప్రయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : ఎడమచేతితో ముష్టిహస్తం పట్టి, మనికట్టువద్ద చేర్చి, అధోముఖంగా చేస్తే, అది ముష్టిముద్రాహస్తం అవుతుంది; ఇది చమరీమృగం అనే అర్థమందు ప్రయుక్తమవుతుంది.

8. గోధాహస్తం :

ఊర్ధ్వో కనిష్ఠికాంగుష్ఠౌ పతాకే కించిదీరితౌ ।

నామ్నా తలపతాకోఽయం గోధాయాం పుంశితో భవేత్ ॥

778

అర్థం : పతాకే, కనిష్ఠికాంగుష్ఠౌ, ఊర్ధ్వో కించిత్ ఈరితే = పతాకహస్తమందలి, చిటికెనవ్రేలు బొటనవ్రేలు, పై కి, కొంచెం ఎత్తిపట్టబడితే; అయం, నామ్నా తలపతాకః = ఇది, 'తలపతాకం' అనే పేరుగల (హస్తం), అవుతుంది; పుంశితః = (ఇది) ముడువబడినదై; గోధాయాం, భవేత్ = గోధ (= ఉడుము) అనే అర్థమందు అవుతుంది.

తాత్పర్యం : పతాకహస్తమందలి చిటికెనవ్రేలిని, బొటనవ్రేలిని కొంచెం పైకి ఎత్తి పట్టితే, 'తలపతాకహస్తం' అవుతుంది. ఇది ముడువబడినదై ఉడుము అనే అర్థమందు ప్రయుక్తమవుతుంది.

9. శల్యమృగ హస్తం :

పూర్వోక్త మృగశీర్షస్య తర్జన్యూర్ధ్వ ప్రసారితా ।

నామ్నా చంద్రమృగో హస్తః శల్యార్థే సంప్రయుజ్యతే ॥ 779

అర్థం : పూర్వ-ఉక్త, మృగశీర్షస్య = ముందు చెప్పబడిన, మృగ శీర్ష హస్తం యొక్క; తర్జనీ - ఊర్ధ్వ ప్రసారితా = చూపుడు వ్రేలు వైకిపిత్తి చాపబడితే (అది); నామ్నా చంద్రమృగహస్తః = పేరు చేత 'చంద్రమృగహస్తం' (అవుతుంది); శల్య - అర్థే, సంప్రయుజ్యతే = ఈ హస్తం శల్యమృగం (= ఏడు పంది) అనే అర్థమందు, ప్రయుక్తమవుతుంది.

తాత్పర్యం : మృగశీర్ష హస్తమందలి చూపుడు వ్రేలు వైకి చాపబడితే అది 'చంద్రమృగహస్తం' అవుతుంది. శల్యమృగం అనే అర్థమందు ఈ హస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది.

10. కురంగహస్తం :

కురంగే చ ప్రయోక్తవ్యో మృగశీర్షకనామకః ।

అర్థం : మృగశీర్షకనామకః = మృగశీర్ష(క)ం అనే పేరు గలది; కురంగే (చ), ప్రయోక్తవ్యః = కురంగం (= జింక)యందు కూర్చుదగినది.

తాత్పర్యం : మృగశీర్ష హస్తం జింక అనే అర్థమందు చెల్లుతుంది.

11. కృష్ణసారహస్తం :

పూర్వోక్తముష్టిహస్తే తు కనిష్ఠాంగుష్ఠసారణాత్ ॥ 780

నామ్నా ముష్టిమృగో హస్తః కృష్ణసారే ప్రయుజ్యతే ।

అర్థం : పూర్వ - ఉక్త, ముష్టిహస్తే (తు) = ముందు చెప్పబడిన, ముష్టిహస్తమందు; కనిష్ఠ - అంగుష్ఠ, సారణాత్ = చిటికెన వ్రేలిని, బొటన వ్రేలిని, చాపితే; ముష్టిమృగః హస్తః = ముష్టిమృగ

హస్తం అవుతుంది. కృష్ణసారే, ప్రయుజ్యతే = (ఈ హస్తం) కృష్ణ సారం (=నల్లజింక) అనే అర్థమందు, ప్రయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : ముష్టిహస్తమందలి చిటికెనవ్రేలిని, బొటన వ్రేలిని చాపితే, అది ముష్టిమృగహస్తం అవుతుంది. ఈ హస్తం నల్ల జింక అనే అర్థమందు ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : నల్లజింకచర్మం ఖామ్యూకర్షణ శక్తిని, విద్యుచ్ఛక్తి ప్రసారాన్ని అవుతుంది. అందుచేత ఋషులు దీనినే వాడేవారు.

12. గోకర్ణహస్తం :

దేనుకర్ణే నాగబంధౌ రేచితౌ యది యోజితౌ ॥

అర్థం : నాగబంధౌ, రేచితౌయదీ = రెండు నాగబంధహస్తాలు మీదికి చలించివేయబడితే (ఇది); దేనుకర్ణే, యోజితౌ = దేనుకర్ణ (=గోకర్ణమృగం) అనే అర్థమందు, యోజింపబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : రెండు నాగబంధహస్తాల్ని మీదికి చలించితే ఆ హస్తం గోకర్ణమృగం అనే అర్థమందు చెల్లుతుంది.

13. మూషికహస్తం :

పూర్వోక్తముకుళే హస్తే తర్జనీ సంప్రసారితా ।

నామ్నాయం ఖండముకుళో మూషికార్థే నియుజ్యతే ॥

782

అర్థం : పూర్వ - ఉక్త, ముకుళే హస్తే = ముందు చెప్పబడిన, ముకుళ హస్తమందలి; తర్జనీ సంప్రసారితా = చూపుడువ్రేలు బాగుగా చాపబడినది (అయితే); అయం, నామ్నాయం, ఖండముకుళః, = అది పేరుచేత ఖండముకుళం (అవుతుంది); మూషిక - అర్థే, నియుజ్యతే = (ఇది) మూషికం (= ఎలుక) అనే అర్థమందు, వినియోక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : ముకుళహస్తమందలి చూపుడువ్రేలు బాగుగా చాపబడితే, అది ఖండముకుళహస్తం అవుతుంది. అది ఎలుక అనే అర్థమందు తగును.

14. గిరికాహస్తం :

పూర్వోక్తముకుళే భూయస్తర్జనీ కుంచితా యది ।

తిర్యక్ప్రసారితః ఖడ్గముకుళో గిరికార్థకే ॥

(సరి)

అర్థం : పూర్వ - ఉక్త, ముకుళే = ముందుచెప్పబడిన, ముకుళహస్తమందలి; తర్జనీ, భూయః కుంచితా, తిర్యక్ప్రసారితః, యది = చూపుడువ్రేలు, అధికంగా వంచబడినది, అడ్డంగా చాపబడినది (ముందు వెనుకలకు చలిచేది - స్వామి), అయితే (అది); ఖడ్గముకుళః = ఖడ్గముకుళ (హస్తం) (అవుతుంది); గిరిక - అర్థే = (ఈ హస్తం) గిరిక (= చిట్టెలుక) అనే అర్థమందు ప్రయుక్తమవుతుంది.

తాత్పర్యం : ముకుళహస్తమందలి చూపుడువ్రేలిని జాగుగా వంచి, అడ్డంగా చాపితే లేదా ముందు వెనుకలకు చలింపజేస్తే అది ఖడ్గముకుళహస్తం అవుతుంది. చిట్టెలుక అనే అర్థమందు ఈ హస్తం తగును.

15. శశహస్తం :

హస్తః తలవతాకాఖ్యః శశకే తిర్యగాశ్రయః ।

అర్థం : తలవతాక - ఆఖ్యః, హస్తః, తిర్యక్ - ఆశ్రయః = తలవతాకం అనే పేరుగల హస్తం, అడ్డంగా త్రిప్పబడితే అది; శశకే = శశమునందు (= కుందేలు) (అనే అర్థమందు ప్రయుక్తమవుతుంది).

తాత్పర్యం : తలవతాకహస్తాన్ని అడ్డంగా త్రిప్పితే అది కుందేలు అనే అర్థాన్ని తెలుపుతుంది.

16. వృత్తికహస్తం :

అధోముఖో రేచిత శ్చైత్ కర్కటో వృత్తికే భవేత్ ॥ 784

అర్థం : కర్కటః, అధోముఖః, రేచితః, చేత్ = కర్కట హస్తాన్ని, అధోముఖంగా చలించజేస్తే (ఆ హస్తం); వృత్తికే, భవేత్ = వృత్తికం (= తేలు) అనే అర్థమందు, చెల్లుతుంది.

తాత్పర్యం : అధోముఖంగా చలించే కర్కటహస్తం తేలు అనే అర్థాన్ని తెలుపుతుంది.

17. శునకహస్తం :

పతాకాభిధహస్తే తు కుంచితా చేత్కనిష్ఠికా ।

నామ్నా మధ్యపతాకోఽయం శునకార్థే ప్రయుజ్యతే ॥ 785

అర్థం : పతాక-అభిధహస్తే (తు) = పతాకం అనే పేరుగల హస్తమందలి; కనిష్ఠికా, కుంచితాచేత్ = చిటికెనవ్రేలు, ముడవ బడితే; నామ్నా మధ్యపతాకః = (ఆ హస్తం) పేరుచేత 'మధ్య పతాకం' (అవుతుంది); శునక-అర్థే, ప్రయుజ్యతే = ఈ హస్తం శునకం (= కుక్క) అనే అర్థమందు, ప్రయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : పతాక హస్తమందలి చిటికెనవ్రేలు ముడవ బడితే అది 'మధ్యపతాకహస్తం' అవుతుంది. ఇది కుక్క అనే అర్థాన్ని తెలుపుతుంది.

18. ఉష్ణిహస్తం :

పూర్వోదితాంజలికరే చాంగుష్ఠా కుంచితో యతో ।

ప్రసారితాపూర్వభాగే చఽతౌ చావ్యధోముఖౌ ॥ 786

నామ్నా అండాంజలి రయముష్ఠార్థేనంప్రయుజ్యతే ।

అర్థం : పూర్వ-ఉదిత, అంజలికరే (చ) = ముందు చెప్పబడిన, అంజలిహస్తమందలి, అంగుష్ఠా, కుంచితో, యతో = రెండు

బొటనవ్రేళ్ళు పంచబడినవి, దగ్గరగా చేర్చబడినవి; ఊర్ధ్వభాగే ప్రసారితా అధోముఖా చలితా (చ) (అపి) = పైకి పొడవుగా-చాప బడినవి, అధోముఖంగా చలించినవి (అయితే); నామ్నా ఖండాం లలిః = పేరుచేత ఖండాంజలి హస్తం (అవుతుంది); అయం, ఉప్త్యి- అర్థే, సంప్రయుజ్యతే = ఇది (= ఈ హస్తం) ఉప్త్యిం (= ఒంటె) అనే అర్థమందు, ప్రయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : అంజలి హస్తమందలి రెండు బొటనవ్రేళ్ళను వంచి, దగ్గరకు చేర్చి, పైకి పొడుగుగా చాపి, క్రిందకు చలింపజేస్తే అది 'ఖండాంజలిహస్తం' అవుతుంది. ఈ హస్తం ఒంటె అనే అర్థ మందు ప్రయుక్తమవుతుంది.

19. అజహస్తం :

శిఖరా శ్లిష్టవదనా మేషార్థే సంప్రయుజ్యతే ||

787

అర్థం : శిఖరా, శ్లిష్టవదనా = రెండు శిఖరహస్తాలు, ముఖ భాగంలో కలిస్తే (అజహస్తమవుతుంది ఇది); మేష-అర్థే సంప్ర యుజ్యతే = మేషం (= మేక) అనే అర్థమందు, ప్రయుక్తమవు తుంది.

తాత్పర్యం : రెండు శిఖరహస్తాలు ముఖభాగంలో కలిస్తే అది అజహస్తం అవుతుంది; అది మేక అనే అర్థాన్ని తెలుపుతుంది.

20. గార్దభహస్తం :

పూర్వఖండాంజలౌ మిత్రే కుంచితే తర్జనీద్వయే ।

భిన్నాంజలి రయం నామ్నా గార్దభార్థే నియుజ్యతే ||

788

అర్థం : పూర్వ, ఖండాంజలౌ = పూర్వం (= ఇంతకుముందు చెప్పిన), ఖండాంజలి హస్తమందు; తర్జనీద్వయే, మిత్రే, కుంచితే = రెండు చూపుడువ్రేళ్ళు, కలిపి, ముడువబడితే; అయం నామ్నా భిన్నాంజలిః = ఇది, పేరుచేత, 'భిన్నాంజలి' (అవుతుంది); గార్దభ-

అర్ధే, నియుజ్యతే = గార్దభం (= గాడిద) అనే అర్థమందు, నియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : ఖండాంజలి హస్తమందలి రెండు చూపుడు వ్రేళ్ళను కలిపి ముడిస్తే అది 'ఖిన్నాంజలి హస్తం' అవుతుంది. ఈ హస్తం గార్దభం అనే అర్థాన్ని తెలుపుతుంది.

21. వృషభహస్తం :

మధ్యమానామికే కించిత్ కుంచితే తలమాశ్రితే ।

అంగుష్ఠే నోపరియుతే శేషే ద్వే చ ప్రసారితే ॥

789

తలసింహకరః సోఽయమృషభార్థే నియుజ్యతే ।

అర్థం : మధ్యమ-అనామికే, కించిత్ కుంచితే, తల-ఆశ్రితే = మధ్యమ-అనామికలు, కొంచెం వంగి, అరచేతిని ఆశ్రయించినవి; అంగుష్ఠేన-ఉపరియుతే, శేషేద్వే(చ). ప్రసారితే = మీద అంగుష్ఠాలు కలిపి కాగా, తక్కిన రెండు వ్రేళ్ళను చాపితే; అయమసః తలసింహకరః = ఆ హస్తం, 'తలసింహహస్తం' (అవుతుంది, ఇది); ఋషభ-అర్ధే, నియుజ్యతే = ఋషభం (= ఎద్దు) అనే అర్థమందు, నియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : హస్తమందలి నడిమివ్రేలు, ఉంగరపువ్రేలు కొంచెం అరచేతిలోనికి వంగినవి, మీద అంగుష్ఠాలు కలిపి కాగా, తక్కిన రెండువ్రేళ్ళు ప్రసారితములైతే అది 'తలసింహహస్తం' అవుతుంది. ఈ హస్తం ఎద్దు అనే అర్థమందు ఉపయోగపడుతుంది.

22. ధేనుహస్తం :

మధ్యమా వక్రీతా యత్ర శేషాః సర్వే ప్రసారితాః ॥

790

ధేనౌ యోజ్యో యంత్రభేదే భవేత్ సౌకిర్యముద్రకః ।

అర్థం : యత్ర మధ్యమా, వక్రితా, శేషాః సర్వే, ప్రసారితాః = ఎచ్చట, నడిమిప్రేలు వంగినది, తక్కినప్రేళ్ళు అన్నీ, చాపబడినవి (అవుతాయో, అది); సంకీర్ణముద్రకః, భవేత్ = సంకీర్ణముద్రా (= ముద్రక) హస్తం అవుతుంది; ధేనౌ, యంత్రభేదే, యోజ్యః = ధేనువు (= ఆవు), యంత్రభేదం - ఈ అర్థములందు ఈ హస్తం యోజింపదగినది.

తాత్పర్యం : హస్తమునందు నడిమిప్రేలు వంగినది, తక్కిన ప్రేళ్ళు ప్రసారితములు అయితే, అది 'సంకీర్ణముద్రాహస్తం' అవుతుంది. ధేనువు, యంత్రభేదం అనే అర్థాలలో ఈ హస్తం తగును.

పక్షి - జల జంతుహస్తాలు

పక్షిహస్తాలు

1. పారావతహస్తం :

పారావతే కపోతాఖ్యకరః స్యాత్ పుంఖితాకృతిః ॥ 791

అర్థం : పుంఖిత-ఆకృతిః, కపోత-ఆఖ్య, కరః = పుంఖిత ఆకారంగా ఉన్న, 'కపోతం' అనే పేరుగల, హస్తం; పారావతే. స్యాత్ = పారావతం (= పావురాయి) విషయంలో అవుతుంది.

తాత్పర్యం : పుంఖిత ఆకారంగా (= మొనదేరి) ఉన్న కపోత హస్తం పావురాయి విషయంలో చెల్లుతుంది.

2. కపోతహస్తం :

కపోతః తిర్భగాకారః కపోతే వినియుజ్యతే ।

అర్థం : తిర్భక్-ఆకారః, కపోతః = అడ్డంగా పట్టిన, కపోత హస్తం; కపోతే, వినియుజ్యతే = కపోతం (= గువ్వ = అడవి పావురం) విషయంలో వినియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : అడ్డంగా పట్టిన కపోతహస్తం కపోతం విషయంలో తగును.

3. శశాదన హస్తం :

బ్రహ్మోక్తశుకతుండః స్యాత్ శశాదన నిరూపణే ॥ 792

అర్థం : బ్రహ్మోక్త శుకతుండః = బ్రహ్మోక్త శుకతుండ

హస్తం; శశాదన నిరూపణే, స్యాత్ = శశాదన (=దేగ)ను నిరూపించటంలో, వినియుక్తమవుతుంది.

తాత్పర్యం : బ్రహ్మోక్తశుకతుండహస్తం దేగ విషయంలో తగును.

4. ఉలూకహస్తం :

గజదంతో శ్లిష్టముఖౌ సంకీర్ణగజదంతకః ।

సంకీర్ణగజదంతోఽయ ములూకార్థే నియుజ్యతే ॥ 793

అర్థం : గజదంతౌ, శ్లిష్టముఖౌ = రెండు గజదంతహస్తాల, ముఖాలు (=చివరలు) కలిసినవి (అయితే — అది); సంకీర్ణ గజదంతకః = సంకీర్ణ గజదంతహస్తం (అవుతుంది); అయం, సంకీర్ణగజదంతః, ఉలూక-అర్థే, నియుజ్యతే = ఈ, సంకీర్ణ గజదంతహస్తం, ఉలూకం (=గ్రుడ్లగూబ) అనే అర్థమునందు, వినియుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : రెండు గజదంత హస్తాల చివరలు కలిస్తే అది సంకీర్ణగజదంతహస్తం అవుతుంది. ఈ హస్తం గ్రుడ్లగూబను తెలుపుతుంది.

5. గండభేరుండహస్తం :

మణిబందే సమాశ్లిష్టౌ వర్దచంద్రా వధోముఖౌ ।

సర్వాంగుశ్య స్తు విరళా నామ్నా స్వస్తికచంద్రకః ॥ 794

గండభేరుండకాఖ్యేఽస్య వినియోగః ప్రకీర్తితః ।

అర్థం : అర్దచంద్రౌ = రెండు అర్దచంద్రహస్తాలు; మణిబందే, సమాశ్లిష్టౌ, అధోముఖౌ, సర్వ-అంగుశ్యః (తు), విరళాః = మనికట్టులవద్ద, కలిసినవి, అధోముఖంగా, అన్నిచేతులు, విరళంగా ఉన్నవి (అయితే); నామ్నా స్వస్తికచంద్రకః = పేరుచేత స్వస్తికచంద్ర(క) హస్తం (అవుతుంది; అస్యవినియోగః, గండభేరుండక-

అభ్యే. ప్రకీర్తితః = దీనియొక్క. వినియోగం, గండభేరుండకం అనే పేరుగల పక్షి విషయంలో, కీర్తింపబడినది.

తాత్పర్యం : మనికట్టువద్ద స్వస్తికంగానూ, అథోముఖంగానూ, అన్నివేళ్ళు విరలంగానూ ఉన్న రెండు అర్థచంద్రహస్తాలు కలిసి 'స్వస్తికచంద్ర హస్తం' అవుతాయి - ఇది గండభేరుండ పక్షి అనే అర్థాన్ని తెలుపుతుంది.

6. చాతకహస్తం :

లాంగూల శాపతకే భూయాత్ పుంఖితత్వ ముపాశ్రితః ॥ 795

అర్థం : పుంఖితత్వమ్-ఉపాశ్రితః, లాంగూలః = పుంఖితత్వం పొందిన, లాంగూలహస్తం; చాతకే, భూయాత్ = చాతక పక్షి విషయంలో అవుతుంది.

తాత్పర్యం : పుంఖితంగా ఉన్న లాంగూలహస్తం చాతక పక్షి (= చానకోయిల) అనే అర్థాన్ని తెలుపుతుంది.

7. కుక్కుటహస్తం :

పూర్వోక్తభ్రమరో భూయా తామ్రచూడనిరూపణే ।

అర్థం : పూర్వ-ఉక్త, భ్రమరః = శంతకుముందు చెప్పబడిన, భ్రమరహస్తం; తామ్రచూడ, నిరూపణే, భూయాత్ = తామ్రచూడాన్ని (= కోడిని) నిరూపించుటయందు, అవుతుంది

తాత్పర్యం : భ్రమరహస్తం కోడి అనే అర్థమందు తగును.

8. కోకిలహస్తం :

అరాళః పుంఖితాకారః కోకిలార్థే నియుజ్యతే ॥ 796

అర్థం : పుంఖిత - ఆకారః, అరాళః = పుంఖిత ఆకారంగా ఉన్న, అరాళహస్తం; కోకిల - అర్థే, నియుజ్యతే = కోకిల అనే అర్థంలో, వినియోగపడుతుంది.

తాత్పర్యం : పుంఖత - ఆకారంగా ఉన్న అరాళహస్తం కోకిల అనే అర్థమందు తగును.

9. వాయసహస్తం :

భరతార్ణవ సంప్రోక్త భ్రమరాంగుష్ఠక స్తథా ।

అగ్రభాగేన తర్జన్యా మిళితో యది పుంఖితః ॥

797

సందంశముకుళో భూయా ద్వాయసార్థే నియుజ్యతే ।

అర్థం : భరతార్ణవ సంప్రోక్త- భ్రమర - అంగుష్ఠకః (తథా) = భరతార్ణవమందు చెప్పబడిన, భ్రమరహస్తం యొక్క, అంగుష్ఠకం; అగ్రభాగేన, తర్జన్యా, మిళితః, పుంఖితః యది = (తన) చివరి భాగం (= కొవ)తో, తర్జనిని కలిపి, పుంఖతంగా ఉంటే (అది); సందంశముకుళః, భూయాత్ = సందంశముకుళహస్తం, అవుతుంది; వాయస-అర్థే నియుజ్యతే = (ఇది) వాయసం (= కాకి) అనే అర్థమందు, వినియోగపడుతున్నది.

తాత్పర్యం : భరతార్ణవమందు చెప్పబడిన భ్రమరహస్త మందలి అంగుష్ఠం యొక్క చివరను తర్జనితో కలిపి పుంఖతంచేస్తే అది సందంశముకుళ హస్తం అవుతుంది. ఈ హస్తం కాకి అనే అర్థాన్ని తెలుపుతుంది.

టీక : భరతార్ణవంలోని భ్రమరహస్త నిర్వచనం. భిన్నంగా క్రింది విధంగా ఉంది.

“మధ్యమ - అనామికలు బాగుగావంగి, ఒరచేతిని తాకుతున్నవి, తక్కిన వ్రేళ్ళు చాపబడినవి అయితే, అది భ్రమరహస్తం అవుతుంది”. (పుట. 22)

10. కురరహస్తం :

కురరాఖ్యేఽవవిద్వాఖ్యో సూచి రేవ ప్రయుజ్యతే ॥

798

అర్థం : అవవిద్ధ - ఆఖ్యః సూచిః (ఏవ) = సూచీహస్తమే

అపవిద్ధం అనే పేరుగలిది (అయితే); కురర-అర్థే, ప్రయుజ్యతే = కురరము (= లకుముకిపిట్ట) విషయంలో ప్రయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : అపవిద్ధంగా పట్టిన సూచీహస్తం లకుముకిపిట్ట అనే అర్థాన్ని తెలుపుతుంది.

11. శుకహస్తం :

శుకతుండః ప్రయోక్తవ్యః శుకార్థే పుంబితాకృతిః ।

అర్థం : పుంఖత-ఆకృతిః, శుకతుండః = పుంఖత ఆకారంగా ఉన్న, శుకతుండహస్తా; శుక-అర్థే, ప్రయోక్తవ్యః = శుకం (= చిలుక) అనే అర్థమందు, ప్రయోగింపదగినది.

తాత్పర్యం : పుంఖతంగా ఉన్న శుకతుండహస్తం చిలుక అనే అర్థాన్ని తెలుపుతుంది.

12. సారసహస్తం :

ముకుశే తు కనిష్ఠాపి కించిత్ వక్రితభావతః ॥

799

నామ్నా ప్రదేశముకుశో యోజ్యోఽయం సారసార్థకే ।

అర్థం : ముకుశే(తు), కనిష్ఠా (అపి), కించిత్, వక్రిత భావతః = ముకుళ హస్తమందలి, చిటికెనవ్రేలు, కొంచెం వంకరగా ఉంటే (అది); నామ్నా ప్రదేశముకుళః = పేరుచేత ప్రదేశ ముకుళహస్తం (అవుతుంది); అయి, సారస-అర్థకే, యోజ్యః = ఈ హస్తం, సారస (= బెగ్గురు) పక్షి అనే అర్థమందు, యోగింప దగినది.

తాత్పర్యం : ముకుళ హస్తమందలి చిటికెనవ్రేలు కొంచెం వంకరగా ఉంటే, అది 'ప్రదేశ ముకుళహస్తం' అవుతుంది; ఇది సారస పక్షిని తెలుపుతుంది.

13. బకహస్తం :

తర్జన్యంగుష్ఠసంయోగే మధ్యమా ౭ నామికాపి చ ॥

800

ప్రసారితే కనిష్ఠా చేత్ వక్రితా తలమాశ్రితా ।

నామ్నా సంకీర్ణహంసోఽయం శుక్రాచార్యమతోదితః ॥

801

బికార్థే మంత్రభేదేషు యోజ్యః సంకీర్ణహంసకః ।

అర్థం : తర్జనీ - అంగుష్ఠ సంయోగే, మధ్యమా - అనామికా (అపి) (చ) ప్రసారితే, కనిష్ఠా, వక్రితా, తలమాశ్రితాచేత్ = తర్జనీ - అంగుష్ఠాలు కలిసినవి, మధ్యమా - అనామికలు ప్రసారితాలు, కనిష్ఠిక వంగి, అరచేతిని తాకినది, అయితే; నామ్నా సంకీర్ణహంసః = పేరుచేత సంకీర్ణహంసహస్తం (అవుతుంది); అయం, శుక్రాచార్యమత-ఉదితః = ఇది శుక్రాచార్యుని మతమందు చెప్పబడినది; బక - అర్థే, మంత్రభేదేషు, సంకీర్ణహంసకః, యోజ్యః = బకము (= కొంగ), మంత్రభేదాలు అనే అర్థాలలో, సంకీర్ణహంస (క) హస్తం, కూర్చు దగినది.

తాత్పర్యం : తర్జనీ - అంగుష్ఠాలు కలిసినవి, మధ్యమా - అనామికలు ప్రసారితాలు, కనిష్ఠిక అరచేతిలోనికి వంగినది అయితే అది సంకీర్ణహంస హస్తం అవుతుంది. ఇది శుక్రాచార్యమతం. ఈ హస్తం కొంగ, మంత్రభేదాలు - అనే అర్థాలను తెలుపుతుంది.

14. క్రౌంచహస్తం :

పూర్వాలవద్మహస్తే కనిష్ఠా తలకుంచితా ॥

802

లీనాలవద్మహస్తోఽయం క్రౌంచార్థే సంప్రయుజ్యతే ।

అర్థం : పూర్వ- అలవద్మహస్తే (తు) కనిష్ఠా తలకుంచితా = పూర్వం చెప్పిన, అలవద్మ హస్తమందలి, కనిష్ఠిక, అరచేతి లోనికి వంచబడితే (అది); లీన-అలవద్మహస్తః = లీనాలవద్మహస్తం (అవుతుంది); అయం, క్రౌంచ- అర్థే, సంప్రయుజ్యతే = క్రౌంచపక్షి అనే అర్థమందు, ప్రయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : అలపద్మహస్తమందలి క నిష్ఠిక అరచేతిలోనికి వంగితే 'లీనాలపద్మహస్తం' అవుతుంది. ఇది క్రొంచపక్షి అనే అర్థాన్ని తెలుపుతుంది.

15. ఖద్యోతహస్తం :

అంగుష్ఠో మధ్యమాయాః స్యాదగ్రపర్వనిపీడితః ॥

803

ముఖహంసకరః సోఽయం ఖద్యోతార్థేఽవవిద్యకః ।

అర్థం : అంగుష్ఠః మధ్యమాయాః, అగ్రపర్వనిపీడితః, అప విద్యకః, సః, ముఖహంసకరఃస్యాత్ = అంగుష్ఠం నడిమివ్రేలి, పై కణుపుతో ఒరయునట్లు, అపవిద్ధంగా ఉంటే, అది, ముఖహంస హస్తం (=హంసముఖ హస్తం - స్వామి) అవుతుంది; అయం, ఖద్యోత - అర్థే = ఇది, ఖద్యోతం (=మిణుగురుపురుగు) అనే అర్థ మందు (చెల్లుతుంది).

తాత్పర్యం : అంఘ్రాన్ని నడిమివ్రేలి పైకణుపు ఒరయునట్లుగా, అపవిద్ధంగా పట్టితే అది ముఖహంస లేదా హంసముఖ హస్తం అవు తుంది. ఇది మిణుగురుపురుగు అనే అర్థాన్ని తెలుపుతుంది.

16. భ్రమరహస్తం :

ప్రయోజ్యో భ్రమరో హస్తో భృంగార్థే యది పుంఖితః॥

804

అర్థం : భ్రమరః హస్తః, పుంఖితః యది = భ్రమరహస్తం, పుంఖితంగా ఉంటే (అది); భృంగ - అర్థే, ప్రయోజ్యః = భృంగం (=తుమ్మెద) అనే అర్థమందు, వినియక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : భ్రమరహస్తం పుంఖితంగా ఉంటే, తుమ్మెద అనే అర్థాన్ని తెలుపుతుంది.

17. మయూరహస్తం :

మయూరార్థే ప్రయోజ్యః స్యాత్ మయూరో పుంఖితో యది ।

అర్థం : మయూరః, పుంఖః యః = మయూరహస్తం, పుంఖతంగా ఉంటే (అది); మయూర - అర్థే, ప్రయోజ్యః = మయూరం (= నెమలి) అనే అర్థమందు. ప్రయోగింపదగినది.

తాత్పర్యం : మయూరహస్తం పుంఖతంగా ఉంటే అది నెమలిని నిరూపిస్తుంది.

18. హంసహస్తం :

హంసాస్యోఽపి ప్రయోజ్యః స్యాద్దంసార్థే సృత్తోవిదైః ॥ 805

అర్థం : హంసాస్యః, హంస - అర్థే, అపి = హంసాస్య (హస్తం), హంస అనే అర్థమందు, కూడా; సృత్తోవిదైః ప్రయోజ్యః = సృత్తోవిదుల చేత, ప్రయోగింపదగినది.

తాత్పర్యం : హంసాస్యహస్తం హంస అనే అర్థమందుకూడా వినియోగపడుతుంది.

19. చక్రవాకహస్తం :

అలపద్మ పుంఖితో చేత్ చక్రవాకే నియుజ్యతే ।

అర్థం : అలపద్మ, పుంఖితో చేత్ = రెండు అలపద్మహస్తాలు పుంఖతంగా ఉంటే; చక్రవాకే, నియుజ్యతే = చక్రవాక పక్షి అనే అర్థంలో, వినియోగపడుతుంది.

తాత్పర్యం : పుంఖతంగా ఉన్న రెండు అలపద్మహస్తాలు చక్రవాక పక్షిని నిరూపిస్తాయి.

20. కోయష్టికహస్తం ;

అరాళో దక్షిణే వామే పతాకేన విమిశ్రితః ॥ 806

నామ్నా ఒరాళపతాకోఽయం కోయష్టికనిరూపణే ।

అర్థం : దక్షిణే, అరాళః, వామే, పతాకేన, విమిశ్రితః = కుడిచేతి, అరాళహస్తం, ఎడమచేతి, పతాకహస్తంతో, కలిస్తే;

నాన్నా అరాళపతాకః = పేరుచేత అరాళపతాకహస్తం (కవుతుంది); అయం, కోయష్టిక, నిరూపణే = ఇది, కోయష్టిక (= గ్రుడ్డికొఱ), అనే పక్షిని, నిరూపించటంలో (ప్రయుక్తమవుతుంది).

తాత్పర్యం : కుడిచేతి అరాళహస్తం ఎడమచేతి పతాక హస్తంతో కలిస్తే, 'అరాళపతాక హస్తం' అవుతుంది. ఇది కోయష్టిక అనే అర్థమందు చెల్లుతుంది.

21. వ్యాఖ్యానం :

తర్జనీ మధ్యమే చాగ్రే చావ వద్వక్రితే యతే || 807

అనామికాంగుష్ఠసంధౌ వక్రితా సుప్రతిష్ఠితా ।

కనిష్ఠావక్రితా చాయం వ్యాఖ్యాన్యం నియుజ్యతే || 808

అర్థం : తర్జనీ - మధ్యమే (చ), చాపవత్, వక్రితే. అగ్రే యతే = తర్జనీ-మధ్యమ అంగుళులు, ధనస్సువలె, వంగి, అగ్రమున కలిస్తే; అనామికా - అంగుష్ఠ సంధౌ వక్రితా సుప్రతిష్ఠితా = అనామిక, అంగుష్ఠం మొదటవంగినది; కనిష్ఠా వక్రితా (చ) = కనిష్ఠిక (కూడా) వంగినది (అయితే అది); వ్యాఖీ = వ్యాఖీ హస్తం అవుతుంది; అయం, వ్యాఖ్యాన్యం, నియుజ్యతే = ఇది వ్యాఖీ (అనే పక్షి) యందు, వినియోగపడుతుంది.

తాత్పర్యం : చూపుడు - నడిమి ప్రవేశ చివరలు కలిసి విల్లు వలె వంగినవి, అనామిక అంగుష్ఠం మొదట వంగినది, కనిష్ఠిక కూడా వంగినది అయితే, అది 'వ్యాఖీహస్తం' అవుతుంది. ఈహస్తం వ్యాఖీ అనే పక్షిని తెలుపుతుంది.

జలజంతుహస్తాలు

1. భేకహస్తం :

చక్రాంగుష్ఠౌ చ తర్జన్యా హస్తయో రంతరంగతౌ ।

మధ్యమే మిశ్రితే దీర్ఘే కుంచితే చావప్యనామికే ||

ప్రసారితే కనిష్ఠే చ శ్లిష్టచక్రే యమిష్యతే ।

ఏతస్య వినియోగ స్తు ఖేకార్థే సంప్రయుజ్యతే ॥

810

అర్థం : చక్ర - అంగుష్ఠా. తర్జన్యా (చ) = రెండు చక్ర హస్తాల అంగుష్ఠాలు, తర్జనులు; హస్తయోః, అంతరం గతా = అర చేతులలోనికి వంగినవి; మధ్యమే, మిశ్రితే, దీర్ఘే = నడిమివ్రేళ్ళు, కలిసినవి, చాపబడినవి; అనామికే అపి, కుంచితే = అనామికలుకూడా వంగినవి; కనిష్ఠే (చ), ప్రసారితే = కనిష్ఠికలు, చాపబడినవి (అయితే); అయం, శ్లిష్టచక్రః, ఇష్యతే = ఇది, శ్లిష్టచక్ర (హస్తం) (అని) అంగీకరింపబడుతున్నది; ఏతస్య, వినియోగః (తు), ఖేక-అర్థే సంప్రయుజ్యతే = దీనియొక్క, వినియోగం, ఖేకం (=కప్ప) అనే అర్థమందు, తగును.

తాత్పర్యం : రెండు చక్రహస్తములందలి అంగుష్ఠములు, తర్జనులు అరచేతిలోకి వంగినవి, నడిమివ్రేళ్ళు పొడవై కలిసినవి, అనామికలువంగినవి, కనిష్ఠికలు చాపబడినవి అయితే అది శ్లిష్టచక్రహస్తం అవుతుంది. ఈ హస్తం ఖేకము అనే అర్థంలో తగును.

2. కుశీరహస్తం :

దక్షిణః కర్కటో భూయా దపవేష్టితరూపకః ।

వామహస్తోపరిస్థాయీ శ్లిష్టశ్యాంస్యాంగుళిః క్రమాత్ ॥

811

లీనకర్కటకః సోఽయం కుశీరే సంప్రయుజ్యతే ।

అర్థం : దక్షిణః, కర్కటః, అపవేష్టితరూపకః = తుడిచేతి, కర్కటహస్తం, అపవేష్టితరూపంగా; వామహస్త, ఉపరిస్థాయీ = ఎడమచేతి, మీద చేరినది; అస్య, అంగుళిః, క్రమాత్, శ్లిష్టః = దానియొక్క, అంగుళులు (రెండవదాని యొక్క అంగుళుల మధ్యగా) క్రమంగా, దూర్పబడినవి (అయితే); సః, లీనకర్కటకః భూయాత్ = అది, లీనకర్కటక (హస్తం), అవుతుంది; అయం, కుశీరే, సంప్రయుజ్యతే = ఇది కుశీరం (=ఎండకాయ) అనే అర్థమందు, ప్రయుక్తమవుతున్నది.

తాత్పర్యం : కుడిచేత కర్కటహస్తాన్ని అపవేష్టితంగా వట్టి దానిని ఎడమచేతి మీద చేర్చి, దాని అంగుళులను రెండవచేతి అంగుళుల మధ్య క్రమంగా దూర్చితే, అది లీనకర్కటహస్తం అవుతుంది. ఈ హస్తం ఎండ్రకాయ అనే అర్థాన్ని తెలుపుతుంది.

3. రక్తపాయాహస్తం :

రక్తపాయని సూచి స్యాత్ రేచితా తిర్యగేవ చ ॥ 812

అర్థం : సూచి, రేచితా, తిర్యక్ (ఏవ) (చ), రక్తపాయని, స్యాత్ = సూచిహస్తం, అడ్డంగా, రేచితమైతే, రక్తపాయ (=జలగ) అనే అర్థాన్ని తెలుపుతుంది.

తాత్పర్యం : సూచిహస్తాన్ని అడ్డంగా రేచితం చేస్తే అది జలగను నిరూపిస్తుంది.

4. నక్రహస్తం :

వతాకస్వస్తికో హస్తో మిళిత శ్చ విసర్జితః ।

నక్రార్థే పేటికార్థే చ యోజితః పూర్వసూరిభిః ॥ 813

అర్థం : వతాక స్వస్తికః, మిళితః (చ), విసర్జితః = వతాకస్వస్తిక హస్తాన్ని దగ్గరకు చేర్చి, విడదీసినప్పుడు; నక్ర-అర్థే, పేటిక-అర్థే(చ) = మొసలి, పెట్టె అనే అర్థములందు; పూర్వ సూరిభిః, యోజితః = పూర్వ పండితులచేత, యోజింపబడినది.

తాత్పర్యం : వతాకస్వస్తిక హస్తాలను కలిపి, విడదీస్తే అది మొసలి, పెట్టె అనే అర్థాలను తెలుపుతుంది.

5. డుండుభహస్తం :

దక్షిణః కర్తరీభూతః కరడిఃర్వముఖో యది ।

అన్యప్రకోష్ఠే వామః స్యాత్ కటకాముఖరూపతః ॥ 814

కర్తరీదండహస్తోఽయం డుండుభార్థే వ్రయుజ్యతే ।

అర్థం : కర్తరీభూతః, దక్షిణః, ఊర్ధ్వముఖఃనుది = కర్తరీ
హస్తై అయిన, కుడిచేయి, ఊర్ధ్వముఖంగా ఉంటే; అస్య, ప్రకోష్ఠే,
వామః, కటకాముఖరూపతః, స్యాత్ = దాని, ప్రకోష్ఠం
(=మణికట్టు నుంచి మోచేయివరకు గల భాగం)మీద, వామహస్తం
కటకాముఖరూపంగా అయితే (అది); కర్తరీదండహస్తః = కర్తరీదండ
హస్తం (అవుతుంది); అయం, డుండుభ - అర్థే, ప్రయుజ్యతే =
ఇది, డుండుభం (=రెండుతలలపాము) అనే అర్థమందు, ప్రయుక్త
మవుతున్నది.

తాత్పర్యం : కుడిచేత కర్తరీహస్తాన్ని ఊర్ధ్వముఖంగా పట్టి,
దాని ప్రకోష్ఠం మీద కటకాముఖహస్త గా ఉన్న ఎడమచేతిని
ఉంచితే, అది కర్తరీదండహస్తం అవుతుంది. ఈ హస్తం రెండు తలల
పామును నిరూపిస్తుంది.

* * * *

నీడావారివిజ్ఞప్తి

సరసాభినయాదీనా ఆపాదన, సుధీజషా ॥

వేంకటాచార్యవర్యేణ నీడామంగలవాసినా ।

భరతాగమగ్రంథాదిభావకాస్త్రే వ్యనేకకః ॥

సంగృహ్య విషయాన్సమ్యక్ స్మర్యకై స్సముదాహృతాన్ ।

గ్రంథితోఽయం సమాలోచ్య నితరాం విదుషాః ముదే ॥

ఏన మాలోక్య సుధియ స్తుష్యేయు రితి సాదరమ్ ।

దర్శనాభ్యేన గ్రంథే . ముద్రితోఽసౌ యథామతి ॥

అర్థం : సరసాభినయాదీనామ్, ఆపాదన, సుధీజషా =
సరసాభినయం మొదలగు వాటిని ఆపాదించటం (=చెప్పటంలో)
సమర్థుడైన; నీడామంగలవాసినా, వేంకటాచార్యవర్యేణ = నీడా
మంగలపురవాసి అయిన (తిరు) వేంకటాచార్యవరునిచేత;
భరత-ఆగమ గ్రంథాది భావకాస్త్రేషు = భరతాగమం (=నాట్య

శాస్త్రం' మొదలగు భావశాస్త్రాలలో; పూర్వకై, అనేకళ: సమ్యక్, సముదాహృతాన్, విషయాన్.. సాగృహ్య, సమాలోచ్య, పూర్వలచేత, అనేక విధాలుగా, చక్కగా, ఉదాహరింపబడిన, విషయాలను, గ్రహించి, జాగుగా ఆలోచించి; విదుషాం, ముదే, అయం, గ్రంథః, గ్రంథితః = విద్వాంసుల, మోదంకోసం, ఈ గ్రంథం, కూర్చబడినది; ఏనం - ఆలోచ్య, దర్పణ - ఆఖ్యేన గ్రంథేన, సుధీయః, సాదరమ్ తుష్ట్యేయః, ఇతి = దీనిని పరిశీలించి, దర్పణం అనే పేరుగల ఈ గ్రంథం చేత, సుధీమంతులు, సాదరంగా, తుష్టిని పొందుదురు గాత, అని; యథామతి, అసౌ, ముద్రితః = యథామతిగా, ఈ గ్రంథం, ముద్రితమైనది.

ఇతి, అభినయదర్పణ్యాఖ్యో, గ్రంథః, గ్రంథాంతరస్థ శిరోభేదాది సహితః, సమాప్తః = ఇట్లా అభినయదర్పణం అనే పేరుగల (ఈ) గ్రంథం, ఇతర గ్రంథాలలోని శిరోభేదాదులతో కూడినదై, సమాప్తం అయింది.

తాత్పర్యం : సరసాభినయములను కూర్చటంలో సమర్థుడైన వాడును, నీడామంగలపురినివాసియును అయిన వేంకటాచార్యుని చేత నాట్యశాస్త్రాది గ్రంథాలలో పూర్వులు అనేక విధాలుగా చక్కగా ప్రతిపాదించిన విషయాలను గ్రహించి, జాగుగా ఆలోచించి, విద్వాంసులమోదంకొరకు, ఈ గ్రంథంచేత పండితులు తుష్టిని పొందగలరన్న విశ్వాసంతో, తెలిసిన విధంగా ముద్రించటమైనది.

ఇతర గ్రంథాలనుంచి గ్రహించి, కూర్చిన శిరోభేదాలు మొదలగు వానితో కూడిన ఈ గ్రంథం సమాప్తమైనది.

టీక : తెలుగు లిపిలో, తాత్పర్యసహితంగా, ముద్రింపబడిన 'అభినయదర్పణం' సుపాదకులు శ్రీమాన్ తిరువేంకటాచారిగారు. ఆయన 'నీడామంగలం' నివాసి. అభినయకోవిదుడు. విద్వాంసుల సంతోషం కొరకు నాట్యశాస్త్రాది గ్రంథాలలో ఉన్న, శిరోభేదాలు మొదలయిన అనేకాంశాలను ఎన్నుకొని, న దిక్షేశ్వరుని అభినయ

దర్పణంలో చేర్చారు. 'ఇట్లా చేర్చిన స్లో'కాలు 408 అని పీఠికలో వారు పేర్కొన్నారు.

తిరువేంకటాచారిగారి సంపాదకత్వంలో వావిళ్ళ వారు ముద్రించిన ఈ గ్రంథాన్ని శ్రీయుతులు 'ఆనందకుమారస్వామి, దుగ్గిరాల గోపాలకృష్ణయ్యగార్లు "The Mirror of Gesture" అన్న పేరుతో ఆంగ్లంలోనికి అనువదించారు. ఆందులో తిరు వేంకటాచారిగారి పీఠిక యొక్క ఆంగ్లానువాదం కూడా ముద్రిత మైనది. ఆ పీఠిక వ్రాసిన సంవత్సరం క్రీ.శ. 1887; కాగా, ముద్రణ కూడా ఆ సంవత్సరమే జరిగి ఉంటుంది. పీఠిక చివర "Madabhushī Tiruvenkata, of Nidamangalam" అని ఉన్నది. కావున తిరువేంకటాచారిగారి ఇంటి పేరు 'మాడభూషి' అన్నమాట!

అనుబంధం

అనుబంధం-1

ప్రకీర్ణహస్తాభినయం

విషయం	మాతృభూతయ్య చెప్పినవి	దివాకరకవి భిన్నంగా చెప్పినవి
<u>సమయాలు :</u>		
సూర్యోదయం	వద్మకోశం	
సూర్యాస్తమయం	ముకుళం	
మధ్యాహ్నం	హంసాస్యం	
<u>ఋతువులు :</u>		
వసంతం	లాంగూలం	
గ్రీష్మం	మృగశిర్షం	
వర్షం	సందంశం	
శరత్	శుకతుండం	
హేమంతం	హంసాస్యం	
శిశిరం	వద్మం	
<u>నవరసాలు :</u>		
శృంగారం	వద్మం	
వీరం	ఆర్ద్రచంద్రం	త్రివగాకం
కరుణం	ముకుళం	
ఆద్భుతం	లాంగూలం	సందంశం

హాస్యం	హంసాస్యం	
తయానకం	శిఖరం	హారహాసం
దీపత్వం	త్రివతాకం	త్రివతాక - కర్తరులు
రాద్రం	కుకతుడం	
శమం	—	హంసపక్షం
ఉత్సాహం	పద్మం	
<u>నవరత్నాలు :</u>		

వజ్రం	సింహముఖం	
వైడూర్యం	సింహముఖం	పద్మకోశం
పద్మరాగం	సందంశం	
నీలం	సందంశం	కటకాముఖం
గోమేధికం	అర్ధవతాకం	
మాణిక్యం, పుష్కరాగం	కా (త్రాంగూలం	
మరకతం (= పచ్చ)	చతురం	
మౌక్తికం (= ముత్తం)	హంసాస్యం	
ప్రవాళం (= పగడం)	త్రివతాకం	శిఖరం

టీక : మాణిక్యం నాలుగు విధాలు; ఆ నాలుగింటిలో సింహాశదేశపు మాణిక్యాన్ని 'పద్మరాగం' అంటారు.

శిలలు :

చంద్రకాంతం	అర్ధచంద్రం	
సూర్యకాంతం	పద్మకోశం	అలవల్లవం
<u>నవలోహాలు :</u>		

ఐంగారం	చతురం
కుందనం	హంసాస్యం

రజితం	అర్ధవతాకం	వతాకం
కలశం	సింహముఖం	
తామ్రం (= రాగి)	త్రివతాకం	
ఇత్తడి	ముకుళం	ఖండచతురం
తగరం	వతాకం	అర్ధవతాకం
ఇసుము	ముష్టి	
కరగుట	వద్మకోశం	
నుత్తె	కపిత్థం	
కంబువు (= గొట్టం)	కటకాముఖం	
ఉక్కు	—	నూదీముఖం
గుళిగ (= రసమణి)	—	కాంగూలం

టీక : మాతృభూతయ్య సీసాన్ని విడిచి, ఎనిమిది లోహాలకే హస్తాలు చెప్పినాడు. బంగారం, కుండనం వేర్వేరుగా చెప్పబడినవి. దివాకరకవి కూడా సీసానికి హస్తం చెప్పలేదు.

సప్తస్వరాలు :

షడ్జమం	మయూరం	
ఋషభం	సింహముఖం	మృగశిరం
గాంధారం	మృగశిర్షం	సింహముఖం
మధ్యమం	వద్మకోశం	హంసాస్యం
పంచమం	కపిత్థం	శుకతుండం
దైవతం	వతాకం	
నిషాదం	సింహముఖం	సందంశం

సప్తచారాలు :

బాను	వద్మం	అరివల్లవం
------	-------	-----------

ఇందు	అర్థచంద్ర
భౌమ	ప్రివతాక
సౌమ్య	సందంశ
గురు	శిఖర
భృగు	వతాక
మంద (= శని)	ముష్టి
నిమిషం	సందంశం
అరగడియ	అర్థనూచి
జాము	నూచి
దినము	హంసాన్యం
సంవత్సరం	వతాకం

దివాకర కవి మాత్రమే చెప్పిన హస్తాభినయం :

లెక్కలు :

ఒకటి	నూచి
రెండు	అర్థవతాకం
మూడు	తామ్రచూడం
నాలుగు	శిఖరం
ఐదు	ముకుళం
ఆరు	బాణం
ఏడు	హంసాన్యం
౮ నిమిది	సందంశం
తొమ్మిది	కటకాముఖం

ద్వాదశరాశులు :

షేషం

వృషభం

మిథునం

కర్కటం

సింహం

కన్య

తుల

వృశ్చికం

ధనువు

మకరం

కుంభం

మీనం

సర్వాంగాభినయం :

పాదాలు

గుడికాళ్ళు

జంతులు (= విక్కలు)

మోకాళ్ళు

తొడలు

కంటికిలు

గదస్థలం

పిరుదులు

మేధ్యం

వృషజాల

హంసాస్యం

శిఖరం

అర్ధవతాకం

కర్కటం

సింహముఖం

మృగశిర్షం

ముష్టి

శుకతుండం

అర్ధచంద్రం

వతాకాన్వనీకం

కలశం

మకరం

వతాకం

ముష్టి

కపోతం

అర్ధచంద్రం

ద్విరదం

కటకాముఖం

హంసాస్యం

అర్ధచంద్రం

మృగశిర్షకం

ప్రతివతాకం

ప్రక్షిర్ణహస్తాభినయం

మధ్యదేశం

కుడి

వకులు

నాభి

నూగారు

ఊమ్ము

చనుమొనలు

కుచములు

కక్షం (= చంక)

కంతం

చుటుకం

జడ

చెక్కిలి

దంతవంక్రి

నాసిక

చెవులు

పెదవి, కనుబొమలు,

ముఖం

ఫలభాగం

ముంగురులు

కేశపాళాలు

కేశఖంధం

మనోవికారం

ముష్టి

(అదోముఖంగా ఉన్న కపోతం)

శుకకుండం

సూచి

సర్పశీర్షం

స్వస్తికం

ముకుళం

పద్మకోశం

అర్ధచంద్రం

ముష్టి

ముకుళం

అర్ధచంద్రం

త్రిపతాకం

శుకకుండం

సూచిముఖం

నందంశం

సూచి

పతాకం

త్రిపతాకం

కర్తరీస్వస్తికం

అలివల్లవం

కర్తరి

నుగుణం, బుద్ధి

సూచీముఖం

మంచిమాటలు

సందంశం

గోళ్ళు.

ముకుళం, త్రివేణికం, బాణం.

వంచబాణాలు : అవి చేసే వనులు :

అరవిందం : మోహం అధికంకాగా, వలపుచేష్టలు చేయిస్తుంది.

అశోకం : మోము వాడుతుంది, మేను ఉడుగుతుంది, విశ్రమం చెందిస్తుంది.

మాతం : సిగ్గు పోగొట్టుతుంది.

మల్లె : మన్మథజ్వరంతో చేష్టలుడుగజేస్తుంది.

సీలోత్పలం : మన్మథతాపం అధికంకాగా, మరణమే శరణ్యమనిపిస్తుంది.

అష్టరసాభినయం

శివే శృంగారార్ద్రా, తదితరజనే కుత్సనపరా
సరోషా గంగాయాం, గిరిశనయనే విస్మయవతీ ।
హరాహిభ్యో భీతా, సరసిరుహ సౌఖ్యాగ్జయినీ
సఖీషు స్నేరా, తేమయి జననిః దృష్టిస్సకరుణా ॥

సౌందర్యలహరి - 51వ శ్లో.

అర్థం : జనని! = (ఓ) జననీ; శివే = (భర్తయు, వటరాజును అగు) శివునియందు; శృంగార-ఆర్ద్రా = శృంగారముచేత, తడిసినది; తత్ ఇతర జనే = ఆ శివునికంటె వేరైన, జనమునందు; కుత్సనపరా = ఏవగింపు కలది; గంగాయాం = (సవతియగు) గంగయందు; సరోషా = కోపముతో కూడినది; గిరిశ-నయనే = శివునియొక్క, మూడవ కంటియందు; విస్మయవతీ = ఆశ్చర్యముతో కూడినది; హర-అహిభ్యః = శివునియొక్క (సొమ్ములగు), పాములవలన; భీతా = భయపడినది; సరసిరుహ-సౌఖ్యాగ్జ = పద్మములయొక్క, సౌందర్యమును; జయినీ = జయించినది; సఖీషు = చెలులయందు, స్నేరా = వికాసముకలది (అయిన) తే దృష్టిః = నీయొక్క, చూపు; మయి = నాయందు; సకరుణా = దయకలది (అగునుగాక!)

తాత్పర్యం : తల్లీ! నీ చూపు భర్త అయిన శివునియందు శృంగారపరమైనది; ఇతరులయెడ ఏవగింపు కలది; సవతియగు గంగయందు కోపము కలది; శివుని మూడవకంటి విషయమున ఆశ్చర్యపడినది; శివుని భూషణములయిన సర్పములను చూసి భయపడినది; పద్మముల సౌందర్యమును జయించినది; చెలికత్తెలను చూచి నవ్వునది- అటువంటి దృష్టి నా యందు కరుణ చూపునది అగును గాక!

టీక : జగజ్జనని, లాస్యమూర్తి అయిన పార్వతీదేవియొక్క చూపుచు అష్టరసాత్మకముగా వర్ణించినారు జగద్గురువులగు ఆదిశంకరలు. ఆ తల్లి చూపు — భర్త విషయమున శృంగారరసాత్మకము. తదితరుల విషయమున ఏవగింపు అనగా జుగుప్స కలది కాన బీభత్స రసాత్మకము. సవతియందు కోపము లేదా క్రోధము కలది కావున రౌద్రరసాత్మకము. ముక్కుంటి మూడవ నేత్రమును చూచి ఆశ్చర్యపడినది కావున అద్భుతరసాత్మకము. శివునకు భూషణములగు సర్పములను చూచి భయపడినది కావున భయానకరసాత్మకము. పద్మముల అందమును జయించెడి ఉత్సాహముకలది; అనగా ఆ అందమును మించిన అందము కలది కావున వీరరసాత్మకము. చెలికత్తెల పరిహాసములకు హసించునది కావున హాస్యరసాత్మకము. భవభోకపరితప్తుడనగు నా యందు దయచూపినది కావున కరుణ రసాత్మకము. ఇట్లు ఆ తల్లి చూపు అష్టరసాత్మకముగా ఉన్నది.

భరతముని నాట్యశాస్త్రమందు ఎనిమిది రసములనే వివరించి నాడు (తొమ్మిదవదగు శాంతరవమును తరువాతివారు చేర్చినారు.) ఆదిశంకరులు కూడా ఎనిమిది రసములనే పరిగణించినారేమో!

‘సర్వేంద్రియాణాం నయనం ప్రధానం’ కదా! (ఇంద్రియములన్నింటిలోను కన్ను ప్రధానమైనది). అటువంటి కంటి చూపునకు (దృష్టికి) నృత్యమందు ఎంతో ప్రాధాన్యమున్నది. “దృష్టులయందే నాట్యము ప్రతిష్ఠితమైనది” అని భరతముని సూక్తి. కంటిచూపు సర్వభావాలనే కాక సర్వరసాలను ప్రదర్శించగలదు. ఈ అష్టరసాభివ్యయం నర్తకి - నర్తకులకు నికషోపలమువంటిది.

దశావతార - అభినయం

1. శ్లోకం

వేదానుద్ధరతే జగన్నివహతే భూగోలముద్భుతతే
దైత్యం దారయతే బలింఛలయతే క్షత్రక్షయం కుర్వతే ।
పౌంస్త్యం జయతే హరింకలయతే కారణ్యమాతన్వతే
ప్లేచ్ఛాన్ మూర్ఛయతే దశాకృతి కృతే కృష్ణాయ తుభ్యం నమః॥

గీతగోవిందం - 4వ శ్లోకం.

1. వేదాన్ (=వేదాలను) — ఎడం ఎడంగా ఉన్న అంగుళుల యొక్క చివరలను వంచాలి.

ఉద్ధరతే (=ఉద్ధరిస్తున్నవాడు) — అలవల్లవ హస్తాల్ని మెల్లగా పైకి ఎత్తాలి.

— ఇది మత్స్యావతారం.

2. జగత్ (=భూమిని) — రెండు పతాకహస్తాలను, అరచేతులు పైకి ఉండేటట్లుగా, చాపాలి.

నివహతే (=వహిస్తున్నవాడు) — అలవల్లవ హస్తాల్ని స్కంధంమీద పెట్టి, తరువాత అరచేతులు పైకి ఉండేటట్లుగా రెండు పతాక హస్తాలను పైకి ఎత్తాలి.

— ఇది కూర్మావతారం.

3. భూగోలః (=భూగోళాన్ని) — పతాకహస్తాలతోముందు భూమిని చూపిస్తూ, కటోతహస్తాల్ని ఊర్ధ్వముఖంగా పట్టాలి.

ఉద్భ్రాంశతే (=వైకి ఎత్తుచున్నవాడు) — అరచేతులు వైకి ఉండెటట్లుగా, రెండు పతాకహస్తాలను వైకి ఎత్తాలి.

— ఇది పరహావతారం.

4. దైత్యం (=హిరణ్యకశిపురాక్షసుని) — రెండు ఊర్ధ్వనాభ హస్తాల అరచేతులు ముఖసమీపంలో కలియాలి.

దారయతే (=చీలుస్తున్నవాడు) — రేచితహస్తం పట్టాలి.

— ఇది నృసింహావతారం.

5. బలిం (=బలిని) — సూచీముఖహస్తాన్ని, ఊర్ధ్వముఖంగా పట్టి, గజదంత హస్తాలతో జబ్బలు చరచి, సర్పశీర్షహస్తాలు చూపాలి.

చలయితే (=వంచిస్తున్నవాడు) — అలవల్లవ హస్తాన్ని వెనుకకు త్రిప్పాలి.

— ఇది వామనావతారం.

6. క్షత్రి (=క్షత్రియులయొక్క) — ప్రత్యాఖీధ స్థాన కంలో నిల్చి, ముష్టిహస్తాన్ని ముందుకు చాచి, కటకాముఖహస్తాన్ని చెవి దగ్గరవరకు తీసుకొనిరావాలి.

క్షయం (=నాశనం) — అరచేయి అధోముఖంగా ఉండేటట్లుగా పతాకహస్తాన్ని ఎడంమూపునుంచి, అడ్డంగా క్రిందకు తీసుకొనిరావాలి.

కుర్వతే (చేస్తున్నవాడు) — హంస్యాస్యహస్తాన్ని అధోముఖంగా పట్టాలి.

— ఇది పరశురామావతారం.

7. పాలస్త్యం (=రావణుని) — అలవల్లవ హస్తాన్ని గడ్డం క్రింద త్రిప్పి, ముందువైపు అరచేతులు, విరళాంగులుకల పతాక హస్తాలను పట్టాలి.

జయతే (=జయిస్తున్నవాడు) — అలవల్లవ హస్తాన్ని ఉద్యోష్టితం చేయాలి.

— ఇది రామావతారం

8. హలం, కలయతే (=నాగలిని ధరిస్తున్నవాడు) — అరాల హస్తాన్ని, స్కంధంమీద ఉంచాలి.

— ఇది బలరామావతారం.

9. కారుణ్యం (=దయను) — కరుణ దృష్టితో. హంస పక్షహస్తాన్ని గుండెల మీద ఉంచాలి.

అతవ్యతే (=విస్తరింపజేస్తున్నవాడు) — రెండు పతాక హస్తాలను అరచేతులు వైకి పెట్టి, విస్తరించాలి.

— ఇది బుద్ధావతారం.

10. మేచ్ఛాన్ (=మేచ్ఛలను) — సందంశ హస్తాన్ని చెవి క్రిందకు చూపి, పతాకహస్తాన్ని ఎదుట చలింపజేయాలి.

మూర్ఖయతే (=మూర్ఖిల్లునట్లు చేస్తున్నవాడు) — అంచిత శిరస్సుతో, డోలాహస్తం పట్టాలి.

— ఇది కల్యాణావతారం.

దశాకృతి (=పది రూపాలు) — అరచేతులు ముందుకుచూపి, విరళాంగులుకల పతాక హస్తాలనుపట్టి, మెల్లగా శరీరం మీద సదంశ హస్తాలను చూపాలి.

కృతే (=చేస్తున్నవాడు) — హంసాస్య హస్తాన్ని అధో ముఖంగా పట్టాలి. అటువంటి —

కృష్ణాయ (=కృష్ణుడవైన) — వైష్ణవ స్థానకంలో, వేణు పును ధరించిన ముద్ర పట్టాలి.

తుభ్యం, నమః (=నీకు, నమస్కారం) — అవధూత శిరస్సుతో, పతాక హస్తాన్ని ముందుకు చూచి, అంజలి హస్తాన్ని లలాటం మీద చూపాలి.

టీక : కృష్ణభక్తుడైన జయదేవ మహాకవి, పది అవతారాలను శ్రీకృష్ణుడే ధరించినట్లు వర్ణించినాడు. కాగా విష్ణుపునకు, కృష్ణునకు అతేదము చెప్పటమే కాక, కృష్ణావతారాన్ని కూడా వర్ణించినట్లయింది.

2. అష్టపది

1. ప్రలయవయోధిజలే ధృతవానసి వేదం

విహితవహిత్ర చరిత్ర మభేదమ్

కేశవః ధృతహీనశరీరః జయజగదీశహరేః

ప్రలయ ఒక పతాక హస్తాన్ని ఇంకొక పతాకహస్తంతో మర్దిస్తూ ఆకాశమువైపు చూడాలి.

వయోధిజలే రెండు పతాకహస్తాలను అధోముఖంగా స్వస్థికంచేసి, విడదీసి, అరచేతులు పైకి ఉంచాలి.

ధృతవానసి ముష్టిహస్తాన్ని క్రిందనుంచి పైకి ఎత్తాలి.

వేదం నికుంచకంతో అరచేతులు ముందుకు చాపాలి.

విహిత పతాకహస్తాన్ని మెల్లగా క్రిందకు చాపాలి.

వహిత్ర (= నావ) — కదల్చబడిన అంగుష్ఠంకల హస్తంతో పుష్పపుట హస్తాన్ని ప్రసారితం చేయాలి.

చరిత్రం అరచేయి పైకి ఉండేటట్లుగా పతాకహస్తాన్ని చాపాలి.

అభేదం పతాకహస్తాన్ని హృదయం మీద ఉంచి, ముకుళ దృష్టితో చూడాలి.

కేశవ కేశబంధహస్తం చూపాలి.

ధృత ముష్టిహస్తాన్ని ఆవర్తనం చేయాలి.

మీన శరీర మకరహస్తం చూపాలి.

జయ హస్తాన్ని ఉద్యోతనం చేయాలి.

జగదీశ అంజలి హస్తాన్ని లలాటం మీద ఉంచాలి.

హరే వైష్ణవ స్థానకంలో నిలవాలి.

2. షిరిరతివిపుల తరే తవ తిష్ఠతి వృష్టే

ధరణి ధరణి కిణ చక్ర గరిష్ఠే

కేశవ : ధృత కచ్చవదూప : జయజగదీశహరే :

షిరిః ముందువైపు చూపబడుతున్న, క్రిందుగా వ్రేళ్ళుకల పతాకం పట్టాలి.

అతి ఆవేష్టితాలూ, కొంచెం వైకి లేచినవి అయిన రెండు పతాక హస్తాలు చూపాలి.

విపులతరే స్వస్తిక హస్తాన్ని విడదీసి ముందుకు చాపాలి.

తవ అరచేయి వైకి ఉండేటట్లుగా పతాకాన్ని ముందుకు చాపాలి.

తిష్ఠతివృష్టే అరచేయి క్రిందుగా ఉన్న శుకతుండహస్తం మీద ముష్టి హస్తం ఉంచాలి.

ధరణి అంగుళులు అధోముఖంగా ఉండేటట్లుగా పతాకాన్ని ముందువైపు చూపాలి.

ధరణి అరచేతులు వైకి ఉండేటట్లుగా రెండు పతాక హస్తాలను వైకి ఎత్తిపట్టాలి.

కిణ ముష్టి హస్తం పట్టాలి.

చక్ర సూచీముఖ హస్తాన్ని త్రిప్పాలి.

గరిష్ఠే ఆవేష్టితాలైన, రెండు పతాక హస్తాలను వైకి ఎత్తి పట్టాలి.

కేశవ పూర్వంవలెనే.

కచ్చవదూప శుకతుండ హస్తం పట్టాలి.

జయ పూర్వంవలెనే.

3. వసతి దళన శిఖరే ధరణీ తపలగ్నా

శశిని కలంక కలేవ నిమగ్నా

కేశవః ధృతసూకరరూపః జయజగదీశహరే :

వసతి అరచేయి క్రిందుగా ఉండేటట్లుగా మెల్లగా పతాకాన్ని
త్రిప్పాలి.

దళన శిఖరే చిటికెన వ్రేలు ముఖాన్ని తాకునట్లుగా శిఖర హస్తం
పట్టాలి.

ధరణీ వ్రేళ్ళు అధోముఖం కాగా పతాకంతో ముందువైపు
చూపాలి.

తప అరచేయి పైకి ఉండేటట్లుగా పతాకాన్ని ముందుకు
చాపాలి.

లిగ్నా రెండు సూచీముఖ హస్తాల చివరలు అడ్డంగా
కలియాలి.

శశిని అర్ధచంద్ర హస్తం పట్టాలి.

కలంక మృగశీర్ష హస్తం చూపాలి.

కలా సూచీముఖ హస్తం పట్టాలి.

ఇవ ఆవర్తనం చేయాలి.

నిమగ్నా ముకుళ హస్తాన్ని అధోముఖంగా అధోగతంచేయాలి.

కేశవ పూర్వంవలెనే.

సూకరరూప రెండు తామ్రచూడ హస్తాలు పట్టాలి. లేదా
ముఖాన్ని తాకుతున్న కనిష్ఠికగల శిఖరహస్తం
పట్టి, రెండు సందంశ హస్తాలు శరీరం మీద చూపాలి.
లేదా సూకరముద్ర పట్టాలి.

జయ పూర్వంవలెనే.

4. తవ కరకమలవరే నఖ మద్భుతశృంగమ్

దలిత హిరణ్యకశిపు తనుభృంగమ్

కేశవ: ధృతనరహరి రూప: జయజగదీశహరే :

తవ అరణ్యేయి వైకి ఉండునట్లుగా పతాకాన్ని ముందుకు చాపాలి.

కర పతాకం పట్టాలి.

కమల కమలయొక్క ఆకార ప్రదర్శనం చేయాలి.

వరే అలపల్లవ హస్తాన్ని మెల్లగా వైకి ఎత్తాలి. లేదా పతాకాన్ని ఆవర్తించేసి, కొంచెం వైకి చాపాలి.

నఖం అంగుళి గోరు మీద అంగుష్ఠాన్ని వలితం చేయాలి.

అద్భుత అద్భుత దృష్టితో చూడాలి.

శృంగం మృగశీర్ష హస్తం వైకి ఉండాలి.

దలిత వీరదృష్టితో, రేచిత హస్తం పట్టాలి.

హిరణ్యకశిపు ముఖనమీపంలో వైకి, క్రిందకు ఉన్న అరచేతులుగల ఊర్జనాభ హస్తాలను ప్రదర్శించాలి.

తను హంసపక్షి హస్తంతో శరీరాన్ని చూపాలి.

భృంగం భ్రమర హస్తం పట్టాలి.

కేశవ పూర్వంవలెనే.

నర అలపల్లవ హస్తాన్ని స్కంధమూలం మీద ఉంచాలి.

హరి అరచేతులు ముందుకు ఉన్న రెండు ఊర్జనాభ హస్తాలను స్వస్థికం చేయాలి.

రూప సందంశ హస్తాన్ని శరీరం మీద పట్టాలి.

జయ పూర్వంవలెనే.

5. చలయసి విక్రమణే బలిమద్భుత వామన

పదనఖసీరజనితజనపావన

కేశవః ధృతవామనరూపః జయజగదీశహరే :

చలయసి పతాకాన్ని ఉద్వేషితం చేయాలి.

విక్రమణే విష్ణుకాంత కరణం చూపాలి.

బలిం సూచీముఖ హస్తాన్ని పైకితిప్పి, సర్పశీర్ష హస్తంతో
జబ్బి చరచాలి.

అద్భుత అద్భుత దృష్టి ప్రదర్శించాలి.

వామన ఒక తాలం ఎడంగా, అరచేయి క్రిందుగా ఉన్న అర్ధ
చంద్ర హస్తాన్ని పైన, అరచేయి పైగా ఉన్న
రెండో అర్ధచంద్ర హస్తాన్ని క్రింద పట్టాలి.

పద పతాకంతో చరణం చూపాలి.

నఖ అంగుష్ఠంతో గోరు చూపాలి.

సీర వదులుగా ఉన్న వ్రేళ్ళతో, క్రిందుగా ఉన్న అర
చేతులతో రెండు పతాక హస్తాలను పైకి ఎత్తిపట్టాలి
లేదా మకర హస్తం ప్రదర్శించాలి.

జనిత పతాకాన్ని ఆవర్తించేసి, కొంచెం పైకి ఎత్తాలి.

జన అరచేతులు పైకి ఉండునట్లుగా రెండు పతాక హస్తా
లను చూపాలి.

పావన అలపల్లవ హస్తం యొక్క అరచేతులు పైకి
ఉండాలి. లేదా అంజలి హస్తం లలాటం మీద
ఉండాలి.

కేశవ పూర్వంవలెనే.

వామన రూప ఇంతకుముందు చెప్పిన విధంగా

జయ పూర్వంవలెనే.

రి. క్షత్రియ దుధిరమయే జగదవగతపావమ్

స్నవయసి పయసి శమిత భవతావమ్

కేశవ: ధృత భృగువతిరూప: జయజగదీశహరే :

ఉత్రియ ప్రత్యాఖీధ స్థానకంలో నిల్చి, వీర దృష్టితో, ముష్టి హస్తాన్ని ఎడం ప్రక్కగా చాపి, కటకాముఖ హస్తాన్ని చెవి పర్యంతం తీసుకొనిరావాలి.

రుధిర పతాకం స్కంధం మీదనుంచి అడ్డంగా క్రిందికిరాగా, త్రిపతాకం కంఠం వద్ద నుంచి చలిస్తూ రావాలి.

మయే రెండు పతాకాలు క్రిందుగా కలిసినవై, ముందు భాగంలో లోలితం కావాలి.

జగత్ అరచేయి పైకి ఉండునట్లుగా పతాకాన్ని చూపాలి.

అవగత పతాకాన్ని ఉద్వేషితం చేయాలి.

పాపం విధుతశిరస్సుతో, విడివడిన అంగుళులతో పతాకాలు చలిస్తూ ఉండాలి.

స్నవయసి స్నానము చేస్తున్న రీతిని రెండు సర్పశీర్ష హస్తాలతో ప్రదర్శించాలి.

శమిత అరచేయి క్రిందకు ఉండునట్లుగా పతాకాన్ని మెల్లగా త్రిప్పాలి.

భవ శరీరం మీద పట్టి, రెండు సందంశ హస్తాలను పైకి ఎత్తి పట్టాలి.

తాపం విధుత శిరస్సుతో, అఖితప్త దృష్టితో, అంగుళాలు విడి వడి చలిస్తున్న రెండు పతాకాలు ప్రదర్శించాలి.

కేశవ పూర్వంవలెనే.

భృగువతిరూప¹

జయ పూర్వంవలెనే.

1. దీనికి అభినయం గ్రంథంలో లేదు. తాళపత్ర ప్రతిలో లేదో లేదా ముద్రణలో జారిపోయినదో ?

7. వివరసి దిక్షు రణే దిక్పతి కమనీయమ్

దశముఖ మౌలిఖలిం రమణీయమ్

కేశవ: దృతరామశరీర: జయజగదీశహరే :

వివరసి ముకుళ హస్తం అధోముఖం కావాలి.

దిక్షు సూచీ ముఖంతో దిక్కులను చూపాలి.

రణే ప్రత్యాలీధ స్థానకంలో నిల్చి, ముష్టి హస్తాన్ని ఎడం ప్రక్కగా ప్రసారితం చేసి, కుడి ప్రక్కగా ఖటకా ముఖ హస్తాన్ని చూపాలి.

దిక్పతి సూచీముఖ హస్తంతో దిక్కులు చూపుతూ, ముష్టి - శిఖర హస్తాలను ప్రదర్శించాలి.

కమనీయం సందంశ హస్తం లోలితం కావాలి.

దశముఖ అలపల్లవ హస్తం చెక్కిలి క్రింది భాగంలో ఉండగా, విడివడిన వ్రేళ్ళుగల రెండు పతాక హస్తాలు ముందు భాగంలో ఉండాలి.

మౌలి అరచేతులు ముందువైపు ఉన్న రెండు త్రిపతాకాలు కొంచెం శిరస్సును తాకుతూ ఉండాలి.

ఖలిం ప్రతిదిక్కున అధోముఖంగా ఉన్న పద్మకోశ హస్తాన్ని ప్రదర్శించాలి.

రమణీయం సందంశం లోలితం కావాలి.

కేశవ పూర్వంవలెనే.

రామశరీర అవధూత శిరస్సుతో, అంజలి హస్తాన్ని లలాటం మీద ప్రదర్శించాలి.

జయ పూర్వంవలెనే.

8. వహసి వపుషి విశదే వసనం జలదాభమ్

హంహతి భీత మిలిత యమునాభమ్

కేశవః దృతహంధరరూపః జయజగదీశహరే :

వహసి శరీరం దగ్గర, అరచేతులు అధోముఖంగా ఉన్న రెండు పతాక హస్తాలను ప్రదర్శించాలి.

వపుషి హంసపక్ష హస్తాన్ని శరీరం మీద పట్టాలి.

విశదే సందంశ హస్తం లోలితం కావాలి.

వసనం రెండు ఖటకాముఖ హస్తాలను ప్రక్కల నుంచి ముందుకు తీసుకొని రావాలి.

జలదాభం అరచేతులు అధోముఖంగా ఉన్న రెండు పతాకాలను, అడ్డంగా చాపి, మెల్లగా వైకితేవాలి; కలిసిన రెండు సూచీముఖ హస్తాలను ప్రదర్శించాలి.

హలి తామ్రచూడ హస్తం పట్టాలి.

హతి అరచేయి క్రిందకు ఉన్న తామ్రచూడ హస్తం చూపాలి.

భీత విధుత శిరస్సును, కాతర దృష్టిని ప్రదర్శించాలి.

మిలిత రెండు సూచీముఖ హస్తాలు కలియాలి.

యమునా ఊర్ధ్వముఖంగా త్రిప్పబడిన సూచీముఖ హస్తం నుంచి త్రిపతాకాన్ని క్రిందికి తీసుకొనివచ్చి, ముందు భాగంలో చలింపజేసి, ప్రసారితం చేయాలి.

అభం అలపల్లవం లోలితం కావాలి.

కేశవ పూర్వంవలెనే.

హంధరరూప అరాలి హస్తాన్ని స్కంధం మీద ఉంచాలి.

జయ పూర్వంవలెనే.

9. నిందిసి యజ్ఞవిధే రహహ శ్రుతిజాతమ్
 సదయ హృదయ దర్శిత పశుమాతమ్
 కేశవః దృతబుద్ధశరీరః జయజగదీశహరే :

నిందిసి సందంశ హస్తాన్ని అధరం నుంచి విక్షిప్తం చేయాలి.

యజ్ఞవిధేః మృగశీర్ష హస్తం చూపి, ముందు భాగంలో సింహ ముఖ హస్తాన్ని కొంచెం జూర్చాలి.

అహహ ధుత శిరస్సు ప్రదర్శించాలి.

శ్రుతి నికుంచకం ప్రదర్శించాలి.

జాతం ముష్టి హస్తాన్ని ఆవర్తితం చేయాలి.

సదయ కరుణ దృష్టితో, మెల్లగా అరచేయి క్రిందకు వచ్చు నట్లు పతాకాన్ని హృదయ సమీపంలో చూపాలి.

హృదయ సందంశ హస్తం హృదయం మీద ఉండాలి.

దర్శిత అపాంగంతో పాటు త్రిపతాకం ఆవర్తితం కావాలి; తిర్యక్ దృష్టి చూపాలి.

పశు మృగశీర్ష హస్తం పట్టాలి.

ఘాతం స్కంధం వద్దనుంచి, అరచేయి అధోముఖంగా ఉన్న పతాకం, అడ్డంగా క్రిందకు సాగాలి.

కేశవ పూర్వంవలెనే.

బుద్ధ శరీర శిరస్సును నిశ్చలంగా ఉంచాలి.

జయ పూర్వంవలెనే.

10. మేచ్ఛనివహ నిధనే కలయసి కరవాలమ్
 దూమకేతుమివ కమపి కరాలమ్
 కేశవః దృతకల్కిశరీరః జయజగదీశహరే :

మేచ్ఛ సందంశ హస్తాన్ని చెవిదగ్గర ఉంచి, అరచేయి

ముందుకు ఉండి లోలితమపుతున్న పతాకం ప్రదర్శించాలి.

నివహ ముష్టి హస్తంతో ఆవర్తనం చేయాలి. లేదా సూచీ ముఖ హస్తాన్ని ఊర్ధ్వముఖంగా త్రిప్పాలి.

నిధనే స్కంధదేశం నుంచి, పతాకం అడ్డంగా క్రిందకు సాగాలి.

కలయసి ముష్టి హస్తం చూపాలి.

కరవాలం పతాకం పైకి, క్రిందకు చలించాలి.

ధూమకేతుం సూచీముఖ హస్తం ఊర్ధ్వముఖంగా చలించాలి.

ఇవ ఆవర్తనం చేయాలి.

కమపి త్రిపతాకాన్ని వ్యావర్తితంచేసి, కొంచెంపైకి తేవాలి.

కరాలం భయూనక దృష్టి చూపాలి.

కేశవ పూర్వంవలెనే.

కల్కి మనికట్టువద్ద కర్తరీముఖ హస్తం పట్టి, తురంగమచారి ప్రదర్శించాలి.

శరీర హంసపక్ష హస్తాన్ని శరీరం దగ్గర చూపాలి

జయ పూర్వంవలెనే.

11. శ్రీ జయదేవకవే రిదముదితముదారమ్

శ్రుణు సుఖదం భవదం భవసారమ్

కేశవ: ధృతదశవిధరూప: జయజగదీశహరే:

శ్రీ: అలపల్లవ హస్తం మెల్లగా ఊర్ధ్వముఖం కావాలి.

జయదేవకవే: అంజలి హస్తాన్ని లలాటం మీద ఉంచాలి.

ఇదం మృగశిర్ష హస్తం యొక్క అరచేయి పైకి ఉండాలి.

ఉదితం హంసాస్య హస్తం క్రింది పెదవి నుంచి ముందుకు సాగాలి.

ఉదారం అలఘ్లావ హస్తం లోలితం కావాలి.

శ్రుణు సూచీముఖ హస్తం చెవి వద్ద ఉండాలి.

సుఖదం ముకుళ దృష్టితో, పతాకాన్ని హృదయం మీద ఉంచాలి.

శుభదం ఉద్వృత్తం చేయాలి.

భవ రెండు సందంశ హస్తాలు శరీరంమీద నుంచి మెల్లగా ఊర్ధ్వగతములు కావాలి.

సారం ముష్టి హస్తాన్ని ఆవర్తనం చేయాలి.

కేశవ పూర్వంవలెనే.

దశవిధరూప అరచేతులు ముందుకు ఉన్న, విడివడిన అంగుళాలు గల రెండు పతాక హస్తాలను ప్రదర్శించాలి.

జయ పూర్వంవలెనే.

టీక : మద్రాసు ప్రభుత్వ ఓరియంటల్ మాన్యుస్క్రిప్టు లైబ్రరీవారు ప్రకటించిన “అభినయ సహిత గీతగోవిందం” నుంచి ఈ 31వ అనుబంధం కూర్చబడింది.

ఉపయుక్త గ్రంథ సూచి

- అభినయ దర్పణం నీడామంగలం తిరు వేంకటాచార్యులు; వావిళ్ళ వారి ముద్రణము (1984).
- అభినయ దర్పణం డా॥ మనోమోహన్ ఘోష్; ఫర్మా కె. యల్. ముఖోపాధ్యాయ, కలకత్తా (1957).
- అభినయ దర్పణం శ్రీ వాచస్పతి గైరోలా; సంపత్రికా ప్రకాశన్, అలహాబాదు (1967).
- The Mirror of Gesture శ్రీ ఆనంద కుమారస్వామి, శ్రీ దుగ్గిరాల గోపాల కృష్ణయ్య; మున్సిరామ్ మనోహర్‌లాల్, న్యూఢిల్లీ (1977).
- అభినయ దర్పణం లింగముగుంట మాతృభూతయ్య కవి, Govt. Oriental MSS. Library, Madras (1951).
- భరతసార సంగ్రహం చిల్లకూరి దివాకరకవి, Govt. Oriental MSS. Library, Madras (1956).
- రాగతాళ చింతామణి పోలూరి గోవిందకవి, Govt. Oriental MSS Library, Madras (1952).
- సృతరత్నావళి జాయ సేనావతి (శ్రీమాన్ రాళ్ళవల్లి అనంత కృష్ణశర్మగారి అనువాదంతో); ఆంధ్రప్రదేశ్ సంగీత నాటక అకాడమీ, హైద్రాబాద్ (1989).
- భరతార్థపం నందికేశ్వరుడు; సరస్వతీ మహల్ గ్రంథాలయం, తంజావూరు (1957)

Geeta Govindam
with Abhinaya

Govt. Oriental MSS. Library,
Madras (1950).

సంగీత రత్నాకరం
(7 వ అధ్యాయం)

అడయార్ లైబ్రరీ, మద్రాసు (1953).

కూచిపూడి ఆరాధన
నృత్యములు

శ్రీమాన్ సి. ఆర్. ఆచార్య; దర్పణ, అమ్మదా
బాదు (1969).

భరతసారమ్

చంద్రశేఖర వండితుడు (శ్రీ లంకా సూర్య
నారాయణ శాస్త్రిగారి అనువాదంతో) 1955.

తెలుగు నాటక వికాసం
నాట్యశాస్త్రము

డా॥ పోజంగి శ్రీరామ అప్పారావు (1967 .

డా॥ పోజంగి శ్రీరామ అప్పారావు (1959).

అనుబంధం - 5

అనువాదంలో ముఖ్యపదానుక్రమణిక

విషయం	పుట	విషయం	పుట
		అభినయం	41
అంగత్రమరి	395	అభినయ ప్రాధాన్యం	44
అంగారక హస్తం	354	అభినయ భేదాలు	45
అంగాలు	48	అరాళకటకాముఖ హస్తం	296
అంచిత శిరస్సు	73	అరాళ వలాక	486
అంజలి హస్తం	248-49	అరాళ	170-71
అగ్ని	380	అర్జున వృక్ష	411
అజ	426	అర్థచంద్ర	166-67
అజాముఖ	314	అర్థచతుర	323
అదోముఖ శిరస్సు	59, 78	అర్థవలాక	160
అదోలోక హస్తాలు	372	అర్థముకుళ దృష్టి	122
అద్భుత దృష్టి	102	అర్థముకుళ హస్తం	315-420
అనువృత్త దృష్టి	95, 122	అర్థరేచిత	298
అన్న యొక్క హస్తం	349	అర్థసూచి (= చిక) హస్తం	241
అవవేష్టిత(క) హస్త ప్రాణం	140	అలవద్మ హస్తం	210-12
అతయ హస్తం	327	అవదూత శిరస్సు	69
అభిత వ దృష్టి	111	అవలోకిత దృష్టి	96-112

అవహిత్య హస్తం	276-77	ఈశాన హస్తం	330
అశోక వృక్ష ,,	413		
అశ్వత్థ వృక్ష ,,	409	ఉ, ఈ	
అశ్వోత్సవనం	390	ఉత్తర దృష్టి	114
		ఉత్తానవంచిత హస్తం	319
		ఉత్తిప్తబ్రువు	130
అ		ఉత్తిప్త శిరస్సు	63, 77
అంజనేయ మతం	366	ఉత్సవనకర్తరి	390
అకంపిత శిరస్సు	71	ఉత్సవన భేదాలు	389
అకాశ దృష్టి	191	ఉత్సృత క్రమరి	393
అకాశ క్రమరి	393	ఉత్సంగ హస్తం	260-61
అధూత శిరస్సు	68	ఉద్భృత ,,	311
అమలక వృక్ష హస్తం	414	ఉద్వాహిత శిరస్సు	58, 71
అయత మండలం	378	ఉద్వృత హస్తం	294
అరాత్రిక శిరస్సు	80	ఉద్వేషిత హస్త ప్రాణం	141
అలీధ మండలం	379	ఉద్వేషితాలపద్మ హస్తం	301
అలోకిత దృష్టి	91	ఉలూక హస్తం	430
అలోలిత శిరస్సు	59, 82	ఉల్బణ ,,	302
అవిద్యవక్త హస్తం	285	ఉల్లోకిత దృష్టి	94, 101
		ఉష్ణ హస్తం	425
ఇ, ఈ		ఊర్ధ్వనాభ ,,	288
ఇంగిత దృష్టి	109	ఊర్ధ్వలోక హస్తాలు	371
ఇంద్రహస్తం	329		
ఇక్షు సముద్ర హస్తం	363		
ఇష్టదేవతా ప్రార్థన	1		

మూల్యపదానుక్రమణిక

			471
ఎ, ఐ		కీలక హస్తం	121
ఏకపాద బ్రమరి	394	కుంచిత దృష్టి	394
ఏకపాద స్థానకం	384	కుంచితబ్రమరి	394
		కుంచిత క్రుపు	132
ఐంద్ర స్థానకం	386	కుంచిత హస్త ప్రాణం	139
		కుండాభినయం	289
క		కుక్కుట హస్తం	431
కంపిత శిరస్సు	61.70	కుట్టిన చారి	400
కటక హస్తం	243	కుబేర హస్తం	331
కటకాముఖ హస్తం	186.87	కురంగ ,,	422
కటకావర్తన ,,	263.64	కురర ,,	432
కదళి వృక్ష ,,	409	కురవక వృక్ష హస్తం	414
కనిష్ఠజాతృ ,,	349	కుశీర హస్తం	438
కపిత్థ వృక్ష ,,	415	కుశల ,,	316
కపిత్థ హస్తం	183.84	కుగ్మ ,,	271
కపి ,,	419	కుర్మావతార హస్తం	333
కపొత ,	250.51, 429	కృపాలింగోత్పవనం	391
కరుణ దృష్టి	102	కృష్ణసార హస్తం	422
కర్కట హస్తం	252.53	కృష్ణావతార ,,	337
కర్తరీదండ ,,	439	కేతకీ వృక్ష ,,	415
కర్తరీముఖ ,,	161.32	కేతుగ్రహ ,,	357
కర్తరీ స్వస్తిక హస్తం	265	కేశబంధ ,,	299, 308
కర్కావతార ,,	337	కోకిల ,,	431
కాంగుల హస్తం	207.08	కోయిప్పిక ,,	436
కింకిణీ లక్షణం	35	కోహళాచార్య మతం	367-68

క్రాంత హస్తం	434	గార్హప హస్తం	426
క్షత్రియ ,,	339	గిరికా ,,	424
క్షీరసముద్ర ,,	367	గోకర్ణ ,,	423
		గోదా ,,	421
		గ్రంథాంతర సంయుత హస్తాల	
ఖండ చతుర హస్తం	323	వట్టిక	281
ఖండముకుళ ,,	423	గ్రీవా వేదాలు	132
ఖండాంజలి ,,	425		
ఖట్వా హస్తం	275	చ	
ఖడ్గముకుళ హస్తం	424	చంక్రమణచారి	398
ఖదిర వృక్ష ,,	412	చంద్రకలా హస్తం	193
ఖడ్గోత ,,	435	చంద్రమృగ ,,	422
		చంద్ర ,,	354
		చంపకవృక్ష ,,	412
		చక్రత్రమరి	393
గంగాదినదీ హస్తాలు	369	చక్రవాక హస్తం	436
గండభేరుండ హస్తం	430	చక్ర ,,	268
గజదంత ,,	279, 304	చతురత్రువు	130
గజలీలాగతి	404	చతురశ హస్తం	282
గతి భేదాలు	401	చతుర ,,	211-15
గదా హస్తం	332	చతుర్దశలోక హస్తాలు	371
గరుడవక్ష ,,	290	చతుర్వర్ణ హస్తాలు	339
గరుడ త్రమరి	394	చమరీమృగ హస్తం	421
గరుడ స్థానకం	386	చంనచారి	398
గరుడ హస్తం	273		

ముఖ్యపదానుక్రమణిక			473
చాతక హస్తం	431	తింతిజీవుడ హస్తం	416
చారీనాట్యం	316	తిరగ్చిన గ్రీవ	134
చారీ పేదాలు	397	తిరగ్చిన శిరస్సు	83
చిహ్నహస్త ప్రాణం	142	తిర్యక్చ తోన్నత శిరస్సు	79
		తిలక హస్తం	318
జ, డ		తురంగిణిగతి	404
జంబూవుడ హస్తం	416	త్రస్త దృష్టి	119
జక్కిణి నటనం	264	త్రివతాక హస్తం	156-57
జలజంతు హస్తాలు	437	త్రిశూల హస్తం	237
జలసముద్ర హస్తం	367		
జాతీయ హస్తాలు	341	ద, ధ	
జీహ్మదృష్టి	124	దండలాస్యం	264
జ్ఞాన హస్తం	320	దఃవరీ హస్తం	344
జ్యేష్ఠత్రాతృ హస్తం	349	దత్తిలాచార్య మతం	366-67
దుండుత ,,	439	దదినముద్ర హస్తం	366
దోలా ,,	256-57	దశావతార హస్తాలు	332
త		దిక్పాల హస్తాలు	329
తమ్ముని హస్తం	349	దురదృష్టి	108
తలవతాక ,,	421	దృప్త దృష్టి	104
తలముఖ ,,	283	దృష్టం పేర్లు	87
తలసింహ ,,	427	దేవహస్తాలు	325
తామ్రచూడ ,,	231-35	దేవేంద్ర-నందికేశ్వర సంవాదం	3
తాలముఖ ,,	283-305	దేశీయ నటనం	285
తాలము	378	ద్రుత దృష్టి	106

ద్విరద హస్తం	810	నృత్య ప్రయోగ సమయాలు	20
ధృత శిరస్సు	60, 67	నృత్యావతరణం	12
దేను హస్తం	427	నృసింహావతార హస్తం	334
		నైర్మతి హస్తం	331

స

సందికేశ్వర-దేవేంద్ర సంవాదం	3	ప	
సక్ర హస్తం	439	పక్షప్రద్యోత హస్తం	289
సనాంద్య ,,	348	పక్షపంచిత ,,	289, 317
సర్తక లక్షణం	36	పక్షి హస్తాలు	429
సశిశి వద్మకోశ హస్తం	300	పతాక హస్తం	149 152
సవగ్రహ హస్తాలు	353	పతితక్షువు	129
సాగబంధ స్థానకం	385	పదార్థదీక హస్త ప్రాణం	142
సాగబంధ(క) హస్తం	274	పద్మకోశ పతాక హస్తం	419
సాట్క-నృత్య-నృతాలు	18	పద్మకోశ ,,	194-95
సారంగపుష్ప హస్తం	410	పసనపుష్ప ,,	410
సారదమతం	367	పరశురామావతార ,,	335
సంబంధపుష్ప హస్తం	287, 307	పరావృత్త శిరస్సు	63-76
సమీలిత దృష్టి	92, 116	పరివర్తిత గ్రీవ	135
సహించిత శిరస్సు	74	పరివాహిత శిరస్సు	64-72
సవిధ పాత్రములు	32 (a)	పరివృత్త హస్తప్రాణం	141
సషేధ హస్తం	291	పల్లవ హస్తం	307
సిదావారి విజ్ఞప్తి	440	పల్లి ,,	244
నృత్ర హస్తాల గతులు	373	పాటలీపుష్ప ,,	411
నృత్ర హస్తాలు	375	పాత్ర-అంతఃప్రాణాలు	33

ముఖ్యపదానుక్రమణిక			475
పాత్ర-విహితప్రాణాలు	34	ప్రేమిణి మండలం	380
పాత్ర లక్షణం	30	ప్రేరిత మండలం	380
పాదభేదాలు	375	ప్రేరిత హస్తప్రాణం	141
పారావత హస్తం	429	ప్రసిద్ధ రాజహస్తాలు	357
పారిజాతవృక్ష ,,	416	పూగవృక్ష హస్తం	411
పార్శ్వతీ ,,	327		
పార్శ్వసూచి మండలం	383	విక హస్తం	434
పార్శ్వభిముఖ శిరస్సు	82	విలరామావతార హస్తం	336
పాలాశవృక్ష హస్తం	417	వింధవ హస్తాలు	343
పాశ ,,	269	విణి హస్తం	240
పితృ ,,	345	విల్వవృక్ష ,,	410
పుంభిత హస్తప్రాణం	139	విదగ్రహ ,,	354
పుత్ర హస్తం	350	విందరచన	28
పున్నాగవృక్ష ,,	410	విహస్పతి మతం	365
పుష్పపుట ,,	258-59	విహస్పతి హస్తం	355
పూర్వరంగం	37	విహస్థానకం	387
ప్రకంపిత గ్రీవ	136	విహ్మ హస్తం	325
ప్రకంపిత శిరస్సు	84	విహ్మోక్త శుకతుండ ,,	322
ప్రత్యంగాలు	48	విహ్మణి ,,	339
ప్రత్యావీధ మండలం	379		
ప్రదేశముకుళ హస్తం	433	వియానక దృష్టి	105
ప్రదోకిత దృష్టి	93,99	విర్భూత హస్తం	347
ప్రసారణ హస్తప్రాణం	139	విల్లాక ,,	419
ప్రసిద్ధ నదీహస్తాలు	368	విన్నాంజలి ,,	426

భుజంగ సూక్ష్మ నాట్యం	305	మయూరీగతి	308
భుజంగీగతి	405	మలిన దృష్టి	114
భేక హస్తం	437	మాతృ హస్తం	344
భేరుండ హస్తం	276	మానవీగతి	406
భ్రమరనాట్యం	309	మార్దార హస్తం	420
భ్రమరహస్తం	218-19	ముకుళ దృష్టి	120
భ్రమర (= తుమ్మెద) హస్తం	435	ముకుళ హస్తం	232-33
భ్రమరీ భేదాలు	392	ముఖహంస హస్తం	435
భూభేదాలు	128	ముద్రాహస్తం	313
		ముష్టి ముకుళహస్తం	419
మ		ముష్టి ముద్రా ,,	421
మండలి భేదాలు	376	ముష్టి మృగ ,,	422
మండలాదులి వరస్పరసంబంధం	407	ముష్టి స్వస్తిక ,,	299
మండూకీగతి	405	ముష్టి ,,	176-77
మంత్రుల లక్షణం	26	మూషిక ,,	423
మందారవృక్ష హస్తం	411	మృగశిర్ష(క) ,,	201-03
మకర హస్తం	292	మృగీగతి	403
మత్స్య హస్తం	220	మృగహస్తాలు	417
మత్స్యవతార హస్తం	332	మోచిత మండలిం	382
మదిర దృష్టి	125	మోచితోత్సవనం	391
మధ్యవతాక హస్తం	425	ష్టాన దృష్టి	119
మన్మథ హస్తం	329	యమ హస్తం	330
మయూర (= నెమలి) హస్తం	435		
మయూర హస్తం	164		

ముఖ్యపదానుక్రమణిక

477

ర	వీనాలవద్ద హస్తం	431
ర క్తపాయా హస్తం	439 వీనముద్రా ,,	324
రఘురామావతార ,,	336 బులితచారి	400
రసాలవృక్ష ,,	417 లోలితచారి	400
రాక్షస హస్తం	341 లోలిత శిరస్సు	79
రాజ హస్తాలు	357	
రామచంద్రావతార హస్తం	336 వ	
రాహుగ్రహ	356 వకుళ వృక్ష హస్తం	414
రేఖా హస్తం	321 వట వృక్ష ,,	411
రేచిత్రువు	131 వరద ,,	327
రేచిత హస్తం	286, 315 వరాహ ,,	272
రేచిత హస్త ప్రాణం	139 వరహావతార ,,	334
రౌద్ర దృష్టి	107 వరుణ ,,	331
	వర్ధమాన ,,	293, 319
	వామనావతార ,,	335
లక్ష్మీ హస్తం	328 వాయున ,,	432
లజ్జితా దృష్టి	117 వాయు ,,	331
లతా హస్తం	288, 309 వికోశ దృష్టి	124
లలిత దృష్టి	126 విఘ్నేశ్వర హస్తం	328
లవణసముద్ర హస్తం	365 వితర్కిత దృష్టి	110
లాంగూరి ,,	208 వితస్తి	378
లాలిత ,,	302 విదుత శిరస్సు	68
లికుచ వృక్ష ,,	410 వివక్షిర్ద హస్తం	295, 303
లీనకర్కట ,,	438 విష్ణుత దృష్టి	123

విభాంత దృష్టి	114	శశాదన మృగహస్తం	429
విషణ్ణ దృష్టి	104	శాంత దృష్టి	115
విషమ నందర చారి	401	శాస్త్ర ప్రశంస	13
విష్ణు హస్తం	326	శింశపావృక్ష హస్తం	415
విన్మయ దృష్టి	103	శిఖర హస్తం	179-80
వీరదృష్టి	107	శిరో బేదాలు	54
వీరాగతి	406	శివలింగ హస్తం	262
వృక్ష హస్తాలు	409	శుకతుండ ,,	173-74
వృశ్చిక హస్తం	425	శుక ,,	433
వృషభ ,,	427	శుక్ర ,,	355
వేగినీచారి	399	శుక్రాచార్యమతం	366,434
వైష్ణవ హస్తం	322	శునక హస్తం	425
వైశ్య ,,	340	శూద్ర ,,	340
వ్యాఘ్ర ,,	418	శూన్య దృష్టి	113
వ్యాధి ,,	437	శృంగార దృష్టి	100
వ్యాధృత హస్త ప్రాణం	141	శ్లిష్టచక్ర హస్తం	438
		శ్లిష్టసింహముఖ ,,	417
	శ	శ్వశుర ,,	347
శంఖ హస్తం	267	శ్వశూ ,,	346
శంఖు ,,	326	షణ్ముఖ ,,	328
శనైశ్చర (=శని) హస్తం	356		
శమి వృక్ష హస్తం	412	స	
శల్యమృగ ,,	422	సంకిర్ణ గణదంత హస్తం	430
శశ ,,	424	సంకిర్ణ పతాక ,,	366

ముఖ్యపదానుక్రమణిక

			479
సంక్షిప్త మకర హస్తం	418	సుందరీగీత	133
సంక్షిప్త ముద్రా ,,	427	సింధువారవృక్ష హస్తం	413
సంక్షిప్త హంస ,,	434	సింహముఖ ,,	205
సందంశముకుళ ,,	432	సింహ ,,	417
సందంశ ,,	228-29	సింహిగతి	405
సంపుట ,,	268	సురాసముద్ర హస్తం	366
సంయమ ,,	312	సుకర ,,	418
సంయుత హస్తాల పేర్లు	246	సుచనాదృష్టి	117
సవత్సరి హస్తం	351	సుచీవిద్ధ హస్తం	306
సఖావతి లక్షణం	24	సుచీ ,,	189-91
సఖాలక్షణం	22	సుద్యాస్య ,,	297
సమదృష్టి	90, 98	సుర్య ,,	353
సమపాద స్థానకం	384	సౌందర్య శిరస్సు	85
సమ శిరస్సు	56, 81	సౌమ్య శిరస్సు	82
సమసుచీ మండలం	382	సౌలపద్మ	412
సముద్ర హస్తాలు	364	స్కంధానత శిరస్సు	80
సర్పశీర్ష హస్తం	198-99	స్త్రీ హస్తం	345
సరణచారి	399	స్థానక భేదాలు	383
సర్పినముద్ర హస్తం	366	స్నిగ్ధ దృష్టి	99
సహజ క్రతువు	128	స్నుషా హస్తం	350
సాచీదృష్టి	92, 106	స్వంతిక చంద్రహస్తం	430
సాత్త్విక భావాలు	47	స్వంతిక మండలం	38
సారస హస్తం	433	స్వంతికాముఖ హస్తం	28
సాలివృక్ష ,,	416		

		హస్తప్రసాదాలు	138
హంసవక్ష హస్తం	225-26	హస్తభేదాలు	144
హంస హస్తం	436	హంతాంవుష హస్తం	411
హంసాస్య హస్తం	221-23	హృద్య దృష్టి	126
హంసీగతి	402	హృష్ట దృష్టి	113
హస్తీసరీనాభినయం	306		

